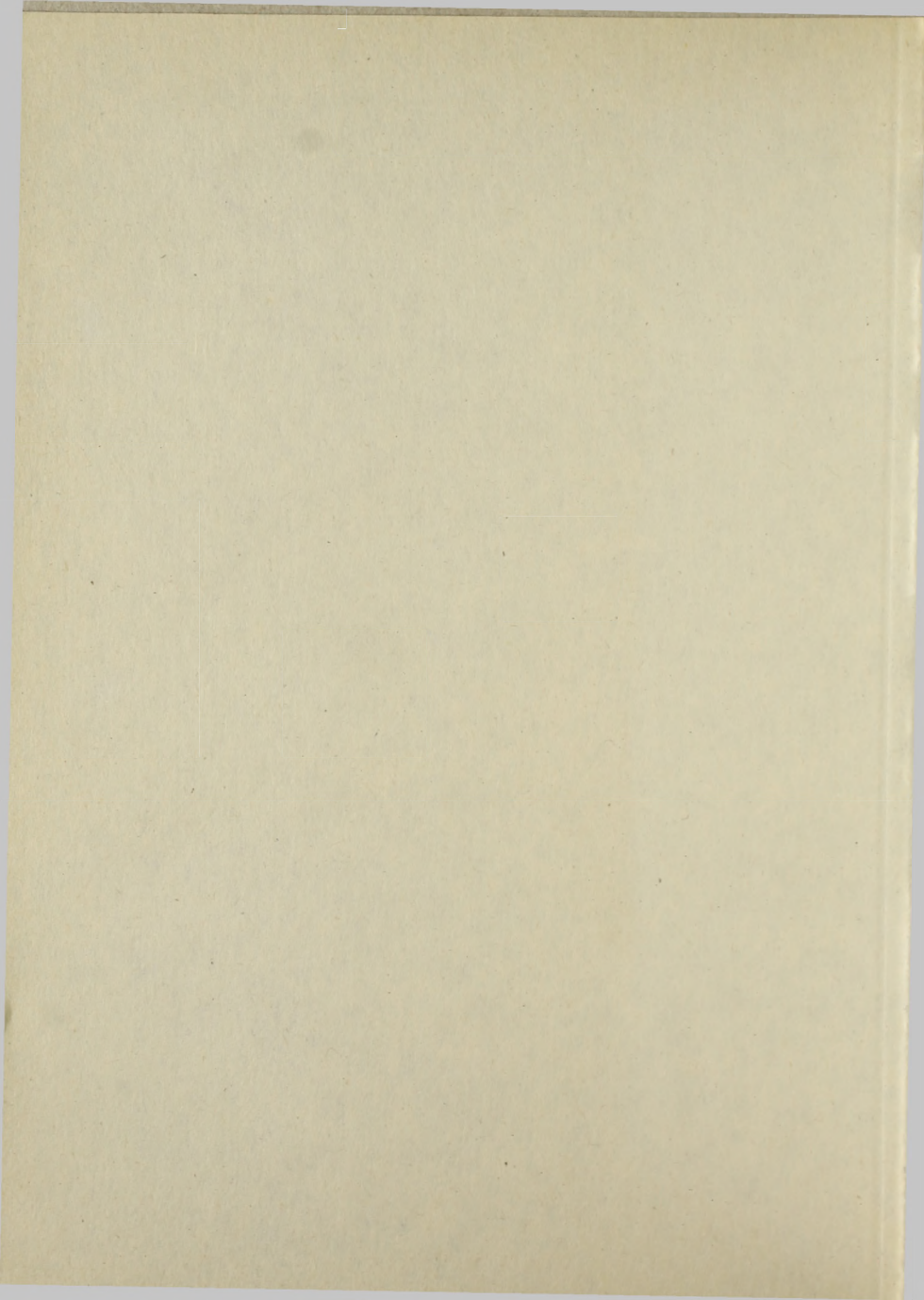

Medvetánc

**Magyar gazdaság
és szociológia
a 80-as években**

Medvefánc

Medvefánc

Magyar gazdaság és környezet
a 80-as években

A
Munka
Budapest, 1980

1871

Medvetánc

Magyar gazdaság és szociológia
a 80-as években

Minerva
Budapest, 1988

Válogatta: Miklós Tamás

Előszó

A *Medvetánc* nyolc esztendeje megjelenő társadalomelméleti folyóirat. Az egyetemet frissen elhagyva hoztuk létre — közgazdászok, szociológusok, történészek, filozófusok és művészetekkel foglalkozó kutatók: egy baráti kör tagjai.

Úgy gondoltuk, segítheti a magyar társadalomkutatás megújulását egy olyan lap, mely a szakmailag kiváló, közérdeklődésre is számot tartó tanulmányokat kiragadja a különböző egyetemi, kutatóintézeti műhelyek bensőségéből, hogy így együtt publikálva társadalmunk legfontosabb dilemmáiról korrekt körképet nyújthassanak.

Az értelmesen érvelő megközelítések, vélemények sokféleségét, szabad vitáját minden tudományos munka, minden valamirevaló együttgondolkodás előfeltételének tudjuk, de nem törekedtünk feltétlen reprezentativitásra, valamennyi nézőpont kiegyenlített képviselőjére — hiszen nem áll a lábunk minden táncra.

Azt gondoltuk, Magyarország mérhető és mérendő az európai kultúra demokratikus hagyományainak mércéivel, s tartós problémái, alternatívái végig gondolhatók ezek értékei mentén. Hogy nem idegen, pusztán ellesett értékek számunkra, hanem a magyar társadalomtudományi gondolkodás — ha úgy tesszük, a magyar szellem — saját hagyományaiból kitephetetlenek, s hogy még a velük való szembefordulások is csak e keretek között értelmezhetők, azt azoknak a századunkbeli gondolkodóknak, iskoláknak, vitáknak felidézésével törekszünk dokumentálni, akiket, amelyeket rövid értesítők sokáig eltűntnek nyilvánítottak.

E „megtalált” szövegek segítenek berendezni azt a szellemi teret, amelyben a gazdasági, szociálpolitikai, történeti stb. problémákat retorikától mentes hangon, de kíméletlenül feltáró, értelmező vagy reformgondolataikat közmér-

legelésre adó mai írások otthon érzik magukat. Hiszen minden beszélgetéshez kell keret, amelyben a beszélgetők egyetértenek, egy világ, amelyre hivatkoznak, közös nyelv, amelyen mondataik értelmesek, gondolataik jelentenek valamit. Ezt a keretet, nyelvet választjuk meg múlt és jelen szövegeiből válogatva, a megbízható kontextust éppoly fontosnak tartva, mint a leírt mondatokat.

A *Medvetánc* a magyar társadalomkutatás „új hullámával” született. Olvasóit, szerzőit, barátait, akik megtartották a lapot — megtalálta. Állandó rovataiban filozófiai, művészetelméleti és történeti, település-, oktatás- és gazdaság-szociológiai, gazdaságtörténeti és gazdaságelméleti írások jelennek meg.

A Minerva szerkesztőség ezúttal az utóbbi évek köteteinek ma legaktuálisabb gazdasági és szociológiai tárgyú szövegeiből válogatott.

Miklós Tamás

Koordináták

Irányított gazdaság és tervezés

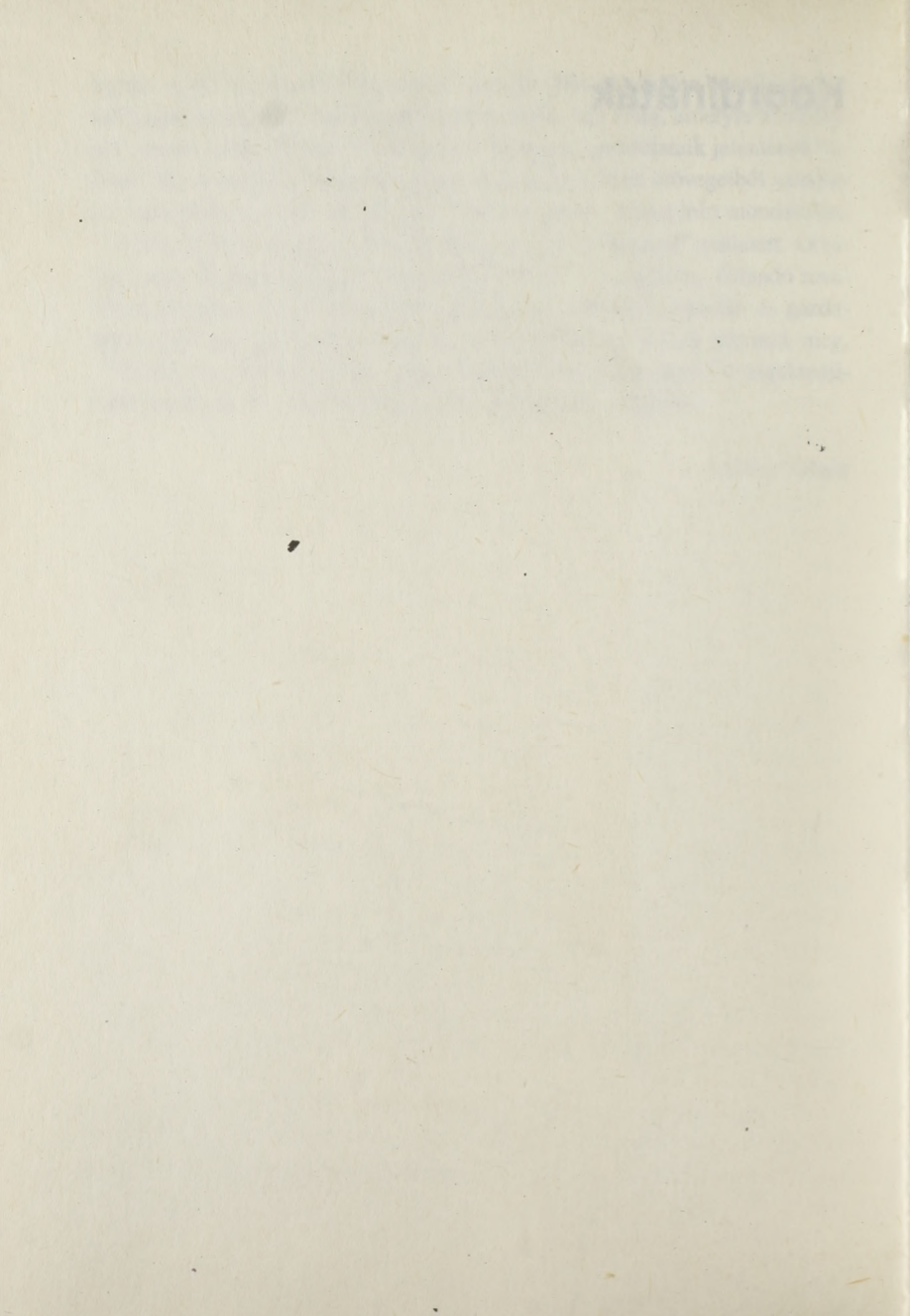
(A nevezetes és nagy gazdasági válságokról)

1. A tervezés a gazdaság irányításának egyik legfontosabb eszköze. A tervezés a gazdaságban a jövőre vonatkozó döntések meghozatalát jelenti. A tervezés a gazdaságban a jövőre vonatkozó döntések meghozatalát jelenti. A tervezés a gazdaságban a jövőre vonatkozó döntések meghozatalát jelenti. A tervezés a gazdaságban a jövőre vonatkozó döntések meghozatalát jelenti.

2. A tervezés a gazdaság irányításának egyik legfontosabb eszköze. A tervezés a gazdaságban a jövőre vonatkozó döntések meghozatalát jelenti. A tervezés a gazdaságban a jövőre vonatkozó döntések meghozatalát jelenti. A tervezés a gazdaságban a jövőre vonatkozó döntések meghozatalát jelenti.

3. A tervezés a gazdaság irányításának egyik legfontosabb eszköze. A tervezés a gazdaságban a jövőre vonatkozó döntések meghozatalát jelenti. A tervezés a gazdaságban a jövőre vonatkozó döntések meghozatalát jelenti. A tervezés a gazdaságban a jövőre vonatkozó döntések meghozatalát jelenti.

4. A tervezés a gazdaság irányításának egyik legfontosabb eszköze. A tervezés a gazdaságban a jövőre vonatkozó döntések meghozatalát jelenti. A tervezés a gazdaságban a jövőre vonatkozó döntések meghozatalát jelenti. A tervezés a gazdaságban a jövőre vonatkozó döntések meghozatalát jelenti.

Írányított gazdaság és tervgazdaság

(A negyvenes évek magyar gazdasági változásairól)

1. A tervgazdaság genezise kapcsán felmerülő kérdések számottevő része Magyarországon — és Kelet-Európában — a negyvenes évek konkrét gazdasági-politikai feltételrendszeréhez kötődik. A háborús feltételek által determinált erőltetett strukturális változások, az uralmi rendszernek és az azt legitimáló ideológiának a birodalmi politika függvényében alakuló radikális változásai, valamint az intézményrendszer formaváltozatainak kialakítására tett kísérletek is, lényegében ehhez az évtizedhez kapcsolódtak.

Természetesen az itt tárgyalandó folyamatok — nem említve most külön az első világháború egész korszakra kiható következményeit — részben már a harmincas években kibontakoztak, más jelenségek pedig csak az ötvenes években szilárdultak meg. A harmincas évek végén kezdett kialakulni az irányított gazdaság új típusú dirigista rendszere, egy évtizeddel később pedig fokozatosan kiforrálódott a közvetlen utasításokon alapuló tervgazdaság.

Egy ideológiakritikai elemzés a két gazdasági rendszer alapvető különbségeit hangsúlyozná. Egy leíró gazdasági elemzés ezzel szemben több kapcsolódási pontra és összefüggésre is rámutathat. Az alábbiakban — bizonyos empirikus folyamatok vázlatos áttekintése során — e két szempont együttes alkalmazása révén igyekszem az irányított gazdaság és tervgazdaság kontinuitásának és immanens voltának hipotetikus kérdését megválaszolni.

2. Magyarországon a gazdasági válság olyan társadalmi feszültségeket generált, amelyek tendenciájukban felszámolták az uralkodó elit különböző érdekcsoportjainak konszenzuális egységét, s ugyanakkor a német—olasz külpolitikai orientáció megerősödéséhez vezettek. Az irányított gazdaság kiépülésének első lépései tehát a válság által felszínre hozott *politikai-ideológiai változások* voltak. Az úri középosztálynak a nagytőkével és a nagybirtokos arisztokráciával szembeni térnyerése szorosan összefonódott a gazdaság repolitizálásának

folyamatával, s ezen belül is a restruktív gazdasági intervencionizmus megjelenésével. Az expanzív birodalmi politika érdekeinek való fokozatos alárendelődés első jeleiként a neokonzervativizmus mellett teret hódítottak a nemzeti szocializmus és a fasizmus ideológiái¹, s ennek megfelelően az élettergázdaság, illetve a korporatív gazdaság elemei.²⁻³ Az új gazdasági és társadalmi ideál kulcsfogalmaivá az „erős és állandósult központi hatalom”, a „tervszerűen irányított gazdálkodás” és a „hivatások szerint tagolt gazdasági munkarend” kategóriái váltak.⁴ Ez utóbbi független érdekérvényesítési mechanizmust felszámoló, a munkavállalói és munkaadói érdekvédelmi testületek egységes hierarchiába tömörítő gazdaságszervezési modell jelölésére szolgált. Megjelentek bizonyos korporációs kezdemények, mint például a Nemzeti Munkaközpont, s felerősödött a jobb oldali érdekvédelmi testületek (Baross Gyáripari Csoport, Keresztény Gyáripari Vállalatok Szövetsége) aktivitása. A korporációs elképzelés mellett teret kaptak a racionalizálás, planning és tervszerűség gazdaságideológiai motívumai is.

3. Az uralmi viszonyok és az ideológia módosulásai, s mindenekelőtt a katonapolitikai perspektívák 1938-ra egy nagyszabású *beruházási terv* meghirdetését eredményezték. A korabeli szakirodalomban „első ötéves beruházási terv”-ként emlegetett „győri program”⁵ eredetileg évi 200 millió pengőre tervezett állami beruházásai meghaladták a korábbi évek összgazdasági beruházásainak mértékét. Utóbb döntés született az egymilliárd pengős terv gyorsított végrehajtásáról, majd több ízben jelentős felemeléséről is. Mindezek következtében a negyvenes évek elején már a nemzeti jövedelemnek mintegy kétharmada került központi újraelosztásra, s ennek az összegnek több mint 60%-a közvetlenül hatalompolitikai célokat szolgált.⁶

A győri programhoz két kulcsfontosságú, a gazdasági életet döntően befolyásoló törvény kapcsolódott. Az 1939. évi II. tc., a honvédelmi törvény a rendeleti úton való kormányzást, a totális dirigizmust szolgálta, s lehetővé tette a gazdasági élet katonai ellenőrzését. Közel 600 gyárat nyilvánítottak hadiüzemmé, ellenőrzésükre katonai parancsnokot rendeltek ki.⁷ A honvédelmi szervek kompetenciáját meghaladó tevékenység az egyébként is rendkívül felduzzadt irányító-ellenőrző apparátuson belül permanens konfliktusok forrása volt. Az 1939. évi IV. tc., az úgynevezett egyensúly-törvény, vagy második zsidótörvény a gazdasági változások személyi hátterét, a „keresztény-nemzeti” középosztály jobboldali ideológia által legitimált aspirációit volt hivatva szol-

gálni. A törvényt követően — mely a zsidó származásúak arányát a korábbi 60%-ról 10%-ra szorította vissza a gazdasági élet vezető posztjain — több ezer személycserére, „őrségváltásra” került sor.

4. Az *irányító-ellenőrző apparátus* működése nem korlátozódott az alapvető gazdasági folyamatok kontrollálására, hanem fokozatosan lefedte a horizontális gazdasági kapcsolatok rendszerét is. Szervezetek százai, rendeletek tízezrei láttak napvilágot és szűntek meg, az inkonzisztens és gyakran diszfunkcionális vonásokkal bíró irányítási rendszer pedig — egy hiánygazdasági helyzetre ráépülve — ineffektív gazdasági viselkedésformákat produkált. A győri programot követően az áralakulás ellenőrzése céljából kormánybiztost neveztek ki. Működése szűk körre korlátozódott, hiszen a háborús kiadások fedezésére jó részt csak az egyre inkább eluralkodó infláció révén nyílt mód. A háborús években az egy főre eső bankjegytömeg mintegy tizennégyszeresére nőtt, jelentős aránytalanságok alakultak ki a mezőgazdasági és ipari, valamint a hadiipari és egyéb termékek árai közt. Ugrásszerűen megnövekedett a feketepiaci forgalom, elrendelték a készletek bejelentését és zárolását, s anyaggazdálkodási bizottságokat hoztak létre. 1942-ben megalakították az *Ipari Anyaghivatalt*, s javaslattevő szervként az Ipari Anyaggazdálkodási Tanácsot, melynek tagjai fele részben a független munkaadói érdekvédelmi testületekből kerültek ki. Az áruhiány következtében már 1941-ben bevezették a fogyasztói vásárlási könyveket, s közellátásügyi kormánybiztosokat neveztek ki. 1942-ben a vásárlási könyveket *jegyrendszer* váltotta fel, a regionális egységenként tevékenykedő kormánybiztosok munkáját pedig a közellátásügyi miniszter koordinálta. Ekkor vezették be a mezőgazdasági termékek *beszolgáltatási* rendszerét is.

A háborúba való belépés időpontjára a hadikonjunktúra felszívta a korábbi százezres munkanélküli tömeg jelentős részét, s így relatív munkaerőhiány keletkezett. Bérdifferentiák alakultak ki, a megszigorított feltételek ellenére jelentősen lazult a munkafegyelem, elszaporodtak a lopási esetek, gyakorivá váltak a munkáscsábítások. A könnyűipari üzemekben — miként arra feljegyzések utalnak — a munkások gyakran visszafogták teljesítményüket, hogy katonai engedélyhez kötött elbocsátásukat kikényszerítsék, s kedvezőbb feltételek között helyezkedhessenek el.⁸ 1942-ben az iparügyi és a földművelődésügyi miniszter közös koordinálásával megalakult az *Országos Munkaügyi Felügyelőség* és a *Munkaközvetítő Központi Bizottság*. A két tárca szoros együttműködését az tette szükségessé, hogy a katonai behívások következtében a me-

zőgazdaságban is munkaerőhiány keletkezett, s a korabeli gazdaságpolitika, az első világháború tapasztalatai alapján a mezőgazdasági munkaerőnek az iparba való átcsoportosítását nem tartotta kívánatosnak.⁹ Ez ugyanis a húszas évek elején jelentős feszültségeket eredményezett. 1944 szeptemberében létrehozták az *Országos Munkaerőgazdálkodási Bizottságot*, melynek elnökét a honvédelmi miniszter jelölte ki, majd kinevezték a személygazdálkodás kormánybiztosát, akinek feladata a polgári lakosság mozgósítása volt.

5. Mindezek a kényszerintézkedések a háború során lényegében az összes hadviselő országban, sőt a semleges államok legtöbbikében is bevezetésre kerültek. Különbség csupán abban mutatkozott, hogy míg a liberális tradíciójú országokban az új jogkörök és szervek a hagyományos intézményi struktúrába illeszkedtek bele, általában társulásként működtek és átmeneti jellegűek voltak, addig a dirigista rendszerekben egy új és tartósnak szánt intézményi struktúra körvonalai rajzolódtak ki, a társulásokkal és polgári közhivatalokkal szemben megnövekedett a katonai és rendőri szervek gazdasági kontrollfunkciója.^{10 11} Magyarországon a német megszállásig a gazdasági intézményrendszer tekintetében tulajdonképpen szintén csak a hadigazdasági kényszerintézkedések láncolata került bevezetésre. E kényszerintézkedéseket azonban a jobboldal exponensei korántsem szánták átmeneti jellegűeknek. „Amiképpen a nemzeti gazdaságpolitika gyakorlati eredményei az első világháború alatt születtek meg, a második világháború alkalmával keletkeznek azok a gazdasági eredmények, melyek a háború végén egész Európa közkincsévé válnak” — vallották, s erőteljesen kifogásolták, hogy a hagyományos struktúrába illeszkedő érdekvédelmi szerveket a kormányzat nem számolta fel.¹² Ezek, a megszigorított feltételek közt 1944-ig valóban funkcionáltak, noha a jobboldal gazdaságideológiai modellje — miként az egyebek közt Teleki Pál alkotmányreformtervezetében is felbukkant — a korporatív ideál volt.⁸ A hagyományos *érdekvédelmi szervek* azonban gyökeresen megváltozott politikai feltételek között működtek, bennük tömeges személycserék játszódtak le, s végül tartós hasadás állott be e szervek egynémelyikének formális és tényleges funkciója közt: a kamarák — korábbi javaslattevő és érdekvédelmi feladataik látszatát fenntartva — valójában korporációs testületekké kezdtek átalakulni. 1944 nyarán az iparügyi miniszter betiltotta a mintegy hetven független munkaközvetítő iroda működését, felszámolták a szakszervezeteket, s *Magyar Ipari Munkások Országos Szövetsége* néven egységes érdekvédelmi szervezet felállítását ren-

delték el, mely közvetlenül az iparügyi miniszter felügyelete alá tartozott. A nyilas hatalomátvételt követően megszüntették a munkaadói érdekvédelmi testületeket, így egyebek közt a GyOSZ-t is, létrehozva helyette a *Gyáriparosok Országos Központját*. Ekkor a kamarák pártmegbízott-főtítkára körlevélben szögezte le, hogy a kiépülőfélben lévő hivatásrendi szervezetet a kamarák munkájába kell bekapcsolni. E tisztán korporációs kísérlet azonban a kaotikus politikai helyzetben már nyilvánvalóan nem szilárdulhatott meg.

A közellátás biztosítása céljából *Textilközpontot*, *Lábbeli Központot*, *Mosószappan Nyilvántartó Irodát* létesítettek, s bőranyag-gazdálkodási kormánybiztost neveztek ki.

6. A hadigazdaság periódusa döntő fontosságúnak bizonyult a *strukturális változások* tekintetében. Ekkor fordult meg az ipar és a mezőgazdaság nemzeti jövedelemhez való hozzájárulási aránya, jelentősen felgyorsult az ipari növekedés üteme, nagy lendületet vett a nehézipar, s ezen belül is a gépgyártás arányainak növekedése. A magyar ipar Európa egyik legkoncentráltabb ipara lett. Röviden tehát: kialakult az erőltetett iparosítás gyakorlata, s — Jánossy Ferenc megfogalmazását alkalmazva — kiformalódtak egy quasi-fejlett gazdasági struktúra szimptómái. 1938 és 1943 között az ipar termelési volumene mintegy 40%-kal nőtt, míg a mezőgazdaságé közel háromnegyedére csökkent. Az utolsó békeévben a mezőgazdaság és az ipar nemzeti jövedelemhez való hozzájárulási aránya hozzávetőleg 37 és 36% volt. 1943-ban azonban — változatlan áron számítva — már az ipar adta a nemzeti jövedelem 46%-át, míg a mezőgazdaság részaránya 25% alá süllyedt. (Az adatok ebben az esetben az agrárróló miatt inkább a tendencia mint a tényleges arány tükrözésére alkalmasak.) A foglalkozási struktúra — s ez, mint láttuk, megfelelt a gazdaságpolitika munkaerőpiaci intencióinak — nem követte a termelési szerkezet átalakulását: 1941-ben az aktív népességnek még mindig közel fele dolgozott a mezőgazdaságban, s alig egynegyede az iparban. Ez az arány 1949-ig még valamelyest a mezőgazdaság javára módosult. A munkaerő radikális átcsoportosítása az ötvenes évek társadalmi feszültségekre vezető programja lett.

A háború éveiben nagy lendületet vett az energiahordozók és nyersanyagok kitermelése: lényegében ekkor bontakozott ki és nőtt mintegy hússzorosára az olajtermelés, megduplázódott a bauxittermelés is. Az ágazati struktúrában a nehézipar vált dominánssá: 1943-ban már a nehézipar adta az ipari termelés közel felét, az ipari munkások több mint 60%-át foglalkoztatta, s ide koncent-

rálódott az ipar gépi kapacitásának közel kétharmada. Legdinamikusabbnak a gépgyártás bizonyult, munkáslétszáma a háború éveiben megháromszorozódott, 1943-ban már a nehézipari munkások közel felét foglalkoztatta, s a nehézipari termelés több mint 40 %-át adta.

A terület-visszacsatolások következtében a magyar ipar mintegy 1700 — átlagosan 80—100 főt foglalkoztató — iparteleppel bővült.¹² A hadikonjunktúrába sikerrel bekapcsolódó kis- és középüzemek gyakran jelentősen növelték, volt eset, hogy e rövid időszak alatt megkétszerezték fél évszázad során felhalmozott gépparkjukat.¹³ A magyar ipar szerkezete ennek ellenére koncentráltabb maradt, mint a svéd vagy a holland iparé.

Cobb—Douglas függvényvel végzett számítások szerint az ipari termelékenység a háborús időszakban mintegy évi 6 %-kal nőtt. Ez teljes egészében a tőketermelékenység jelentős, közel évi 15 %-os növekedésének volt betudható, mivel a munka termelékenysége stagnált, illetve — bérek alapján számítva — valamelyest csökkent is.¹⁴

7. A háború során összességében a magyar nemzeti vagyon 40 %-a — így egyebek között az ipari és közlekedési állóeszközök több mint fele, az agrárvagyon egyötöde, a lakóházak 18 %-a semmisült meg. E háborús károk mintegy fele közvetlenül a német megszállásnak és a nyilas uralomnak volt betudható.¹⁵ A háborús károk, a nyersanyaghiány, a közlekedési nehézségek és a közbiztonság teljes leromlása következtében 1945-re a magyar gazdasági élet gyakorlatilag megbénult. Egy statisztikai kimutatás arról tanúskodik, hogy az 1945 májusi ipari termelési volumen mintegy egyötöde volt az egy évvel korábbinak, s ennek a töredéknyi mennyiségnek is közel 60 %-a a szovjet hatóságok részére történő hadiszállítás volt.¹⁶ Az állami megrendelések a későbbiekben is az ipari termelésnek mintegy háromnegyedét kötötték le.

Egy 1943-as kimutatás tanúsága szerint Magyarországon 236 olyan iparvállalat és 12 olyan hitelintézet volt, amelynél a külföldi kézben lévő részvények aránya meghaladta a 20 %-ot. Ennek a mintegy 400 millió pengős részvényállománynak 18 %-a angol, 17 %-a svájci, 16 %-a német és 13 %-a amerikai területen lett elhelyezve, — hogy csupán a leglényegesebbeket említsük.¹⁷ A német tőke tehát a legfontosabbak közé tartozott, de önmagában nem állt az első helyen, aránya csak a megszállt osztrák és cseh területeken elhelyezett részvényekkel együtt számítva tett ki 24 %-ot. Becslések szerint Magyarország német megszállását követően — különféle erőszakolt tranzakciók következtében — a

német tőke aránya a külföldi tőkeérdekeltségeknek már mintegy felére rúgott. A potsdami egyezmény értelmében az itt található német tulajdonú vállalatok szovjet tulajdonba kerültek. A Szovjetunió érdeklődést tanúsított a korábban szintén részben német érdekeltségi körbe tartozó fontos energiahordozók és nyersanyagok — mindenekelőtt az olaj és a bauxit — iránt is. Ezekben az ágazatokban, valamint számos más területen is, szovjet vezetés alatt álló vegyesvállalatok alakultak, melyek a negyvenes évek során végig funkcionáltak, s utóbb az 50%-os szovjet részvényarány visszavásárlását követően ismét magyar tulajdonba kerültek.¹⁷

Az 1945/46-os nemzeti jövedelem a háború előttinek mintegy 40%-a volt, 1938-as áron 2,14 milliárd pengő. A magyar *jóvátételi* kötelezettség ugyanakkor 300 millió dollárt, azaz — reális átszámítási kulcsot alkalmazva — 3 milliárd pengőt tett ki. A hat — majd későbbi megállapodás szerint részben nyolc — év alatt teljesítendő szállításokból 200 millió dollárt a Szovjetunió, 70 milliót Jugoszlávia és 30 milliót Csehszlovákia felé kellett teljesíteni. A jóvátétel az első években — a különböző becsléseket, s a kiszállítás tényleges ütemét is figyelembe véve — a nemzeti jövedelemnek mintegy 15–20 %-át kötötte le.¹⁸ Ez az arány a későbbiekben a nemzeti jövedelem emelkedésével, s a különböző módosítások következtében értelemszerűleg csökkent. A helyreállítás azonban emelt szintű beruházási rátát igényelt, s a felhalmozás aránya — szemben a két háború közötti 3–4 %-kal — 1946 és 1949 között 5 %-ról 21 %-ra nőtt. Az első ötéves terv célkitűzéseiben pedig már 35 %-os felhalmozási arány szerepelt.¹⁹ Míg a hadikonjunktúra előtti évek felhalmozási rátája irreálisan alacsony volt, addig a negyvenes években kibontakozó erőltetett beruházási politikáról megállapítható, hogy jelentősen túlbecsülte gazdasági teljesítőképesség és tűrőképesség határait.

8. A világháború után bekövetkező *strukturális és intézményi változások* sok tekintetben a hadikonjunktúra által determinált tendenciákat erősítették fel. A nemzeti jövedelmen belül tovább csökkent a mezőgazdaság és növekedett a nehézipar aránya.¹⁷ Ugrásszerűen növekedett az ipar — üzemek szerinti — koncentrációja, míg a munka termelékenysége jelentősen csökkent.¹⁵ Változatlanul gyenge volt a munkafegyelem, az üzemekben — a feljegyzések tanúsága szerint — gyakoriak voltak a lopások. A kiterjedt fekete piac a stabilizációig gyakorlatilag a megbénult gazdasági élet helyébe lépett. A pénz vásárlóerejének romlása 1938 és 1945 között huszonötszörös, 1938 és 1946 kö-

zött pedig közel százötvenszeres volt, az infláció minden korábbi pénzromlás mértékét meghaladta.²⁰ Az 1946 augusztusában bevezetett forintban számítva a bérek vásárlóereje az 1938. évinek a fele volt, ugyanakkor egy pengő 3,5 forintnak felelt meg. A stabilizációs arányok kialakítása során változatlanul jelentős mérvű agrárrollóval számoltak: 1946-ban 1939-hez viszonyítva 32 %-os, 1929-hez viszonyítva pedig 43 %-os áreltolódás mutatkozott az ipari termékek javára.²¹

Az irányító-ellenőrző apparátus kialakítása során a német megszállás előtti állapot rekonstruálására törekedtek, ám azt számos új vonással is kiegészítették. Az árkormánybiztos és az Ipari Anyaghivatal korábbi funkcióit összevonva Anyag- és Árhivaltalt (AÁH) létesítettek, elrendelték az árukészletek zárolását, a gazdasági élet különböző területeire kormánybiztosokat neveztek ki. A korábbi gazdasági bizottságok és központok funkcionális utódaként irodákat — így egyebek közt széngazdálkodási, textil-, fa-, vas- és fémgazdasági irodát — hoztak létre. Változatlanul érvényben tartották — gyakran módosított formában és évenként eltérő mértékben — a jegyrendszert és a beszolgáltatási rendszert is.

9. *Új elemek* a gazdasági intézményrendszer tekintetében négy fontos területen jelentkeztek: a földreform gyökeresen átformálta a birtokstruktúrát, az államosítás következtében radikálisan megváltoztak a tulajdonviszonyok, a hagyományos miniszteriális apparátus mellett új irányító csúcsszervek jelentek meg, s végül, a központi tervezés a gazdasági élet egészét meghatározó jelenséggé vált. A földreform és az államosítás értelemszerűleg egyszersmind az uralmi viszonyok módosulásának is lényeges gazdasági vonatkozású elemei voltak.

A részben spontán kezdeményezéseket is legitimáló 600/1945. M. E. sz. rendelet, mely lényegében a 100 kat. hold feletti birtokok részleges, és az 1000 kat. hold feletti birtokok teljes kisajátítását mondta ki, Kelet-Európa legkoncentráltabb birtokstruktúráját számolta fel. A háború előtt az összes birtokok számának kevesebb mint egy százalékára rúgó 100 kat. hold feletti birtokok a földterületnek csaknem felét koncentrálták, ezen belül a mintegy 0,2 %-os arányt képviselő 1000 k. hold feletti területeknek 30 %-ával rendelkeztek. Ugyanakkor a birtokok több mint 90 %-át kitevő 20 k. hold alatti gazdaságok a földterületnek valamivel kevesebb mint egyharmadát bírták. A földreformot követően a fél százalékot kitevő 100 k. hold feletti gazdaságok valamivel több

mint egyötödös, a több mint 95 %-ot kitevő 20 k. hold alatti gazdaságok pedig mintegy 56 %-os területi arányt képviseltek.¹⁷

A Függetlenségi Front 1944. decemberi programja — mely utóbb kormány-program lett — gazdasági vonatkozásban a magántulajdon elismerését, s a magánvállalkozás támogatását, ugyanakkor az állami ellenőrzés kiterjesztését, a földreformot és a bányák államosítását tűzte ki célul. Ez utóbbit a nemzetgyűlés 1946 elején meg is szavazta. Röviddel korábban hozták létre a Gazdasági Főtanácsot, a gazdasági élet új csúcsszervét, mely koalíciós alapon szerveződött, de érdemi ügyintézkést végző titkársága kommunista vezetés alatt állt.^{18 22} A gazdasági élet szanálása céljából a kormány 1946 áprilisában nyilvánosságra hozta tervét, mely egyebek közt célként jelölte meg a szénbányák mellett az alumínium- és olajipari vállalatok, valamint az erőművek államosítását, a legnagyobb nehézipari üzemek állami kezelésbe vételét és a bankok állami ellenőrzés alá vonását. A Nemzeti Bankot ennek megfelelően egy hónap múlva állami ellenőrzés alá vonták. 1946 novemberében sor került a három legnagyobb nehézipari vállalat — a Rimamurányi Vasmű, a Ganz és a WM —, valamint az érdekkörükbe tartozó gyárak állami kezelésbe vételére is. Ezek irányítására hozták létre a Nehézipari Központot, míg a bányák irányítására megszervezték a Magyar Állami Szénbányák óriásvállalatát.^{23 24}

1947 első felében, a hároméves terv egyeztető tárgyalásai során ismét felmerült a bankok állami ellenőrzésének szükségessége. Ezt, heves koalíciós viták után végül is elfogadták és az 1947. évi XXX. sz. törvénycikkkel kodifikálták.²⁵ A nagybankokból különböző profilú pénzüzeteket hoztak létre: a Hitelbankból a Beruházási Bankot, a Kereskedelmi Bankból a Külkereskedelmi Bankot, míg a Leszámítoló Bankból utóbb az OTP-t alakították ki.²⁶ A bankok államosítását követően az állami kezelésű, tulajdonú vagy érdekeltségű vállalatok reális arányaikat tekintve túlsúlyba kerültek, számuk pedig megközelítette a 600-at, tehát hozzávetőleg megegyezett a volt hadiüzemek számával.^{22 7} Ez az egyezés nem csupán számszerű volt, hanem fontos esetekben átfedéseket takart. A vállalatok tranzakcióinak központi ellenőrizhetősége céljából sor került az *egyszámlarendszer* bevezetésére.

Ugyancsak a hároméves terv körüli koalíciós viták eredményeként jötték létre 1947 nyarán a gazdasági élet irányításának és koordinálásának új csúcsszervei, az Országos Tervhivatal (OT) és a Tervgazdasági Tanács (TT). A gazdasági élet csúcán ekkor tehát a GF mellett az OT, a TT és az AÁH állott.

Hozzávetőleg ekkora, de informális szerepe volt a koalíciós pártok gazdasági bizottságainak is. Formálisan ezek mellett, gyakorlatilag alájuk sorolva következtek a szakminisztériumok, majd a különböző irodák, központok és a bankok, s végül a vállalatok. Ez az irányítási-ellenőrzési rendszer nem volt mentes a diszfunkcionális átfedésektől és — részben ezzel összefüggésben — a súlyos belső konfliktusoktól sem. Alakulását és működését nagymértékben befolyásolták személyi, politikai és taktikai jellegű megfontolások.²⁵

1948 márciusában sor került a 100 főnél nagyobb létszámú üzemek államosítására. Ezzel a magánvállalkozásra alapozott gazdasági rend illúziójának formális jogi-intézményi keretfeltételei is felszámolódtak. Röviddel ezt követően a GYOSZ bejelentette megszűnését, az értéktőzsde bezárt, s felszámolták az Anyag- és Árhivalt is. Utóbbi funkcióját a GF vette át. Átszervezték az — operatív feladatokat is ellátó — Iparügyi Minisztériumot, s létrehozták az iparigazgatóságok rendszerét. 1949 nyarán felszámolták a Gazdasági Főtanácsot, melynek funkcióját az OT és az akkortájt létrehozott Népgazdasági Tanács vette át. Az Iparügyi Minisztériumot szakminisztériumokra bontották. Az év végén államosították a 10 főnél nagyobb létszámú üzemeket is. Megkezdődött a paraszti birtokok erőszakolt kollektivizálása.

Kialakították tehát az első ötéves terv végrehajtásához szükségesnek vélt kezeket, amelyek már nem egyszerűen a beruházások és főbb arányok meghatározását és szankcionálását szolgálták, hanem a termelési és elosztási folyamatok rendszerét lefedő terv utasító-ellenőrző apparátusaként funkcionáltak. Az állami intervenció kategóriája ezzel gyakorlatilag értelmét veszítette, az irányított gazdaság, a szó történeti értelmében tervgazdasággá alakult.

10. Gyökeresen új vonások mindenekelőtt az *uralmi rendszer* és az azt legitimáló *ideológia* vonatkozásában jelentkeztek. A szovjet érdekszférába való bekerülés ugyanis, gazdasági vonatkozásain túlmenően, elsősorban politikai jelentőséggel bírt. Nem feltétlenül abban az értelemben, hogy ez 1945-ben eleve determinálta volna a szovjet típusú politikai intézményesülés és modernizációs modell átvételét. De abban az értelemben mindenesetre igen — s ezt a kibontakozó demokratikus erők világosan látták —, hogy a peremhelyzetből következően a politikai élet egyik kulcskérdésévé a Szovjetunióhoz való lojális viszonyulás problémája vált. Ez — a helyreállítás és a jóvátétel gazdasági terheivel

együtt — konszolidált és stabil belpolitikai helyzetet kívánt, elvileg függetlenül attól, hogy a stabilitást egy koalíciós demokrácia vagy egy egypártrendszeres diktatúra biztosítja-e. A kiinduló feltételek külpolitikai konstellációja inkább az előbbi mint az utóbbi alternatívát valószínűsítette.²⁷

A volt uralkodó elit három jelentős frakciója közül a nagybirtokos arisztokrácia mind gazdasági bázisát, mind társadalmi státusát elveszítette. A másik jelentős frakció, az uralmi pozícióinak kiterjesztésére korábban sikerrel törekvő, s így politikailag leginkább exponált uralkodó középosztály tagjai jórészt ugyancsak visszahúzódtak a közéletből, részben külföldre távoztak, részben fennakadtak az igazolóbizottsági eljárások és népbíróági perek szűrőjén, s így deklasszálódtak. Egy kisebb rész a későbbi szakapparátusok egyik — bár korántsem jellegadó — rétegévé vált. A nagytőkések egy része, korábbi diszkriminált helyzeténél fogva nem élte túl a háborút, míg mások — köztük a legkiemelkedőbb tőkés családok vagyonuk átengedése révén, éppen német szervezésben — emigráltak. Sokan akadtak, akik a háborút követően megmaradtak gyáraik élén, de általánosságban az üzemek vezetésének folyamatosságát a korábbi műszaki-tisztviselői gárda biztosította. Ugyanakkor az üzemi élet szervezésében jelentős szerephez jutottak az üzemi bizottságok s a szakszervezetek is. Átmenetileg ismét kialakult tehát a hagyományos érdekvérvényesítési struktúra, s működésbe léptek annak bevett mechanizmusai. Az üzemi bizottság tagjai érdekvédelmi feladataik mellett bekapcsolódtak a gyárvezetőség munkájába, s így közvetlen befolyást gyakoroltak a termelés-beruházási döntésekre. Mivel ily módon kettős feladatot láttak el, előfordult, hogy a munkások az üzemi bizottság intenciói ellenére kezdeményeztek bérvitát vagy sztrájkot.

Míg az új gazdasági elit a háborút követően a volt menedzseri-szakértelmiségi rétegből került ki, addig az új politikai elit döntő része a volt ellenzéki pártok vezetőiből, társadalmilag a lateiner-értelmiség rétegből, s kisebbrészt hivatásos forradalmárokból rekrutálódott.

Radikálisan átalakult a rendszert legitimáló ideológia is: középpontjában, a korábbi „keresztény-nemzeti” karakterrel szemben most a „demokratikus-népi” karakter állt. Ez természetesen csak regulatív bázisa volt a politikai katolicizmustól a neoliberalizmuson át a marxizmusig ívelő ideológiai skálának, s mint ilyen, alkalmas volt a konszenzuálisan egységes elit uralmának legitimálására. A gazdaságideológia vonatkozásában ez azzal járt, hogy a korpora-

tív modell elveszítette vonzerejét, s az elképzelések a szabadversenytől a szervezett kapitalizmuson át a teljes államosítással járó tervutasításos gazdaságig terjedtek. Közös alapként leggyakrabban ismét az irányított gazdaság kategóriája bukkant fel, tartalmilag azonban jelentősen átalakult: hivatkozásaiban nem az olasz és portugál hivatásrendek, hanem a tervajánlásokkal és részleges államosításokkal operáló háború utáni angol és francia típusok szerepeltek. A felzárkózási stratégia, a növekedés és a struktúraváltozás autonóm céllá kezdtek formálódni.

Az elit konszenzusát igen hamar polarizálta egyfelől az, hogy a Kisgazdapárt széles, s részben egymásnak ellentmondó érdekekkel bíró rétegek gyűjtőpártjává vált, másfelől pedig az, hogy a Kommunista Párt vezetése a koalíciós demokráciának csupán taktikai jelentőséget tulajdonított.^{28 29} Mindehhez járult a külpolitikai helyzet alapvető romlása, mely a lokális háborúk fellobbanásával, s a nagyhatalmak viszonyának elmérgesedésével járt, s ebből adódóan rövidesen egy világháborús veszélyre apelláló helyzetértékelést eredményezett. A regulatív ideológiát mozgósító ideológia szorította ki, az elit konszenzusát belső konfliktusok számolták fel, így a *konszenzuálisan egységes* elit helyébe egy *megosztott*, majd egy *ideológiailag egységes* elit lépett, a koalíciós demokráciát egypártrendszeres diktatúra váltotta fel. Az új politikai elit a hivatásos forradalmárokból került ki, akik közt a koncepciós perek és tisztogatások során a moszkvai csoport bizonyult a legerősebbnek. A gazdasági elit az államosításokat követően ismét gyökeresen kicserélődött, túlnyomórészt politikailag és mobilitási esélyei révén is elkötelezett munkásokból és első generációs értelmiségiekből állt. A hagyományos érdekvédelmi szervek részint felszámolódtak, részint eredeti funkciójukból veszítve szociális feladatokat láttak el. A gyári megmozdulások során a bérviták és sztrájkok helyébe a munkaversenyek és kölcsönjegyzések léptek. Mindez azonban már azt a képet idézi fel, amit a köznyelv összefoglalóan általában ötvenes éveknek nevez.

11. Fentiekből adódik *néhány következtetés*. Az egyik az lehet, s ez nem új, hogy a gazdasági és társadalmi rendszerek reális működése csak a legkritább esetben esik egybe az ehhez kapcsolódó ideologikus képpel. Ugyanígy célszerű különbséget tenni az intézmények, szabályok és rendelkezések formális és tényleges funkciója között, függetlenül attól, hogy a tényleges funkció szándékolt vagy nem szándékolt következményekben realizálódik-e.

Mind az irányított gazdaság, mind a tervgazdaság kialakulása során az volt

tapasztalható, hogy egyik sem realizálta tiszta formában a vonatkoztatási centrumába állított ideologikus képet, s ilyen értelemben a tervgazdaság sem annyira egy tisztán ideologikus konstrukció, mint inkább egy meghatározott praxis másolása volt. Az átmeneti periódusban inkább a meglévő intézményrendszer szerkezeti módosításaival, s működésmódjának átformálásával, valamint tömeges személycserékkel igyekeztek a megfelelő irányú változásokat biztosítani.

Végére is azt jelentené tehát mindez, hogy az irányított gazdaság és a tervgazdaság reálkonstrukciói — minden ideologikus különbség ellenére — valójában egymáshoz közelálló jelenségek voltak, s így a két gazdasági rendszer kontinuusnak és immanensnek tekinthető.

A következtetések másik csoportjának lényege éppen az lehet, hogy az ilyen típusú kérdések megválaszolása során célszerű különbséget tenni a vizsgált jelenségek *technikai* és *történeti* sajátosságai közt. Ez két eltérő vizsgálati módszert is igényel, melyek közül mindkettő egyaránt jogosult. Gazdasági rendszerek strukturális adottságainak, intézményi berendezkedésének, sajátos gazdaságsszervezési technikájának összevetése önmagában is értelmes célkitűzés lehet. Tévedésre egy ilyen elemzés akkor vezethet, ha a vizsgált jelenség lényegének megvilágítására formál kizárólag jogot. E jelenségek a strukturális jegyek és a történelmi reálfolyamatok eredőjeként, tehát a gazdasági rendszer, az uralmi rendszer és az azt legitimáló ideológia sajátos összejátszásaként alakulnak ki. Az, hogy adott történelmi szituációban milyen kombinációjuk realizálódik a gazdasági struktúra és a külső politikai adottságok keretfeltételei közt, jórészt a mindenkori társadalomcsoportok erőviszonyain és az érdekérvényesítés bevett módszerein múlik.

Világos mármint, hogy eredeti kérdésfeltevésünkre is differenciált válasz adandó. Technikai értelemben — tehát a strukturális és intézményi változások tekintetében — az irányított gazdaság és a tervgazdaság rendszere lényegében kontinuusnak tekinthető. A tervgazdaság ilyen vonatkozásban is tartalmazott új elemeket, hiszen új csúcsszervek jelentek meg, a tervezés *integratív* szerepet kezdett játszani, a változások mégis egyazon irányba mutattak, s így a különbségek is inkább fokozati mint minőségi jellegűek voltak.

Történeti értelemben azonban a két rendszer sem kontinuusnak, sem immanensnek nem tekinthető. A történelmi feltételek több ízben gyökeresen módosultak: változtak 38-ban, változtak 44-ben, 45-ben és 48-ban is. Radikálisan

átalakultak az uralmi viszonyok — s ezek lényeges gazdasági aspektusú elemeként a tulajdonviszonyok —, valamint a politikai ideológia és a gazdaságideológia célrendszerei is.

A külső politikai feltételek és a strukturális adottságok szűkre szabták a reális társadalmi érdekviszonyok kiformálódásának terét, az érdekek polarizálódtak, s az érdekérvényesítési mechanizmusokat ért megrázkódtatások nem tették lehetővé, hogy a gazdasági élet szereplői a külső kihívásokra immanens válaszokat találjanak.

Végezetül még egy megjegyzés: az irányított gazdaság egy kialakulófélben lévő gazdasági rendszer volt, így genetikai jegyei révén többé-kevésbé jól jellemezhető. A tervgazdaság esetében a genetikai jegyek elemzése ugyancsak fontos, de nem kizárólagos szempont kell hogy legyen: elsősorban az induló feltételek és az adaptációs zavarok vizsgálatához szolgáltathat adalékokat.

¹ Kohn, Hans: *Political Ideologies of the Twentieth Century*. Ny., 1966.

² Dékány István: *A gazdasági élet fokai és az „életterg gazdaság”*. Közgazdasági Szemle (KGSZ) 1940. szeptember.

³ Freesz József: *Hivatásrendi gazdaság. A modern gazdasági élet megszervezése*. Bp. 1942.

⁴ v. Imrédy Béla: *Az új Európa irányító eszméi*. Klny. az Új Magyarország 1940/151—2. számából. Bp. 1940.

⁵ v. Surányi Unger Tivadar: *Átmenetgazdasági alapelvek*. KGSZ. 1942. január.

⁶ Csikós Nagy Béla—Hantos László—Rézler Gyula: *Magyar gazdasági élet*. Bp. 1944.

⁷ Külügyminisztérium, Békeelőkészítő Osztály iratai. Új Magyar Központi Levéltár III. 38,40.

⁸ Horthy Miklós titkos iratai. Bp. 1963.

⁹ *A mezőgazdaság és az átmenet a békegazdaságra*. Bp. 1944.

¹⁰ Külügyminisztérium, Gazdaságpolitikai Osztály iratai. Országos Levéltár (OL) K69/797.

¹¹ Reményi Schneller Lajos pénzügyminiszter iratai. OL K/280/11.

¹² Magyar Acélárugyár Rt. iratai. Bp. Főv. Levéltára (BFL), XI. 127/16,43.

¹³ Hirmann Ferenc Fémárugyár iratai. BFL. XI. 115/a.

¹⁴ Lengyel György: *Az irányított gazdaság egyes szociológiai problémái*. (Doktori ért., 1977.)

¹⁵ Dr. Varga István: *Az újabb magyar pénztörténet és egyes elméleti tanulságai*. Bp. 1964.

¹⁶ Linum Lenfonó és Szövőipari Rt. iratai. BFL., XI. 564.

¹⁷ Berend T. Iván: *A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon, 1945—1968*. Bp. 1974.

¹⁸ Berend T. Iván: *Újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon, 1945—1948*. Bp. 1962.

¹⁹ Berend T. Iván: *Gazdaságpolitika az első öt éves terv megindításakor, 1948—1950*. Bp. 1964.

- ²⁰ Ausch Sándor: *Az 1945—46. évi infláció és stabilizáció*. Bp. 1958.
- ²¹ Budapest Szfv. Stat. Hiv. iratai. BFL., XXI. 517/a.
- ²² Pető Iván: *Az ipar ágazati irányítása Magyarországon 1945-től az 1948-as államosításokig*. (Kézirat, 1978.)
- ²³ Kovácsy Tibor: *A szénbányászat az első öt éves terv indulásakor*. Első rész. Az irányítás szervezete és működési elvei. (Kézirat, 1980.)
- ²⁴ Máté Katalin: *A magyar szénhidrogénipar, 1945—1950*. (Kézirat, 1979.)
- ²⁵ Ránki György: *Magyarország gazdasága az első 3 éves terv időszakában*. (1947—1949). Bp. 1963.
- ²⁶ Berend T. Iván: *A gazdaságirányítási mechanizmus történetéhez*. In: Berend T. Iván—Ránki György: *Gazdaság és társadalom*. Bp. 1972.
- ²⁷ Bibó István: *A magyar demokrácia válsága*. Valóság, 1945. okt—dec.
- ²⁸ Vida István: *A felszabadulás utáni politikai átrétegződés kérdéséhez*. Tiszatáj, 1974/6.
- ²⁹ Bibó István: *A koalíció válaszáron*. Válasz, 1947. jan.

Agrárpiac, kisüzem, nagyüzem

(agrárszociológiai tanulmányok)

Az agrárpiac intézményrendszere

(értelmező modellek)

A gazdasági viszonyok első, második és harmadik¹ ökonómia fogalmára épülő tárgyalásában társadalmunk sajátos meghasonlottsága jelenik meg, az a minőségi jellegzetesség, hogy az állampolgárok zöme egyszerre munkavállaló és piacon értékesítő polgár. Gazdaságunknak — úgy gondolom — nem az a fő jellegzetessége, hogy különböző formában társadalmazított szektorai vannak, hanem az, hogy minden elkülöníthető szektora a munkavállalók munkáját keretbe fogó nagyszervezetek és piaci magánügyleteket kötő személyek együttműködésében létezik. S bár ennek az együttműködésnek mind jogi, mind politikai gazdaságtani kifejeződése kialakulatlan, enélkül a gazdaság még csak folyamatos működésre sem lenne képes.

Ez a kettősség megélhető: hiszen megéljük. A gazdaság így önmaga bővített újratermelésre képes. Az azonban hatékonyságrontó, hogy eddig a jog és a gazdaságpolitika akadályozta a gazdálkodói lét kettősségével harmonizáló gazdálkodási formák kialakulását. A proletártudat avagy polgártudat skizofréniájába kényszeríti az állampolgárt azzal, hogy teljesen más szabályok szerint kapcsolja be a piacba — azaz a gazdaság végül mégiscsak szükségszerűen egységes kooperációs rendjébe — az első és második gazdaság intézményeit. A kétféle szabályrendszerre kétféle erkölcs is épül: a hivatalos erkölcs, amely a nagyszervezetek érdekei szerinti működést preferálja, és a familiáris erkölcs, amely a két ökonómiában (kétféle piacon) kialakított kombinált stratégiát érté-

keli. Így válik az üzemszervezés dualizmusa a piacrendszer dualizmusán át erkölcsi meghasonlóssá.

Az agrárközpontú forgalmi körökben a legnyilvánvalóbb és a jog által legtoleráltabb az üzemszervezés kettőssége. Feltehetően a piaci kapcsolatok is kevésbé korlátozottak a forgalmi szférának ezen a részén, mint egyebütt. Mégis a családi kisüzem és a szövetkezeti vagy állami nagyüzem jogi helyzetében oly nagyok a különbségek és a nagyüzemek hivatalosan meghatározott kapcsolatai oly mesterkéltek (akár a többi ágazat vállalataié), hogy az agrárium vállalatainak folyamatos működése is csak a harmadik ökonomia közbejöttével lehetséges.

I. Diakronikus megközelítés:

a formák dualizmusa újjáéled, de új funkciókat hordoz

A magyar mezőgazdaságban az üzemi szervezet két típusa létezett: a nagybirtok és cselédjeinek üzemszervezése és a differenciált társadalmi falu parasztszervezetének rendszere. A nagybirtok az országos monopóliumok által szervezett nagyvárosi és főleg exportpiacokhoz kapcsolódott, a parasztszervezet pedig főként a vidéki vásárrendszeren át kapcsolódott a piacrendszerbe. Technikájuk is határozottan különbözött. A társadalmi elkülönültség olyan mértékű volt a parasztok és a nagybirtoki cselédek között, hogy az iparosodás előrehaladtával kibővülő munkaerőpiachoz is másképp kapcsolódott a két (egyaránt mezőgazdasági eredetű) osztály.

A földosztás, majd a termelőszövetkezetek megszervezése egységesítette a mezőgazdasági népesség polgári jogi és tulajdonosi helyzetét. Emiatt és a megélénkült migráció miatt egységesedett a munkaerőpiac. Az áruforgalom országos rendszere azonban csak lassan változott, így a közös gazdaságok vették át a nagybirtok szerepét az országosan szervezett piacon és a parasztszervezet megszűnésével a háztáji gazdaságokra és a falun élő ipari foglalkozásúak gazdaságaira maradt a régi vásár-rendszer által közvetített funkciók betöltése. Ezért — bár jogi formájában a háztáji gazdaság a nagybirtoki cselédek illetményföldjére alapozott gazdaságra hasonlít és a gazdaságpolitika is hasonló: saját fogyasztást biztosító és helyhez kötő funkciókat tulajdonított neki — a háztájikban nem a cselédgazdaságokat jellemző, a nagyüzemből származó jövedelmek növekedésével csökkenő jelentőségű önálló termelés ala-

kult ki, hanem többé-kevésbé szakosodott árutermelő gazdaságokká váltak. A mezőgazdaság kettős üzemrendszere újratermelődött, anélkül azonban, hogy ez két társadalmi csoport elkülönüléséhez vezetne.² A társadalmi rétegződés új feltételei és tendenciái alakultak ki.

Ha csupán az agrártörténet konok önmagát-ismétlésére figyelünk; valami mély, a politikai rendszerek változása ellenére ható meghatározottságot kell sejttenünk. A magyar (sőt a kelet-európai) mezőgazdaság exportorientáltságának kialakulása óta mindig újjászületik ez a duális szisztéma. A reneszánszban túlsúlyra jutott paraszti árutermelést visszaszorítja az allodiális rendszer, de annak aránytalan túlsúlyát fékezi az, hogy a kormányzat is végrehajtja a maga telepítési politikáját, majd az úrbérrendszert. A XVIII–XIX. századforduló konjunktúrája megint a nagyüzemhez kötött társadalmi csoportok expanzióját hozta, de a dekonjunktúra, majd a reformkor már engedékennyé, stabilizálódásra törekvővé tették a politizáló birtokosokat. A jobbágyszabadítás a nagyüzemet sodorta válságba, de az a kapitalizálódással meg tudott újulni. S Trianon után még politikai hegemoniához is jutott. És így tovább.

Az 1945 utáni újabb körben a két szektor viszonya minőségileg változott: a nagybirtok ugyan jogilag ma is nagyüzemből és dolgozóinak kisüzemeiből álló üzemrendszer, de mivel nem áll mellette a parasztgazdaságok rendszere, a háztáji gazdaságok ma mégsem a dolgozók piactól való elválasztását szolgálják.

Ma ugyanez a társadalmi csoport alkotja a nagyüzemi dolgozók és a paraszti árutermelés hagyományait folytatók zömét. Azaz: illetményföldön (formailag a nagybirtokba tartozó üzemekben) viszik tovább a másik üzemrendszer hagyományait, a másik forgalmi rendszer történetét. Míg korábban a két üzemrendszer elkülönülése magyarázható volt a nagybirtokosok — jobbágyok — zsellérek, később pedig birtokosok — parasztok — cselédek társadalmi elkülönültségével, ma társadalmi tagozódás nem állít szembe két mezőgazdasági szektort. Sőt, a nagyarányú cserélődés és az a tény, hogy a legkülönbözőbb társadalmi helyzetű és foglalkozású családok rendelkeznek árutermelő kisüzemmel s ezek a második gazdaság kooperációs rendjében kapcsolatra lépnek, a mezőgazdasági és nem mezőgazdasági népesség elhatárolódását is megszüntette.

Ma a mezőgazdasági kistermelésről szóló irodalomban szokásos a két üzemtípus összefonódását hangsúlyozni, arról beszélni, hogy a nagyüzem integrálja a háztájit. Pedig ez az összefonódás csak banális általánosságban igaz: 1. takarmánytermelés szinte csak nagyüzemi munkaszervezetekben (közös

gazdaságban és fiktív háztájiban) folyik, így a kistermelés takarmányszükséglete is döntően onnan származik; 2. azokat a gépi szolgáltatásokat, amelyeket a nagyüzem eszközeivel el lehet végezni, a közös munkaszervezet nyújtja a kisüzemek egy részének; 3. a kereskedelemmel, felvásárlással is foglalkozó közös vállalatok természetesen elsősorban a kistermelők termékeit forgalmazzák. A tőkéspiaci értelemben vett integrátorszerepet, a kistermelők forgalmi kapcsolatainak és termelésének szervezését a nagyüzemek azonban általában nem játsszák. Sőt, valószínűleg erre nem is alkalmasak.

A két üzemszervezési kapcsolatrendszerének, technikájának, megújulási ritmusának stb. elkülönülése csak részben származik a termékpiacokhoz kapcsolódó, történetileg meghatározottan különböző módjából, hiszen ez a különbség csökken. Az elkülönülés erősebb meghatározottságait találjuk a termelőeszközök (termelési kooperációk) és a munkaerő piacán.

A kistermelés eszközeinek megújításában, modernizálásában, a termelési fázisok szerinti szakosodás megszervezésében, bankügyleteiben szinte teljes egészében a második gazdaság rendszerére utalódik (hisz a vásárcsoponti kooperációs rendszer teljesen oda tevődött át). Munkaerőbázisa részben a munkaerőpiacon korlátozottan értékesíthető családi munkaerő, részben pedig a tartós munkaszervezeti hely megszervezésére nem törekvő napszámos hagyományú asszonyok munkaereje. Munkaerőpiaci versenytársa elsősorban nem a nagyüzem, hanem a háztartás. A kistermelés tevékenységrendszer nyilvánvalóan kapcsolódik az életforma (a család tárgyi környezetének) újratermeléséhez, mint a közös munkaszervezethez.

Hipotézisem szerint az üzemszervezési dualizmusának újratermelődése azért következik be, mert a mezőgazdaságban a legnyilvánvalóbb, hogy a bérmunkán (roboton, rabszolgaságon, irányított közös munkára szövetkezésen) alapuló árutermelő vállalkozás a tevékenységek jelentős körében nem versenyképes az ugyancsak árutermelő családi (nagycsaládi, nemzeti, kommuna által végzett vagy remete) vállalkozással. Az előbbi látványosabban, egyszerre tudja változtatni eszközeit és kooperációs rendjét, az utóbbi szabadabban kombinálja árutermelő tevékenységét az élet újratermelésének egyéb tevékenységeivel, folyamatosabbá teszi az együttműködés változását s természetévé képes tenni a feltalálás állandó folyamatát. Az előbbi külső és belső kapcsolatait a jog szabályozza, az utóbbit a szokás. S rendi kötöttségektől mentes árutermelő társadalomban a szokás változása folyamatos.

II. A szinkronikus meghatározottságok egyik metszete:
a mezőgazdasági munkaszervezet a gazdaság hivatalos
kooperációs rendjében³

Gazdaságunkat a nagyfokú ágazati centralizáció jellemzi. Vállalataink és intézményeink egyaránt alágazati elv szerint szervezettek (s ezen alig enyhítettek az utóbbi évek változásai). Az anyagi folyamatok síkján ebből az következik, hogy az anyagi dolgok árama népgazdaságunkban elválik az információk áramától és az érdekeltségek rendszerétől.

Az ágazati centralizáció legalacsonyabb fokú a mezőgazdaságban, de lehető legteljesebb a közvetlenül hozzákapcsolódó tevékenységekben. A gabona manipulálása és kereskedelme, a cukoripar, a konzervipar, a húsipar, a baromfiipar, sőt a zöldségkereskedelem, a gép- és vegyszerkereskedelem stb. országosan centralizált vállalati szervezetben létezik. E szervezési mód hatását a baromfigazdaság tíz évvel ezelőtti szerkezetének nyugat-európaival való összehasonlításával érzékeltetjük. (Igaz, épp ez a tevékenységi kör szakadt el azóta leginkább intézményrendszerünk eredendő logikájának megfelelő állapottól, de most sem mondhatjuk, hogy azt valóban meghaladta. Viszont, mivel technikája lényegében azonos a nyugat-európai baromfigazdaság technikájával, az összehasonlítás érzékletessé teszi a szervezési mód eredendő különbségét.)

Nyugat-Európában a baromfit nagy tömegben piacra vivő szervezetek úgy jöttek létre, hogy egy kereskedelmi vagy élelmiszeripari vállalkozás (például szövetkezet) megszervezte az alapanyagot ellátó, a hizlaló farmok rendszerét, a tápkeverést, az ehhez szükséges felvásárlást és fehérjeimportot, a pecsenyeállat feldolgozását, nagykereskedelmét, esetleges exportját. A kezdeményező vállalat mindennek szervezését a saját kooperációs rendszerébe tartozóknál kezében tartja, a vertikum egészét centralizálja. A verseny az integrátorok között s nem a kooperátorok közt folyik. A központosítás mértéke nálunk sem kisebb. De nálunk külön központok fogják össze (gyakran országos méretben) a fehérjeimportot, a feldolgozást, a kereskedelmet, az exportot stb. és ennek következtében a kiskereskedelmig tartó termelési láncot nálunk hat piac szakítja meg.

A piacgazdaságban dolgozó nyugat-európai szervezetek egy metavállalati forma közbeiktatásával biztosítani tudják, hogy az egymással közvetlenül koo-

peráló termelőegységek kapcsolatát ne szakítsa meg a piac s így a vertikum egészében érvényesülni tudjon a közös érdek; nálunk, ahol csak korlátozott piac van, a metavállalati formák arra szolgálnak, hogy a kooperáló termelőegységek még elszakítottabbak legyenek egymástól. Mivel az egyes ágazatok termelőegységei (például a tápkeverő üzemek vagy baromfifeldolgozó gyárak) saját ágazatukon belül, azaz horizontálisan centralizált szervezetekben egyesítettek, még csak esély sincs rá, hogy a szétszakítottságból és együttműködésből fakadó problémák az anyagfolyamatnak megfelelő módon tudatosodjanak.

A mezőgazdasági üzemek vezetésében a kooperáló ágazatokban megvalósult centralizációból fakadó problémák, áttekinthetetlen és így feloldhatatlan és örökké újjászülető ellentétek úgy tudatosodnak, hogy ellentétes érdekű monopóliumok közé szorítva dolgoznak. Holott ezek a konfliktusok nem azért kapják jelen formájukat, mert monopóliumok léteznek a magyar gazdaságban is, hanem azért, mert ezek a monopóliumok nem a tevékenységi rendszer kiterjedése révén, hanem hivatali megfontolások alapján jöttek létre.

III. Ágazati irányítás, ágazati korlátoltság és a központi irányítás kényszere

A gazdasági szervezetek ágazati tagolása és centralizációja eredménye és egyúttal okozója is annak az „ágazati szemléletnek”, sőt „ágazati korlátoltságnak”, amely gazdasági életünk tudatos szereplőit többé vagy kevésbé áthatja. A szervezési mód s az ezzel kongruens érzékelési, tudatosítási forma kölcsönösen erősíti egymást, s a gazdasági szervezetekre és a tervezési tudatosságra egyaránt öntudatlan, quasi-természeti előfeltételként hat. Ezen előfeltétel létrehozója a centralizált tervirányítási rendszer nálunk kialakult tervezési és szervezési technikája volt (amely egy bizonyos műszaki logika hivatalnok módjára történő „üres általánosításának” tekinthető).

A jelenlegi szerkezetben a termelőegységek számára az élelmiszergazdaság egymással összefüggő problémái saját alágazatok problémáiként érzékelődnek és megfordítva: egy-egy ágazat nehézségei a többi résztvevő számára már csak akkor jelentkeznek, amikor az egész termelési lánc összhangja felborult. S éppen mert ebben az intézményi rendszerben csak túl nagy kilengéseken át szabályozódik a kooperációs lánc, a folyamatosság biztosításához egy magasabb, de a termelői érdekek sokszoros közvetítettsége miatt odafigyelésében

esetleges, formájában nehézkes integrációs központ jön létre. (A baromfigazdaság esetében ez a Mezőgazdasági és Élelmezési Minisztérium, a mezőgazdasági üzemek és a műtrágyagyárak vagy mezőgépgyártás kooperációjában ez valamely Tárcaközi Bizottság vagy a Tervhivatal keretében szerveződik.) Az intézményrendszer változatlansága tehát — mert jelen viszonyok között szükség van rá — még akkor is újjászülné a centralizált irányítás sok elemét, ha a politikai vezetés ezt nem akarná.

Az anyagfolyamat szervezeti széttagoltsága és motívumszegény, általános szintű integráltsága a gazdálkodás követelményeinek csak meglehetősen technicista értelmű tudatosítását teszi lehetővé. A problémák mint ágazati feladatok és mint mérlegnehézségek jelentkeznek. A döntések az „ágazati érdekek” harcában alakulnak, nem teljes termelőfolyamatra, hanem fázisokra koncentrálnak. Jellemzőes tünete ennek például, hogy a tervezés egyik divatos kifejezése az „optimális üzemnagyság”, s nem a célszerű termelési szervezet. A megszülető ágazati sovinizmus aztán tőkepazarlásra s a termelési fázisok kapcsolódási területén érthetetlenül tőkehiányra vezet. (Például a mezőgazdaság egyes kiemelt programjaiban soha meg nem térülő milliárdokat költöttek beruházásokra, s ugyanakkor az aránytalanul kisebb tőkeigényű műtrágya- vagy takarmánymanipulálás megfelelő technikája alig alakul ki. Vagy, a gépípar fejlődése ellenére a mezőgépipar — ami a tárcán belül már periféria — elmaradt.)

Az összefüggő termelési folyamat fázisainak tőke- és munkaellátottsága, feladatérzékelése, fejlesztési célkitűzései az adott mechanizmusban szükségszerűen egyenlőtlenek. Nincs olyan szabályozórendszer, amely a fő mérlegghiányokon túl biztosítani tudná a fázisok kapacitásának és termelésének konkrét összehangolását.

A kooperációk, beszerzési és értékesítési piacok jövőjének bizonytalansága, a partnerektől való elválasztottság a gazdaságok vezetésében fejlesztési terveiket illetően nagyfokú bizonytalanságot szül. Terveikben — szükségszerűen — nem a potenciális partnerekre, hanem a gazdaságirányítás biztosítékaira és tájékoztatásaira támaszkodnak. Számukra a gazdasági környezet egésze nem elsősorban a termelőszövetkezetekkel való kapcsolatukban, hanem a gazdasági irányításban jelenik meg. Míg az egyes iparágak ágazati központjai — már csak hatalmi helyzetük miatt is — bizonyos korlátok között önállóan tervezhetik és értékelhetik saját új technikájukat, a mezőgazdasági üzemek a miniszté-

riumra és az igazgatási gyámkodással létrehozott szervezetekre támaszkodhatnak. Működésük feltétele, hogy érdekeiket képviselő lobbyk szerveződjenek az irányító apparátusban és hogy túlhangsúlyozzák lojalitásukat az igazgatóssal.

IV. A második és a harmadik gazdaság beépülésének szükségessége a nagyszervezetek kapcsolatrendszerébe

A horizontálisan túlcentralizált nagyszervezetekbe épülő és legfeljebb minimális autonómiával rendelkező termelőegységeknek nincs eszközük a velük kooperáló, de másik szervezetbe tartozó termelőegységekkel alakítani kapcsolataikat. Ebben az összecsatolási formában nagyon kicsi a rendszer zavartűrő képessége, s szinte képtelen alkalmazkodni az egyedi újításhoz, helyzetváltáshoz. A folyamatok azonban szükségszerűen nem zavarmentesek s az újítás és a piac változása, ha lassú is, folyamatos. A termelőegységek dolgozói, képviselői rákényszerülnek arra, hogy a szervezetek közti hivatalos kapcsolatrendszert megkerülve alakítsák ki együttműködésüket. Itt most nem arról a szociológiai általánosságról van szó, hogy mindig léteznek egyidejűleg formális és informális kapcsolatok is, hanem a magyar gazdaság kooperációs rendjének arról a sajátosságáról, hogy a szervezetek hivatalos kapcsolatrendszere egészen más társadalmi térben létezik, mint a termelők kooperációs kapcsolatai. Így a formális kapcsolatok nem keretbe fogják, nem összegezik az informális kommunikációt, hanem a kétféle kapcsolatrendszer alig tud egymásról.

Ebből következően létezik egy hivatalos és egy nem hivatalos elszámolási rendszer, s ebbe a kettősségbe épülnek be azok az elosztási formák, amelyek kívül esnek a jogilag szabályozott szférán.

A szövetkezeti háztáji és az állami gazdasági illetményföldek kérdéséhez

Írásunk célja annak megmutatása, hogy milyen szerepet tölt be a háztáji és illetményföldön alapuló családi gazdálkodás a szövetkezeti gazdálkodásban, az érintettek életformájában, pontosabban életforma-törekvéseiben és a gazda-

ság intézményrendszerében. Úgy gondoljuk, így tudjuk csak értelmezni lehetőségeit, prognosztizálni jövőjét.

Mégis történeti áttekintéssel kell kezdenünk, mert ez teheti érzékletessé az intézmény folytonosságát, ugyanakkor funkcióváltását; és e forma (mármint az illetményföld) tehetetlenségét. Miben is áll ez a tehetetlenség? Lényegében abban, hogy az illetményföld bizonyos továbbélő gazdasági funkciók teljesítésének kézenfekvő, történelmileg adott formája maradt, de ugyanakkor az ehhez az intézményhez fűződő magatartásminta új funkciók betöltésére is alkalmassá tette. Elemeznünk kell tehát a háztáji föld intézményének történelmi múltját és meg kell néznünk, milyen feladatokat tölt be ma. A történeti út áttekintése azért is hasznosnak tűnik, mert épp a funkcióváltást teheti világossá.

I. A háztáji és illetményföld közvetlen történeti előképe

a nagybirtoki cselédek illetményföldje. Annak azonban létezik egy további előképe: az allódiúra telepített zsellérek használatára átengedett föld. A nagybirtokot kiegészítő családi gazdálkodás modellje tehát legalább a XVIII. század közepe óta adott; formája is változatlanoknak tűnik: a nagybirtok nem csupán a munkaviszony, hanem az egyéni földhasználati jog átengedése révén is erősíti szimbiózisát a dolgozóval.

A forma folytonossága azonban csak *eszmei*, azaz átmeneti visszaszorulása, vagy megszűnése esetén nem szűnt meg az az érdekeltek magatartását formáló minta, amelyik arra készítette őket, hogy a régi problémák fölüljulása vagy új problémák jelentkezése esetén a régi formát újítsák föl. (Az illetményföld, mint bizonyos problémák feloldására alkalmas forma nem csupán Magyarországon élt, így nem csupán a nagybirtoki-nagyüzemi gazdálkodás rendjét idehaza formáló ideológiákban föllelhető minta, hanem legalább fél Európa üzemszervezési eszméi számára adott. Így bekerülhetett a szervezeti formákra vonatkozó eszmék nemzetközi körforgásába. Az azonban igenis a helyi fejek és fülek beállítottságán múlt, hogy az importált eszmék hogyan realizálódtak.)

Nincs elegendő adatunk arra vonatkozóan, hogy értékeljük a forma jobbagyfelszabadítás utáni visszaszorulásának és századfordulótáji megújulásának okait. Abban az egy nemzedéknyi intervallumban a fölszabadított jobbagynak adott parasztbérlet, a volt zselléreknek adott kisbérlet és az ehhez

kapcsolódó ledolgozási rendszer, valamint az egyszerű napszám- és az ellátással szerződtetett cselédrendszer, úgy tűnt, kiszorítja a korábban stabilnak tűnt (de akkor sem kizárólagos) formát. (A cselédek jogállását szabályozó törvények ebben az időszakban nem foglalkoztak az illetményfölddel, sőt, a „mezei” cselédek munkaviszonyának a „belső” cselédektől eltérő szabályozására is csak 1907-ben került sor. A „ledolgozási rendszer” — amely úgy tűnik, nálunk közel sem volt olyan elterjedt, mint a Lenin elemezte oroszországi viszonyok között — elsősorban a zsellérek „telekre ültetésének” formáját folytatja, nem pedig az allódiumra telepítést.) Ez a folytatás ráadásul sokkal inkább a funkciót — a munkás birtokhoz közel tartását — folytatja, mint a formát. Ezért más ez, mint az illetményföld rendszere, mert az illetményföld esetén a gazdaság és a dolgozó közötti kapcsolat alapja a munkaviszony: a zsellér azért kap földet, mert benne van a nagyüzemi munkaszervezetben; míg a ledolgozási rendszerben formailag alapvető a bérleti viszony: a bérlő a földbérleti díj fejében dolgozik a nagybirtokon. Ez a forma az egyik alapvető kapitalizmuskori réteg, a napszámosok tömegesítését segítette elő és a XX. századi újjáéledésnek a napszámosokat faluhoz kötő kisbérleti rendszer tekinthető.

A „mezei” vagy „pusztai” cselédek és az uradalmi tisztségviselők és előmunkások megkötésének illetményföldet is tartalmazó formája a gazdai hatalom alatt élő zsellérek megkötésének formáját folytatja a kapitalizmus viszonyai között. A cselédek és az uradalom viszonyában már a munkaszerződés az alapvető és az illetményföld a fizetség egy része. A cselédek *azért kapják meg a családi gazdálkodás lehetőségét, mert tagjai a nagyüzemi (szakosodott) munkaszervezetnek.* Sőt, a tőkés nagyüzemi gazdálkodás kifejlődésével a cseléd családi gazdasága azzal is hozzákapcsolódik a nagyüzemhez, hogy a talajmunkát, vetést az illetményföldjén is a nagyüzemi munkaszervezet végzi. Másrészt korlátozza is a nagybirtok ezt a gazdaságot: elsősorban azzal, hogy a munkarend és a munkaidő a családfő számára szinte lehetetlenné teszi, hogy saját gazdaságával törődjön; azután azzal, hogy — a 10-es évektől — kéthetenként csak fél nap eltávozást enged a pusztáról és formálisan is megszabja az állattartás limitjeit.

A jobbágykor és a XX. századi tőkés mezőgazdaság nagybirtokhoz kötött, illetményfölddel, állattartási joggal rendelkező alkalmazottjának családi gazdasága formailag rendkívül hasonló. Mégis, különbségük nem csupán az eltelt száz év technikájának, szociális viszonyainak, jogéletének változásával ma-

gyarázható — megváltozott a kisgazdaságok gazdasági funkciója, a gazdálkodó család életformája, lehetőségei stb. is. Az illetményföldön alapuló gazdaság gazdasági funkciójának változását világosan modellezhetjük, ha megfigyeljük kapcsolatát a számára legfontosabb két piaccal: a mezőgazdasági termékek piacával és a munkaerőpiaccal. A piac e két formájával fennálló viszonya már meghatározza helyzetét a fogyasztási cikkek és a paraszti termelőeszközök piacán is: meghatározza a cseléd-család életformája határait, lehetséges törekvéseit.

A jobbágykor cselédjének helyzetét egy szempontból reálisan festi a nemesi-patriarchális romantika.

A munkaerőpiac és a mezőgazdasági termékek piaca is — határesetektől eltekintve — számára elérhetetlen, a földesúri háztartás örökös tagjaként él. Családi gazdasága egyszerű kisegítője és kiegészítője annak, amit a nagyobb háztartás nyújt: célja az egyszerű önfenntartás. Az uradalomnak sincs több oka az illetményföld juttatására, mint ahogy a nagyüzemi munkaszervezés szükséges munkaerejének fenntartása.

A XX. századra azonban kialakult a falusi munkaerőpiac, s ez, hacsak néhány csatornán is, de kapcsolatban állt a városi, sőt, az amerikai munkaerőpiaccal is. A cseléd és családtagjai számára reális alternatíva az, hogy — legalábbis az év lejártával — másik uradalomba, nagygazdához, a falusi napszámosok közé távozzanak, ill. hogy városi albérletekbe, nyomortanyákra költözve ipari munkásokká váljanak. A nagybirtok — az 1910-es évekig egyre szigorúbbá váló, majd ismét enyhülő korlátozásokkal — azért teszi lehetővé a családi gazdálkodást és juttatja a „kommenció” keretében az illetményföldet, mert

- a) a munkaerő-vásárlásnak ez a legkevésbé tőkeigényes formája,
- b) a gazdaságon kívüli kényszerítő eszközök erejének csökkenésével ez biztosítja leginkább a cseléd helyhez — pusztához — kötését,
- c) megadja a cselédcsaládnak azt a minimális megélhetési biztonságot, amit fél feláldozni azzal, hogy a munkaerőpiac más területén próbálja eladni munkaerejét,
- d) a családot teljes tevékenységrendjével a pusztához, vagy uradalmi faluhoz kapcsolja s ezzel elzárja a másféle élethez szükséges ismeretek megszerzésétől.

A kapitalizmus korában a mezőgazdasági termékek, pontosabban a falusi termékek piaca elég határozottan kettészakadt: az országos kereskedelmi hálózatba (cukor, dohány stb.) s főképp exportra kerülő termékek piacára, és a regionális piacokra. Az elsőre közvetlenül csak a nagybirtok szállított; a másodikat, a regionális piacokat azonban a paraszti árutermelés látta el. A mezőváros, esetleg kisebb vásározó hely és környéke önmagán belül differenciált termelésű s jelentős mértékben elkülönült gazdasági egységet alkotott; megvolt a saját fogyasztásicikk-ipara, s ennek fogyasztója volt a regionális piacra termelő árutermelő paraszt.

A paraszti árutermelés annyira lépett túl ezen a piacon, amennyire a paraszti háztartás és a paraszti gazdaság fogyasztásába belépett a nálunk mindig többé-kevésbé centralizált gyáripár terméke. A gyáripár azonban más intézményeken át juttatta el termékeit a paraszti háztartásba, mint a nagybirtokra (termelőeszköz-ellátásába pedig a fölszabadulás után is csak részlegesen kapcsolódott be). Így a parasztgazdaság számára létező és a nagybirtok számára adott piac mindig is határozottan elkülönült. Az illetményföld gazdasági funkciója ilyen körülmények között tehát nem egyszerűen az, hogy biztosítsa a nagybirtokon alkalmazottak munkaerejének újratermelését. A XX. században, a regionális piacok sokoldalúvá válása után a munkaerő-újratermelés felteteleit a nagybirtok számára is egyszerűbben biztosította volna a készpénzért vagy részért végeztetett bér munka, mint ahogy a naturáliákkal való ellátás és az árutermelő terület illetményföldek miatti csökkenése biztosította. A nagybirtoki árutermelés számára adott piacok korlátozottsága csak részben magyarázza e „tőkekímélő”-nek tekintett forma előtérbe kerülését. (Hiszen a nagybirtok részben emiatt mondott le sok, rentabilitást növelő technikai eszköz felhasználásáról.) A cselédtelepeken élő családi gazdálkodás hatása a nemzetgazdaság egészére az volt, hogy:

a) elválasztotta a cselédeket a regionális piactól (ahol más forma esetén vévőként léphettek volna fel — s esetleg eladóként is nagyobb mértékben — és a paraszti termékek pozícióját erősítették volna);

b) megakadályozta ezzel közvetlen kapcsolatukat az országossá bővülő munkaerőpiaccal;

c) ezzel az elválasztással kiszolgáltatottá tette a nagybirtok dolgozóját és ugyanakkor megakadályozta a munkaerőpiacon a még nagyobb túlkínálat létrejöttét.

A minden határon túl növekvő munkanélküliség olyan politikai veszélyeket hozott volna magával, hogy azok kibontakozását a nagybirtok gazdasági fejlődésének elakasztása árán is meg kellett akadályozni. Igaz, ezzel közvetlenül megakasztották a mezőgépipar és a paraszti árutermelés, illetve közvetve minden szektor piacának növekedését. A nagybirtok cselédek fölötti hatalmának és mindenféle létező hatalom tömegmozgalmaktól való féltése ilyen ördögi kört teremtett.

II. A nagyüzemhez kapcsolódó történeti formák reneszánsza a szocialista nagyüzemi gazdálkodásban

A szocialista nagyüzemek kialakulása után is akarva-akaratlan hatottak azok a magatartásminták, amelyek a nagyüzemi mezőgazdaság korábbi típusaihoz kötődtek s a korábbiakhoz hasonló formákban intézményesültek. A régeinek tűnő intézmények az új viszonyok között azonban még akkor is más funkciót tölthettek be, másféle gazdasági folyamatokat erősítettek, ha az intézményesítő ideológia a hagyományos gazdasági (üzemteni) jelentőséget tulajdonította nekik.

Ez az állításunk nem csupán a háztáji és illetményföld intézményére, hanem a brigádszervezet egyes típusaira, a részművelésre (amely a kishaszonbérlet, közös munkában is részt vállalás feltételének kikötésével pedig a ledolgozási rendszer felújítása), egyes időszakokban az elnöki, illetve főagronómusi szerep értelmezésére stb. is vonatkozik. Legtartósabbnak és legnagyobb jövőjűnek azonban az illetményföldnek mint formának a felújítása bizonyult.

A szövetkezeti mezőgazdasági nagyüzem kialakulásával a háztáji föld s az ehhez kapcsolódó háztáji gazdaság intézményesítésére vezető ideológia két, részben független gondolatkörben is értelmezte a forma jelentőségét. Egyrészt a magán- és közös gazdálkodás közti átmenet fokozatosságát vélték biztosítani a háztájival, másrészt — magasabb fokú tudatossággal — a nagybirtokon szokásban volt illetményfölddel kapcsolatos gazdasági funkciókkal analóg funkciókat tulajdonítottak neki. Egyenletesebb foglalkoztatást biztosít (főképp a családtagoknak); kiegészíti a közösből származó, a hatvanas évek elejéig nagyon alacsony jövedelmüket, fokozza a mezőgazdaságban maradás érdekeltségét az elemi önellátás biztosított lehetőségével; ezzel megakadályozza, hogy a szövetkezetesítéssel párhuzamosan elviselhetetlenül gyors legyen az iparba

vándorlás stb. Idővel olyan helyzet alakult ki, amelyben a háztáji gazdálkodás (állami gazdaságok esetében az illetményföldön alapuló kisegítő gazdálkodás) egyre hosszabb horizontú fennmaradását kellett értelmezni. Ezért a háztájit indokló érvrendszer egyre bővült.

Értékelni kellett azt a tényt, hogy a regionális piacokat ellátó intézményrendszer részben elpusztult, részben elsovadt, az új intézményrendszer kiépülése a központosított gazdaságirányítás viszonyai között hosszú időt vesz igénybe: a háztáji (és kisegítő) gazdaságoknak tehát tehermentesítenie kell a központi ellátás szervezetét. A kertészkedés egy része és az állattenyésztés szinte teljes egésze a ház körül elhelyezkedő létesítményekben, racionálisan csupán a családi munkaszervezet keretében végezhetően folyt a szövetkezet-szervezések előtt. Ezek kiszakítása a családi gazdálkodás kereteiből csak nagyarányú tőkebefektetéssel (és máig indokolatlanul drágán) valósítható meg. Ezért élhetett 1958–60-ban olyan elképzelés is, amely szerint a szövetkezetesítést elsősorban a szántóföldi növénytermesztésre kell korlátozni. Bár a tsz-szervezésnek záróhulláma sem ezek szerint az elképzelések szerint folyt — az állatállomány zömét is koncentrálták —, polgárjogot nyert az az érv, hogy az átmeneti időszakban a háztartásokhoz kapcsolódó termelési kapacitásokat is ki kell használni az ország mezőgazdasági termelőképességének fenntartására, fokozására.

Ezek a megfontolások a háztáji gazdaságok egzisztenciájára és szükségességére vonatkoztak, általában nem épültek be a gazdaság vagy legalább a mezőgazdaság intézményrendszerének elemzésére szolgáló egységes fogalmi rendbe, túltengett bennük — a tudományból természetesen soha ki nem küszöbölhető — ideologikus elem.

Így történhetett meg, hogy még 1972–73-ban is komolyabb ellenvetés nélkül foroghatott olyan elmélet, amely a háztáji és szövetkezeti nagyüzemi gazdálkodás ellentétét az autarchikus és a piaci gazdálkodás történelmi ellentétéként modellezte (ami nagyjából az illetményföld és a nagybirtok ellentétét jellemzi). Így történhetett, hogy a IV. ötéves terv készítésekor a háztáji termelés csökkenése miatt aggódtak s a terv lényegében szinttartással számolt, még a néhány évvel ezelőtti elmélgedésekben is úgy emlegették a háztájit, mint sorvadó szektort. A legutóbbi időkig föltételezték, hogy

a) a háztájin alapuló termelési készség egy lecserélődőben lévő nemzedékhez kötött;

b) maga a termelés a régi paraszti termelőeszközökkel, a régi építésű házakban található állat- és takarmányférőhelyekre támaszkodva folyik, tehát a falvak átalakulásával megszűnik;

c) motorja, különösen tanyás vidékeken, régi majorokban éppen az új, városiasodó falusi életforma érdekében történő felhalmozás, s addig tart, amíg az új — belterületi — otthon föl nem épül;

d) az új, munkásmagatartású, -képzettségű és gyakran munkás-előéletű dolgozói csoportokat nem jellemzi stb.

A tények csak igen szórványosan illeszkednek a fenti elképzelésekhez. Sőt, a felsorolt elképzeléseken belül is van ellentmondás. Például a c) pontban említett fölhalmozási motívum éppen a háztáji gazdaságok zömét erősen áruteremelő jellegűként értelmezi (ahogy a gazdaság technikájával foglalkozó sok intézmény is ezt az árutermelést természetes tényként kezeli), s ezzel implicite a háztáji rugalmasságát, lehetőségekhez alkalmazkodni tudását ismeri el.

III. Régi forma, új funkciók

Az állami gazdaságok szervezésekor, az első szövetkezetek megalakulásakor a gazdasági környezet még sok szempontból hasonlított a felszabadulás előtti-re, az első nagyüzemek többnyire külterületeken jöttek létre, dolgozóik részben elválasztottak voltak a munkanélküliség miatt kínálati oldalról egyébként is nyomott munkaerőpiactól, önállóan létezett még a falusi-mezővárosi termelőkre épülő regionális piacok rendszere, amelyen a nagyüzemi dolgozók nem számítottak érdemi vevőnek, tehát önellátásra kényszerültek stb. Mégis, kezdetről és gyorsan kiterjedő mértékben jelentkeztek az új motívumok is.

A végbement agrárforradalom hatott a dolgozók törekvésrendszerére (kevésbé békültek meg a falusi társadalom kasztrendőszerevel), a gyorsütemű központi iparosítás és a helyi piacok termelőinek destruálása megváltoztatta érvényesülési lehetőségeiket. Idővel, a szövetkezeti mozgalom kiszélesedésével a szövetkezetek, de részben az állami gazdaságok is, egyre inkább olyan tagokkal, dolgozókkal töltődtek fel, akik — többek között — két, gazdasági magatartásukat erősen befolyásoló jegyben különböztek a nagyüzemek korábbi dolgozó csoportjaitól:

a) lakóhelyük, életformájuk a falu vagy mezőváros központi részéhez kötöt-

te őket: ennek megfelelően közvetlenebb áttekintésük volt a munkaerőpiacon, nagyobb volt az öntudatuk stb.;

b) hagyományos termelői és vásárlói voltak a regionális piacnak és a 40-es, 50-es évek története magatartásukat úgy formálta, hogy tudatosan igazodjanak annak lehetőségeihez.

S mindezen túl: mindkét szövetkezetbe lépő nagy társadalmi csoport magatartását erősen befolyásolta az a tény, hogy nem csupán kiszolgálói és kiszolgáltattjai a mezőgazdasági nagyüzemnek, hanem társtulajdonosai is. A tagság tulajdonosi jogát bármennyire is korlátozta és korlátozza a központi irányítás és az egyre hivatásosabb szövetkezeti vezetés szakértelem- és felelősségmonopóliuma, ez a jog — együtt hatva a munkanélküliség megszűnésével — a tagok és családjuk életformaképzeteinek részbeni érvényesítését is segítette. Ezek az életformaképzetek pedig a regionális piac sikeresnek tekintett áru-termelőitől vett mintákat is tartalmaznak.

Annak magyarázata, hogy a (csonka) családi gazdaságok annyira életképesnek és megújulásra késznek mutatkoztak, amennyire az a statisztikai adatokból és a szociográfiákból is látható, természetesen nem elsősorban a ható magatartásmintákban és a jogilag biztosított lehetőségekben van. Egy gazdasági intézmény felvirágzásának okai közt a gazdasági természetű nyomó- és húzóerőket is meg kell találnunk. Különösen olyan körülmények között, amikor nem beszélhetünk arról, hogy a gazdaságpolitika — legalábbis tudatosan — bármivel támogatta volna ezt a szektort. (Legfőljebb azt mondhatjuk, hogy voltak olyan időszakok, amikor nem volt túlságosan nagy hátrányban a többi szektorral szemben.)

A nyomó-, azaz a gazdálkodó számára kényszerként átélt erőket — éppen a szociográfiák jóvoltából — változásaik ellenére nagyjából sorra tudjuk venni. Időben is, jelentőségben is legelső a legősibb kényszer: legkézenfekvőbben így lehet a megélhetést biztosítani. A megélhetés biztosításának kényszere már maga is a háztáji tevékenység bővülésének irányába hat, hiszen az élet újratermelése a társadalmi minták meghatározta szinten folyik; a nyomországon élőknek törekedniök kell a környezeti standard elérésére, a szokások által elfogadott szinten élőknek pedig követelniök kell e szint állandó emelkedését. A család — normák szerinti — megélhetésének biztosítása pedig egészen a 60-as évek közepéig legtöbb csoportban elképzelhetetlen lett volna a közösből vagy

más munkahelyről származó jövedelemre támaszkodva és ma is csupán a családok egy része tudná ezt megtenni.

Másik, már említett kényszer a helyi piacok nem elégséges fejlettségéből, helyenkénti destruálásából adódott; nem volt az önellátáson kívül más mód egyes szükségletek fedezésére. Bár az önellátás kényszere a helyi piac kifejlődésével és az országos piac intézményhálózatának kiterjedésével rohamosan csökkent, még mindig nem mondható megszűntnek.

A vállalkozói-gazdálkodói lelemény kibontakoztatására a nyomóerők harmadik csoportja van a legnagyobb hatással. Ezt a csoportot úgy jelölhetnénk, hogy az életforma átalakulásából adódó kényszerek. Anélkül, hogy ezek részletezésébe belemennénk, ki kell emelnünk az életforma-átalakulás két olyan elemét, amelyik szerintünk a gazdálkodói magatartás alakulására leginkább hat:

a) fölgyorsult és mára lényegében befejeződött az összetett családon alapuló háztartás-gazdasági közösség fölbonnlása, a kiscsaládra épülő háztartások rendszerének kialakulása;

b) megszűnt a mezőgazdasági termelők osztályának viszonylagos társadalmi elszigeteltsége, így tömegesen veszik át azokat az életformamintákat, amelyeket az „urbanizálódás” címszóval szoktak jelölni.

A sok szempontból „urbánus”-nak tekinthető kiscsaládi háztartásra való átérés azonkívül, hogy megnöveli a család fölhalmozásigényét, tisztán gazdasági szempontból nézve „gazdaságtalanabb” formával váltja föl a korábit; megnöveli a háztartás költségigényét. Azon túl nem csupán a házépítés vagy felújítás szükségletét teremti meg, hanem olyan magatartás kiindulópontja is, amelyik a fogyasztói célú fölhalmozást örökös célként tételezi. (Ugyanakkor a kiscsalád — párosulva a gyerekszám radikális csökkenésével — oly mértékig csökkenti a családi gazdaságon belüli munkamegosztás lehetőségét, hogy ezzel szinte lehetetleníti az önellátásra törekvést. Igaz, megnő a piac egy új színterének jelentősége: a rokonsági piacé. (De ez már mégiscsak piac, s az ezen való csere — még ha az ajándékcseré vagy a redistribúció formáját ölti is — alávett az árupiacnak.)

A nyomóerők nem magyarázzák meg, hogy az adott kényszerek miért épp a megvalósult formába terelik a magatartást. A formára — most már nevezzük meg — az árutermelő háztáji és kisegítő gazdaságok rendszerére utaltunk már, amikor a nagybirtoki üzemszervezetből átvett intézmény: a háztáji, illetve il-

letményföld és az ezzel járó — változó mértékben korlátozott — önálló termelői jogok és a regionális piacokra termelő parasztoktól származó magatartásminta találkozásáról beszéltünk. A forma (a többé-kevésbé új intézmény) kialakulásának magyarázata sem értelmezi azonban tömegesedését. Különösen, ha azt is figyelembe vesszük, hogy nem csupán a korábbi parasztok és cselédek, illetve nem csupán a mezőgazdaságban foglalkoztatottak körében terjedt el, hanem azok közt is, akik illetményföldhöz semmiképp nem jutnak, hanem házhelyüket, üdülőteltüket tekintik családi gazdaságuk alapjának. (S a kisüzemi gazdaságok tulajdonosainak mintegy fele ilyen. Igaz, nagyobbbrészt nem árutermelők, de igen jelentős — egyes tevékenységekben meghatározó — az arányuk.) Leszögezhetjük tehát, hogy a háztáji és illetményföld talaján kialakult családi termelési forma viszonylag nagy mértékben független a mezőgazdasági nagyüzemtől.

A húzóerők az érintettek számára kézzelfoghatóan jelentkező társadalmi szükségletek. Ezek éppen abban a formában elégíthetők ki, ahogy az történik. Úgy jelennek meg, mint piaci kereslet; a piacok áttekintése tehát ismét hozzásegít bennünket a háztáji funkciójának modellezéséhez.

Az országosan szervezett (és export-) piac intézményrendszerének és a regionális piacoknak az elválasztottsága a felszabadulás után nemhogy csökkent, hanem még átmenetileg nőtt is. Egy — a helyi célú termelés destruálásával csökkenő, de az iparosítással növekvő számú ingázó miatt növekvő keresletű — regionális piac húzóereje élénkítette a paraszti, majd a szövetkezet-szervezések kiterjedésével a háztáji árutermelést. (Paradox módon még a beszolgáltatási rendszer is — amely pedig döntően a helyi piac létét fenyegette — szegmentáriusan új piacot teremtett: olyan vidéken is keresletet támasztott egyes élelmiszerek iránt, ahol azokat addig mindenki megtermelte magának és országosan jól fizető piacot teremtett azoknak a cikkeknek, amelyeket be kellett szolgáltatni. Van, aki azzal szerezte saját árutermelői tekintélyét, hogy beszolgáltatásra kötelezettek számára disznót vagy marhát nevelt. Így teremtven új mintákat a specializált árutermelésre.)

Az 1960 utáni években legtöbb körzetben nem is volt más forrása a regionális piacok élelmiszer-kínálatának, mint a háztáji és kisegítő gazdaságok. A nagyüzemek, akárcsak korábban a nagybirtokok, döntően az országosan centralizált szervezetek számára termeltek, ezeknek pedig már kialakult értékesítési csatornáik alig bővültek. (Amikor tehát megfogalmazták, hogy a háztáji

gazdaságok tehermentesítsék a központi ellátást, akkor implicite azt a követelményt is megfogalmazták, hogy váljanak árutermelővé.)

Amikor megállapítjuk, hogy 1953-tól egyre nőtt a szövetkezeti tagok részesedésében — a központi kívánságok ellenére — a természetbeni rész aránya, nemcsak az önellátási kényszer hatását, nem is csupán az igen alacsony hatósági árak miatt reálisan a nominálisnál nagyobb jövedelmeket vehetjük észre, hanem azt is, hogy a háztáji gazdálkodók zöme így biztosította saját árutermeléséhez az alapanyagot. Hiszen az adott környezetben, mihelyt az éhezés elkerülésénél nagyobb cél is felmerült, a jövedelemnövelés legkézenfekvőbb módja az eladásra termelés növelése volt. (S ennek a lehetőségnek megragadása magyarázza azt is, miért panaszkodtak állandóan a szövetkezeti vezetők amiatt, hogy a családtagok nem jönnek a közösbe dolgozni.)

Az 1960-as évek közepén-végén jelentős csoportok ellenállását váltotta ki a munkaegységrendszer megszüntetése, vagy az arra való törekvés. Mert szokásszerűen a munkaegység egy részét terményben fizették. Ezt nem magyarázhatjuk autarchiás családi gazdálkodással, hiszen az önellátás takarmányalapját az egy-két hold háztáji föld biztosította. Általában annál többet is. Az árutermelés takarmánybázisát féltették, s a problémát általában az oldotta meg, hogy a tsz más formában biztosította a takarmányvásárlást.

Az 1960-as évek végéig mégis csak fenntartásokkal nevezhetjük árutermelőnek a háztáji gazdaságok döntő többségét, mert maguk a gazdálkodók sem merték a piacra bízni magukat. A piac és a jogi szabályozás, a tsz-vezetés által meghagyott mozgástér stb. bizonytalansága, párosulva a beszerzési lehetőségek szűkösségével, körülményességével olyan családi gazdálkodási szerkezethez vezetett, amelyik saját fogyasztást is szolgáltat, illetve saját fogyasztásra könnyen átalítható. Mégis, még a nagyobbbrészt saját fogyasztásra termelő gazdaságok piachoz kötöttségét is jól bizonyítja, hogy termelésük érzékenyen reagált s reagál a piaci ingadozásokra (sertésciklus, zöldecsiklus).

A regionális piacok központi szervezettségének előrehaladásával megszűnően van a helyi és az országos piac elválasztottsága. A kereskedelem szervezettségének előrehaladása azonban a háztáji és kisegítő gazdaságok korábban (esetleg alárendeltként) kialakult árutermelő jellegét nem korlátozta, hanem éppen az árutermelés karakteresebbé válása irányában hatott. Hiszen sem a felvásárló (Állatforgalmi V., MÉK), sem a helyi piacot szervező (ÁFÉSZ) vállalatot nem absztrakt eszmék vezetik, hanem a kül- és belpiaci lehetőségek ki-

használása. Ehhez pedig áru kell. Ugyanakkor ezen vállalatok monopolhelyzete, szűk kapacitása, szervezeti korlátoltsága stb. egyben korlátai is a családi gazdálkodás fejlődésének. Mégis, az országosan szervezett piachoz kapcsolódás olyan húzóerőt jelent, amelyik kifutást biztosít a már említett nyomóerőkből fakadó gazdálkodási kényszernek. Ezért nem hatott a háztáji gazdálkodás visszaszorulásának irányába a tanya- és kisfalu-ellenes kampány és néhány tévesznek az a 60-as, 70-es évek fordulóján tapasztalt nagyon tudatos törekvése, hogy a helyi ellátás megszervezésével, a régi (részben tanyasi) portákról városias, kisudvarú családi házakba telepítéssel visszaszorítsa a — legalábbis munkaerőpiacon — konkurensnek tekintett háztájit.

A nagyüzemi termelési szerkezet alakulása, a fogyasztói szokások változása stb. kiindulópontja lett újabb, háztáji és kiegészítő gazdaságokat lendítő, helyi piacon is jelentkező húzóerőknek. A munkaigényes kultúrák — döntően rentabilitási okokból történő — visszaszorulásáról van szó. A közös tehenészetek fejlődésének elmaradásából származó keresletre ugyan a családi gazdálkodás is legfőljebb csak úgy reagál, hogy később hagy fel a tehéntartással, de a sertés-, zöldség-, gyümölcs-, méz-, nyúl stb. termelésnövelésére való hajlandósága tagadhatatlan. Ám, ahogy a 76-os év mutatta (amikor a piacon hiánycikké vált a zöldség és a hús), ezekben az ágazatokban döntően árutermelés folyik, az árutermelés pedig igen nagy oszcillációval reagál a piaci és gazdaságpolitikai hatásokra.⁴

Újabb lökést, vagy — a nem túl jelentős arány miatt — legalábbis újabb mintát adott néhány téesz, állami gazdaság és ÁFÉSZ a családi gazdaságok racionalis, szakosodott árutermelő karakterének alakítására, amikor üzemi-üzleti szervezetébe beleillesztve szervezte meg a háztáji egy-egy ágazatát. Ketreceket, tojókat kihelyezve, szállítást megszervezve integrálta a családi gazdaságok tojástermelését, más helyen sertéshizlalását, libatömését stb. A bér munkát végző családi gazdaság formájának esetleges terjedésével a forma funkciógazdagsága növekedhet, s esetleg fejlődésének új trendje alakulhat ki. Bár erről még korai beszélni.

(Jellemző módon 1976–77-ig „Verlag-típusú” üzemszervezési kísérleteiket a baksai téesz kivételével — amelyik kezdeményezőnek tekinthető — az ezzel foglalkozó gazdaságok elhallgatták. A pénzügyi igazgatás ugyanis „gyanús” formának tekintette, akadályozta, az „agronómus-elit” pedig nem nagyon támogatta ezeket a kezdeményezéseket.)

A háztáji gazdaságok és a termelőeszközök piacának kapcsolatáról nehéz egyértelműen beszélni. Mert míg megállapíthattuk, hogy a regionális piacok egyik oldalán, mint élelmiszer-termelők nagyrészt átvették a háztájiai a régi paraszti árutermelők funkcióit és helyettük, az ő lehetséges útjukat folytatva jutottak el az országosan integrált piacig (abban a csökevényes formában, amelyben ez az országos piac mindmáig található); a piac másik oldalán nem vehették át a parasztnak nyílt piaci termelőeszköz-vásárló szerepét (pedig ez a szerep nem volt még túlzottan kifejlődve). Egyszerűen azért nem, mert a regionális piacon nincs számottevő nyílt termelőeszköz-kínálat.

A piaci kínálat hiányát részben archaikus formákkal: családi keretek közt végzett barkácsolással, részben a modern üzemi szervezet nyújtotta lehetőséggel: fusizással és a fusizás termékének megszerzésére irányuló ajándékcserevel pótolták. Ezek a formák azonban — néhány villanyszerelő, lakatos és értelmiségi háztáji vagy kisegítő gazdaságának kivételével — többnyire primitív eszközök és férőhelyek létrejöttét eredményezték. S bár még ezekkel a primitív eszközökkel is néhány tevékenységben a családi gazdaság olcsóbb és rugalmasabb termelést tud biztosítani, mint a nagyüzem (egyszerűen azért, mert egész sor olyan termelési folyamat van, amelyben az „optimális üzemnagyság” egy vagy két fős és lakóhely mellett sikeresebben végezhető, mint attól elválasztva), képzeljük el, e tevékenységnek milyen jövője lehetne, ha egyszerűbb lenne az eszközök és a szakismeret beszerzése.

A fogalmi kör lezárása érdekében még egy pillantást kell vetnünk a háztáji gazdaság és a munkaerőpiac kapcsolatára. Ezt a kapcsolatot már egyszer érintettük, amikor a háztáji gazdálkodás fejlesztésére ható nyomóerők között az életforma átalakulását említettük. Hiszen a gyors átalakulás mögött a felszabadulás utáni társadalmi forradalom egyik legmesszebb ható eredménye áll: az országosan egységes munkaerőpiac létrejötte.

Még egy nemzedékkel ezelőtt a munkaerőpiac különböző színterei: amelyen az uradalmak kereslete, amelyen a falusi kereslet és amelyen a gyáripár munkaerő-kereslete jelentkezett, csak laza szálakkal kapcsolódtak; ezek között a dolgozói mobilitás — a válsághelyzeteket leszámítva — egyirányú volt; ma a munkaerőpiac színterei sok szálban szövődnek össze. Ezt bizonyítja a cirkulációs mobilitás nagy aránya is. Ennek egyik következménye, hogy a falusi családok zömének tagjai különböző gazdasági ágazatban dolgoznak, így még a szövetkezeti tagok háztáji gazdaságai sem tekinthetők kizárólag a mező-

gazdasági foglalkozásúak gazdaságának. Még messzebb ható következmény azonban, hogy

a) az eredetileg a kisparasztokat és a falusi vasúti alkalmazottakat jellemző árutermelő családi gazdasághoz kötődő magatartásminták minden szektor és ágazat dolgozói között elterjedtek;

b) a szövetkezeti dolgozók egyes foglalkozási csoportjaiban is elterjedtek olyan életformaképzetek, amelyeknek a háztáji gazdálkodás nem felel meg (ehelyett kontárkodással, túlórakkal, ha lehetséges, akkor nagyüzemen belüli vállalkozással egészítik ki jövedelmüket, — kisebbségben lemondanak a különjövödelemről).

Így alakulhatott ki olyan látszólagos ellentmondás, hogy annak ellenére növekvő a háztáji és kiegészítő gazdaságok árutermelése, hogy megnőtt azon szövetkezeti tagok és állami gazdasági alkalmazottak aránya, akik nem foglalkoznak családi keretek között mezőgazdasági termeléssel.

Az árutermelő családi gazdaság vásárló és eladó intézmény, a nagybirtoki illetményföldre épülő gazdasággal való formai-történeti kapcsolata ellenére döntően új gazdasági funkciók fűződnek hozzá: a családi keretek között felhalmozott szakismeret, tájékozottság és tőke nagysága és formája erősebben befolyásolja, mint a mezőgazdasági nagyüzemhez kötő munkaviszony léte.

A mezőgazdasági nagyüzem és a családi gazdaság kapcsolata (a „Verlagentípusú” szervezeti változásoktól eltekintve) külsődleges. Döntően azon alapszik, hogy a családi gazdaságok takarmányszükségletét és szántóföldi termelési szolgáltatás igényét szinte csak a nagyüzemek tudják kielégíteni. Ennek következtében a takarmánypiacon és a nagygépekkel végezhető termelési szolgáltatások piacán előnyben vannak — a háztáji (illetmény-) földhöz és a tulajdonostársi státushoz kapcsolódó jogok miatt — a szövetkezeti tagok és részben a mezőgazdasági alkalmazottak is. Bár a többi termelő sem elzárt ettől a piactól, ők érthetően inkább más termelési profil felé fordulnak.

(A nagyüzemek szerepe persze épp a családi gazdaságokat érintő piacok, a szaktanácsadás stb. szervezésében; e piacokon szerepet vállaló változatos intézményrendszer kialakításában lehetne fontos.)

Az utóbbi időben általános lett, hogy — többnyire bizományosként — a szövetkezetek végzik a felvásárlást. Így a téeszek, egyes tevékenységekben az ÁFÉSZ-ek a kistermelő-termelő fázis mindkét oldalán megjelennek, sőt,

gyakran úgy, mint az elérhető piac monopolistái. Még nincsenek olyan tünetek, amelyek a kisüzemi tevékenységek szövetkezeti-vállalati integrálásának folyamatára utalnának. A kisüzemi árutermelők őrzik jogi függetlenségüket, nem vállalnak tartós elkötelezettséget és megfordítva: a nagyüzemek és felvásárló szervezetek nem vállalják a termelés feltételeinek szervezését, a kisüzemi termelésfejlesztés útjainak kimunkálását, a közös kockázatot. A piaci monopólium csak a saját kockázat csökkentésének és nem a piaci expanziónak eszköze. (A „Verlag-típusú” szervezési kísérletek persze kivételek. De az ezekben kialakuló magatartásmodellek nem alkalmazhatók közvetlenül a mezőgazdasági kistermelés zömére, mert a nagyszervezet és kisüzem közti viszony genetikusan másképp meghatározott: a „kihelyezéssel” termeltetésben a vállalkozást a nagyszervezet teremti meg, a kisárutermelő vállalkozást pedig a család.)

IV. Differenciálódás és rendszerré szerveződés

A „háztáji és illetményföld” és a „mezőgazdasági kistermelés” kategóriájának függetlenedését nem csupán azok az adatok mutatják, amikből kiolvasható, hogy nem mezőgazdasági népesség milyen nagy arányban foglalkozik mezőgazdasággal és ezen belül árutermeléssel, hanem a háztáji jogosultsággal rendelkező háztartások tevékenységének differenciálódását érzékeltető adatok is. A Szövetkezeti Kutató Intézet állandó mezőgazdasági szövetkezeti foglalkoztatottakra vonatkozó felvételeiből például a következők derülnek ki:

A háztáji gazdaság	A szövetkezeti háztartások megoszlása a háztáji gazdálkodás jellege szerint:		
	1967-ben	1972-ben	1977-ben
Nincs vagy nem számottevő	13,4 %	18,1 %	20,0 %
Főként saját fogyasztásra termel	63,7 %	52,0 %	23,1 %
Árutermelő (vállalkozó) gazdaság	18,5 %	29,9 %	56,9 %
Ebből specializált	3,9 %	10,1 %	35,0 %
Nem minősíthető	4,4 %		

Két-három évvel ezelőttig elsősorban az első adatsorra figyeltek és sokan úgy értelmezték, hogy a közösből származó jövedelem növekedésével és stabilizálódásával sokan felhagynak a háztájival; s a forma „lassú sorvadását” vélték fölfedezni. Az adatsorok külsődleges jelzői annak a folyamatnak, amelyik a mezőgazdasági szövetkezetek dolgozóinak körében is végbement: a második gazdaság köre kibővülésének és differenciálódásának. A családi gazdaságok tevékenységi területei elváltak egymástól, végbement bizonyos fokú specializáció; a gazdálkodói szerepek egymás mellétiből részben összekapcsolódó szerepekké lettek. A szövetkezetek nem mezőgazdasági foglalkozású dolgozóinak zöme, de még a mezőgazdasági foglalkozásúak egy része is mezőgazdasági családi tevékenység helyett vagy mellett az ahhoz (vagy a házépítésekhez) kapcsolódó „háttértevékenységre” specializálódott.

Nem is lehetett másképp. Az előtérbe került magatartásmintákkal és a termékpiacon szívasásával összefüggésben a háztáji gazdaságok a paraszti árutermelés útjának folytatóiá váltak. A vásárrendszer azonban elpusztult, a kereskedelmi vállalatok szinte semmit, a mezőgazdasági nagyüzemek pedig csak szűk kört alakítottak ki a családi árutermelés feltételét jelentő tevékenységek-ből. Így a háztájival rendelkezőknek saját érintkezési rendszerükben kellett megtalálni a termelőeszköz-készítést, karbantartást, termelési szolgáltatást végző vállalkozókat.

Az eredmény az egyes társadalmi csoportok közti munkamegosztás nagyszervezetek által közvetített és második gazdaságbeli rendszerének különválása lett. Az egyéni foglalkozásnak, lakóhelynek, családi hagyománynak, az életút során fölhalmozott tapasztalatoknak és kapcsolatoknak nagyobb a szerepe abban, hogy egyes személyek, családok a második gazdaság vállalkozási láncában milyen szerepet vállalnak, mint annak, hogy első gazdaságbeli foglalkoztató intézményük milyen funkciót tölt be. A mezőgazdasági kistermelés nem a háztájival rendelkezők privilégiuma, s a háztájival rendelkezők egy része elsősorban nem mezőgazdasági vállalkozó.

A megújult formájú földias kertészkedés, nyulászat, méhészet, borászat, liba-, disznó- és marhahizlalás stb. a mezőgazdasági kistermelésnek olyan fázisait jelentik, amelyek még a kapcsolódó mezőgazdasági tevékenységeknek jelentős részében is a második gazdaság rendszerére utaltak. Ezeken túl, még olyan tevékenységek is, amelyek közvetlenül kapcsolódnak nagyüzemi tevékenységhez (mint csirkehizlalás, tojótartás) vagy olyanok, amelyek a hagio-

mányos szervezeti formákba ragadva a kiszolgáló fázist is a családon belül tételezik föl (mint például a tehenészet) ráutaltak a második gazdaságon belül kialakult nem mezőgazdasági tevékenységekre. Mindkét csoportban az etetés-ítatás eszközei, gyakran rendszerei (automatikákkal), a térformáláshoz szükséges szerkezetek, az erőgépek, munkagépek, a kiszolgáláshoz, anyagmanipulációhoz, öntözéshez stb. a célszerűen használható felszerelési tárgyak és főképp a mindezek kialakításához szükséges ötletek főleg a második gazdaságból származnak. Ahogy a második gazdaság ad keretet a szükséges szállítás, ügynöki tevékenység, termelők közti közvetítő kereskedelem számára is.

Az első csoportba sorolt termelési fázisok köré sok vidéken az első gazdaság intézményeitől elszakadt soklépcsős, önálló gazdasági lánc épült; — így ezekben a biológiai és technikai jellegű újítások, a termelés- és piacszervezés sok lépcsője, helyi monopóliumok kialakulását szolgáló vagy azok uralmát megtörni akaró szervezkedések az első gazdaság intézményi életétől nagy mértékben független életet élnek. Az itt kialakuló függési rendszerek persze alárendeltek az állami-szövetkezeti szervezeteken belül kialakult hatalmi viszonyoknak, de egyes társadalmi csoportok számára a kompenzáció lehetőségét, más csoportok számára pedig a hatalom stabilizálásának lehetőségét jelentik. (Például a téeszek üzemszervezetén belül a hatalomból kiszoruló nem értelmiségi tisztviselők a háztáji köré szerveződő tevékenységrendszer kulcspozícióiban őrizhetik meg társadalmi tekintélyüket, ugyanakkor az ÁFÉSZ-ek tisztviselőinek egy csoportja azzal őrzi státusát az agrár értelmiségekkel szemben, hogy második gazdaságbeli pozíciója segítségével befolyásolni tudja az ÁFÉSZ működésének sikerességét.)

A termelés „két ökonóm” által meghatározott (s a „harmadik ökonómiája” által összekapcsolt) társadalmi térben kialakult szerepelrendezés problémája azonban már egy másik tanulmány témája lenne.

¹ A magyar viszonyok elemzésére Zsille által 1973-ban bevezetett kategória-hármas tartalmának interpretálásakor tudatosan eltértünk az „első és második ökonómia” szembeállítás elterjedtebb értelmezéseitől. A Galbraith által népszerűsített „tervezési rendszer — piaci rendszer dualizmus” analógiájára nálunk kialakult értelmezés a kötött profilú, centralizált intézményrendszerbe sorolódó, erősen túlszabályozott és tervezett termelőegységek tevékenységét sorolja az első, és a vállalkozásszerűen működőket a második ökonómiába Gábor István—Galasi Péter: értelmezése a jogilag (működési feltételeiben, jövedelmében vagy legalábbis jövedelem-adózási módjában,

szavatossági kötelezettségeivel, szabványaival, felügyeleti módjaival egyaránt) szabályozott, viszonylag egyértelmű funkciójának tekintett intézmények tevékenységét tekinti az első és a sok vonatkozásban jogilag bizonytalan helyzetben lévő vállalkozásokat a második ökonomiába tartozónak. A mi értelmezésünk aszerint határolja el a két területet, hogy milyen formában hasznosítja a termelő munkaerejét. Az első ökonomiában tevékenykedő intézmény munkabérért, részesedésért stb. *megveszi a termelő munkaerejét* és elkülönült vezetés gazdálkodik azzal, a második ökonomiában tevékenykedő egyén vagy csoport maga gazdálkodik tagjainak munkaerejével (a munkaszervezetet sem jogszabály, sem elkülönült vezető nem szabályozza) és csupán termékét vagy szolgáltatását értékesíti. (Ezzel megtakarítja kiadásait, megkapja terméke vagy szolgáltatása árát, viszontszolgáltatásban vagy termékben részesül — tehát háztartási-gazdasági termékpiaci vagy ajándékcserre jön létre.)

Az első értelmezésben például egy szövetkezeti melléküzem már várhatóan a második ökonomia részének minősül, a másodikban még az iparjogosítvánnyal rendelkező kisipari tevékenység sem. A mi értelmezésünk az előbbit az első, az utóbbit a második ökonomia részének tekinti. Az újratermelési és elosztási folyamat egységbe, méghozzá egységes elvek szerint nem szabályozható egységbe fonja a termelési intézmény duálját. A harmadik ökonomia tevékenységrendszere magát az összekapcsolást szolgálja. Természetesen nem teheti másként, mint alávetve annak az emberi viszonyrendszernek, amelyik a gazdasági tevékenységben újratermelődik.

Míg az ember munkaerejét az „első és második ökonomia” síkján úgy értékesíti, hogy legalább potenciálisan bekapcsolódik az értéktermelésbe, a „harmadik ökonomiában”, a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyét arra használja föl, hogy az elosztásban a törvényesen biztosított-nál kedvezőbb helyzetet foglaljon el. A társadalmiasult munkamegosztás az egyes személyek vagy csoportok szerepét az újratermelési folyamatban rögzíti, ezzel a személyek, illetve csoportok egy részét funkciók „monopolistáivá” teszi, amiből azok különféle járadékokra tehetnek szert.

Az „első és második ökonomiában” lehetséges, hogy a jövedelmek fedezete megtermelt érték legyen. (Azért csupán csak lehetséges, mert intézményrendszerünkben nincs biztosítéka annak, hogy a munkahely a használatára átengedett munkaerőt valóságos termelésre használja, sőt, annak sem, hogy a második ökonomiában értékesített termék vagy szolgáltatás hozzájárulást jelentsen a társadalmi újratermelés folyamatához. A „harmadik ökonomiában” kialakuló járadékok azonban mindenképpen a már megtermelt értékek újraelosztásához vezetnek. A dolgozó a ráruházott társadalmi szerep teljesítése közben borravalóhoz, hálapénzhez stb. jut vagy azt ad, szokásjog által szentesített részesedést kap mások első vagy második ökonomiában szerzett jövedelméből, illetve átenged jövedelméből annak, akitől függ az, hogy a jövedelemszerzés megfelelő formájához hozzájusson (pl. sofőrök a diszpécsernek, műhelydolgozóknak), szokásjog által szentesített mértékű lopás, csalás, súlycsonkítás stb. „haszonélvezője” vagy „károsultja”, kiváltságokat vagy „társadalmi juttatásokat” juttat másoknak, hogy ezért pénzt, vagy viszontkiváltságokat kapjon, egyszóval: részt vesz a szokások szentesítésében, „korrupciós rendszerben”. (Bár itt etikai fogalmakat használtam, a szokásszerűség hangsúlyozásával jelzem, hogy az adott csoportban nem éltelt jövedelemszerzésről van szó s magam is a társadalmi újratermelési folyamat szükségszerű velejárójának tartom e cseremódokat.)

Itt pozitív és negatív járadékok nullaösszegű rendszere alakult ki.

Minden állampolgár ráutalódik arra, hogy egyes funkciók birtokosainak járadékot fizessen, il-

letve, hogy jövedelméből átengedjen, de többségük ugyanakkor egyénileg vagy csoportja tagjaként a társadalmi újratermelési folyamat valamelyik funkciójának monopolistája is, és így járadékokat élvez. (E fogalom révén társadalmi struktúránk bizonyos „rendi” vonásai továbbélésének vagy megszűnésének kérdését úgy is értelmezhetjük, hogy milyen mértékben léteznek olyan társadalmi csoportok, amelyeknek járadékai tartósan pozitív egyenlegűek és olyan csoportok, amelyek önmaguk újratermelését csak akkor tudják elvégezni, ha létrehozott értékeikről egy másik csoport javára rendszeresen és a munkaerőpiac szabályaitól eltérő formában lemondanak.)

A társadalmi szerep biztosította vagy kikényszerítette járadék fogalma absztrakt politikai gazdaságtani fogalom. Természetesen mennyisége, áramlása nem mérhető. Mérésének problémája az érték mérésének megoldhatatlan gondjaihoz vezetne vissza. A munkaerő-értékesítés formáit ezért helyettesítjük a „három ökómia” operacionalizálható és a magatartásokban és csereforgalomban közvetlenül megragadható kategória-triádjával.

² Az újratermelés mechanizmusának történeti leírását lásd az ezt követő tanulmányban.

³ A problémáról tágabb összefüggésben „A mezőgazdaság fejlődésében megjelenő tehetetlenségről” című tanulmányomban írtam. (Szövetkezeti Kutató Intézet. Közlemények 1973.)

⁴ A kistermelést befolyásoló gazdaságpolitika ciklikus változásaival most nem kívánok foglalkozni.

Politikai magatartás és gazdasági viselkedés egy kis ország jövőképében

*„A leveskét pedig meg kell enni az utolsó kanálig,
mert pont abban van az erő.*

*Szépen egyed azt a leveskét, és ne turkálj benne!
Különben gyenge maradsz, és nem fogol megnőni.
És annak te leszel az oka.*

*Különben a városok meg a nemzetek is magukra vessenek,
ha nem nőttek meg.*

*Vádolom a kis városokat, hogy nem lettek nagy városokká.
Annál rosszabb nekik.*

I blame the little nations . . .

Ich beschuldige die kleinen Nationen . . .

J'accuse les petites nations . . .

Kapd be már azt a levest, mer' hideg lesz, mint a jég!’’

Miroslav Holub: Ebéd

A kisszobánk ablakából éppen az észak-pesti lakótelepekre láthatok. De visszanéznak ők is. Felbámulnak ide, hideg, ötven négyzetméteres beton-üveg merevségű szemeikkel. Rossz érzés. Gyűlölnek, szeretnek, irigyelnek. Távtlat vagyok. Horizont itt a szelíd lankán, fás és bokros szempillák mögé rejteztet 70 négyzetméteres lágy-téglás tekintetemmel. Nemzeti álom.

És az sem vigasztalhat, hogy tudom, az ő hátuk megett, alulról furcsán kancsalítva, józsefattilás sárbaszáradt üvegcserepeikkel vágyják őket a szobakonyhák. Tudjuk ugye, barátaim, milyen nehéz kijárni azt az ötven négyzetméteres osztályt. Oly tárgyakkól bukhathunk el, mint szétrobbant, sikoltó-üvöltő házasság vagy bénító hallgatás, ital, drog, holtig-munka, gyermekverés, kis szobába gunnyadó öregek, pótlék szeretők, hajtásban — s nem forradalomban vagy szerelemben — megszakadó szív, rossz vodkával beszédett 40—50 örök-altató. Mondjam-e, hogy forradalomnyi választja el a kínzó

albérletet, e könyörtelen-kötelező elemít, a befagyott szemű lakótelepi osztályoktól?

„Ki tudja, hányan néznek rám, akik szembe jönnek az utcán velem, olyanok, akiknek fájdalmat osztok, mert finomabban vagyok öltözve, mint ők.”¹ És ettem, télen nem fázom. Egyszóval, nemzeti távlat vagyok.

Mindez arról jutott eszembe, hogy Gombár Csabánál olvasom: „Egy ízben kíséreltünk úgy közelíteni ehhez a kérdéshez [a jövőképhez], hogy gimnazistákkal olyan fiktív önéletrajzokat íratunk, amelynek megfogalmazásakor 2010-be kellett képzelni magukat. Ez a megközelítés a megkérdezettek számára sem félelmet, sem reményt nem sugalmazott — csak pusztán annyit, hogy még akkor is élnek. Az összkép úgy festett ezekben az életrajzokban, hogy többnyire egy 2 szobás, 50 négyzetméteres lakásban laktak (a vidékiek családi házban), általában két gyerekük volt, harmonikus családi életet éltek, volt egy Skoda vagy egy Wartburg autójuk, egy vízparti nyaralójuk és 2—3 évente külföldre ment az egész család pihenni. — Megkaptuk tehát jövőbe vetítve a 70-es évek realitására épült és az akkori jelen által korlátozott vágyakat. Nem találkoztunk szárnyaló vágyakkal. Nem képzelte jövőjét senki úgy, hogy például leprásokat gyógyít az Egyenlítő mentén, sem úgy, hogy népek szabadságharcában, forradalmában vesz részt. Sem úrhajóba, sem bársonyszékbe nem gondolta magát egyikük sem. A vágyak alig szóródtak az átlag körül. Átlagvágyak voltak. Józanok voltak, de szürkék; avagy szürkék voltak, de józanok.”²

Ezek valóban nem látszanak forradalmi álmoknak. Tetszik, nem tetszik, a lassú és moderált polgárosodás vágyai. Magunkévá tett tárgyak. Egyre több tárgy és ettől egyre nagyobb autonómia másokkal szemben. És persze egyre nagyobb függőség a tárgyaktól.

Szelíd vagy mohó polgárosodás. Ez bizony szürke, nem is különösebben izgalmas. Stendhal a színes Franciaországból számtalanszor szörnyülködött magában a bostoni kereskedőn és a bostoni közéleten: napról napra tudni az árat, olcsóbban élni, üzletet csinálni, először kis házat venni, azután fél szobával megnövelni stb. Napóleon legalább nagyvonalúan lopott. Lehet, hogy Stendhalnak igaza van: Bostonnak évről évre, évtizedről évtizedre nincs története. És felnőtt egy Amerika.

A magyar távlatokat 20 éve egy újra megkezdett polgárosodás határozza meg. Kevésbé kirívó és kilengő, mint az 1867-es kiegyezés utáni, kevésbé alpári és elit jellegű, mind a század 30-as éveie. Lassú, botladozó polgárosodás.

Átlagvágyakkal és szürkeséggel. Nyugodtan tudomásul vehetjük, hogy a polgárosodás fogyasztói felhalmozó szakasza sokkal inkább jár tárgyi, újjagzdagos színességgel, mint a vágyak sokféleségével. A polgárosodás előtti társadalomban mind az egyéni, mint pedig a társadalmi álmokat kézművesek szövik, mestermunkává vagy kontár-kacattá. De a polgárosodásban — ez is unos-untig ismert — a vágyak, a perspektívák is tömeggyártásúak, tömegfogyasztásúak. Lehet visszavágygni az egyéni szötteshez, a ritka heroizmushoz. „A bécsi kocsigyártónak, salzburgi ötvösnek, párizsi nyomdásznak csakugyan jól ment a dolga, de a két lábon járó falusi barmok láttára a »materialista« angolok Calais-től Konstantinápolyig önkéntelenül elkezdtek vakarózni. Mégiscsak könnyelműség volna visszakívánni a kulturált főrendi fogyasztókat, akik Mozart nevű házi muzsikuskat lakájruhában járatták.”³

A polgárosodás kezdeti szakasza — és kétségkívül ebben vagyunk — ökonomista. Az emberi életben jelentős módon megnöveli a gazdasági tényezők szerepét a vágyak szintjén. Mert a létezés előbbi szakaszában a gazdaság oly nyersen eszi belé magát az életbe, hogy a vágyak inkább az irreálisba menekülnek. Ha egyénileg és társadalmilag a folyamatos létezés fenntartására a jegyre kapott húsért kell sort állnom, egyféle ruhában járhatok, és nem választhatok a közlekedési eszközök között, ha belehelyeztek a termelésbe és a fogyasztásba, ha nem változtathatom helyemet, lakásomat, üdülésemet vidékek, országok között, akkor vágyaim nem gazdasági alternatívákra fognak elsősorban irányulni. Akkor a közvetlen létfeltételem megváltozásához is radikális politikai változásra van szükség vagy misztikus álmokra. A polgárosodás viszont gazdasági alternatívákat kínál a szellemiek mellett és részben helyett: távlatként a fogyasztói alternatíva áll. Lehet lakásom, autóm, mehetek üdülni, azt ehetem, amit akarok, többféle ruházati cikk közül választhatok. Forradalom ez? Igen, a maga módján. Nem radikális lépés-e, hogy büntetlenül és félelem nélkül átléphetem az országhatárt? Hogy naponta van meleg víz? Hogy nem kényszerítenek közvetlenül elfogyasztani azt, amit nem akarok elfogyasztani? Tragikus ez? Igen. Mert a tárgyi színesség mögött kötöttség van, mert közvetve mégis azt fogyasztom, amit rám kényszerítenek stb. Ez a polgárosodás gyönyörűsége és kínja. Hogy a társadalomban lesznek olyanok, akik betondzsungelekbe záratnak, míg mások — lassan tömegesedve — kertvárosi házuk fűnyírójával járnak. Lehet álmunk, hogy ezt a polgárosodást át kell ugrani. Lehet távlatunk, hogy Európát forradalmasan megelőzzük. Hogy az 50 négy-

zetméteres és Wartburgos közép-európaias polgárosodást nagy nekilendüléssel az európainál is magasabb szintre emeljük. Lehet ezt kitűzni a magyarság feladataként. Kitűzték a 30-as évek második felében. Lehet ezt meghirdetni a szocializmus nevében. Megtették az 50-es években. Egy megkezdett és töredékes polgárosodás néhány éve után, úgy tűnik, hogy a társadalom egyre kisebb része hisz az előbbieket által felvetett „nagy ugrás” lehetőségében, egyre jobban belesodródunk egy sajátságos polgárosodás zavaros vizű folyamába.

A 60-as évek közepén igazán beindult — a konszolidáción alapuló — polgárosodás meghozta a fogyasztói kultúra és az ennek megfelelő szervezeti és intézményi rendszer kialakulásának lehetőségét, viszonylagos európaizálódását. De egyáltalán nem alakított ki modernizált, európai, nyugatias termelői piaci szerkezetet és szervezetet, állampolgári viselkedést. A fogyasztó önállósága, a korábbinál sokkal nagyobb választói szabadsága, horizontális kapcsolódásának kezdetei a mindennapos hatalmi érintkezésben jelentős fejlődés. Ugyanakkor a fogyasztó semmit sem vagy alig valamit vihet át önállóságából, horizontális kapcsolódási rendszeréből a termelői, vállalkozói magatartásba. E felemás polgárosodásban persze a kettősség, a termelői és fogyasztói lét skizofréniája gazdaságilag új magatartásokat vált ki: a legalizált, félig-törvényes és törvénytelen második és harmadik gazdaságban horizontális és vertikális kapcsolatok keverednek.

Mint közismert, az első gazdaság mellett kiépült egy olyan második gazdaság, amely a szervezett első gazdaságon kívüli gazdasági tevékenységet fed, a harmadik gazdaság pedig (Zsille Z. elnevezése) az első gazdaságban, az államosított téren belüli nem-hivatalos gazdasági viszonyok megmutatkozása. Az utóbbiban a dolgozók munkaidejüket úgy szervezik, eszközeiket úgy készítik és használják fel, hogy a hivatalos munkán kívül, gyári anyagok, alkatrészek és munkaeszközök felhasználásával terméket készítenek, szolgáltatnak.

Hankiss Elemér a második gazdaság mintájára egy „második társadalom” megjelenését is feltételezi. Véleménye szerint az első társadalmat egyneműség, diffúzitás, atomizáltság, vertikális szerveződés, lefelé áramló mozgás (deszcendencia), centralizált államosítottság, erős ideologizáltság, legitimitás és a szféra láthatósága jellemzi. Ellenben a második társadalomban differenciálódás és integrálódás, horizontális kapcsolati rendszer, felfelé áramlás (aszzcendencia), dezetatizáció és decentralizáltság, illegitimitás, a szféra nem-ideologizált vagy ellenideológiákkal élő jellege és láthatatlansága a domináló.

(Hankiss: „Második társadalom?” *Valóság*, 1984/11.) Ez az igen gondolatébresztő tanulmány inkább feltételez, mint bizonyít. Látnunk kell, hogy Magyarországon nincs különálló első, illetve második társadalom, mert éppen az a különleges, hogy a társadalomban egymás mellett élnek a Hankiss által összegyűjtött társadalmi jegyek. Az államiságtól viszonylag függetlennek látszó vállalkozásokban jelentős a vertikális szerződés (részben az állami függés, részben a vállalkozáson belüli vertikális függés vállalkozó és munkavállalói között), erősebb az átlátszóság, mint például a láthatónak vélt központosított gazdaságban. Szinte mindent tudunk a második gazdaságról, és szinte semmit sem az első gazdaságban eldöntött legfontosabb gazdaságpolitikai kérdésekről. Polgárosodásunk felemássága, hogy a horizontális kapcsolatok keverednek a vertikálisokkal, hogy a különböző társadalmi szintek nem válnak el, hanem összefonódnak. Az egyes ember más és más kapcsolatokban más és más burokokban jelenik meg, beviszi hivatalába a horizontalitást és kiviszi a fogyasztói piacra a vertikálitást. A Hankiss által megrajzoltak inkább valamiféle normatív jövőképet mutatnak: mi lenne, ha az első társadalom egy második társadalomban megtisztulna és ellenállásba ütközne. Mi lenne, ha a kevésbé ellenőrzött társadalmi szférák ellenőrizetlen, illetve az első társadalmat ellenőrző viszonyrendszerekké válnának?

A kormányzat, a hagyományos politikai rendszer felengedte a bujkáló fogyasztói önállósodást, de állandó huzavonában — tiltás, tűrés, támogatás formájában — áll ellent egy államosodással szembeni termelői, vállalkozói autonómiának és szuverenitásnak. Elfogadott lett, hogy *a fogyasztó* bizonyos jogokat gyakoroljon, de *a termelő* megmaradt jogi és gazdasági bizonytalanságában. E féloldalasság, ez a fogyasztói alapú polgárosodás, amely csak megkésve, eshetőlegesen párosul vállalkozói, termelői alapú, valóban nyugatias — nem szükségképpen tőkés — polgárosodással, felerősíti a fogyasztói értékeket, és gyengíti a vállalkozói, illetve termelői (akár szindikalista, akár önkormányzati, akár korporatív) értékeket. Csak abban lehetek biztos, amit elfogyasztottam. Csak az az enyém, amit tárgyasult formában felhalmoztam. A kormány elismeri, hogy jogosult vagyok a fogyasztásra, szégyelli a hiányt, és mentegetőzik miatta. Felháborodhatok, ha nincs mosópor a boltokban, benzín a benzinkutakban stb. De ugyane felháborodásom nem jelenhet meg termelőként, vállalkozóként, csak rejtve, kerülő utakon. Az elmúlt másfél évtized polgárosodása ezért többnyire nem is a munka, az értékt teremtsé jelszaivaival ha-

lad, hanem a fogyasztói választék, a hiány leküzdése mentén. Amikor Széchenyi, Wesselényi, Szalay, Eötvös, vagy Trefort a múlt század első felében bejárták Európát, keresték az európai fejlettségben és különbözőségben rejlő okokat: találtak gépet, építészeti megoldást, tenyésztési módszert, mintafegyházat, iskolát, kultúrszervezetet, járható utat, olvasható sajtót. Legalábbis e feltalálásaikat hozták haza, és ennek megfelelően kívánták reformálni intézményi rendszerünket.

A mai utazó tömegesen utazik, tömegfogyasztásban vesz részt és fogyasztói viselkedést les meg. Milyen autó jár az utcán, mit lehet kapni a boltokban, hogyan viselkedik a buszvezető, milyen egy értelmiségi vagy egy munkás ruházata stb. Azt hiszem, hogy a forradalmi álmokban a kilengést a Wartburg helyén egy Honda vagy egy Opel képviseli. Talán csak a legutóbbi években, szűkös fogyasztói látásból kilépve mennek ki olyanok, akik a külső országok kirakatai mögé nézve, megpróbálják vállalkozói gyakorlatukba, értelmiségi, hivatalnoki, kutatói tudatukba átvinni a különböző országok szerkezeti és szervezeti újdonságát.

Hosszabb távon a fogyasztói — és csak fogyasztói — kapaszkodás, távlat, megbosszulja magát. A gazdasági válság úgy leértékeli nem modernizálódott, nem polgárosult, felemásan piaci termelésünket és infrastruktúránkat, hogy az egyenletesnek és biztosnak látszó fogyasztói értékek is megrendülnek. Lesz-e még 50 négyzetméteres lakás, Wartburg, háromévenkénti utazás? Lehet, hogy e szürke vágyak visszatekintve a legszínesebb álmodozásnak fognak tűnni? A kibillenő polgárosodás nemcsak új jövőképeket, de, ami ettől sokszor független, új gazdasági tevékenységeket és politikai magatartásokat is fog formálni. A polgárosodás egységes szürke vágyai most könnyen szétszakadhatnak 25 négyzetméteres kínlódásokká, gyalogos keservekké, határok közé szorított dühökké, és villás, zöldligetes, fennvaló örömökké.

Jövőkép mások szemében

És milyen furcsa, hogy ez a szegényedő, válságban élő Magyarország az elmúlt években jutott el oda, amire a „nagyország” tudatúak Trianon óta vágyódtak: jövőképe lett Közép-Kelet-Európának. Jövőképe — részben-egészben a cseheknek és a szlovákoknak, a lengyeleknek és a románoknak,

az oroszoknak és az ukránoknak, a szerbeknek és a horvátoknak. Természetesen nem a kormánypolitikák szintjén. Hanem a Corvin és a Skála, a butikok és a fogyasztói viselkedés emelkedett magaslatain. Nem államférfiúi rezümékben, hanem vágyott utazásokban és ihletett beszámolókból egy magyar nyár után. Nem is termelési adatokban. Hanem a román és a lengyel, a cseh és az NDK-beli, az orosz és a litván utazó fogyasztási horizontján áll Magyarország. Mert szemében immár nem a statisztikák és a sikeres munkaversenyek számítanak, hanem az, hogy hol mi kapható, hol mi tudható meg, kinek van módja látni Párizst. Hogyan élünk fogyasztói és szolgáltatói önállóságunkkal, tárgyainkkal és utazásainkkal, sajtónkkal és hogyan közvetítjük Európát, divatáramlataival, szabadosságaival.

Ez az ország és lakossága a második világháború után vesztes, csonka és szomszédai által megbélyegzett volt. Kulturális értékei, közép-európai szerepe éppen Közép-Európában veszítették értéküket. Gazdaságilag sem volt semmi, amiért akár csak egy pillantást lett volna érdemes ránk vetni.

A Rákosi-korszakban a magyar állam csak egy volt a sok kisállam közül, méghozzá egy olyan, amelyik mindent megtesz, hogy magát a másolt mechanizmus túllihegésével ország-világ előtt lejárassa. Az 1956-os dráma sem tette a magyarságot túlságosan vonzóvá Közép-Európában. A konszolidáció, majd a 60-as évek elejének fejlődése legfeljebb felzárkózásnak minősült. A közép-kelet-európai magyar fogyasztási modell a 70-es évek közepétől, egy évtizedes hazai fogyasztói felhalmozódás után vált a többi kis ország lakosai számára modellértékűvé.

Ha Moszkvában beszélgetünk, érzékletesek a fogyasztói különbségek, de nagyon is ismerősek a termelői, vállalaton belüli viszonyok. Hányszor meg hányszor kiáltották el magukat tárgyalópartnereink — legyenek szlovákok vagy lengyelek, bolgárok vagy oroszok —, amikor termelői viszonyainkról beszélgettünk: hát maguknál is így van? Bizony kevésbé mérhető a különbség egy magyar és egy szovjet hajógyár belső viszonyai között, miközben a fogyasztói piac különbségei jelentősnek mondhatók. Felemás polgárosodás.

Természetesen a nagyiparról van szó elsősorban. A költséges, iparosított mezőgazdaság, minden ma már kiütkező negatívumával együtt, jelentős kü-

lönbséget mutat a térség többi országának mezőgazdaságához képest. Éppen ez a mezőgazdaság a fogyasztási autonómia egyik megalapozója.

Érdemes lenne megvizsgálni, hogy a magyar távlatosság hogyan változik, amikor valaki román, szlovák vagy belorusz szemüvegen keresztül nézi az országot. De még ennél is fontosabb tárgyunk szempontjából, hogyan nézi a magyar polgár jövőjét, ha azt a román, szlovák vagy belorusz viszonyokon keresztül látja. Mert látja. Kísérjük csak figyelemmel a magyarok megváltozott viselkedését, fogyasztói magatartását és öntudatát a környező országokban. A tömegessé vált magyar vándorlás itt, Közép-Európában, meglehetősen pontos fogyasztói értékítéletet is szül: saját helyzetünkről és mások helyzetéről. A polgárosodásban előbbre rukkoló gazdasági értékek rárétegződnek a kulturálisra és a politikaira. A magyar állampolgár, hasonlatosan a száz, kétszáz, háromszáz év előtti svájci, holland, angol „kerekfejhöz”, tárgyakat gusztál, hasonlít össze. Felméri, hogy mi mennyit ér, összeveti az egyik áru tulajdonságait a másikéval, az egyik nemzet termelési — fogyasztásban mérhető — potenciálját a másikéval, az egyik szolgáltatást a másik, vele versengővel stb. Piacilag kezd élni. Egyelőre csak részpiacokon, részleges távlatokkal. Összehasonlítja Kassa és Kolozsvár boltjait, utcaképét Debrecenével. Nem a kultúréletet, vagy kevésbé azt. Hanem az iparcikkeket, a közlekedési eszközöket, a szolgáltatási kultúrát stb. És kisebb-nagyobb mértékben Grazot és München, Rómát és Isztambul Budapesttel. Ebből jöhet ki végeredményként az 50 négyzetméteres lakás, a Wartburg és a háromévenkénti utazás. De az is, hogy tudja, vagy legalábbis érzi, hogyan élnek más népek Közép-Kelet-Európában.

Elég nagyra nőtt az a „középosztály”, amelyik Monarchiaként fogyasztja Közép-Európát: télen a Tátrában — kevesebben az osztrák Alpokban — síelnek, nyáron Isztriában és Dalmáciában napoznak, Bécsbe járnak bevásárolni. „Az új nemzeti öntudatosodás realisabban ítéli meg a modernizációs problémát a korábbi korszakoknál. A probléma létezése elismert, ugyanakkor a magyar nemzet olyan nációként szemléltetik, amely megindult a modernizálódás útján, s ha a teljes eredménytől, a legfejlettebb országok szintjétől messze is van még, az elmaradottságból kilábalta már, modernizációs teljesítményei jelentősek. Sem a teljes értékű felzárkózás nem él az új nemzeti tudatban új nemzeti hivatásként, sem az adott szint esetleges elvesztése, az elmaradottság-

ba visszasüllyedés, a fejlődő országgá válás nem jelenik meg mint fenyegető katasztrófa nemzeti rémképe, mint új nemzeti sorskérdés. Az adott közepes fejlettség az új nemzeti szemlélet számára elfogadható. Sőt bizonyos nemzeti önelégültség tapad hozzá, mely a szocialista társországokkal szembeni önhitt, bázisszemléletű összehasonlításokra való készségben mutatkozik meg. Az összehasonlítási alap nem a legfejlettebb, hanem — csekély nemzeti igényességgel — a bajba jutott közeli vagy kicsit távolabbi szomszéd.”⁴

Sok igazság van e mondatokban. De van két ellenvetésem is. Az egyik az, hogy a 80-as évekre a válság kifejtett időszakában, a lecsúszás, a visszazuhanás sorskérdéssé vált. Korábban ez azért nem jelentkezett, mert az évekkel bővülő életszínvonal magabiztosan el is utasította magától a visszacsúszás lehetőségét, el sem tudta képzelni, hogy visszaeshet a környező országok szintjére. Ma ez már nemcsak kormányzati mumus, hanem valódi félelemérzet: félelem a fogyasztás korábban megszerzett pozícióinak elvesztésétől. Második ellenvetésem a nemzeti igényességre vonatkozik. Megtehetjük, hogy bármilyen ideológia alapján igényességünket a japán vagy nyugatnémet polgárosodás teljesítményeihez igazítsuk, de akkor éppen szembekerülünk egy reális nemzet-tudattal, jövőképpel. Magyarország összehasonlítási pontjai, akárcsak Budapesté, Debrecené, a kisalföldi falvaké Ausztriával, Béccsel, Grazcal és a burgenlandi falvakkal egyeznek, másrészt Csehországgal, Prágával, Ostravával és a Szejk-járta falvakkal, végül Romániával, Bukaresttel, Kolozsvárral és mondjuk az oltyán vagy a kalotaszegi településekkel. Nem folytatom a mérési pontok felsorolását. Ha a magyar polgár, sajátos új nemzettudatában itt méri be magát, nem igénytelen. Csak arra emlékszik, hogy hogyan méredzkedett Romániához, Csehszlovákiához az előző évtizedekben — akkor még Ausztriához nemigen tudott —, és hogyan áll a mérce alatt ma. Nem igénytelen, hanem felemás értékrendről van szó, amely igényes fogyasztói szempontból, de igénytelen vállalkozói vagy termelői vonatkozásban (bár ma már ez utóbbi is itt-ott jelentkezik). Igényes a maga módján cipőre, autóra, számítógépre, húsrá és sörre, de igénytelen a mögötte álló termelői kultúrára. Inkább csak ráérez. Igényes arra, hogy mennyi idő alatt jut át egy határon, milyen sort kell állni, hol és miért, de igénytelen a demokratikus politikai intézmények és kultúra tekintetében.

A 80-as évek nagy világgazdasági mozgásában, amikor évtizedekre csúsznak el egymástól földrészek és országok vagy országrészek, a magyar távlatokban furcsa skizofrénia alakul ki. Érezzük, hogy kapaszkodó kezünk egyre inkább leválik Európáról, és ugyanakkor tudjuk, hogy azért a mi kezünk még kapaszkodni próbál. Fogyasztási kultúránkban a legszegényebb Nyugat és a leggazdagabb Kelet vagyunk. Csakhogy nem felfelé, hanem éppen lefelé megyünk. És a korábbi időszak kegyetlen nyersesége, Trianon és Párizs, a 30-as évek és az 50-es évek megmutatták, hogy geopolitikai helyzetünkben a katonai, a politikai, a gazdasági és a kulturális távlatból és befolyásból magyar ön- és közértékelés külön-külön nem lehet. Vagy van demokratikus politikánk, amely példát mutat, és alá van támasztva gazdaságilag az egyének és csoportok piaci önállóságával és függetlenségével, a kulturális eszmék szabad áramlásával, vagy önértékünk és távlatunk megroppan Közép-Kelet-Európában és ezen túl egész Európában. Vagy hamis távlatként nagyhatalmakkal fenyegetőzünk, politikai megbízhatóságunkkal hencegünk, és diktatúrákat túllihegünk, vagy a mai féloldalas fogyasztói gazdasági önértékelésünket fújjuk fel, vagy végül a kultúrfőlényről értekezünk. A magyar távlatnak tartalmaznia kell az európai szemhatárt, és mi ezt csak közép-kelet-európai szögből nézhetjük.

Önértékelésünket persze alaposan megtépázhatja a nyugati(as) ítélet. Egyre nehezebben viseljük újonnan támadt fogyasztói magatartásunk szemszögéből, ha visszajejtenek bennünket egy korábbi fogyasztói magatartásba. Mivel lehetőségünk van arra, hogy összehasonlítsuk magunkat a németekkel, franciákkal, olaszokkal, és megismerhetjük az ottani fogyasztói kultúra több száz év alatt kitermelődött, ma már lerombolhatatlannak látszó bástyáit, elrémlünk, amikor hazatérünk. Hát ennyire nem vagyunk európaiak! — kiáltunk fel. És megrendülünk. Ha nem tudnánk magunkat mérni, csak elképzelnénk a különbséget. Most, amikor hagyományos érintkezési formáink felszakadnak, amikor egy utazás nem tűnik életet meghatározó akciónak, amikor természetesebben választunk ruhák és élelmiszerek között, észrevehetjük, hogy mennyire lemaradtunk a versenyben. A bezárkózott, az állampolgárt egyenirányúsított világokban e megrendülést ma mi okozzuk. Enzensberger írja: „Sokan figyelték már, hogy a nyugati látogató, ha Közép-Európa keleti részébe jön, úgyszólván az időgéppel tesz utazást. Olyan rendszerek, amelyek kezdetben eltökélték, hogy felszámolják a múltat, pontosan e múlt széttöredező

maradványait őrzik. Nem pusztán a tetők és a falak esetében igaz ez, hanem az emberekre, érintkezési formáikra vonatkozóan is.

A Rákóczi téren, a régi csarnok előtt, ahol a virágáros nők dicsérik portékájukat, s a ráccsal elkerített futballpálya mellett, ahol gyermekek ordítognak, a málladozó padokon sapkás nyugdíjasok, munkások, léhűtők üldögélnek, kártyáznak ócska asztaloknál. Szerény utcalányok járnak fel s alá, régimódi retiküllel a kezükben — emberemlékezet óta ez a törzshelyük. A kitömött zekék 1932-ben is készülhettek volna. Félig elfeledett kifejezés jut eszembe a szürke idill láttán: »a nép«. Itt még létezik éppúgy, mint »régén«, józanul, kerülve a feltűnést, mértéktartón, illúziók nélkül. Semmi sem éri felkészületlenül, és semmit sem felejtett el. Ami nálunk már rég feloldódott az alkalmazkodás zűrzavarában, a fiktív »középosztály« olvasztótégelyében, itt lépten-nyomon felbukkan, akár August Sander fényképein: parasztarcok, proletárcok, lumpenarcok, különböző foglalkozások és a régi osztályok arcai. Az idő megpáztá őket, de nem tüntette el.”⁵

Igen, ez a mi világunk. És ha a magyar középosztályosodás megindult is, és ha ma szélesebb is, mint bármikor korábban, most mutatkozik meg, a válság idején, hogy mennyire nagy és széles a „nép” tábora. De ami ide tartozik. Amikor a magyar középosztálybeli megáll a brassói vagy kijevei utcán, ugyanilyen anakronizmust érez. És ez figyelmeztető. Mert még ha lehetséges lenne is az egyedüli magyar polgárosodás és modernizáció, s a „középosztályosodás” zavartalanul haladna tovább, akkor is szembe találnánk magunkat azzal a közép-európai néppel, amelyik az iszonyú többséget képviseli. Parasztarcok, proletárcok, lumpenarcok és úri arcok. Magyarok, románok, szerbek, lengyelek, szlovákok, csehek, oroszok... Valamennyien kis országunk távlataihoz tartoznak.

Csoport jövőképek

Nem tudom, van-e paraszti jövőkép? Mivel a rétegződésvizsgálat bebizonyította, hogy parasztot nem találni a dimenziók között, így nyilván paraszti jövőkép sem lehet. Nem beszélgethetek senkivel tudományosan a munkásarcok és szemek mögötti jövőképről, merthogy ilyen kategóriát sem ismer a szociológia. Középosztályos perspektíva? Intő ujjak emelkednek ellene. Gombár Csa-

ba tépelődése három általános jövőképet fest le: a hagyományos hivatalost, mely uralkodik a politikában; a féloldalas reformatát, a gazdaságtól befolyásoltan; Kertmagyarországról ábrándozó népiest a kultúrában. Természetesen ezek csak tendenciák, amelyek át is hatják egymást.

Ha szabad mondanom, szociológiai, politológiai szempontból a következő jövőkép-megragadások jöhetnek számításba:

a) osztály, réteg, csoport meghatározottságú jövőértékek, távlatok (előzetesen kialakított osztály-, réteg- és csoportfogalommal behatárolt társadalmi kör érdek- és értékviszonyaiból kifejezhető jövőképek és kihatásuk az egész társadalom jövőképére);

b) szervezeti, intézményi jövőképek, programok (szervezet-szociológiai eszközökkel vizsgált szervezeti körök jövőképének és a mögötte sejlő érdekeknek, értékeknek a vizsgálata. Más jövőképe lehet a magyar társadalom állapotaiból kiindulva a Kereskedelmi Kamarának és az Írószövetségnek, a különböző szintű pártszervezeteknek és a református egyházi hierarchia különböző fokán elhelyezkedőknek stb.);

c) eszmei, ideológiai és szellemi áramlatok, vagy akár csak karizmatikus személyiségekhez kötött, ezek által kifejezett jövőképek (megkerülhetetlen vallási eszmék, az oktatásba beépült jövőképek világa);

d) vizsgálható funkcionálisan, a társadalom uralmi szerkezetének megfelelően, azaz egy elvont vagy valóságos bürokrácia, technokrácia, demokrácia, logokrácia értékei alapján kialakult értékrendben (akár úgy, hogy az uralmi szerkezet egyes tagoltságait mesterségesen — kutatói szemmel — szétválasztjuk, behelyezzük egy szervezeti és egy rétegződési hálóba, akár úgy, hogy az egyes ideologikus, szervezeti vagy csoport jövőképeket nézzük felváltva az uralmi szerkezet különböző alakzatainak szemszögéből, például mit jelent egy kertmagyarországos ábránd bürokrata, technokrata, demokrata, illetve logokrata ítékezésben).

Mivel a magyar politikai berendezkedés inkább eshetőleges és kevert töprengéseknek, vitáknak ad teret, így jogosultnak látszik Gombár Csaba elemzése. Kapcsolódni hozzá annál is könnyebb számomra, mert végigkövethettem az idők folyamán elképzeléseinek kialakulását. Éppen ezért, csak kiegészítő és módosító észrevételeimet foglalnám írásba, és nem egy ellentétes elképzelést. (Mennyivel könnyebb ez!)

Benyomásaim szerint Gombár elemzése egy korábbi jövőképrendszer

összefüggéseit érinti, egészen pontosan az 1968 körül kicsúcsosodó irányzatok, eszmerendszerek szerkezetét. Akkor valóban elmondható volt, hogy a politikai rendszer egy hagyományos jövőképben eszmélkedett és intézkedett, volt egy féloldalas, ökonomista reformataság és a népies kultúrtábor kertmagyarodott. Ha emellett létezett is leszorítva a mélyrétegekben egy nemzetképet erősebb beállításba vonó erő a politikai képzetben (szemben az uralkodó internacionalista, szocialista, szovjet típusú társadalmi jövőképpel, amely ekkor éppen az 1867-es kiegyezés rehabilitálásával operált sok szempontból hatékonyan), illetve a hivatalos ortodoxia jövőképében helyet kívánó lukácsista politikai-kulturális, társadalomelméleti iskola szűk elit keretekben, valamint már ott kellett bujkálnia valahol egy — jobb híján így nevezett — urbánus, polgári radikális politikai és kulturális eszménynek, a tényleges jövőképek a Gombár által elmondottak szerint alakulhattak. A politikai hagyományos hivatalság nem gondolt semmiféle politikai modernizációra, reformra. Jövőképebe nem illesztette bele sem a gazdasági reformból következőként származó politikai igényeket, sem a magyarságnak, mint közép-európai kisnemzetnek a „sorskérdéseit”. Nem kívánt semmit kezdeni az egyének és csoportok független és önálló politikai, gazdasági és kulturális megjelenésével kapcsolatban sem, de megfordítva, nem jelentkeztek nyíltan egyének és csoportok személyes identitásuk, ilyen vagy olyan autonómiájuk jogi, gazdasági vagy politikai védelmének, elismerésének igényével sem. A gazdasági reformerek még a gazdaságban sem ábrándoztak szervezeti és intézményi reformról, ellenkezőleg, tudatosan önkorlátoztak és korlátoztak annak érdekében, hogy ne veszélyeztessék az elért eredményeiket. Nem kívántak társadalmi nyilvánosságot, nem gerjesztettek reformmozgalmat stb. Végül, a kulturális életben túlsúlyos volt a népiek hatása, akik Penészleket mutatták fel a reformmal szemben, bizonyítékként arra, hogy mennyire demagóg, ökonomista a reform, és mennyire nem illik bele a magyar faluba. Gyűrüfű következett, majd lényegében valamennyi olyan probléma felvetése, amit a népiek nagyjai a 30-as évek második felében oly messzehangzóan kikiáltottak. Hangoztatták a politika hagyományos távlatainak elidegenedettségét a magyar sorskérdésektől (határainkon túli magyarok, szegénységbe taszítottak helyzetétől). És azt is, hogy mennyire nem megoldás a tőkés országokból importált, álnyugatias, fogyasztói bővli-reform. Mindezt magas szinten, írói fölényrel produkálta egy olyan gárda, amelynek élén nagy öregei (Illyés, Veres, Németh) és csúcsra ju-

tott középnemzedéke (Sarkadi Imre, Nagy László, Juhász Ferenc stb.) jártak. Versek és szociográfiák jöttek, „felfedeződött Magyarország”, újratálatott a 15 milliós magyarság.

De nem változott-e meg mindez a 80-as évek közepére? Nem ment-e végbe módosulás a súlypontokban, részben az évtizedes polgárosodás, részben ennek megtorpanása következtében? Nem kerültek-e elő új távlatok, új csoportok?

Az elsüllyedt falu

Kezdjük a népiekkel. A 60-as éveket jól jellemzi Szabó Miklós.

„A magyar társadalom politikai tényezői között volt olyan irányzat, amely megkísérelte az adott lehetőségek közöt felvenni a harcot a közömbösödés ellen: a népi írók tábora. Mivel legnagyobb mértékben a nemzeti eszmével szembeni neutralizálódás nyugtalanította őket, elsősorban arra törekedtek, hogy elérjék: a neutralizálódott társadalom azonosítsa magát nemzetként. Elsősorban ezt fejezte ki Veres Péter állandóan hangoztatott követelménye: nemzetben gondolkozni. Illyés Gyula is a neutralizáció ellen akart hatni azzal, hogy animálni kívánta a nemzeti büszkeséget, fellépett a „fasiszta nép” vádjá ellen; olyan írásaiban, mint a *Malom a Sédén*, azt igyekezett sugalmazni, hogy a németek elleni magyar ellenállásnak széles bázisa volt, és jelentősek voltak méretei. Veres Péter, amikor a „friziderszocializmus” jelszavát megalkotta, a fogyasztói szocializmus ideáljában elsősorban a társadalmat demobilizáló, semlegesítő, nemzeti vonatkozásban közömbösítő jelenségek ellen lépett fel.”⁶

Ideillő Németh László felfogása: „a jólétbe s néha igen szerény jólétbe »süllyedt« népeket leigázták a szegények, akiknek a mostoha élet konzerválta az erkölcsüket. A Nyugat meglepő renyhe reakcióját is aligha lehet mással magyarázni. A sokféle kényelembiztosító gyártmány, amellyel az ipar megkínálja őket, megeszi lassan az erkölcsi tőkét, amely a bőséget mint tudomány, vállalkozókedv, technikai lelemény, katonai bátorság kivívta nekik. A szocializmus legnagyobb veszedelme, úgy hiszem, nem az, hogy a kapitalista államok összefognak és megverik, hanem ahogy a monília terjed az almán — az élvezetvallásra térnek át. Tulajdonképpen miért ne térnének? Elvégezték a munkájuk, s mit csináljanak tovább? Aszkéta államot tartósan csak aszkéta

polgárokkal lehet fenntartani. Ha a tagok az élvezetvallásra térnek át, akkor annak a hatalom is engedni kénytelen. Az, hogy az életszínvonal emelését az állami élet céljának tűzzük ki: egyik jele már ennek az engedésnek.”

És Németh László normatív jövőképe az állam által bizalommal nézett, aszketikus kis családok erkölcsén építő, családi állam. „A szocialista államnak ez a fokozatos »őrzés családdá« válása persze csak akkor haladhat előre, ha az az aszkézis, mely a kis családot fenntartja, a különféle munkacsoportokat egy nagy családhoz teszi hasonlóvá, nem főnről hangzó prédikáció lesz, hanem örömet adó, letről terjedő tapasztalat, amelyet az államvezetés (maga is nagy család) csak megért, és helyt ad neki. Ha ez nincs így: az élvezetvallás rohasztja szét az atomokat.”⁷

Németh László 1967-ben már levonja a keserű következtetést: „A magyarság szétesése az utóbbi években meggyorsult. Gyengül a vonzáscentrum, amely a határokon túl rekedt, a világba szétszóródott magyarokat idekösse; — fogyó ellenállással zuhannak más, erősebb központok felé. De gyengül a magyarság kohéziója idebenn is; a legsztelenebb, magunktól elidegenítő divatnak is gyorsan táborra nő, ami magyarságunkra emlékeztet — ha múlt az, ha szokás, ha irodalom: ellenszenvenessé lesz. Ma, amikor az áttérés egyik nyelvről a másikra egy nemzedék alatt, de egy életen belül is végbemehet, sokfelől ostromolt kis népeket kétségkívül csak bizonyos »büszkeség« tarthat össze; az a hit, hogy érdemes ahhoz a nemzethez tartozni. Egyesek nemcsak ezt a büszkeséget üldözik, de gátolják (közeli példákat hozhatnék fel) annak, ami ezt a büszkeséget táplálhatná, a kifejlődését is.”⁸

Az elmúlt másfél évtizedben Németh jövőképe igazolódott is, meg nem is. Az élvezetvallás győzedelmeskedett, nem alakult aszkéta állam, nem nevelkedtek aszkéta polgárok. Másrészt az élvezetvallás polgárai annyiban váltak büszkévé magyarságukra, hogy élvezetük vonzáscentrummá tette őket. A népi kultúra tragikusan visszaszorult, de a hátralépés mellett ott a Németh László által elvetett, mégis annyira kellő kényelembiztosító gyártmány.

A polgárosodás másfél évtizedes könyörtelen gépezete legfontosabb hadálásukból vetette ki a népieket: a magyar faluból. Ez a falu nem kertmagyarságosan, nem Dánia módján, de modernizálódni kezdett. Távlatai soros kocka családi házakban, földházakban, háztáji kalkulációkban tárgyiasultak. És a polgárosodás nem idegen erők kegyetlen beavatkozása következtében kényszeredett ilyenre, hanem a felemás fogyasztási és részleges termelői reform szárnyán

emelkedett. Paradox helyzet: a 30-as évek népi írói, ismerve a parasztság helyzetét, a vállalkozó, polgárosodó parasztot állították jövőképük előterébe. És illúzióikkal a paraszt a kertmagyarság fő letéteményese. A mai népek nem tudtak mit kezdeni a polgárosodó paraszttal.

Van kivétel. Végh Antal vagy Galgóczi Erzsébet megkísérli az újfajta szövetkezetet akaró, vállalkozó, melléküzemágas, háztájízó vagy faluszélre szorított öregek képét megfesteni. De nem ez a fő vonulat.

Hozzáteszem, hogy a Gulyás testvérek *Vannak változások, Ne sápadj*, illetve Gazdag Gyula *Határozat* című filmjeikkel bensőségesen tárják fel a falvak mikrovilágát, hatalmi közösségét. A magam részéről a paraszti életforma változásai kapcsán elfogadom Juhász Pál értékítéletét a vállalkozó paraszt és az agrárértelmiség összeütközéséről, illetve az agrárlobby és egy valóságos mezőgazdasági vállalkozási reform győzelmének különbségéről. De Juhász nem népi szociográfus, író, hanem gazdasági reformer és radikális politikai gondolkodó.

Persze amit ma vállalnak, az sem csekélység: felhívják a figyelmet a polgárosodás veszélyeire, féloldalasságára, kancsalságára, és figyelmeztetnek azok sorsára, akik kimaradtak a „földosztásból”. De ez inkább negatív jövőkép, az elsüllyedt falu komor árnyának festése a háttérre. Ezért nem is nevezném e csoport politikai ideálját kertmagyarországosnak, hiszen Csurka István, Csoóri Sándor, Für Lajos stb. gondolatai közt egyre kevesebb a pozitív utalás. Sokkal több a negatív: ez már nem a mi falunk! Ennek megrendítő élményét már átélte — kortársait részben megelőzve, azoknál érzékenyebben — Nagy László élete utolsó éveinek verseiben. Nincs már az a falu, amelyik minket elindított, és amelyik minket visszafogad.

És ami súlyosabban érinti a népi kört, hogy ellentétben elődeikkel — Németh, Illyés, Féja, Szabó Zoltán, Veres Péter, Kovács Imre, Darvas József stb. —, akik egy néposztálynak vagy az egész magyar társadalomnak nemcsak szellemi világítói akartak és részben tudtak is lenni, hanem valóságos életek, létezésprogramok alakítói is, a maiak keserűen szellemi őrskáncokat védenek. „Az élet szellemi nézőpontjai hihetetlenül mélyre süllyedtek. A hatalom, a jólét, a szórakozás, a kényelem, az élvezetek elérhető öblei váltak a fejlődés ismérveivé. A szükségletek ugyanolyan egyoldalúan racionalissá váltak, mint ahogy az európai tudomány is racionalista. A megismerés konok szándékából ugyan mi maradt ránk? A dolgokba való boldog behatolás öröme helyett turiz-

mus. Nézzünk meg minden kibontott sírt, betemetetlen kutat anélkül, hogy a múlt idő, hogy a halál, hogy a fölfelé röpítő sóvárgás mítoszait megértenénk. Pedig mindig tudtuk, hogy a földi birodalmak mellett az értékek birodalma is létezik! Hiszen az ember gondolkodói és cselekvő mivolta közt mindig volt valamiféle távolság és feszültség, amely a kultúrateremtés övezetét jelentette időtlen idők óta. Ez a szikrákat vető övezet mindig megakadályozta, hogy az ember fölé — akár a vallás, akár a politika — a valóság gyakorlatias uralmát teljes egészében kiterjessze.” (Csoóri Sándor: *Tenger és diólevél*. Kriterion, 1982. 110. o.) A népi írók az igazi nekilendülésükkel a valóság gyakorlatias uralmával akarták ledönteni a kultúra megrögzött — úri, kisemmiző, megalázó — hadállásait, a politika és a gazdaság radikális reformjával.

De milyen pozitív képzet kerül a magyar falu és egész társadalom lassú elrothadása elé? Elsősorban a külhoni magyar népességnek mint magyar sorskérdésnek a megfogalmazása. A magyarság akkor mutathatja meg, hogy nem veszített még el mindent, nem züllött igazán mélyre erkölcsileg, ha vállalja a határainkon kívül élő magyarság nehéz sorsának könnyítését, hangos szóval érdekeik védelmét. E jövőkép „azért oly szilárd és kiiktathatatlan mégis, mert egyedül vállalja és vizionálja a 15 milliónyi magyarság jövőjét”.

Úgy vélem, hogy kiiktathatatlanságát az is okozza, amivel maga az eszmevilág fő alakítói sem számolnak: most jutott el a magyar társadalom nagyobb része — „középosztálya” — arra a gazdasági szintre, hogy átlátja, mennyivel fölötte áll élete, létformája a határon túl élőkének. Első ízben érez gazdasági fölényt és „adakozó kedvet”. A magyarságért való búsongás, összehajlás most már nemcsak egyszerű legyűrt kuruckodás. Ellenkezőleg, egy polgárosodás fölényérzete részben a magyarság határainkon túli tömegeivel, részben az anyaállamokkal szemben. A nemzeti vízió szép eszméje mosóporral és rágógumival keveredik. Talán ezért is fél konkrét lépésekben levezetni az eszmekör erjesztő gárdája távlatait. Ki tudja, meddig táncolna a magyar középosztály a szegény határainkon túl élők javára? E tánc ugyan szinte mindenki naptárába be van írva egy évben egyszer, de többször nemigen. Ez a tény meg is határozza az eszmekör súlyát és befolyását: jelen vannak a kultúréletben, a politikai mozgásokban, jövőképük fontos szempontokból áll össze. De túlsúlyuk megszűnt, már csak egyik régiójában uralkodnak a magyar kultúrában.

*„Nem áljeruzsálem az az álladalom
tartós békéje teli gyönyörűség
Ott hol tényeket meg nem előzik a vágyak
Ott hol a vágyaknál nem kisebbek a hasznok...”*

Vas István: Abélard szombatesti himnusza

Ismertük már ezt a jövőképet. A többször nekilendülő városi modernizációban a népiek mellett természetesen élt az „urbánus” távlat. Ha szabadulni igyekszünk e kényszergetett kategóriától, nevezhetjük „újholdas”, „nyugatos” jövőképnek. A Nyugat harmadik nemzedéke — Ottlik Géza, Rónay György, Kálnoky László, Jékely Zoltán, Weöres Sándor, Vas István stb. —, az Újhold köre — Nemes Nagy Ágnes, Pilinszky János, Mátyás Iván, Lengyel Balázs, Rába György, Rákos Sándor, Vidor Miklós, Örkény István, Gyárfás Miklós és olyan későbbi kapcsolódók, mint Tandori Dezső — hosszabb hallgatás után a 60-as években kezdett visszatérni a magyar kultúrában már korábban kivívott helyére, és a 70–80-as években vált horizontjuk talán a népieknél is távlatosabbá és befolyásosabbá. Közös jellemzője ennek a nemzettudatnak, hogy a magyar társadalom jövőjét egyértelműen az európaiságban, a nyugatiasságban (nem a szegényes kultúrájú tőkés viszonyokban!) látja. Nem hisznek sem a magyar nemzeti alapú, sem a nemzetközi szocialista alapú nagy ugrásban, a Nyugat megkerülésében, Európa elhagyásában. E szerzők a „létezőszakmában dolgoznak” (Ottlik), és szakmájukat a városban űzik. A polgárosodás szélesedése a csökevényes és semmibe zuhanó 20-as és 30-as évekhez, a nekibolonduló 45–48-as korszakhoz képest egyre inkább értékeli az autonómia, a személyes szuverenitás igényeit. Érdeklődve néz azok műveire és magatartásformájára, akik az államosodás mindennapjaiban képesek fenntartani viszonylagos, vagy teljes önállóságukat. A társadalom növekvő csoportjai alakítják aszerint jövőképüket, hogy hogyan is élnek nap mint nap a hivatalban és a hivatalosságban, és mellette a polgárosodó életmódban.

A hivatalnok élet, a nagy szervezetben, a nagyvárosban alakított létezés politikai, gazdasági és kulturális jelensége a 30-as években még csak egy érzékeny elit által ábrázolt világ, de a 70-es években már egy tömegessé vált világkép megfogalmazása. Állami hivatal, iskola, kórház, gyár (hivatali előmenetekbe osztva), katonaiskola, fegyház és a jól körülhatárolható, egymásra húzott városrészek, városok ma inkább tereink, mint a falusi határ. Hogyan kell

ebben a világban mindennaposan élni? A betondzsungelben, az arctalanságban, ennyi és ennyi légköbméteren?

Szabó Miklós már idézett cikke a 60-as évek rossz közérzetű nosztalgijája után a 70-es évtized megszépítő nosztalgiahullámát látja eluralkodónak. „Az eggyel korábbi korszakok, a még majdnem személyes közelségű történeti múlt felidézése segít hozzá, hogy saját élményvilágunkat poétikusan újra átéljük. A Hábetler család, a Szabó család világát Krúdy világa felidézésével tesszük költőivé. Krúdy: nemcsak újra kiadott művei, nemcsak Huszárik filmje, de még szakácskönyve is, de még álmoskönyve is, és a szecesszió, a diákkorunkban tingli-tanglinak tartott romantikus zene — mind-mind ahhoz segítenek, hogy személyünket körülvevő kismilieu-t átjárja a még átélhető közelmúlt kismilieu-jének visszaálmódott költőisége. Ha Krúdy számára költői lehetett a század eleji Józsefváros, lehet, hogy kell lennie költőiségnek a lakótelepen, a panelházban is.”¹⁰

Hozzátehetnénk, hogy ez nem csupán nosztalgiahullám, hanem tárgyilag is megalapozott fogyasztási folyamat. Hogyan kell enni, élvezni, szeretőt tartani, öltözködni, utazni, mit kell észrevenni, amikor már van mit észrevenni — nagyon is gyakorlati kérdések egy polgárosodó magyar társadalom tagjai számára. Hányan tanulták meg Latinovits ebédjéből, hogy hogyan rendeljenek egy kisvendéglőben, hogyan élvezzék a párálló húslevest?! Hogyan kell berendezkedni, amikor van már rá pénzünk? Ez a mindennapi élvezetekkel tárgyasított magánélet egyszerűen tanulási folyamat. És a Krúdy-fogyasztás a magyar fogyasztási stílus újrarahangolásának lehetősége. Olyan fogyasztásnak, amely nemzeti alapú, nem is nyugatias. Álljunk meg: szembe kell néznünk azzal, hogy a magyar társadalom első fogyasztási reflexe nem nyugati típusú, hanem keleti jellegű, inkább orosz, mint angol. „Nagy utazó volt, de tudtommal csak addig nyújtózkodott, ameddig újságírói szabadjegye ért. S a valóságos ország bejárásán kívül még többet utazott elmosódó emlékekben, belső tájakra, ahol gyöngéd vagy fantasztikus hasonlatfüzérek ringanak, járt hatérszéli fészkekben, szánon, kocsin, tutajon, vicinálison. Krúdy egyszersmind a legoroszabb írónk is, a szó múlt századi értelmében. Ha mindig áll az óra, s a nappalt ugyanúgy végigheverészik, mint az éjt, fokról fokra szétzilálódhatnak a tudatformáló, racionális erők, az egykedvű tetszhalál. Mondjuk egy régi orosz udvarházban. A név magától kínálkozik: Krúdy közelítette meg legjobban — és szinte lehetetlen, hogy ne olvasta volna — az orosz irodalom egyik nagy

remekét, az *Oblomovot*.”¹¹ Ugyane cikkben Cs. Szabó csak úgy odaveti másik gyöngyszemét: nem véletlen, hogy Huszárik Szindbádja „lepergett a kevése idegen nézőről, elsöprő világsiker volt ellenben egy másik magyar film, a Mefisztó, mert a 20. század uralkodó embertelenségéről szól”. Igen, itt Oblomov és Stolz ütközése, egyben egy évtizedes váltásé is: a belső világba merengő keleties fogyasztó, a 80-as évek Magyarországnál könyörtelen beilleszkedő, illetve nyugatias fogyasztó-vállalkozó. Ez nem nosztalgiahullám, hanem fejlődési folyamat. Krúdy lehanyaglása, hátrább szorulása párhuzamos a nyugatias, amerikanizált tömegfogyasztás megismerésével és elsajátításával, illetve a nagyszervezetek — lakótelepek, hivatalok — morzsoló hatásával. Ez utóbbiakból, a gyakorlatias új középosztály nem az álmokban, hanem legalább részben Stolz, a vállalkozó módján akar kimenekülni. Fiaik pedig a Beatrice, majd az Edda és a HBB keserű nótáiban ordítják szét a betonvárosok reménytelenségét. Ez már nem Krúdy vagy Mándy Józsefvárosa, nosztalgiákban sem.

Megértem Szabó Miklóst, aki a nyugatias fejlődéshez — nem feltétlenül az amerikanizálthoz — szeretné közelebb látni a magyar társadalomfejlődést, inkább tömegpszichológiai vonásnak, nosztalgiának érzékeli a Szindbádok világát. Valójában mégis inkább a társadalomfejlődés keleties tárgyi reflexéről volt és van szó.

Babits, Kosztolányi, Szép Ernő, Karinthy Frigyes példája kerül elő. Hosszú lenne felidézni mindazokat az írásokat, amelyek összefoglalóan Pilinszky találó soraiban fejthetők ki: „Szemben a cselekvés vakhitével egyedül a szemlélődésen nevelt gondolat érhet célba. A leggyorsabb cselekvés is csigalassúságú a szemlélődésben fogant minőségi gondolat sasröptéhez mérten.”¹²

E kör újraértékeli történelmi és irodalmi múltunkat: „Babits tudott valamit, amit Ady például nem tudott. Nagy lángolóink, Petőfi, Ady, meghalva bizonyos történelmi pillanatokban, nem juthattak el a tapasztalás olyan köréig, ami életünknek — életünknek — meghatározója volt; nem láthatták át vesztes háborúk *utáni* korszakok konstellációit, nem tanulhattam tőlük azokat a viselkedési normákat, amelyekkel az ember a némaságra, a tehetetlenségre reagál. Sem zászlóbontások, sem diadalmas várostromok, sem hősi halálok nem vártak ránk — legfeljebb néhány csalódással teli másodpercre — nekünk a lemondást, a visszahúzódot kellett megtanulnunk, reményeink, úgynevezett hiteink lombtalanodását. Tőle pedig, Babitstól, éppen az elveszett csaták étoszát, a

fél-halál illemtanát tanulhattuk a háború alatt és még előbb is. És valami délibábos józanságot, amely évezredekben gondolkozik, barlangi tűzlopást jégkorszakokban. Sajnos még ő sem nyújthatott alaposabb oktatást, mélyebb szintű beavattatást az ügyekben — csakugyan, mit is kell csinálni ilyenkor? Milyen arcot kell vágnia az írónak, amikor az a dolga, hogy hallgasson?

Sokszor, nagyon sokszor szokták idézni: »...vétkesek közt cinkos, aki néma...«, azt azonban kevesebb szer: »Van némaság, mely messze hallik.«¹³

És ide kellene idéznem Vas István gyönyörű versét, a *Cambridge-i elégiát*, vagy Henry Esmond esszéjét, amely azt a történeti leckét adja: hogyan kell viselkedni protestáns angol polgárnak évtizedeken át egy titkos katolikus II. Károly alatt. És Tandori remek kötetét, amelynek címe: „*Az erősebb lét közéletében*” fejezetnyitónak adtam: minden verselemzése Füst Milántól Kassák Lajoson és Szép Ernőn át Nemes Nagy Ágnesig, Vas Istvánig egy-egy messzehangzó korábbi némaság.

Percről percre, napról napra építeni saját életünket, saját lelki függetlenségünket. A magyar nemzet jövője egyénei lelki függetlenségének vonalában van. De persze mindez elvont szofizma maradna, ha ugyanezek az írók nem varázsolnák a növekvő számú olvasók elé a kőről kőre épült vagy éppen lerombolt várost, a polgárosodás belső világát.

Ez különösen jellemző a film világában. A 60-as években uralkodó és újíto vonulat: Jancsó *Szegénylegények*, *Fényes szelek*, *Csillagosok, katonák* stb., Kósa *Ítélet*, *Tízezer nap* című filmjeikkel radikálisan erősítették a népi tábor eszmekörét. A 70-es években viszont Déry-, Örkény-, Mándy-novellák, — regények vittek be a városba, a Krúdy- és Hunyadi-novellák mellett, Makk Károly, Sándor Pál, Huszárik Zoltán, Fábry Zoltán filmjein, és a fiatalabb nemzedék már egyenesen a nagyvárost, a benső városi létet viszi filmre. Gothár *Ajándék ez a nap*, *Megáll az idő*; Tar *Családi tűzfészek*, *Őszi almanach* stb. És bekerültünk egy városi, modernizált, nem-perzekutoros, hanem működő bürokráciás gépezetbe. Ezt azután közép-európaias amerikanista tudással Szabó István a *Mefisztóval* és a *Redl ezredessel* viszi a világ elé. Hol van már a *Húsz óra*? Csak kivételként vág közbe egy-egy Sára-, Kósa-film, vagy Kovács *Ménészgazdája*.

Ottlik Géza emberi kapcsolatokat morzsoló és építő katonaiskolája ezért alapolvasmány: iskola, hivatalok, gyármonstrumok, börtön, elmeegógyintézet, alkoholelvonó, gyermekotthon válik természetes világunkká egy kertma-

gyarországos, tisztaforrásos, fényesszeles, cseresnyés vidék helyett. Most nem lidérces látomás, karkás utánzat.

Rilke, Trakl, Musil, Kafka, Bulgakov, Gombrowicz, Kavafisz, Eliot, Proust, Svevo, Joyce nem egy szűk elit évtizedekig melengetett felfedezése, hanem lassacskán tömegesedő élmény, különösen utódaikon keresztül. Hrabal, Fuks, Páral, Kundera, a cseh új hullám filmjei éppoly bensőséges élményei egy értelmiségi csoportnak — már nem szűk elitnek —, mint Mrożek, Rózewicz, Andrzejewski írásai és Wajda filmjei. Spiró György nem így és nem azt írná, hogy nem élne a lengyel irodalommal éppúgy, mint Miroslav Krleža világában, Nádas Péter valahonnan Malamudból, Singerből, Hellerből, Bellowból és Herzogból is építkezik. Ma már Bulgakov mellett ott áll a könyvespolcon különféle kötésben Szolzsenyicin, Kuznyecov, talán egy-két Trifonov, mindenképpen Okudzsava vagy Ajtmatov, és Tarkovszkij vagy Mihalkov megtöltik már a mozit, ahogy Ljubimov a színházat. Böll, Grass, Jandl, Heym, Enzensberger írásai, amelyek merészen szembenéznek nemzetük reakciós történeti tudatával éppúgy, mint a sajátos amerikanizált újpolgárosodással, vagy a visszaporoszosodással.

Ahogy Konrád György *Látogatója* erőteljesebb bíráló a tervgazdasági bürokráciáról, mint bármely közgazdászé, Esterházy *Termelési regénye* egy nemzedék hivatal- és gazdaságélményét, jövőképét idézi egy alkudozó, félállami, félpiaci mechanizmusról. Bereményi, Nádas, Hajnóczy, Spiró, Kenedi, Lengyel Péter foucault-i mikroelnyomásokat vetít egy polgárosult, hivatalokba tört olvasóközönség elé, amelyik megborzad, fél, hahotázik.

Nélkülözhetetlennek tűnik jövőképünkhöz Bereményi *Legendáriuma* éppúgy, mint Spiró *Ikszekje* vagy Nádas Péter *Egy családregény vége* című regénye. Kenedi János *Tied az országa* méltán állítható a *Termelési regény* mellé, Hajnóczy könyörtelen vágatai csontig hatolnak a magyar társadalomban.

„Esterházy, Hajnóczy és Nádas, Bereményi és Lengyel munkásságát egyként jellemzi az a törekvés, hogy a múlttal szembesülve ne támaszkodni igyekezzenek erre a múltra, mint egy botra, hanem létrának használják. A historikum valamennyiüknél döntő tényező, de inkább olyan vonatkozásban, hogy az ismétlődés veszélyeit és abszurditását sugalmazzák. Ez egyeseknél — így elsősorban Esterházynál és Bereményinél — az ironia és a groteszk szemléleti és ábrázolási eszköztárát teszi hangsúlyossá, odáig fokozva azt, hogy a historikum szinte karneváli, nemegyszer lidérces bábjátékként ellenpontozza a jelen

álkonszolidációba fegyelmezett tablóját. Ami Esterházy teljesítményére külön felhívja a figyelmet, hogy sikerült megteremtenie a mai magyar valóság s egy sajátos közép-kelet-európai köznapiság nyelvi mitológiáját.”¹⁴

Nem idézem tovább — bár kitűnő — Mészöly elemzését, csak felhívom a figyelmet arra, hogy az Ottliktól ágazó korábbi köznapiság nyelvi mitológia egy-neműsége most a soktípusú köznapiság és bürokratikus világ következtében új „plurális” nyelvi mitológiákba bomlik szét. Vas István még arra figyelmeztet, hogy ne tanuljunk meg skorpiónyelven, Esterházy, Kenedi vagy Spiró nemcsak tökéletesen tudnak skorpiónyelven, de éppen azáltal bensőségesek, hogy egyszerre tudnak skorpiónyelven és galambnyelven szólni, az *Ikszek* nyelvén, a nyelvkönyv angolságán és a történelmi színpad nyelvén, és soha nem tudjuk, mikor melyik nyelv fordulatai az élők. Mikor vagyok benne és mikor jöttem ki? Ez már évtizedes együttélésre való berendezkedésnek látszik. Közép-európai városokban vagyunk. Közel van hozzánk Páral Liberece és Mrozek Varsója.

És újra szociográfia, csak most már Moldovás iróniával MÁV-ról, textiliparról stb., Mezei Andrásos dühvel az újítás elé tornyosuló bürokráciáról, Berkovitsos keménységgel a külvárosról, Zsillés átkozódással, egyben szociológus hidegséggel a harmadik gazdaságról. Ez a barbár, értelmetlen és provinciális viszonyokkal szembeszegezett európaiság részvéte és iróniája a haza felett.

„Hogyan szabad szeretni a hazát? — teszi fel önmagának a kérdést [Simone Weil]. S a válasza: A hazát csak egyféleképpen lehet és szabad szeretni. Úgy, ahogy azt a népdalokban, Homérosznál vagy az evangéliumok szenvedéstörténetében olvashatjuk. *A hazát egyedül részvéttel szabad és lehet szeremünk.* E »részvét« nélkül nincs emberi igazságosság, szeretet és szerelem, de még valódi kultúra sincsen. A bukáshoz viszont elég, ha e lényeges szót például »bűszkeséggel« helyettesítjük be, vagyis olyan szóval, amit a jézusi történet, a népdalok és Homérosz »részvéte« sosem ismert.”¹⁵

Én nem vettem részt benne, részt veszek benne, de másként stb. képe ez. Jól csinálni a „létezés-szakmát”, ez annyi mint beleütközni egy archaikus modellbe. De tarts ki, és csináld tovább! A megfelelően művelt kertek össze fognak érni, a különböző szabadságok egymást fogják erősíteni. Vagy lerombolják őket, és húsz évig kell hallgatni. Akkor is mi vagyunk az erősebb lét közelében. Megengedhetjük magunknak a melankóliát.

„Röhögnöm kell, micsoda kishitűség
A rikácsolásukban, a melldöngető
Fogadkozásaikban! Azzal a hatvan-hetven évvel
Vannak oly nagyra, ami összesen
A rendelkezésükre áll? No persze, innen

A hetvenkedésük, hangoskodásuk!
A Schneebergen hogyan is kiabáltak
A kezdők? 'Bahnhof!' Pályát szabadon!
Legyen elég helyük a meredek
Lejtő haván: mindenki lássa őket
Lécekkal kalimpálni lent — a célnál!

Mi pedig, majd ha senki sem figyel,
A sáncig siklunk hallgatva. És onnan?
Elugrunk és a fehérség fölött
Ki tudná követni tekintetével
Párhuzamos ívünket? Léceink
Ráérősen röpülnek. Jó nagyot
Szippantunk adagolatlan időből.”

Vas István: Léceken

Nem tekinthető sodródónak az a létezmény, mely az emberi szabadságot
nem zászlókkal, hanem kis önállóságokkal, bürokráciától, államiságtól való
szabadulással és Európára mutatóssal hordozza.

A prózai politika, politikai próza

„Elárkosodtunk, elgöngyösödtünk, meglazultunk,
megnehezedtünk

Le is hűltünk, be is árnyékosodtunk...”

Csorba Győző: Szerelmesek

Gombár Csaba a hagyományos, hivatalos politikai jövőképet állítja elénk. Nem állom meg, hogy ne igazítsam mellé az alakuló jövőképek közül a demokratikus szocializmusét és a polgári (?) demokratikus radikalizmusét vagy radikális demokratizmusét. Szabó Miklós jelzett tanulmánya elemzi, hogy az 50-es években alakított Révai—Mód-féle kossuthista hagyományt hogyan kezdi ki Molnár Erik alapján egy széchenyista reformer történeti tudat. Ma mint ha e kettő mellett helyet kérne a Kemény, Eötvös, Szalay, Trefort, Csengery történet-kép. Jászi Oszkár, Szende Pál, Csécsy Imre elárvultnak látszó hagyatéka jut újra avatott kezekbe. Bibó István politikai írásai és emberi tartása válik gyűjtőlencsévé. Szembenézési kísérlet a reakciós múlttal, a baloldali gondolat szétszakadásával. Nemzeti álmok helyett európai szervezetek és intézmények akarása.

Megvilágosító erejű ebből a szempontból bizonyos történészek munkája az elmúlt években. Szücs Jenő *Vázlata* alapmunka, Szabó Miklós, Litván György, Hajdú Tibor, Lackó Miklós tanulmányai, esszéi a történeti tudatról egy új politikai vonalnak biztosíthatnak tisztességes és demokratikus nemzeti önvizsgálatot. De Mészöly Miklóstól — aki időszakonként Illyés szerepét képes vállalni a népiek és az „urbánusok” között —, Konrád Györgytől, Radnóti Sándortól Hankiss Elemérig nem sorolom a neveket. Foglalkoztatja őket a Szücs Jenő megfogalmazta gondolat:

„Van azonban az államalapításnak két nyilvánvalóan kényes aspektusa. Az egyik a magyar nép betagozása a Nyugat szerkezetébe. Ezt ugyan át lehetett volna értelmezni úgy ..., hogy *akkor* a Nyugat volt a haladó, *ma* a Kelet. Volt is ilyen kísérlet, de igazán nem fejlődött ki. Nem fejlődhetett ki, mert az azért túlságosan nyilvánvaló volt, hogy az államalapítás révén a magyarság *valóban* a Nyugat része lett, s valamilyen módon az is maradt századokon át. Mármost ezzel a problémával csakis egy »nemzeti önismeret központú« történelem-szemlélet jegyében lehet szembenézni, nem egy szólamokra és »példákra«

egyszerűsödő alapállásból. Valóban »nyugati« nép lett a magyar? Ha igen, mennyiben? Ha nem, miért nem? Milyen a *struktúrája* ennek a történelemnek? Ha részben »kelet-európai« lett, de megtartott valamit a »nyugati« jellegéből is, abból nem következik-e, hogy a szocializmust (e nyugati eszmét, melynek Kelet-Európában lett aktualitása) a Nyugat vívmányával, a demokráciával kellene egybeötvözni?"¹⁶

Valahol az éledő politikatudományak is erre van útja, akárcsak a közgazdaságtannak.

A demokratikus szocializmus politikai, gazdasági és kulturális eszménye, távlata manapság mintha visszakötne a század elején már ideiglenesen létrejött baloldali egységbe. Közös táborba készülnek a baloldali gondolatok a radikális demokratizmus és egy demokratikus szocializmus oldaláról. Lassan-lassan kialakuló, szélesedő körökben a radikális demokratizmus alapeszméi és távlatai éppúgy behatolnak egy marxi alapú demokratikus szocializmusképbe, mint megfordítva, a marxi hagyományok és a demokratikus szocializmus tudatosan vállalt közép-kelet-európai mozgalmi áthatják a radikális — polgári? — demokratizmus gondolatrendszerét. Mindkét fél számára szükségszerű, hogy a 80-as évek Magyarországot radikális reformok útján egy európai típusú országgá kell alakítani, ehhez pedig kiutat kell találni konzervatív ideológiájú, archaikus politikai és gazdasági mechanizmusokból. Kétségtelen, hogy ennek a gondolatrendszer-összefonódásnak a vetélytársak legalább annyira okai, mint a távlatok szétválasztásának hiánya. A vetélytárs — a jövőkép szempontjából — az egyik oldalon egy konzervatív, a másikon pedig egy modernizáló, szociáldemokráciát mímelő, konszenzusos eszmékör.

Próbáljuk meg feleleveníteni a politikai rendszerben egymás mellett munkáló, egymást támadó perspektívákat.

A radikális demokratizmus távlata egy európai típusú fejlődési pálya megcélzása, annak pluralizmusával és viszonylagos toleranciájával. Alapjaiban a politikai demokrácia és a szabadság összekapcsolása egy gazdasági esélyegyenlőséggel.

„Minden dialektikai kísérlet, amely a politikai szabadság és fogalmi ellentétének: a diktatúrának kibékítésére törekszik, természetesen hiábavaló. Éppoly hiábavaló, mint annak a liberalizmusnak a felélesztésére irányuló próbál-

kozás, amelynek nem a diktatúrák vetettek véget, hanem a gazdasági lehetetlenség. Ha a politikai szabadságnak nem sikerül a gazdasági egyenlőtlenséget az eddiginél eredményesebben megoldeni, a gazdasági egyenlőtlenség fogja hosszú időre megoldani a politikai szabadságot” — mondja Vámbéry Rusztem 1937-ben. (Vámbéry: Szabadság és függetlenség. *Századunk*, 1937. 3. 157—159. o.) Itt azután már valóban van végigvitatlan gondolatmenet demokratikus szocializmus és radikális demokratizmus, vagy éppen liberalizmus között. Mert ha valamennyien egyet is értenek abban, hogy nem egyedül az állam képes a piaci esélyegyenlőtlenséget kiigazítani — ahogy egy etatista szocializmuskép beállította —, abban már vita van, hogy kell-e és milyen mértékben a gazdasági egyenlőtlenséget befolyásolni, időszakonként a politikai szabadságokkal szemben, illetve milyen társadalmi szervezetek és intézmények szavatolják egyszerre a politikai szabadságot és a gazdasági esélyegyenlőség lehetőségét.

Eszközrendszerében a hatalmi ágak alkotmányosan biztosított megosztása, az állampolgári jogok széles körű garanciája (politikai, jogi és szociológiai értelemben), az államnak a társadalom független és önálló szervezetein és intézményein keresztül ellenőrzése jelenik meg. Végül, egy demokratikus középkelet-európai fejlődés szorgalmazása, úgymint

- a) a magyarság demokratikus példamutatása — állami és társadalmi szinten egyaránt, politikailag, gazdaságilag és kulturálisan;
- b) a nemzeti sérelmeknek a demokratikus elvek alapján történő, társadalmi önkéntes szervezeteken keresztüli orvoslása;
- c) kapcsolatkeresés a Dunatáj társadalmainak demokratikus köreivel, rétegeivel.

E radikális demokratizmus semmiképpen sem azonosítható a hagyományos magyar liberalizmussal (bár beszüremlik a nagy liberálisok némely eszméje), vagy éppenséggel egy a 70-es évek közepétől járványosan terjedő amerikai típusú libertarianizmussal (noha a bécsi iskola hatása nem elenyésző). A radikálisok nem közösködnének semmiféle újkonzervatív eszmevilággal sem.

A demokratikus szocializmus távlata kísértőként megjelent már a szocialista eszme és az ún. reális szocializmus országainak kialakulásától kezdve. A kapitalizmus tagadójaként és meghaladójaként, egy nyugati típusú szocializmuseszme védelméről van szó. Egy plurális, emberre szabott szocializmus,

ahol a társadalmi tulajdon nem azonosul az állami tulajdonnal, vagy annak túlsúlyával. Piaci, ártermelő szocializmus. Elméleti vívódása, hogyan kapcsolható össze piac és a szocialista eszme. A demokratikus szocializmusnak meg kell küzdenie azzal a belső ellentmondással is, ami a radikálisokat nemigen érinti, hogy nem egyszerűen a Nyugat utolérését tűzi célul, és a polgári intézmények meghonosítását, hanem ezek meghaladását is (de nem átugrását). Miközben érzi valamennyi híve a jelenlegi mechanizmus elmaradottságát és a meghaladni vágyotténál is súlyosabb belső ellentmondásait, ugyanakkor bírálják a nyugatias tőkés rendszerben kifejeződő problémákat. Másrészt, a demokratikus szocializmus alternatívája mindig akkor merül fel tömegesebben, amikor a gazdaság válságban van, a társadalom súlyos feszültségekkel terhes és a reformaták Churchillhez hasonlóan csak „vért és könnyeket” ígérhetnek.

Egy polgári radikálist idézek a 30-as évek közepéről: „Az a baloldal például, amelynek lételeme a demokrácia és a szabadság, nem rendezkedhetik be arra, hogy a hatalmat terrorral szerezze és tartsa meg. Továbbá: a baloldalnak általában vállalnia kell, tehetségtelenjeinél is nehezebb uszályként, a múlt hibáit és bűneit, épp azokat, amelyekbe az előtte járt jobboldal belebukott. Nem mondhatja: nekem ezekhez semmi közöm, a történelem csak ebben a percben kezdődik; vállalnia kell a bűnöket, ha akkor már örökre jóvátehetetlenek is, de mikor ez kiderül, menthetetlenül ő lesz a bűnbak... És vállalnia kell saját programját is, amelyben ha tévedett, ezerszer jaj neki, mert tévedését meg kell vallania s nem fordíthatja hirtelen másra a beszédet... Nem lehet arca ahhoz, hogy egy világnak szemébe hazudjék; szabad szó ellenőrzi minden tettét. Amire szükség van, azt meg kell csinálnia, a kísérlet kockázatával terhelt; nem teheti, hogy az új világ helyett csak saját hatalmát építse. Dogmái nincsenek, de elvei csakugyan vannak s ezek csakugyan kötik, míg a jobboldal dogmákkal él, de azokat tetszése szerint értelmezheti és cserélheti...”¹⁷

A demokratikus szocializmus „erkölcsi” problémája, hogy alapfeltételezése szerint egy többségi, demokratikus módon működő mechanizmust céloz meg, ezenközben egyáltalán nem bizonyos, hogy egy archaikus politikai és gazdasági rendszer radikális megváltoztatásához többséget kapna. „A szabadsághoz is diktátor kellene!”¹⁸ Ezzel visszajut a klasszikus ellentmondáshoz, hogy ilyen jótékony erőt csak az állam tud kölcsönözni, az az állam, amelyet éppen most szeretne radikálisan megváltoztatni.

Elvárhatjuk-e, hogy hagyományos és leértékelt gazdasági ágazatok, területek, vállalatok önfelszámolják magukat? Elképzelhető-e, hogy a demokratikusan létrejött munkavállalói érdekképviselések első dolga az lesz, hogy vállalatok kapuját becsukják? Elgondolható-e, hogy munkás-önkormányzatok önként úgy döntenek, más ágazatokban hatékonyabban használható fel tőke, munkaerő, mint saját vállalatuknál? Ha itt demokratikus szavazás lesz, akkor nem lesz haladás — mondja a szkeptikus. „Persze az egyetemes haladás mindjárt könnyebb volna, ha az átmenet elkerülné az egyéni veszteséget, s nem károsítana olyan előjogokat, amelyekhez személyes biztonságérzés tapad. Minden leleményességünk abban merül ki, hogy a változást kerüljessük.” (Cs. Szabó: Egy közgazdász naplójából. *Nyugat*, 1936. 6. 488. o.) Így érthetővé válik, hogy a reformaták egy része visszafordul az állam demokratizálásához, hogy ezen államon keresztül érjen el haladást.

De továbbmenve, a demokratikus szocializmus hívei tudják, hogy Magyarország problémája nem oldható meg egymagában. A szocializmus távlatait éppen egy nemzeti alapú, egy országra korlátozott szocializmuskép homályosította el. Tehát egy magyar demokratikus szocializmusnak politikai és gazdasági távlatai csak a közép-kelet-európai kisállamok demokratikus szocializmusának létrejöttével és együttműködésével, illetve európai, majd világtávlatokkal lennének fenntarthatók. A vállalkozó, piaci jellegű, az áru- és pénzviszonyok közt élő, önkormányzati, öngazgatói szocializmus nem lehet nemzeti, csak nemzetközi.

Mert ha lehet a piacnál és az államosított gazdaság- és társadalomirányításnál külön, a társadalmi haladást jobban biztosító mechanizmust találni, az csak nemzetközi szinten képzelhető el, nemzeti szinten csak visszazuhanást jelenthet korábbi állapotokba.

Érthetően és joggal bírálják a népiek, hogy ebbe a távlatba a kisebbségi magyarság alig és csak elméletileg fér bele. A radikálisoknál mint jogait követelő állampolgár, a szocialistáknál mint országok demokratizálásának alanya.

Hagyományos politika?

„Itt az eredendően a proletár terminusra épült hagyományos szocializmusképről van szó, amely a jövőt minden társadalmi sávban a kapitalizmus negációjaként, az ateizmus erőteljes kihangsúlyozásával, egyetlen és egységes poli-

tikai párt irányításával, az állami tulajdon alapján, a központi állami szervezet minden hatóságával stb. képzelet el. Ez a képzet fölöttébb kidolgozott, a társadalmi mozgások politikai sávjában monopolhelyzetű s abból következően, hogy évtizedeken keresztül állampolitikai rendezőelvként működött, nagyon erőteljesen beépült képzet az emberek gondolkodásában.” (Gombár: i. m.)

Említésre méltó, hogy a 70-es években a Gombár által leírt hagyományos hivatalos jövőképet bensőleg átmozgatta egy konszenzusos, a nyugat-európai szociáldemokrata jóléti államok — elsősorban az NSZK és Ausztria — vezérlőpult-technikáit alkalmazni kívánó mechanizmus. A proletár terminusra épülő szocializmuskép egy jóléti állam szocializmusképét vetíti szakadozó filmmel, rongyos vászonra. Kompromisszum, konszenzus, legitimitás, kölcsönös bizalom, nemzeti közmegegyezés, politikai önkorlátozás, gazdasági és szociális kompenzáció jelenik meg a képen. Hiányzik ugyan a valóságos intézmények és szervezetek megjelenése, akik igazi kompromisszumokat köthetnének, de a nyelv új. Fontossá válik, hogy ki fér be a „nemzeti közmegegyezésbe”. A proletár nemzetköziség terminusa mögül előbújik a nemzeti érdek. És megjelenik egy atyáskodó jóléti állam gazdasági-fogyasztói kompenzációs jövőképe: ha jól viselkedsz, elérheted fogyasztói vagyaidat.

Ez már kevésbé az osztályharcos, proletárdiktatúras, közösséget mutató jövőkép. Amikor pedig a 80-as évek válságával a „jóléti állam” illúziója szertefoszlik, az irányítópult-válságról kiderül, hogy súlyos politikai és gazdasági válság, akkor ugyane politikai képletbe monetarista képzetek is kerülnek: önfenntartás, szabályozott pénzviszonyok, a költségvetési terhek korlátozása. Amit Gombár technokrata elemként kezel, abban keveredik a jóléti állam technokrata értéke az ilyen típusú szabályozást felszámolni igyekvő technokrata értékkel és politikai akarattal. Az állampolgár is ezért zavarodik meg: a politizáló állam és párt egyik jövőképe a hagyományos közösségi megoldásokat, az aszketizmust, a másokkal törődést hirdeti, más az állami gondoskodás és konszenzus jövőképével áll elő, hogy a harmadik ennek a gondoskodásnak a bírálatával beszéljen rentabilitásról, költségvetési visszafogásról stb. Így azután hol önerőre kell támaszkodni, hol szorgalmasan várni az állami elintézésre. Fenn is marad az a jövőkép, hogy az állam majd megoldja, forduljunk hozzá, bújjunk vele össze! És az egyik politikai „technokratizmus” valóban az államhoz terel, miközben a másik „technokratizmus” igyekszik elhessegetni.

És bizonyos társadalmi csoportok nem is tehetnek egyebet, mint fenntartják

magukban egy jóléti állam illúzióját, és megpróbálnak az államba kapaszkodni: egyszerűen nincs semmiféle esélyük az önerőre támaszkodásra, vállalkozásra. Más csoportok — társadalmi méretekben kisebbség — megpróbálnak vállalkozni, a vállalkozáshoz közmegegyezést kicsikarni, kialkudni. Valahol itt szivárog be a hivatalos, hagyományos jövőképhe egy radikális demokratizmus, illetve a demokratikus szocializmus eszméinek néhány eleme is.

Összefoglalva: a politika területén árnyalatokban többféle távlat vázolható fel a hagyományos, proletáralapú mellett. Létezik egy szociáldemokratizáló, egy fél-monetarista, és a hivatalosság jegye nélkül a radikális demokrata, illetve demokratikus szocialista perspektíva is.

Munka, szabadság, kenyér s jószavak

„Legyen a lelkünk maximalista, mint Kossuthé, de az értelmünk, ha politikáról van szó, működjek úgy, mint Eötvös Józsefé és Deák Ferencé. Látszólag ellentmondó tanács, pedig nem az; morális megmaradásunk titkát árultam el, csak gondolkozni kell rajta. »Dolgozószobájának falán ugyan Deák Ferenc arcképe függött«, írja Aranyról szóló könyvében Keresztury Dezső, »de íróasztalán, egyetlen arcképként, Teleki László állt«.”

Cs. Szabó László: Műhely a Mews-ben
(Két tükör közt, Basel, 1977. 163. o.)

Utoljára hagytam a gazdaságot és az itt alakuló jövőképeket. Gombár Csaba szerint féloldalas reformata távlatról beszélhetünk leginkább, amely ökonomikus alapállású és „igencsak elmellőzi a kulturális és politikai mozgások jövőbeni alakulását”. Technokrata tudásanyag, nyelvezet dül. Gombár szépen elemzi, és igazságosan is, a féloldalas reformataság okait, távlatosságának elkerítettségét. Ha mégis ellentmondani merészelek, annak inkább az az oka, hogy a valóban létező technokrata jövőkép mellett mintha már kezdene kialakulni egy ökonomiai alapozású, de más társadalomképekhez is kapcsolódó képzetcsoporthoz. Így az előbbieken ábrázolt demokratikus szocializmus politikai és kulturális értékeit mintha áthatnák egy öngazgatási, egyben vállalkozó és piaci szocializmus értékei. Az önkormányzat és öngazgatás gazdasági megoldásai döntenek a kultúra, oktatás, egészségügy, szociálpolitika, és ami

ezeket meghatározza, a politikai intézményrendszer és szabályozás kapuit. Mégis kívánatos lenne — igaza van Gombárnak és sok más bírálónak —, ha a gazdasági reformerek kapcsolódási kísérletei eredményesebbnek bizonyulnának más társadalmi területek irányába. Hangoztatom, hogy a féloldalas technokratizmus mellett a 80-as évek legfőbb újdonsága a közgazdász reformerek néhány fontos közmegegyezése: lemondtak az egyedül lehetséges és egyedül helyes ökonómiai modell megteremtésének lehetőségéről, meghírdették a piaci alapú plurális szerveződésű gazdálkodást, kifejtették, hogy egy gazdasági reform csak egy politikai reformmal együttesen valósítható meg.¹⁹ A második reform nemszeretem jelszava pontosan ezt a jövőképet fogalmazta meg: az első — az 1968-as — reform azért nem érte el célját, mert megmaradt a gazdaság szűk körében (sőt azon belül is korlátozódott), nem alakította a társadalmi nyilvánosságot, nem nyert törvényes garanciákat sem alkotmányos intézményekben, sem hatásos érdekszervezetekben stb. A mai közgazdász jövőkép már nemigen vállalja a korábbi féloldalasságot. Ami szemére vethető a közgazdász reformatáságnak, hogy kellő felkészültség híján, csak elemeit pedzette az előbbieknél, nem alakított ki általános társadalomfilozófiát. Másrészt a szellemi élet felparcellázottsága következtében éppoly idegenül tekintett a nemzeti kérdésekre, mint a népiek a piaciakra. De a két szélső határ között — népiek és piaci reformaták — egy baloldali táborban már ott húzódnak a radikális demokraták és a demokrata szocialisták sáncai is.

De fontosabb a reformatáknál egy politikai kultúra és nyilvánosságértékelés. Éppen nem igaz Gombár azon állítása, hogy a gazdasági jövőkép a tudományos szubkultúrára korlátozódik. A magyar társadalom polgárosodásának, a közgazdasági gondolkodás viszonylag szerves több évtizedes reformata fejlődésének eredményeként soha nem látott társadalmi nyilvánossága van a gazdasági kérdéseken keresztül elemzéseknek. Az egymás mellett megjelenő *Heti Világgazdaság*, *Ölet*, *Figyelő*, a napilapok gazdasági rovata, a tévé és rádió közgazdasági műsorai ma százazreket vonzanak, olyanokat, akik nem elvont gazdasági kérdésekben igyekeznek tájékozódni, hanem vállalkozásban, fogyasztásban. Soha nem látott sikerei vannak klubokban, táborokban, olvasókörokbén stb. a közgazdasági reform kérdéseinek.

E társadalmi nyilvánosságban merül fel a társadalom egy része előtt az alternatíva, hogy megmaradni a nagyvállalatok keretei között a hierarchiában, vagy kiszállni a vállalkozásba.

E nyilvánosság veti fel a Gombár által találóan megfogalmazott „gyárosztást”. Olyan létkérdések fogalmazódnak meg a HVG hasábjain, amihez kapcsolódni tud a füzesabonyi kőműves és a győri esztergályos, a vidéki egyetemi hallgató és a politológus. Azért tartom ezt jelentősnek, mert a polgárosodásnak és modernizációnak, tetszik vagy sem, de előbb-utóbb az a következménye, hogy a vízügyeket nem a költők, hanem a vízügyesek oldják meg, hogy a politikától való önállósodásnak, a patriarchalizmustól való megszabadulásnak a gazdasági kultúra is az alapja. A magyar jövőkép évszázadokon keresztül nélkülözte a gazdasági megfontolásokat. A magyar kultúrélet periferiáján helyezkedett el a közgazdasági kultúra (idegen nyelvű volt vagy szűk szakmára korlátozódott) — az elmúlt években mintha beljebb nyomakodott volna. Nem tudjuk felmérni, hogy mit jelent a gazdasági kultúra viszonylagos tömegesedése (talán párhuzamosan más kulturális szférák visszaesésével), a közgazdasági nyelvezet betüremkedése. De vitézkedései közgazdasági kultúrának csak a fogyasztási típusú magyar polgárosodással együtt érthetők, és akkor lehetséges átlendülés egy egységesebb kultúra felé, ha a polgárosodás is két lábra áll. Bizonyossá válik a vállalkozás és lehetővé a nagy gazdaságpolitikai fordulatok befolyásolása, ellenőrzése.

Idetartozónak érzem, hogy megfogalmazzam a polgárosodás másik, napi alternatívájaként a szakkörökben, egyletekben, olvasókörökben alakított munkáskultúrát. Ezt a szociáldemokrata szakszervezeti és részben kommunista napi munkát a Rákosi-korszak elmetszette, soha nem is állt helyre. Nagyon hiányzik a Demény Pál és csoportja által kifejtett munkásművelés sokoldalú, morális és politikai távlatot egyaránt nyújtó, 25 éven át rendszeresen folytatott munkájának mintája. Ebben találkozott az értelmiségi és munkás kultúrélet, eligazított a fogyasztásban, közösséget biztosított alapvető dolgokban.

Valószínűleg ilyen irányba akar jövőképet alakítani a népőiskola, illetve a falusi közösségi kultúra kísérlete.

Érzésem szerint tehát létezik olyan reformata jövőkép, mely távolabbra néz az ökonómiánál, és párosul vele (de csak részben miatta) egy tömegesedő közgazdasági kultúra, amely kiindulási pont lehet egy demokratikus politikai kultúra irányába.

*

Válság van. „Valóban megdöbbentő jelenetek, amikor a kérdésre, hogy ki maradna Magyarországon, ha szabadon el lehetne menni, tizenévesek egy-egy osztályában árva három-négy gyerek teszi fel a kezét.”²⁰ A magyarság vá-

laszút előtt áll. Drámai gyorsasággal zuhanhat le szellemi és anyagi romlásba.²¹ Kimaradhat az európai iskolából. Lesz-e választásunk, hogy aki megy, megy, aki marad, marad? „A prófécia» ama napjára« a folyamatosan áramló időben, s politikai kényszerhelyzeteink közepette nem áll módunkban várni...”²²

„Meggyfának támasztva a létra
Mire vár? Mikor volt érdemes
Meggyért fa tetejére mászni?
Hol van a meggy már? Érik a szőlő.
Valaki gyors ujjakkal pörgeti
A meglódult naptár lapjait.
Hunyjuk be a szemünket? Elmulasszuk
a színes pörgetést? Nem, nyitva inkább,
tágra nyitva! Nézni, látni végig!
Csak meg ne szédüljünk! Mert szédítő,
ahogy az elhanyagolt kert pörög.
A kert üres lesz, a kert itt marad.
S itt marad benne értelmetlenül.
Kopár meggyfának támasztva a létra.”

Vás István: *A létra*

¹ Szép Ernő: Végignézek magamon. In: Tandori Dezső: *Az erősebb lét közelében*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1981. 159. o.

² Gombár Csaba: Jövőkép — képek az ország jövőjéről. *Medvetánc* 1985/4—1986/1.

³ Cs. Szabó László: Kapitalizmus, bolsevizmus, fasizmus. *Századunk*. 1933. 4. 241. o.

⁴ Szabó Miklós: Magyar nemzettudat-problémák a huszadik század második felében. *Medvetánc*, 1984/4.—1985/1. 71. o.

⁵ Hans Magnus Enzensberger: Magyar kavargások. *Die Zeit*, 1985. V. 3.

Ami a költő országában, az NSZK-ban az 50-es évtized, a szomszédos Ausztriában a 60-as, az a mi félszeg polgárosodásunkban az elmúlt másfél évtized. Nézzük csak Fassbinder filmjeit, a reakciós hagyományokkal szembenézni nem tudó, a liberális polgárosodásba visszazökkenő, az egyenirányúsított fogyasztást választékfogyasztással felcserélő éppen polgárosult, múltjából szabadulni vágyó, mégis múltjában élő fűszereseivel, kurváival, feltörő vállalkozóival, maga elé meredő öregével. Proletárcarcok, széles bajor parasztarcok, lumpenarcok, megkülönböztethető osztályok és szakmák arcai. És ezt oldotta fel a felpörgő termelési rendszer középosztálya.

Ausztriában „gemütlichen”, az NSZK-ban amerikanizáltan. Mi mesterkedünk rajta, akárcsak a nyugatnémet vagy az osztrák társadalom, amely nem tudta maga sem igazán feledni és másokkal sem feledtetni, hogy az új, csillogóvá maszkírozott házak megett romok, a kifestett portálok felől sötétebb kapualjba jutunk. A nyugatnémet és az osztrák társadalom kikínálódott egy új modernizációs politikai, gazdasági és kulturális szervezeti és intézményi rendszert. Következménye: felzárkózása, sőt életreérése az európai térségben.

⁶ Szabó Miklós: *i. m.* 61. o.

⁷ Németh László: Aszkézis ma. (1961) In: *Utolsó széttekintés*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1980, 657., 663. és 665. o.

⁸ Németh: Levél a nacionalizmusról (1967. II. 1.) *i. m.* 792—793. o.

⁹ Gombár: *i. m.*

¹⁰ Szabó: *i. m.* 64—65. o.

¹¹ Cs. Szabó László: A züllött hajós. In: *Őrök*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1985. 543—545. o.

¹² Pilinszky János: Ahol Leonardo da Vinci meghalt. In: *Szög és olaj*. Budapest, Vigília, 1982. 377. o.

¹³ Nemes Nagy Ágnes: *A hegyi költő*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1984. 117—118. o.

¹⁴ Mészöly Miklós: Bevezető egy irodalmi esthez (Bécs, 1979.) In: *Érintések*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980. 125. o.

¹⁵ Pilinszky János: Egy lírikus naplójából. *Élet és irodalom*, 1977. IV. 9.

¹⁶ Szűcs Jenő: Történeti „eredet”-kérdések és nemzeti tudat. *Valóság*, 1985. 3. 43. o.

¹⁷ Csécsy Imre: Vesztett ügy védelmében. *Századunk*, 1936. 4. 290. o.

¹⁸ Cs. Szabó László: Egy közgazdász naplójából. *Nyugat*, 1936. 2. 141. o.

Erre mondta az egyik reformata a 80-as években, hogy itt valódi eredményt a vállalkozók diktatúrájával lehetne elérni. És rá egy másik, hogy akkor köszöni szépen, nem kér semmiféle reformból.

¹⁹ Lásd Antal László, Bauer Tamás, Nyers Rezső. Tardos Márton és mások eltérő élességű, de ebbe az irányba mutató írásait, nyilatkozatait.

²⁰ Szűcs Jenő: *i. m.* 41. o.

²¹ Az 50-es évek gazdasági kitérője, gazdasági mutatóinkban, a dél-európai államok alá súlylyesztett, egy mostani — már megkezdett — kitérő egész Európából kiejthet, és a fejlődők szegényei között találhatjuk magunkat.

²² Gombár: *i. m.* 23. o.

Reformgondolatok

Béralku és „séreلمي politika”

Adalékok a mechanizmusreform 1969. évi
első megtorpanásának magyarázatához¹

A vállalati bérek állami előírásokkal történt rögzítése az 1968-ban bevezetett új gazdasági mechanizmus egyik, sok kedvezőtlen következménnyel terhes kompromisszuma volt, még ha ez a rögzítés kevésbé merev lett is, mint korábbi, tervutasításos rendszerbeli megfelelői. Ide tartozik a dolgozók munkateljesítmény-visszatartása (igaz: a szakirodalomban az is közhelynek számít, hogy a legtokéletesebb bérrendszer is csak a teljesítményvisszatartás mértékét tudja — bár nem jelentéktelenül — csökkenteni); ide tartozik az a bonyolultabb közgazdasági probléma, hogy a bérek rögzítése (a vállalati beruházási vásárlóerő szabályozásának bizonyos eszközeivel stb.-vel párosulva) nem-egyenértékű „bérforintra”, „beruházási forintra”, „anyag-forintra” bontja az elvileg egyenértékű forintokban jövedelmezően gazdálkodni hivatott vállalatok pénzeszközeit; különféle pazarlások, gazdaságműködési zavarok forrása.²

Mi ebben a cikkben a bérrögzítésnek egy, a közgazdaságtudomány illetékeségi területének határára eső kedvezőtlen következményét vizsgáljuk: azt, hogy hogyan hatott ez a *dolgozók bizonyos rétegeinek a mechanizmusreformhoz való viszonyulására*. Ez a probléma 1968. január 1. után összefonódott a *társadalmi szervezetek (párt, szakszervezetek, KISZ) vállalati szintű szerveinek a mechanizmusreformhoz való viszonyulásával*. Az utóbbi tárgyalásával kezdjük elemzésünket.

A társadalmi szervezetek vállalati szintű szerveinek ellentmondásos helyzete a reform bevezetésekor

A reform sajátos, ellentmondásos módon érintette e szervek helyzetét. Szerepük gyengítése távolról sem volt cél, sőt a reform 1966. májusi Irányelveiből³ inkább jelentőségük növekedése olvasható ki.

A szakszervezeteknek szervezniük és fejleszteniük kell a dolgozók tevékenységét társadalmunk politikai és gazdasági erejének növelésére, és munkálkodniuk a dolgozók igényeinek kielégítésén, védeni jogaikat; széles körű véleményezési, egyetértési és vétőjogaik vannak (magasabb, de vállalati szinten is); a dolgozóknak a vállalatok vezetésébe való bevonását a szakszervezeteken keresztül kell megvalósítani.⁴

Ami pedig a pártot illeti, annak „... vezető szerepe a gazdasági tevékenységgel kapcsolatban a politikai irányításban, koordinálásban és ellenőrzésben nyilvánul meg”, és különböző szintű szervei, szervezetei magának a reformnak a bevezetésével, megértetésével kapcsolatban is fontos szerepet kapnak: „... a kommunisták... Küzdjenek azért, hogy a különböző szintű gazdasági vezetők jól megismerjék, helyesen megértsék a reform lényegét, és képesek legyenek annak megfelelően dolgozni, hogy kezdeményezzenek, keressék a jobb, eredményesebb munka lehetőségeit, vállalják az ésszerű kockázatot.”⁵

Itt igen fontos, részben új és még inkább új módon megközelítendő feladatokról van szó; másfelől viszont a társadalmi szervezeteknek, a korábbi helyzettől eltérően, általában nem kellett volna foglalkozniuk a gazdasági tevékenység egyes részproblémáival. A szakszervezetek egyetértési jogát egyedi ügyekben, a vállalati gazdasági vezetők egyszemélyi felelősségének fokozott érvényre juttatása érdekében, nem kellett fenntartani.⁶

A pártszervezetek pedig „... nem valamiféle sajátos 'termelési tényezőt' jelentenek, hanem az adott terület kommunistáinak véleményét és akaratát testésítik meg a gazdasági munka egészéről, fő irányáról, beleértve a gazdasági vezetők munkáját is.” „A pártszervek soha és sehol nem vehetik át a gazdasági szervek közvetlen vezetését, hanem mindenkor a személyükben felelős gazdasági vezetők (állami és vállalati vezetők) irányító munkájára, valamint a kommunisták egybehangolt cselekvésére kell építeniük.”⁷

Azaz, meg kellett változtatni azt a gyakorlatot, amelyben a vállalati gazdálkodás és a gazdaságirányítás bizonytalanságait a vállalati társadalmi szervek

és ezeknek (a szakszervezet esetében ágazati és területi, a párt esetében területi) felettes szervei oldják meg.⁸

A régi rutinokkal való szakítás, az elvibb, általánosabb tevékenység irányában történő váltás azonban már csak személyi alkalmassági problémák folytán sem lehetett egyszerű. A társadalmi szervek, szervezetek szerepének változása így a gyakorlatban *visszaszorulásukat*, illetve — mivel „*a mostani, átmeneti időszakban még sok helyütt el kell végezni olyan pártfeladatokat is, amelyek a megvalósult reform szemszögéből nézve persze túlhaladottak*”⁹ — visszaszorulásuk távlatát jelenthette a vállalati gazdasági vezetőkkel szemben.

A „séreلمي politika” és témái

Nyilvánvalóan hozzájárult a határozott „menedzserizálódás” látszatához az új szabályok szerinti első nyereségrészesedés kifizetése 1969 tavaszán. A szabályok a vállalati dolgozókat „részesedési kategóriákba” osztották: a legfelső vezetők kerültek az I., a középvezetők a II., a nem vezető beosztásban dolgozók (egy-egy vállalat dolgozóinak általában több mint 90 százaléka) a III. kategóriába. A nyereségből képződött fejlesztési alapból egy vállalatnál egy-egy évben az egyes kategóriákban az éves bérek legfeljebb 80, 50, illetve 15 százalékanak megfelelő összeget lehetett kifizetni, és ha kevesebb részesedési alap képződött, akkor is ebben az arányban kellett azt az egyes kategóriák között felosztani. Az I. kategóriában eleve magasabb alapbérek miatt (továbbá esetenként azért, mert a részesedési alap terhére az év folyamán eszközölt kifizetések a III. kategóriában viszonylag nagyok voltak) az 1969 tavaszán kifizetett 1968. évi nyereségrészesedésben egyes vállalatoknál tízszereset is meghaladó különbségek voltak az I. és a III. kategória között.

Noha a vezető beosztásúak magas év végi nyereségrészesedése valójában túlnyomórészt egyéb (prémium-) jövedelmeik csökkenését ellensúlyozta — az I. kategória egész évi jövedelme a nyereségrészesedéssel együtt csak kb. 2 százalékkal nőtt gyorsabban, mint a III. kategóriáé — a nagymérvű differenciálódás látszata a vállalatok egy jelentős részénél élénk reagálást váltott ki. A munkások gazdasági (esetleg politikai) szerepének leértékeléséről¹⁰, állampolgári megkülönböztetésről beszéltek.¹¹ A részesedési alap felosztásának ilyen szabályozása azt fejezte ki, hogy a vezetők erősebben tudják befolyá-

solni a vállalati gazdálkodást és így a nyereségalakulást is; politikai szempontból azonban nyilvánvalóan nem volt szerencsés, egyebek mellett azért sem, mert negatív ellenpárjának — annak, hogy veszteséges vállalatoknál az I. és a II. kategóriában, a III.-tól eltérően, az alapfizetés nem volt 100 százalékos mértékben garantálva — a gyakorlati alkalmazását lényegében kizárták azzal, hogy az ármegállapítás, a támogatások rendszerével biztosították szinte az összes vállalat jövedelmezőségét. 1969 őszén ezt a szabályozást megváltoztatták.

Noha ezzel a vállalati vezetők jövedelme — amely előbb lényegesen nem emelkedett — természetesen nem csökkent (nyereségrészesedésük egy részéből „nyereségprémium” lett; a formálisan megszüntetett „kategóriák” közötti jövedelmi arányokat fenntartották), mégis, a reform egy szerencsétlen részintézkedésével szemben egy olyan, *a reform szellemével ellentétes szemlélet érezhette magát a győztes pozíciójában*, amely szerint a jövedelmek, mégpedig a munkából származó jövedelmek elosztásának alapja az „állampolgári egyenlőség” kell hogy legyen. A — mégoly felemás, hiszen a tényleges jövedelemalakulást nem érintő — győzelem, a Népszabadság szerkesztőségében a problémáról tartott kerekasztal-beszélgetésen elhangzottak alapján, már tavasszal biztosítottnak látszott¹², és ez lendületet adott annak a sajátos „mechanizmusnak”, „sérelni politikának”, amely abban állt, hogy bizonyos, a dolgozók — főleg munkások — egy része által megfogalmazott bírálatokat a társadalmi szerveknek a vállalatokon belüli apparátusai felerősítettek, határozottan képviseltek¹³, és ehhez részben területi, ágazati felettes szerveikben is szövetségesekre találtak.¹⁴

A részesedési kategóriákon kívül milyen más témákat, problémákat karolt fel ez a „sérelni politika”?

Az előbb említett kerekasztal-beszélgetésbe is belefogódott a „gazdagodó” kisvállalatok, szövetkezetek ügye: „*A dolgozók gyakran nem a saját vállalatukon belül kialakult részesedési arányokat bírálják, hanem azt, hogy a vállalatok népgazdasági jelentőségével, nagyságával arányban nem álló vagy éppen annak ellentmondó összegek kerülnek kifizetésre egyes tanácsai vállalatoknál, szövetkezeteknél.*”¹⁵

Annak a sokféle éles reagálásnak, amely a kisvállalatok, melléküzemek konjunktúráját fogadta, az volt az előzménye, hogy a reformvita és -propaganda lényegében nem kezdte ki a nagyvállalat egyedül hatékony, egyedül szo-

cialista stb. voltának korábban — és kiváltképp az 1962—1964-es átszervezési (nagyvállalatosisítási) kampányban — kialakított mítoszát. A reform kidolgozói tudták, hogy a magyar vállalati méretstruktúrából hiányoznak a kis- és közép-vállalatok, de erről alig beszéltek;¹⁶ a kérdést az Irányelvek sem tárgyalták.

Ebből a szempontból jól jellemezte az új mechanizmus előkészítésének légkörét egy nagyvállalati vezérigazgató 1966-ban elhangzott kijelentése: „*Talán nem szükséges bizonyítani, hogy az új gazdasági mechanizmus körülményei között sokkal nagyobb jövője van a nagyvállalatnak, mint a kisvállalatnak.*”¹⁷

Voszka Éva az 1962—1964-es ipari átszervezésről írt tanulmányában tárgyalja az új mechanizmus előkészületeinek „nagyvállalat-párti” felhangjait, rámutatva pl. arra, hogy az Irányelvek bizonyos, a piac korlátozására, a vállalatokkal — utasítások helyett — kötendő megállapodásokra vonatkozó elgondolásai jelentős előnyökkel kecsegtették a nagyvállalatokat.¹⁸

Nehéz lenne megmondani, hogy a kis- és középüzem-probléma élesebb felvetése, esetleges szélesebb körű megoldási kísérlete nem okozott volna-e nehézségeket már az előkészületek időszakában. Az 1970-es évek később megmutatták, hogy a fejlődő kisüzemekre „féltékeny” nagyvállalatok hatalmas, a reform ellen hatékonyan felhasználható politikai erővel rendelkeznek.¹⁹ A nehézségek ideiglenes elkerülésének azonban mindenesetre az lett az ára, hogy az a tulajdonképpen nagyon kevés is — lényegében csak a mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari, építőipari, szolgáltatási melléküzemei létesítésének engedélyezése; az általános fogyasztási és értékesítő szövetkezetek és a kisipari termelőszövetkezetek profilkötöttségeinek enyhítése —, ami a kis- és középüzemek létesítése érdekében történt, soknak bizonyult, amennyiben az „egyedül üdvözítő” nagyüzemek szempontjából itt-ott kedvezőtlen következményei mintegy váratlanul, a reform — nyíltan kétségbe nem vont — elveinek torzításaként, vadhajításaként jelentek meg, és ügyesen felhasználhatók voltak a reform, a közgazdasági szemlélet ellen.

A „melléküzem-ügy” — ez vált a kisüzemek létrejöttének fő botránykövévé — a köztudatban szerencsétlenül összekapcsolódott az ún. „munkaköoperációs szerződések” ügyével, amelyhez egyébként csak annyi köze volt, hogy ennek is tsz-ek (és más szövetkezetek) voltak az alanyai. A szövetkezetek ugyanis jogot kapak arra, hogy ideiglenesen nélkülözhető tagjaikat „munkaköoperációs szerződések” keretében állami vállalatokhoz küldjék dolgozni. A

kormányzat nem számított arra, hogy 1968–1969-ben a vállalatok erősen növelni fogják létszámukat, súlyosbodni fog a munkaerőhiány (sőt, ehelyett bizonyos munkanélküliségtől tartott), és így nem számított arra sem, hogy a „munkaköoperációs szerződések” sajátos manipulációk keretévé válnak. Márpedig ez történt: egyes tsz-ek ipari településeken (pl. Budapesten is) toboroztak maguknak „tagokat”, akik akár saját korábbi vállalatuknál dolgoztak tovább, a (tsz-ekre nem érvényes) átlagbér-szabályozási korlátaiktól „megszabadított” magasabb bérért, és a tsz-ek még így is kerestek a vállalatnak való „kikölcsönzésükön”. A vállalatok drágán — de anélkül, hogy ez az átlagbér-szintjüket emelte volna — jutottak munkaerőhöz.²⁰ A kormányzat 1969 augusztusában — eléggé megkésve, akkor, amikor az ügy már nagy hullámokat kavart — megszüntette az ilyen munkaerő-kölcsönzés lehetőségét.²¹

Magának a mezőgazdasági termelészövetkezeti melléküzem-ellenes hangulatnak is a bérek ottani szabályozatlansága, az állami vállalatokénál magasabb bérszínvonal volt a kiindulópontja. E hangulatra reagálva Fock Jenő miniszterelnök 1969 januárjában még határozottan védelmébe vette a melléküzemi tevékenységet, egyúttal kilátásba helyezve az ott fizetett bérek korlátozását.²² A bírálat azonban folytatódott. Figyelemre méltó példája ennek egy, az egyik budapesti öntöde dolgozója által a Pártélet szerkesztőségének küldött levél. Ez, amellet, hogy a melléküzemeket ármanipulációkkal, a tsz-parasztokat az állami iparból elvándorolt munkásokon való élösködéssel vádolta,²³ azaz munkások bérpanaszait „politikai gazdaságtani” és „osztályharc” köntösbe öltöztette, egyúttal a nagyvállalati gazdasági vezetők ide kapcsolódó problémáit is felvetette: a vállalat néhány szakképzett dolgozójának melléküzemekbe való eltávózása „szinte megoldhatatlan feladat elé állította vállalatunkat, mert munkájukat sem túlórázással, sem a fizetések emelésével nem pótolhatjuk.”²⁴

Jól mutatja ez a levél azt a hangulatot, amely a munkaerőhiányban eltúlzott szerepet tulajdonított a melléküzemeknek, miközben a kormányzat képviselői, a sajtó, bírálták a vállalatoknál lévő „kapun belüli munkanélküliséget”, azt, hogy nem bocsátják el a felesleges munkaerőt²⁵ — ami utóbbinak egy ekkori konkrét példáját néhány évvel később, a megváltozott légkörben már mintegy politikai hőstettként mesélte el egy nagyvállalat párttitkára.²⁶ Ez utóbbi eset elég különös fénybe állítja az egyik fő melléküzem-ellenes jelszót: az alacsony termelékenységét.

1969 júniusában a kormány — a miniszterelnök fél évvel korábbi bejelenté-

sével ellentétben — nem a gazdálkodási feltételek nagyvállalatokéval való kiegyenlítését célzó, hanem bizonyos adminisztratív korlátozásokat fogadott el a melléküzemi tevékenységre.²⁷ Ez hozzájárult a szövetkezetek, általában a kisüzemek körül fokozatosan kialakuló rossz légkörhöz,²⁸ az állami vállalatok piacára betörő kisvállalatok későbbi megbélyegzéséhez,²⁹ megteremtette az első alapot a sokkal szigorúbb későbbi, 1971-es, majd 1972-es korlátozásokhoz, adminisztratív melléküzem-ellenes intézkedésekhez.³⁰

A vállalati társadalmi szervezetek „bírálati mechanizmusának” a „kategorizáláson” és a kisüzem-konjunktúrán kívül további fontos célpontja lett a munkaerő-vándorlás, amely össze is függött a kisüzem-üggyel (mint említettük, a kisüzemek munkaerőhiányban, felgyorsult munkaerőmozgásban játszott szerepét alaposan el is túlozták), és amelyben — akárcsak a kisüzem-ügyben — a vállalati társadalmi szervezetek és a vállalati gazdasági vezetők törekvései találkoztak, összefonódtak egymással.

A munkahelyet változtatók száma a reform után kb. megkétszereződött,³¹ a munkahely-változtatás a munkaerőhiány körülményei között sajátos „bérharc” formájává vált, amelybe olyanok is bekapcsolódtak, akik addig 10—15 éve egy helyen dolgoztak.³² Megindult a követelések áradata a munkahely-változtatás reformmal eltörölt adminisztratív korlátozásainak újbóli bevezetése érdekében,³³ a vállalati törzsgárdatagok jobb megbecsüléséért, a „vándor-madarak” bérnövelési lehetőségei ellen. A központi intézkedések követelése tulajdonképpen a vállalatokon belüli érdekvédelmi struktúrák súlyos defektusáról tanúskodott. A vállalati szakszervezeti bizottságok érdekvédelmi feladatukat ebben a helyzetben úgy teljesíthették volna, ha ellenzik a „vándor-madarak” magas bérekkel való felvételét. Ez azonban beleütközött volna termelést segítő feladatukba — így azután inkább a felső szervek intézkedésétől vártak valamiféle megoldást.³⁴

A párt Központi Bizottságának 1969. novemberi határozata volt az első hivatalos dokumentum, amely utalt a vállalati törzsgárda jobb erkölcsi és anyagi megbecsülésének szükségességére,³⁵ 1970 elején a Központi Bizottság gazdasági titkára állami intézkedéseket és pártellenőrzést helyezett kilátásba annak érdekében, hogy az újonnan felvett dolgozók ne kaphassanak magasabb bért a törzsgárdatagokénál.³⁶ Ilyen előírások mellett még adminisztratív munkahely-változtatási korlátozásokat is bevezettek a megyei tanácsok,³⁷ amelyek azonban nem vették elejét a további adminisztratív korlátozások be-

vezetésére, a munkaerőnek a „másodrendű” területekről az állami nagyiparba való átirányítására irányuló követeléseknek.³⁸

A törzsgárda érdekvédelmének központi kézbe vétele igen paradox következménnyel járt. Itt elvben jellegzetesen vállalati ügyről van szó, amellyel szemben a társadalom más szervei a gazdasági szerkezet rugalmasságának, a társadalmi mobilitásnak, a munkahelyükre újonnan kerülő, az ottani érdekvédelmi struktúrákba még be nem épült dolgozóknak az érdekeit kellene hogy képviseljék. Ehelyett, a vállalati érdekvédelmi struktúrák súlyos defektusa folytán a törzsgárdaügy „össztársadalmi ügyé” vált. A sajtó mindenki példaképévé emelte a vállalatához ragaszkodó, a munkahely-változtatást — és különösképpen a magasabb kereset reményében való munkahely-változtatást — elképzelni sem tudó „becsületes törzsgárdatagot”.³⁹

Az eddigieken kívül további „érzékeny ponttá” vált az *ármozgás*. A társadalmi szervezetek „sérelemközvetítő” csatornáin keresztül kifejezésre jutott nyugtalansággal szemben 1968 közepén a Központi Bizottság gazdasági titkára a világos propaganda szükségességét hangsúlyozta, annak beláttatását, hogy az általános árszínvonaltól eltérően az egyes árak alakulása nem központi szabályozás tárgya,⁴⁰ és 1969 közepéig más vezetők is védelmükbe vették az ármechanizmus elveit, elutasították a valóságban igen csekély mértékű áremelkedést dramatizáló nézeteket.⁴¹

Ezután azonban változni kezdett a központi reagálás. A párt központi lapja szeptemberben elismerően írt így egy vállalati pártbizottságról, amely megakadályozta a termékárak emelését;⁴² a lap nem sokkal később felvetette az árakkal kapcsolatban határozottabb központi intézkedések szükségességét is.⁴³

A Központi Bizottság már említett 1969. novemberi határozata azután hivatalosan is megerősítette a változást.⁴⁴ Decemberben a kormány vezetőinek és a Szakszervezetek Országos Tanácsa Elnökségének megbeszélésén az Elnökség a fogyasztói árak szigorúbb ellenőrzését igényelte.⁴⁵ Nyers Rezső, a Központi Bizottság gazdasági titkára — noha a vállalati árképzést immár politikai felelősség tárgyává nyilvánítva, a további árliberalizálások ideiglenes felfüggesztését bejelentve — még védelmébe vette a kereslet—kínálati viszonyokhoz igazodó vállalati árváltoztatásokat.⁴⁶ De az áralakulás egyre inkább „tisztán” politikai kérdéssé vált. Területi pártbizottságok harcoltak az ellen, hogy vállalkaik, „a csoportérdeket az össztársadalmi érdek fölé helyezve”, „különböző

számításokkal” érjenek el nagyobb nyereséget.⁴⁷ A munkásosztály osztályharcának kérdése lett az, hogy a nyereség a magasabb termelékenységből származzék.⁴⁸ Szünni nem akaró követeléssé vált a fokozott árellenőrzés további fokozása.⁴⁹

A „sérelemi politika” további fontos témáját alkotta az „olcsóciikk-ügy”. 1969-ben a kereskedelembe bizonyos olcsó tömegfogyasztási élelmiszer- és iparcikkekből jelentősebb hiányok mutatkoztak. Jegyezzük meg: ebben az évben a bevezetett forgóeszközhitel-korlátozások miatt, és részben a rendkívüli világpiaci konjunktúra „szívó” hatása miatt, az egész gazdaságban jellemző volt a hiányhelyzetek kiéleződése. Speciálisan az olcsóciikk-hiányban bizonyára valóban volt valamelyes szerepe annak — amit persze egyedüli okká nyilvánítottak —, hogy a vállalatok, jövedelmezőségi megfontolásokból, áttértek korszerűbb, divatosabb, keresettebb cikkek előállítására. Így került a dolog szóba hivatalos fórumokon, vezetői megnyilatkozásokban, amelyek az olcsóciikk-hiánnyal kapcsolatos kifogásokra reagálva, megoldást sürgettek. Érvényes ez a Központi Bizottság 1969. novemberi határozatára,⁵⁰ a kormány és a SZOT vezetői közötti decemberi tárgyalásra — az utóbbit használt megfogalmazás szerint egyes vállalatok saját érdekeiket az osztályszociális érdekek fölé helyezték⁵¹ — és Nyers Rezső 1970. januári cikkére is.⁵² A meghozott intézkedések alapján 1972-ig — tudósított a sajtó — az „olcsóciikk-fronton” jelentős javulás történt, noha maradtak még problémák, főleg az, hogy az „olcsó cikkek” — amelyek listáját központilag meghatározták, árusításukat kötelezővé tették — a vásárlók nem (a „célba vett” kiskeresetűek sem) tartottak igényt.⁵³

A bérek állami előírásokkal történt rögzítése és a „sérelemi politika” tömegbázisa

A „sérelemi politika” fő területeit áttekintve, rá kell mutatnunk közös nevezőjükre. Mind a „kategorizálás” körüli vitának, mind az „indokolatlanul magas” kisüzemi bérek bírálatának, mind a munkaerőért (a „vándormadarakért”) folyó „licitálással” és a vállalati törzsgárdák nem kielégítő megbecsülésével kapcsolatos hangulatnak, mind a jelentéktelen áremelkedés és a később feleslegesnek bizonyult „olcsó cikkek” hiánya körüli indulatoknak a *sza-
bad vállalati béralku hiánya* — az átlagbérek központi meghatározása miatti

lehetetlensége — volt a tulajdonképpeni alapja. Ebből a szempontból nézve mindaz, amit itt tárgyaltunk, *sajátos béralkupótléknak* is tekinthető: a nagyobb bérnek a bérszabályozási rendszer által kizárt követelését helyettesítette az árak rögzítésének követelése stb. Persze hangsúlyosan meg kell ismétel-nünk azt, hogy a vállalati-területi-szakmai társadalmi szerveket, amelyek a béralkupótló „séreلمي politika” hordozói voltak, a bérproblémákon kívül a gazdaság „menedzserizálódásával”, saját szerepük visszaszorulásával kapcsolatos aggodalmak is motiválták, és ez az egész folyamat, *ha a bérproblémáktól indult is ki, azoktól nagyon messzire szakadt.*

Azt is meg kell jegyezni — az időszak munkásszociológiai kutatásai erre mutatnak —, hogy a kiinduló bérprobléma nem volt *egyformán minden munka* problémája. A szakképzetlen munkások számára, akik munkaerejüket különböző vállalatoknál értékesíthették, a bérharc — munkahely-változtatásokkal — lehetséges volt. A legmagasabb, legfontosabb képzettségű munkásokat pedig a vállalatok — mások kárára is — igyekeztek megfizetni. E két csoport leszámítása után részint a fölös mennyiségben rendelkezésre álló szakmai képzettségűek maradnak, részint pedig azok, akik nem szorosan vett szakmai tevékenységükkel értek el kedvező pozíciókat vállalatuknál. Az utóbbiakban pedig ismét visszajutottunk a társadalmi szervezetekhez, azok aktivistáihoz.

Így végül is a munkások *egy részének* bérproblémái fogalmazódtak meg a „séreلمي politika” általános munkásköveteléseként elhangzott tételeiben. A kettős transzformációt — a munkások egy részétől a „munkásosztályhoz”, a bérproblémától az áremelés, a munkahely-változtatás betiltásának stb.-nek a követeléséhez való eljutást — részben azzal magyarázhatjuk, hogy más nézetek kifejtésére nem kínálkoztak szervezett keretek, részben azonban nyilván azzal kell magyaráznunk, hogy a bérprobléma, a vállalati bérkeretek (pontosabban átlagbérek) rögzítettségével, ha elsősorban a munkások egy részének problémája volt is, mégis tartalmazta az általános munkásprobléma tendenciáját. Éspedig elsődlegesen nem abban az értelemben — ahogyan ezt 1972—1973-ban, reformellenessé tett éllel felvetették —, hogy a nagyüzemi munkásság bérei viszonylagosan lemaradtak, hanem abban az értelemben, hogy a munkások gazdasági mechanizmusbeli helyzete, a béralku bevezetése híján, nem változott megfelelő módon és mértékben a reformmal. A reform a vállalati önállóság jelentős megnövelésével emancipálta a vállalati vezetőket, akik — az árak részleges liberalizálása folytán — alkudhattak termékeik áráról

is. Ami a *dolgozók*, köztük a munkások *emancipációját* illeti, ebben az irányban is történt egy nem jelentéktelen lépés azzal, hogy a munkahely-változtatás adminisztratív korlátait felszámolva, lehetővé tették az *egyéni béralkut*. *Kollektíve* azonban a dolgozók *nem alkudhattak* munkaerejük áráról. Így a reform elveszítette, sőt mintegy az ellentáborba küldte *potenciális tömegbázisának* egy részét.

Fordulat a recentralizáció irányába 1969-ben

Ez önmagában véve is rendkívül kedvezőtlen dolog volt. További probléma, hogy milyen *következményei* voltak az erre alapozott „séreلمي politikának”. Elsőrendű a nagyüzem, másodrendű a kisüzem; a termelőszövetkezetek maradjanak a mezőgazdasági termelésnél; ne menjünk több pénzért máshova dolgozni; árat (persze állami döntés nélkül) nem szabad emelni; a vállalatok ne azt termeljék, ami jövedelmező, hanem azt, ami kell — ezek az elvek széles körben elterjedtek a *gazdaságirányítás gyakorlatában és a nyilvánosságban*. Az, hogy a társadalmi szervek alacsonyabb szintű szervei „séreلمي politikájának” ezek a szólamai hivatalos rangra emelkedtek, részint *recentralizációt*, részint a reform előkészítése idején elterjedt *közgazdasági szemlélet megdöbentő mértékű erózióját* jelentette. Kérdés azonban, hogy ezekhez a végeredményekhez *valójában milyen mértékben* járult hozzá maga a „séreلمي politika”?

A vizsgált folyamatokban meg kell különböztetnünk magát a „séreلمي politikát” és az arra való *központi reagálást*. Az utóbbiban 1969 folyamán *lényeges változásokat* figyelhetünk meg. Jól érzékelhető, hogy a „séreلمي politika” mechanizmusa legalábbis 1968 közepétől már működött; ellenvetései azonban egyelőre elutasításra találtak.⁵⁴

Egy új — második — szakasz 1969 tavaszán kezdődött: a „részesedési kategóriák” feladásának kilátásba helyezésével⁵⁵ felszámolták a „séreلمي politika” legerősebb támaszát. A nyilvánvaló szándék ellenére ezzel a „séreلمي politika” nem gyengült, hanem — mint már utaltunk rá — lendületet kapott. A vezetők beszédeiben, a központi sajtóban ettől kezdve több, világosabb utalást találunk a „panaszáradatra” —, de akkor már nagyon határozottan arra is, hogy ez ellen helyes propagandával, a reform elveinek jobb megértésével kell

felvenni a harcot; hogy a vállalati szervek feladata az utóbbi, nem pedig csupán a „panaszok” felfelé való továbbítása, közvetítése.⁵⁶

Ha e második szakasz sajátosságának azt tekintjük, hogy engedtek a bírálathoz ott, ahol ez a reform valamely lényeges elvének feladása nélkül lehetséges volt, akkor ebbe tulajdonképpen már a tsz-melléküzemek tevékenységének júniusi korlátozása sem feltétlenül fér bele. A nyár—ősz folyamán bekövetkező változást (pl. az árak nem-emelésének „öntudati kérdéssé” válását a központi pártajtóban)⁵⁷ betetőzte a novemberi párthatározat, amely az árképzést politikai kérdéssé változtatta, és a vállalatok feladatává tette az „olcsósíciók” termelést és -ellátást. Itt már kétségtelenül *lényeges elvek feladásáról* van szó; kétségtelenül *egy újabb* — harmadik — *szakaszban* vagyunk. Csakhogy a „*sérelmi politika*” követeléseinek ilyen kielégítésével *lényegében egyidejűleg más, ugyancsak a reformtól való visszalépést jelentő intézkedésekre is sor került*, amelyek a „*sérelmi politikával*” közvetlenül *nem* — részben közvetve sem — függtek össze. Reaktívták az 1968-ban az irányításból szinte kiszorított ágazati minisztériumokat; az irányítási rendszer fontos elemévé váltak a burkolt tervutasítások.⁵⁸

A „*sérelmi politikához*” nem kapcsolódó recentralizációs lépések már önmagukban is arra látszanak mutatni, hogy a „*sérelmi politika*” *semmiképp sem lehetett a recentralizációs fordulat egyetlen oka*. Tegyük ehhez hozzá: 1969-ben még nagyon kezdeti stádiumban volt sok *nagyvállalati vezető* reformellenes orientációjának kialakulása — a fentiekben ennek bizonyos csíráira, a „*sérelmi politikával*” való érdekkapcsolódási pontokra utaltunk —, amely azután a recentralizációs tendenciák 1972. évi további jelentős erősödésében fontos szerepet játszott.⁵⁹

Így az 1969. évi recentralizációs fordulatot — az elmondottak alapján jogosnak tűnik 1969-et, nem pedig, mint ezt gyakran teszik, 1972-t tekinteni a „fordulat évének” — nyilván csak részben tudjuk az alulról jövő nyomások összességével is megmagyarázni. Az irányváltásról hozott központi döntésben kétségtelenül fontos szerepe volt annak, hogy ekkorra Magyarország a KGST-n belül egyedül maradt a piac szerepének valóban lényeges kiterjesztésére irányuló reformtörekvéseivel. Emellett, ha figyelembe vesszük, hogy 1969. a magyar gazdaság egyik legsikeresebb éve volt a háború óta (kiemelkedő mezőgazdasági eredmény mellett gyorsuló ipari termelésnövekedés, az export, ezen belül a tőkés export tervezett messze meghaladó növekedése), akkor annak a több

elemző által is megfigyelt szabályszerűségnek⁶⁰ az érvényre jutására is gyanakodhatunk, hogy a gazdasági helyzet lényeges javulása előbb-utóbb véget vet a — mindig többé-kevésbé súlyos gazdasági nehézségek⁶¹, az adott esetben a belső és külső egyensúlynak az 1963—1964. évi beruházási boommal összefüggő romlása⁶² nyomán kezdődött — reformperiódusoknak. Ezekkel a tényezőkkel azonban e cikk keretei között nem foglalkozunk.

Kétfelé elkötelezett érdekképviselői szervek a szabad béralku körülményei között

Meg kell viszont kísérelnünk még egy kérdés megválaszolását: *hogyan viselkednek az adott struktúrájú* — a dolgozók és a vállalati vezetés iránt egyaránt elkötelezett — szakszervezetek akkor, ha a bérek felszabadításával a *béralku* bevezetésre kerül, azaz ezen a fontos területen *konfliktushelyzet* alakul ki a dolgozók és a vállalati vezetés között?

Ami ebben a helyzetben várhatónak tűnik, az egyben valóságos tapasztalat is. A vállalati gazdasági munkaközösségek utóbbi évekbeli működése részben — és a mi szempontunkból csak ennyiben érdekesen — a felülről előírt korlátoktól lényegében megszabadított béralkurendszer is. És itt egyfelől megfigyelhető az, hogy ebben a béralkuban a szakszervezeteknek nincs szerepük, mert nincs helyük sem az egyik, sem a másik oldalon; a dolog nélkülük játszódik le. Másfelől — a tömegbázis megosztottsága folytán, hiszen a bérek felszabadítása, még ha nagyon részleges is, ha csak a vállalatok egy részét, azoknál is a munkásoknak csak egy kisebb részét érinti is, az 1968—1969. évinél sokkal bonyolultabbá teszi a munkásérdekek problémáját — azok az alacsonyabb szintű szakszervezeti szervek, amelyek másfél évtizeddel ezelőtt a reformellenes törekvések fontos támogatói voltak, most nem játszanak ilyen szerepet.

Meggondolandó, hogy hasonló tendenciákat mutatnak az 1965. évi gazdasági reform utáni időszak *jugoszláv* tapasztalatai. Az 1970-es évek recentralizációs törekvései (amely törekvésekről ma már mindkét országban múlt időben beszélhetünk) ugyanúgy a munkásérdekekre (a „közvetlen termelők” érdekeire) hivatkoztak, mint hazánkban. Ezeket a törekvéseket azonban alacsonyabb szinteken, így a társadalmi szervezetek vállalati szintű szerveinél is meglehetősen passzivitás fogadta.⁶³ Nyilvánvaló, hogy a reformmal bevezetett szabad

béralku körülményei között ezek a szervek nem rendelkeztek megfelelő tömegbázissal ahhoz, hogy a recentralizáció érdekében tevékenykedjenek: a béralkuval emancipált munkások közül kevesen tekinthették a recentralizációt saját érdekükben állónak.

És a szakszervezet, mint az egyik vezető jugoszláv szociológus, Josip Županov írja, „nem munkáskövetelésekért harcoló szervezetként működik”; ezért „gyakran” kívül marad a béralkun. Persze, az öngazgatási rendszer elvei szerint ilyen alku, ilyen konfliktus nem is lenne. A valóságban azonban van, és a szakszervezetről itt mondtak az egyértelmű partikuláris hovatartozással ugyancsak nem rendelkező munkástanácsokra is érvényesek. Mindez azt jelenti, hogy „a 'menedzseri hierarchiával' a munkások a leggyakrabban informális csoportként kerülnek szembe.”⁶⁴

A megfelelő partikuláris érdekképviselői szervek hiánya szorosan vett gazdasági szempontból is fontos kedvezőtlen következményekkel jár. Ha nincs egymást kölcsönösen feltétlenül legitimnek elismerő partnerekkel működő, kölcsönös, világos felelősségvállalást és a vállalati szint feletti összehangolást lehetővé tevő béralku-mechanizmus, akkor nyilvánvalóan erősebbek a bérek állami rögzítésének feladása esetén az — egyébként sem elkerülhető — inflációs tendenciák. Persze, azt meg kell jegyezni, hogy a bérinfláció szocialista gazdaságbeli mértékének problémája alapvetően valószínűleg nem ehhez, hanem ahhoz a kérdéshez kapcsolódik, hogy a vállalatok mennyire kényszerülnek jövedelmező, gazdálkodásra, a bérkövetelésekkel szembeni ellenállásra.

¹ A „Marx és korunk kérdései” címmel a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézete, Világgazdasági Kutatóintézete és Ipargazdaságtani Kutatócsoportja által 1983. október 26—27-én szervezett tudományos ülésszakon tartott előadás szövege.

² Vö. Tardos M.: *Gondolatok a pénz szerepéről*, Gazdaság, 1981/1.

³ Vö. Az MSZMP Központi Bizottságának irányelvei a Gazdasági mechanizmus reformjára (1966. május 25—27.), *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963—1966. c. kötetben*, Budapest, Kossuth, 1978. 304—454. o.

⁴ Vö. *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Irányelvei...*, i. m., 446. és 448. o.

⁵ Uo. 451. és 453. o.

⁶ Uo. 446. o.

⁷ Uo. 452. és 451. o.

⁸ A fokozatos átmenet határozott szükségességéről olvashatunk az akkori újságokban is. Pl.: „...sok pártszervezetünk tevékenységében réges-rég túlzottan nagy helyet foglal el a gazdaság-szervező munka; ez részben a szükségszerű követelményekből, részben azonban abból fakadt, hogy az ésszerű, közgazdaságilag megalapozott, a tényleges szükségletekhez kapcsolódó vállalati tevékenység hiányát, de legalábbis hiányosságait a pártszervezet munkájával próbálták pótolni. ...Ebben a mostani, átmeneti időszakban még sok helyütt elkerülhetetlenül el kell végezni olyan pártfeladatokat is, amelyek a megvalósult reform szemszögéből nézve persze túlhaladtak. De valóban túl kell haladni őket, hogy kötelezettségeik alól felszabadulhasson a pártszervezet ereje. Vö. Horváth J.: *Pártszervezet a reformban*, Népszabadság, 1969. május 25. Hasonló szellemben tárgyalta a problémát Lakos Sándor 1968-ban megjelent könyve. Vö. Lakos S.: *A párt szervező munkája a gazdaságban*, Budapest, Kossuth, 1968. főleg 10—11. o.

Az 1968. előtti gyakorlat számos példáját mutatja be Voszka Éva: *Átszervezés — kölcsönös függőség*, Budapest, Pénzügykutatási Intézet, 1983. (kézirat) 124., 126., 250., 252. o.

⁹ Ld. az előző lábjegyzetet

¹⁰ „Vannak, akik felvetik, hogy korábban nagyobbra értékeltük a munkásoknak nemcsak a politikai, hanem gazdasági szerepét is, ma viszont leértékeljük, mert arról beszélünk, hogy a jövedelmeket jobban kell differenciálni.” Vö. *A gazdasági reform kibontakozásának kérdései*. Bálint József beszéde az MSZMP Politikai Akadémiáján, Népszabadság, 1969. május 23.

¹¹ „A kategorizálás főként politikai gondot okozott, tekintve, hogy sokan — helytelenül értelmezve — állampolgári megkülönböztetésnek fogták fel... Súlyosbította a politikai gondot az is, hogy az év végi részesedés felosztásakor tíz-tizenkétszeres különbség alakult ki a vezetőknek és a munkásoknak kifizetett összeg között, és az a hiedelem keletkezett, hogy az összes jövedelmekben ilyen óriási különbségek jöttek létre.” Vö. dr. Harangozó Ede: *A részesedési alap felosztásának módosításáról*, Pártélet, 1970/1. 30. o.

¹² A Népszabadság szerkesztőségében tartott kerekasztal-beszélgetésen a leghatározottabban a Szakszervezetek Országos Tanácsának képviselője képviselte azt a nézetet, hogy a kifogásolt „kategorizálást” meg kell változtatni, de ezzel a kormány képviselője és az összes többi résztvevő is egyetértett. Vö. *A Népszabadság kerekasztala a gazdasági év indulásáról, a nyereségrészesedésről*, Népszabadság, 1969. április 4.

¹³ Májusban a Népszabadság belső vezércikke az alább tárgyalandó munkaerővándorlás-ügyben így mutatta be és bírálta ennek a mechanizmusnak a működését: „Az egyik üzemből mintegy S. O. S. jelzést adtak a felsőbb szervnek, hogy a szabad munkahely-változtatást a dolgozók helytelenítik, egyöntetűen azt állítva, hogy ez az intézkedés a vándormadaraknak kedvez, a törzsgárdát pedig sújtja. Az üzemi mozgalmi szerv minden ellenérv, vita nélkül azonosította magát ezzel a nagyon is vitatható véleménnyel, s továbbította a felsőbb szervhez, ahelyett, hogy megmagyarázta volna ennek a régi sérelmeket orvosló, sokak által kívánt intézkedésnek a valóságos tendenciáit.” Vö. Sőtér E.: *Csak jelezni?*, Népszabadság, 1969. május 28.

Pozsgay Imre 1970-ben azt írta erről a „mechanizmusról”: „Tagadhatatlan, hogy az új, megváltozott gazdasági környezetben egyes pártszervezetek hosszabb-rövidebb időre irányt tévesztettek. Túl sok időt vesztegettek a felszínre törő káros jelenségek feletti méltatlankodásra...”. Vö. Pozsgay I.: *Gazdaságirányítási rendszerünk és a pártszervezetek erkölcsi-politikai munkája*. Társadalmi Szemle, 1970/II. 53. o.

¹⁴ A vállalati szakszervezeti szervek „aktivitásának”, a tőlük kiinduló nyomásnak feltehetően szerepe volt abban a már említett tényben, hogy a nyereségrészesedés felosztásáról a Népszabadság szerkesztőségében folytatott kerekasztal-beszélgetésen a SZOT képviselője foglalt a legegység-telműbben állást a rendszer megváltoztatása mellett. Vö. *A Népszabadság kerekasztala...*

¹⁵ Uo.

¹⁶ Utalt rá egy beszédében Nyers Rezső KB-titkár: „... problémák származnak némely termelési, szolgáltatási vagy forgalmi ágazatban a kis- és közép nagyságú vállalatok, üzemek hiányából, mert ebből esetenként áruhiány, gyakran pedig választékhány származik.” Vö. *Az év első hat hónapjának fő eredménye: az új mechanizmus sikeres bevezetése. Nyers Rezső elvtárs felszólalása a VII. kongresszus-vándorgyűlésen. Népszabadság, 1969. július 5.*

¹⁷ Vö. *Vállalatok vezetése; szervezése és az új gazdasági mechanizmus.* A Győri Országos Szervezési Tanácskozás előadásainak anyaga, Győr, 1966, Horváth Edének, a Magyar Hajó- és Darugyár vezérigazgatójának hozzászólása, idézi Voszka É.: *Átszervezés — kölcsönös függőség*, 281. o.

¹⁸ Vö. Voszka É.: i. m., 281—282. o.

¹⁹ Lásd erről Szalai E.: *A reformfolyamat új szakasza és a nagyvállalatok.* Valóság, 1982/5.

²⁰ Vö. pl. Sótér E.: *Toborzás a gyárkapu előtt*, Népszabadság, 1969. június 28.

²¹ Vö. 5/1969. (VIII. 23.) MűM—MÉM számú együttes rendelet a termelőlőszövetkezeti munkaerő foglalkoztatásának egyes kérdéseiről, Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye, Bp., 1969. 486—487. o.

²² „ami a tsz-ek munkaerő-elszívó tevékenységét illeti, ... a tsz-ek általában helyes irányba mennek, amikor ilyen segédüzemi ... tevékenységet folytatnak. ... Ugyanakkor olyan rendszabályokat kell hoznunk, hogy a tsz-ekben ne juthassanak jóval magasabb jövedelemhez — lényegében alacsonyabb értékű munkával — jól képzett szakmunkások, mint az állami iparban.” Vö. *Fock Jenő újrú rádió- és televíziós interjúja*, Népszabadság, 1969. január 3.

²³ „feltűnő az is, hogy a tsz-ek melléküzemi tevékenysége mindjobban olyan iparágak felé fordul, amelyek munkaigényesek, és termékeiknek nincs piaci ára. Így aztán tetszés szerint alakíthatják áraikat. A többletbevétel az év végi zárszámadás összegét gyarapítja. Így olyanok is kapnak belőle, akik egy kalapácsütést sem tettek, magyarán szólva, munka nélkül jutnak pénzhez abból, amit az állami iparból elvándorolt alkalmazottak megtermelnek.” Idézi Mihók S.: *A termelőlőszövetkezetek kiegészítő tevékenységének bővítéséről*, Pártélet, 1969/7. 73. o.

²⁴ Uo.

²⁵ Vö. *Fock Jenő újrú ...*, Kovács J.: *Termelőkenység. Létszámfelesleg és munkaerőhiány*, Népszabadság, 1969. október 1.

²⁶ „Egyetlen nappal az új gazdaságirányítási rendszer érvénybe lépése után, pontosan 1968. január 2-án a legkomolyabb formában javasolta a gyár egyik gazdasági vezetője, hogy azonnal bocsássunk el 500 dolgozót, mert a kereskedelem nem adott fel elegendő rendelést, állnak a szalagok, veszélyben a hatékonyság. Ez a javaslat nem maradt titokban a munkások előtt, s meglehetősen nagy riadalom keletkezett. Mi akkor azt mondtuk, hogy a javaslatához nem járulunk hozzá. Ezt kategorikusan kijelentettük. A vezérigazgató az üzemi párt- és szakszervezeti bizottsággal egyetértésben pedig kiadta a rendelkezést 40 ezer kabát leszállására, amit aztán később átvett a kereskedelem.” Vö. Fodor G.: *A gazdaság és a politika kölcsönhatása. Interjú pártmunkásokkal. Hart Jánosné, a KB tagja, a Május 1. Ruhagyár PB titkára*, Társadalmi Szemle, 1972/3. 36. o.

²⁷ Adminisztratív korlátozásokat határoztak el egyfelől általában a mezőgazdasági termelőszövetkezetek építési melléküzemi tevékenységére, másfelől a budapesti tsz-ek melléküzemi tevékenységére általában. Vö. *A Minisztertanács határozataihoz. A kiegészítő tevékenység továbbfejlesztése a mezőgazdasági üzemekben.* Népszabadság, 1969. július 1.

²⁸ Amely 1972-re odáig „feljődött”, hogy „terjed az a nézet, amely a különböző szövetkezetek, ipari és fogyasztási szövetkezetek, valamint a szövetkezeti vállalatok, társulások működését azonosítja a kétes tisztaságú üzletekkel, sőt a társadalom érdekeit súlyosan sértő visszaélésekkel, csalásokkal, törvénytelen manipulációkkal is. Akadnak, akik azt hiszik, hogy az ilyen törvénysértő üzelmek természetes velejárói a szövetkezeti tevékenységnek.” Vö. Solyom J.: *A tisztességes gazdaságkodás védelmében*, Népszabadság, 1972. június 10.

²⁹ Különösen éles támadások érték 1972-ben a termelőeszköz-kereskedelemmel foglalkozó ÁFÉSZ-eket. A Népszabadság egyik belső vezércikke szerint „Ma már... nagyon sok ÁFÉSZ... a háztáji tojás helyett, a gyártó műveknél *kohászati termékeket*(!) vásárol és ad el — jelentős felárral persze — nagyüzemeknek, vagy milliós értékű szerszámgépeket ad és vesz. Némelyik ÁFÉSZ országos ügynöki hálózatot épített ki. Ez a tevékenység... alapvetően nem szocialista célokat szolgál, semmiféle társadalmi haszonnal nem jár, ellenkezőleg, az árak felféréseivel és más módon súlyos anyagi károkat okoz szocialista gazdaságunknak.” Vö. Szamosi K.: *Hatékony ellenőrzéssel is*, Népszabadság 1972. november 5.

Részletesebb tudósítást is olvashatunk az orosházi ÁFÉSZ-ről, amelynek mezőgazdasági szaküzlete „az ország legnagyobb vidéki termelőeszköz-kereskedése, ahol marógépeket, árokásót, benzinkutat, de talán atommáglyát is lehet kapni”. Noha a tudósítás kétségtelen visszaélésekről, korrupciós vonatkozásokról is beszámol, azt is megtudhatjuk ebből a gúnyos hangú tudósításból, hogy az ÁFÉSZ gyors, gyakran azonnali szállításaival „hódított”, és a vevők szembeállították a Gépipari Termelőeszköz-kereskedelmi Vállalattal (GÉPTEK), amely még a raktárában lévő gépek leszállítását sem vállalta három hónapnál rövidebb határidőre. Noha az ÁFÉSZ, mint prompt gépszállító szinte országosan ismert volt, a GÉPTEK igazgatója a létezéséről sem tudott. Vö. Pünköshti Á.: *Esztergát, árokásót, benzinkutat vegyenek! Az orosházi ÁFÉSZ tündöklése a termelőeszköz-kereskedelemben*, Népszabadság, 1972. október 22.

³⁰ 1971-ben egy kormányhatározat megtiltotta, hogy gépipari, vegyipari vagy könnyűipari tevékenységet folytató melléküzemek önállóan lépjenek fel a végtermékek piacán: ettől kezdve ilyen tevékenységet csak állami vállalattal kooperálva folytathattak; előírta, hogy a melléküzemi bérek legfeljebb 10 százalékkal térhetnek el az állami vállalatoknál hasonló tevékenységet folytató dolgozóktól; megtiltotta új gépipari, vegyipari, könnyűipari melléküzemek létesítését a budapesti agglomerációban; előírta olyan — destimuláló, a kiépített ipari kultúrák szerves továbbfejlesztését akadályozó — adók bevezetését, amelyek ugrásszerűen növekszenek akkor, ha egy mezőgazdasági termelőszövetkezetenél az ipari tevékenység összes árbevételhez való hozzájárulása meghaladja a 30 százalékot, és ismét ugrásszerűen növekszenek akkor, ha meghaladja az 50 százalékot. Vö. 1048/1971. (XII. 14.) Korm. számú határozat a mezőgazdasági termelőszövetkezetek nem mezőgazdasági jellegű tevékenységéről, Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye, 1971, 583—586. o. Egy újabb, 1972-es kormányhatározat a gépipari, vegyipari, könnyűipari melléküzemi tevékenységnek még az illetékes ágazati minisztérium által adott engedélyt („felmentést”) is feltételül szabta. Vö. 1048/1972. (XII. 31.) számú minisztertanácsi határozat a mezőgazdasági termelő-

szövetkezetek nem mezőgazdasági jellegű tevékenységéről szóló 1048/1971. (XII. 14.) Korm. számú határozat módosításáról, Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye, 1972, 482—483. o.

³¹ Vö. Az állami iparban foglalkoztatott munkások létszámösszetétele, munkakörülményei és bérarányai, Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1971.

³² Vö. Sötér E.: *Szilárd munkafegyelmet*, Népszabadság, 1969. november 23. Ezt a tényt egyébként a statisztikai megfigyelés is megerősíti. A munkahelyet változtatók száma a reform után (1968. I. 1—1969. IX. 31. közötti időszak havi átlagában, 1964—1967. havi átlagához képest) mint említettük, megkétszereződött. A munkahely-változtatások száma ugyanakkor csak 37 százalékkal nőtt. Vö. *Az állami iparban foglalkoztatott munkások*... A kétféle változás eltérése is arra mutat, hogy a munkahelyet változtatók köre most egy „megfontoltabb” — korábban nyilván hosszabb ideig egy helyen dolgozó — réteggel bővült.

³³ Ld. pl. a 13. sz. lábjegyzetet.

³⁴ „szenvedélyesen bírálták párttagjaink a vándormadarak 'lehetőségeit' és a törzsgárdatagok nem kellő megbecsülését. Nagyon sokan ezért kizárólag a felsőbb szerveket tették felelőssé, és ki-ki vérmérséklete szerint türelmetlenül a kongresszustól sürgetett megfelelő intézkedéseket.” Vö. *Nyilatkozatok a kongresszusról*. Burger Antalné, a KELETX pártbizottságának titkára, Társadalmi Szemle, 1970/II. 93—94. o.

³⁵ Vö. *Közlemény az MSZMP Központi Bizottságának 1969. november 26—28-i üléséről*, Népszabadság, 1969. november 29.

³⁶ Vö. Nyers R.: *Eredmények és problémák gazdaságpolitikánkban*, Társadalmi Szemle, 1970/I. 11—12. o.

³⁷ „Kötelező közvetítést”, amely abban állt, hogy azok a dolgozók, akik az előző egy év folyamán egyszer (a megyék egy részében kétszer) már változtattak munkahelyet, újabb munkahely-változtatást csak a tanácsai munkaközvetítő iroda igénybevitelével eszközölhettek. Vö. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézet KISZ-szervezetének munkaközössége: *A munkaerő-vándorlás indítékai és hatásai az új mechanizmusban*, Közgazdasági Szemle, 1971/5.

³⁸ „A gazdasági vezetők véleményében viszonylag hosszú időn át uralkodó volt az a felfogás, hogy a növekvő munkaerőgondok megoldása mindenekelőtt központi intézkedéseket kíván. Az elmúlt évben is gyakran hallottuk, hogy a munkaerőhiány, a fegyelem lazulása és a munkaerőmozgás nagy része közvetve, vagy közvetlenül a munkajogi kötöttségek feloldására és az átlagbérszabályozás adott rendszerére vezethető vissza, és a két dolog szoros kölcsönhatásban van, és végső soron oda vezet, hogy a munkaerő a kevésbé termelékeny, vagy 'másodrendű' területek felé áramlik és ezáltal teremt munkaerőhiányt az alapvető termelő ágakban.” Vö. Lázár Gy.: *A hatékonyabb munkaerő-gazdálkodás népgazdasági és vállalati feltételeiről*, Társadalmi Szemle, 1972/3. 34. o.

³⁹ Pl. ilyen megnyilatkozásokat olvashattunk: „Én összeesnék, ha ezután máshol kéne elkezdenem. ... Egy ilyen régi, 45 éves bútordarab, mint én, nem engedheti meg, hogy máshol valahol a sarokba állítsák.” Vö. Komornik F.: *Jó az öreg a háznál*. Az Akkumulátorgyár pártszervezete a törzsgárdáért, Népszabadság, 1972. július 7.

⁴⁰ Az év eleje óta történt árváltozások „közgazdaságilag indokoltak, sőt annál tulajdonképpen még kisebb mértékűek. ... Propagandánknak világosabbá és köztudottá kell tennie azt, hogy az állam árpolitikát folytat, az árak átlagos színvonalát szabályozza, míg a termékárak a piacon jönnek létre.” Vö. Az év első hat hónapjának fő eredménye...

⁴¹ Vö. pl. *Fock Jenő újívi*. . . Ugyancsak nagyon határozottan fogalmazott 1969 közepén Fehér Lajos, a Politikai Bizottság tagja, miniszterelnök-helyettes: „A lakosság körében a fogyasztói árak alakulásával kapcsolatban hallható a legtöbb, olykor mérges és végletes megjegyzés. . . Tiszta lelkiismerettel és meggyőződéssel mondhatom, hogy ezek a mérges megjegyzések sokszor a helyzet nem kellő áttekintéséből adódnak, és legtöbbjüknek — nincs is alapja.

A múlt év során végrehajtott áremeléseket és árcsökkentéseket figyelembe véve a szolgáltatásokkal és a szabadpiaci forgalommal együttesen számított átlagos árszínvonal összességében csak lassan emelkedik, a megengedhetőnek jelzett 1—2 százalék alatt marad. A bérek és a foglalkoztatottság emelkedését is számításba véve, nem hátrányos a tömegek életkörülményeire, viszont a reális árak pozitív hatással vannak a termelésre és az ellátási helyzetre.” Vö. Fehér L.: *Népgazdaságunkat felkészítjük nagyobb feladatok megoldására*, Népszabadság, 1969. július 4.

⁴² „. . . egy textilgyárban a gazdasági vezetők egy része a hagyományos termékek áremelését készítette elő. A párt-végrehajtóbizottság más gyári vezetőkkel *ellentervet* dolgozott ki: áremelés helyett új termékek gyártását, új piacok megszerzését javasolták. A gyári pártbizottság, alapos vita után, az alternatívák közül az *ellentervet* fogadta el s végrehajtására kötelezte a kommunista vezetőket.” Vö. Szenes S.: *A pártmunka első vonalában*, Népszabadság, 1969. szeptember 28.

⁴³ „. . . a legtöbb termelési ág többre lenne képes . . . A lehetőségek valóra váltásához azonban nemcsak időre van szükség, de felelősségvállalásra s helyenként a szabályozók módosítására, másutt a központi szervek határozottabb intézkedésére is.

Vonatkozik ez a már említett árkérdésekre is.” Vö. Földes I.: *Nézőpont dolga?*, Népszabadság, 1969. november 16.

⁴⁴ „. . . fokozni kell az állami ellenőrzést a vállalati árképzés javítása érdekében.” Vö. *Közlemény az MSZMP Központi Bizottságának 1969. november 26—28-i üléséről*.

⁴⁵ „Meg kell valósítani a fogyasztói árak alakulásának szigorúbb ellenőrzését. Nem lehet megengedni, hogy árpolitikánk helyes elveit helyenként eltorzítsák, és a nagyobb nyereség érdekében a fogyasztók kárára manipuláljanak.” Vö. *Az életszínvonal, a fogyasztói piac helyzete, a termelékenység és a munkafegyelem. A kormány vezetőinek és a SZOT Elnökségének tanácskozása*, Népszabadság, 1969. december 17.

⁴⁶ A kiskereskedelmi ár emelését abban az esetben, ha ezt a kereslet—kínálat közötti arány tartós változása indokolja. „Ha azonban nem tartós a feszültség a kereslet és a kínálat között, akkor nem helyes és nem támogatható a kereskedelmi árrés emelése. Ilyenkor nem szabad a vállalatoknak a pillanatnyi helyzet alapján cselekedniük. Ebben a vonatkozásban a vállalati árképzést feltétlenül javítani kell, a vállalati gazdasági vezetőktől szolid gazdálkodást, e téren pedig a mai-nál nagyobb politikai felelősséget és felelősségvállalást kell megkövetelni. Ugyanakkor szigorítani kell az árellenőrzést. . .

Stabilizálnunk kell a szabad árak körét, egyelőre nem szabad további bővítést előíranyozni . . .” Vö. Nyers R.: *Eredmények és problémák*. . . 15—16. o.

⁴⁷ A VI. kerületi építő- és szerelőipari vállalatok „termelési értéke gyors ütemben növekszik, részben belső szerkezeti változások hatására, az elvégzett munkák mennyisége viszont nem nőtt, sőt egyes vállalatoknál valamelyest csökkent is. A nyereség mennyisége ugyanakkor jelentősen növekedett. A vállalati pártbizottságok a szerződéskötésekből eredő s kevésbé nyíltan jelentkező, indokolatlan előnyöket meglehetősen *nehezen ismerik fel*. Szükséges itt megjegyezni, hogy ilyen

esetben a különböző 'számítgatásokkal' elért nagyobb haszonból, a magasabb nyereségrészesedés formájában, *egy csoport részesül a társadalom rovására*, s amennyiben az itt dolgozó kommunis-ták a csoportérdeket az *össztársadalmi érdek fölé helyezik, akkor nem is akarják az ilyen hibákat felismerni*. A vállalatok munkájának teljes áttekintése ebből a szempontból a pártbizottságok szá-mára — legalábbis év közben — megoldhatatlan. Legtöbbször az évi munka értékelése során ke-rülnek felszínre az ilyen vállalati intézkedések és következményeik." Vö. dr. Bakos Zsigmond, az MSZMP VI. kerületi Bizottságának első titkára: *Gazdálkodás és politikai munka*, Népszabad-ság, 1969. december 29.

⁴⁸ Egy, a párt 1970. októberi, X. kongresszusát előkészítő taggyűlések tapasztalatait feldolgozó cikk szerint: „A reform szocialista elveinek gyakorlati érvényrejuttatása is osztályharc. Nem álta-lában a nyereségre való törekvés az antiszociális. A vállalati nyereségérdekeltség hasznosan szol-gálja a munkásosztály érdekeit, szocialista céljait, ha az a munka termelékenységének növekedé-séből, a nagyobb teljesítményből, a racionálisabb gazdálkodásból, egyszóval a társadalmilag hasznos munkából képződik. Több olyan esetet tettek azonban szóvá a taggyűlési hozzászólások, amelyek másfajta gyakorlatot tükröznek. Joggal bírálták az olyan vállalati tevékenységet, amely más úton-módon is törekszik biztosítani a magas nyereséget, különféle spekulációval, árképzési manőverekkel, a monopolhelyeztetel való visszaéléssel stb.” Vö. Rákos I.: *A taggyűlések fórumán*, Pártélet, 1970/10. 19. o.

⁴⁹ Az Országgyűlés 1972. nyári ülészakán (Az 1971. évi költségvetési zárszámadás vitájának keretében) „Cserna Sándor (Baranya megye 5. vk.), a Mecseki Ércbánya Vállalat csapatvezető vájára a munkásközvélemény kérését tolmácsolta az illetékesekhez: az eddiginél fokozottabban ellenőrizték az árak alakulását, vessenek véget az indokolatlan áremeléseknek.” Vö. *Befejeződött a nyári ülészak*, Népszabadság, 1972. június 24.

⁵⁰ „A termelő- és kereskedelmi vállalatok gondoskodjanak arról, hogy a tömegfogyasztás szempontjából fontos, olcsóbb cikkeket is folyamatosan lehessen vásárolni.” Vö. *Közlemény az MSZMP Központi Bizottságának 1969. november 26—28-i üléséről*.

⁵¹ A tárgyaláson a SZOT Elnöksége részéről egyebek között szóvá tették azt is, hogy „A kis-keresetű rétegek ellátása szempontjából nagy szerepet játszó élelmiszerek, ruházati és más fo-gyaszti cikkek termelését egyes vállalatok csökkentették.

Mindez indokoltá teszi, hogy a minisztériumok és az országos hatáskörű szervek ez irányban hatékonyabb munkát végezzenek. Éljenek jobban hatáskörükkel, segítsék és ellenőrizték a válla-latok munkáját, a jogszabályok végrehajtását, akadályozzák meg, hogy egyes vállalatok saját érde-keiket a társadalmi érdekek fölé helyezték.” Vö. *Az életszínvonal, a fogyasztói piac helyzete...*

⁵² „... a fogyasztói kereslet kétségtelenül az értékebb, vagy tetszetősebb, de mindenképpen magasabb áron kínált termékek felé tolódik el s a kereskedelem erre az igényeltolódásra épít a tervezésben és az árusításban. Gyakran olcsóbb áruk iránt is volna még kereslet a fogyasztók egy részénél, de ezek gyártását is, árusítását is hamarosan beszüntetik. Úgy látszik, mintha az ipar és a kereskedelem nem építene kellően a kispénzű fogyasztókra. Ezen változtatni kell...”

Állami intézkedésekkel (beleértve a forgalmazási-mérséklést) el kell érni, hogy bizonyos olcsó, standardizált tömegfogyasztási cikkek folyamatosan kaphatók legyenek azonos minőségben, szilárd árakon. Ezt, mint politikai követelményt kell érvényesíteni, s ehhez a vállalatok érdekeltségét is meg kell teremteni.” Vö. Nyers R.: *Eredmények és problémák...*, 15. o.

⁵³ Vö. Sólyom J.: *Hasznos volt. Jegyzetek egy figyelemre méltó pártbizottsági vizsgálatról*, Népszabadság, 1972. július 5.

⁵⁴ Ld. Nyers Rezső 1968. július elején tartott beszédét a közgazdász vándorgyűlésen (Nyers R.: *Az év első hat hónapjának fő eredménye...*) és Fock Jenő 1969. újrúi interjút. (Vö. *Fock Jenő újrúi...*)

⁵⁵ Ld. a 12. sz. lábjegyzetet.

⁵⁶ Vö. pl. Sötér E.: *Csak jelezni?*, Mihók S.: i. m.; Fehér L.: *Népgazdaságunkat felkészítjük...*

⁵⁷ Vö. 47. és 48. sz. lábjegyzeteket.

„Az árhivatalnak és a minisztériumoknak behatóan vizsgálniuk kell a termelői áralakulást és keresni a módját annak, hogy kedvező hatást gyakoroljanak a termelői árszínvonalra.” Vö. Nyers R.: *Eredmények és problémák...*, 15. o.

⁵⁸ Az árak fokozottabb ellenőrzése, csakúgy, mint az „olcsócikk-kampány”, az ágazati minisztériumok reaktíválásával valósult meg, ami kifejezésre jutott Nyers Rezső idézett cikkében is. (Vö. Nyers R.: *Eredmények és problémák...*, 15. o.) De az ágazati minisztériumok reaktíválása nem korlátozódott erre. A párt és a kormány megállapította a Nehézipari Minisztérium felelősségét nemcsak a lakosság szénrel való ellátásában mutatkozott fennakadásokkal kapcsolatban (amely utóbbiak természetesen, az „olcsócikk”-hiányhoz hasonlóan, a „sérelmi-politika” témáját alkották), hanem a kohókorsz-ellátás zavaival kapcsolatban is. (Vö. Földes I.: *A reform gondolatai és a gondolkodás reformja*, Népszabadság, 1969. december 25.) Így jelent meg az ágazati minisztériumok ellátási felelőssége, amelyet utasításokkal kellett vállalatokra áthárítaniuk: polgárjogot nyert, sőt a minisztériumok kötelességévé vált a burkolt tervutasítás.

Az 1968-ban kezdődött beruházás-visszafogás miatt a szocialista viszonylatú gépipport csökkent, ami a gépexport növelésének lehetőségeit is veszélyeztette; kampányt szerveztek — ugyancsak az ágazati minisztériumok tevékeny részvételével — a gépipport növelésére, amivel ezek a szervek már ekkor bizonyos beleszólást kaptak a vállalatok „decentralizált” beruházási döntéseibe. (Vö. *Több gép a szocialista országokból*, Népszabadság, 1970. április 25.)

Fock Jenő miniszterelnök az 1970. októberi pártkongresszuson elmondott beszéde már a — nemrégiben még megszüntetni (összevonni) akart — ágazati minisztériumok szerepének kialakulását, megszüldését tükrözte. (Vö. *Hozzászólások a Központi Bizottság kongresszusi beszámolójához, Kádár János elvtárs előadói beszédéhez*. Társadalmi Szemle, 1970/II. 12. o.)

A termelékenység kedvezőtlen alakulása miatt indított termelékenységi kampányban (erről ld. pl. Lázár Gy.: *Munkaerő-gazdálkodásunk és a termelékenység alakulása*, Társadalmi Szemle, 1971/I. 29. o.) ugyancsak fontos szerepet kaptak az ágazati minisztériumok, noha óvták őket — de tegyük hozzá: később is, a recentralizáció egész 1978—1979-ig tartó időszakában óvták őket a „túlzott direktivitástól”.

⁵⁹ Vö. Szalai E.: i. m.

⁶⁰ Vö. Berend T. I.: *Gazdasági útkeresés 1956—1965*, Budapest, Magvető, 1983., 108—122. o.; Csaba L.: *Irányzatok az NDK gazdasági mechanizmusának fejlődésében*, Külgazdaság, 1981/I. 52—54. o.; Soós K. A.: *Gazdasági reformok bevezetése és részleges visszavonása: a jugoszláv példa*, Medvetánc, 1981/2—3.

⁶¹ Ld. erről Antal L.: *Gazdaságirányítási rendszerünk történeti útja*, in: Vass H. (szerk.): *Vál-*

ság és megújulás. Gazdaság, társadalom és politika Magyarországon. Az MSZMP 25 éve, Budapest, Kossuth, 1982. 103—120. o.

⁶² Vö. Bauer T.: *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981., 122—135. o.

⁶³ Vö. pl. *Amandmani u praksi. Čekanje na — „bolja vremena”* (A függelékek a gyakorlatban. Várakozás — „jobb időkre”), Borba, 1972. március 21.; T. Bandin: *Kritika kritike sistema udruženog rada socijalističkog samoupravljanja* (A szocialista öngazgatás társultmunkarendszere kritikájának kritikája), *Savremenost*, 1982/5., 45—90. o.

⁶⁴ Vö. J. Županov: *Upravljanje industrijskim konfliktom u samoupravnom sistemu* (Az ipari konfliktus irányítása az öngazgatási rendszerben) *Sociologija*, 1971/3. 437. o.

Gondolatok gazdasági mechanizmusunk reformjáról*

„Adj Uram erőt, hogy képes legyek megváltoztatni, amit lehetséges, belátást, hogy ne vesződjek azzal, ami megváltoztathatatlan, és bölcsességet, hogy meg tudjam különböztetni az egyiket a másiktól.”

Ezékiel próféta

A magyar gazdaság növekvő nehézségei többéves késlekedés után 1979–80-ban határozott intézkedésekhez vezettek, amelyek jelentősége messze meghaladja a 70-es évek közepén végrehajtott ár- és szabályozórendszer-, „tökéletesítéseket”. A gazdaságirányítás több lényeges elemzésére és a gazdaságpolitikai vonalvezetésre kiterjedő változások a külső egyensúly javítása céljából eredményesnek tűnnek. Sajnos az is egyre világosabbá válik, hogy nem csupán egy-két éves „nadrágszűj-összehúzásról” van szó, amely azután létrehozza egy bár lassúbb, de egészségesebb struktúrájú fejlődés bázisát. Tény, hogy a külső egyensúlyt (a külkereskedelmi mérleg egyensúlyát, azaz a kamatterheket meg nem haladó mértékű eladósodást) egyelőre csak csökkenő reálbérek és csökkenő beruházási ráta mellett vagyunk képesek biztosítani és nincs okunk feltételezni, hogy ez a helyzet rövid időn belül megváltozna. Azt viszont senki sem gondolhatja, hogy a tudatosan vállalt stagnálás — ami a jelenlegi helyzetben a külkereskedelmi mérlegegyensúly stabilizálásának az ára — perspektivikus megoldás lenne.

1975-ben azt kellett felismernünk, hogy a tőkés világpiac feltételeitől nem

* Javaslataimat bővebben fejti ki és indokolja a *Gazdaság* c. folyóiratban megjelent írásom. Egyidejűleg mások is kidolgoztak reformelképzeléseket. Elsősorban Bauer Tamás, Juhász Pál, Lengyel László, Szalai Erzsébet és Tardos Márton hasonló kérdésekkel foglalkozó munkái befolyásolták gondolkodásomat.

tudtuk függetleníteni magunkat, 1978-ban beláttuk, hogy fájdalommentesen, minden jelentősebb változást, kisebb megrázkódtatást elkerülve fokozatosan nem lehet szűkíteni a termelés és belső felhasználás közötti rést. Így nehezen, de megbarátkoztunk a hosszabb időn keresztül lassúbb növekedés gondolatával és azzal, hogy kisebb megrázkódtatások nélkül nem lehet eredményesen alkalmazkodni a gazdasági környezet változásához. Most ott tartunk, hogy van megoldás, de az csak átmenetileg fogadható el.

Ha hosszabb távú folyamatokban gondolkodunk, akkor „a jelenlegi helyzet legfőbb *sajátossága* az, hogy Magyarország olyan *válaszúthoz* érkezett, ahol a világgazdasági felzárkózás és a perifériára szorulás lehetősége egyaránt fennáll.”¹ Ezzel függ össze, hogy már néhány éve kiújultak a viták gazdaságunk távolabbi perspektívájáról: „Nyissunk, vagy csukjunk?” „A húzóágazatokat fejlesszük-e, vagy a visszahúzókat zárkóztassuk fel?” „A gazdaság adaptivitását kell *általában* fokozni, vagy az erőforrások koncentrált felhasználását kell napirendre tűzni?” „Fenntartható-e több éven keresztül a stagnálás, avagy a közeli jövőben biztosítani kell a belső felhasználás mérsékeltebb ütemű, de folyamatos növekedését?”²

Ezekben a vitákban az egyik pólust az jellemzi, hogy

a) gazdaságunk nehézségeit a megváltozott külgazdasági feltételekből (néha egyenesen a nemzetközi politikai viszonyokból) vezetik le;

b) fejlődésünk külső feltételeit általunk befolyásolhatatlannak, olykor a magyar gazdaságra nézve determinálóknak tekintik;

c) a súlyponti kérdések hosszú távú gazdaságpolitikai alternatívák közötti tudatos választásként (arra irányuló javaslatként) fogalmazódnak meg (strukturápolitikai, illetve külgazdasági orientációs alternatívákként), sugallva azt a feltételezést, mintha a központi elhatározás magában hordaná megvalósulása feltételeit is.

A másik álláspont versenyképességünk fő gátját gazdasági mechanizmusunk gyengeségeiben látja, ennek megfelelően nem a külső, hanem inkább a belső korlátokat, determinációt hangsúlyozza, s ennek megfelelően keresi a megoldást.³ A múltbeli gyakorlati tapasztalatok inkább ez utóbbi feltevést támasztják alá. Külgazdasági veszteségeink — legalábbis tőkés relációban — legalább annyira belső gazdasági mechanizmusunk gyengeségeire vezethetők vissza, mint az általunk befolyásolhatatlan külső feltételekre, s ez a múltbeli tapasztalat a jövőre is vonatkoztatható. Az is beigazolódtott a gyakorlatban,

hogy a gazdaságpolitika választási lehetőségei *adott* gazdasági mechanizmus keretei között erősen korlátozottak. A lényegi változások elsődlegesen az általános gazdasági környezet, azaz a gazdasági mechanizmus feltételei által meghatározottak. Egy-egy területre, illetve célra korlátozott központi intézkedésekkel átmeneti sikerek elérhetők, de a gazdálkodás minőségi jellemzői ezen az úton nem változtathatók. Változatlanok maradnak ugyanis a vállalatok, irányítószervek magatartását, törekvéseit motiváló tényezők, egymás közötti kapcsolatait alakító normák, íratlan szabályok. A kérdések *elsődlegesen* gazdaságpolitikai jellegű felvetése csak akkor helyénvaló, ha az így megfogalmazott célok az adott intézményi szervezeti struktúra, döntési jogkörök radikális változtatása nélkül, realisan megvalósíthatók. Ilyen körülmények között is szükség van persze a gazdaságirányítási rendszer változtatására, de ez a rendszert folyamatosan javító „kis lépések” keretein belül maradhat.

Ellenkező esetben azonban gazdaságpolitikai *céljaink* megfogalmazását meg kell előznie — a nagyon félrevezető, de sajnos beidegzett kifejezéssel élve — rendelkezésre álló *eszközök* (mozgásformák, társadalmi energiák) feltárásának, azaz a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztésének. A mélyreható változást a kis lépésektől az különbözteti meg, hogy

a) a gazdaság egész területén és egyidejűleg a gazdaságirányítás több lényegi eleménél kerül sor olyan összehangolt változásokra, amelyek

b) egyrészt a gazdaságirányító szervek és vállalatok, másrészt az irányítószervek egymás közötti kapcsolatának, harmadrészt a vállalatokon belüli struktúráknak, s ezáltal a gazdasági döntésekben részt vevők motivációinak tartós átalakulását idézik elő.⁴

A továbbiakban négy kérdést kell tisztázni:

1. A fejlődésünket meghatározó belső és külső tényezők — reál- és mechanizmusbeli — feltételek ismeretében szükség van-e és — ami nem ugyanaz — lehetőség van-e gazdasági mechanizmusunk mélyreható változtatására?

2. A különféle külső tendenciák, belső feltételek milyen mértékben determinálják további fejlődésünket, mekkora a mozgásterünk? Hogyan függ össze a gazdaságpolitikai orientációválasztás és a gazdasági mechanizmus?

3. Amennyiben gazdasági mechanizmusunk gyökeres átalakítása mellett foglalunk állást, akkor melyek lennének egy ilyen változás leglényegesebb vonásai? Hogyan gondolható el egy adaptív, önszabályozó piac működtetésére

képes gazdasági mechanizmus, milyen lenne itt a vállalatok státusza, a gazdaság és politika, az állam és vállalat viszonya? Hol a helye a társadalmi kontrollnak a modellben? Hogyan befolyásolhat az állam ott, ahol valóban önszabályozó mechanizmusok működnek és autonóm gazdálkodók tevékenykednek? Mit várhatunk és mit nem egy ilyen vállalkozástól? Milyen társadalmi konfliktusforrásokra lehet számítani a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztése nyomán?

4. Melyek a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztésének előfeltételei? Hogyan képzelhető el a gyakorlati kivitelezés, az átmenet a jelenlegi ellentmondásos helyzetből a tartósan működőképes adaptív modell felé? Hogyan lehet az ilyenkor kiküszöbölhetetlen kompromisszumoknak azt a veszélyét minimalizálni, hogy a rendszer fokozatos kibontakozása helyett a korábbi állapot visszarendeződését segítsék elő? Az elgondolt önszabályozó modell mely elemeit kell azonnal, egy lépésben a gyakorlatba átültetni, hol elégedhetünk meg viszont a későbbi vagy a fokozatos megoldással?

I. Szükség van-e gazdasági mechanizmusunk mélyreható változtatására?

1. A reálisan létező tervgazdálkodást a gazdaságban tevékenykedő, a gazdaságot befolyásoló szervezetek között monolit *hierarchikus* függőség és az ebből fakadó, alá-fölé rendeltségi viszonyban álló felek közötti alku-kapcsolatokon alapuló döntési mechanizmus meghatározó szerepe jellemzi, függetlenül attól, hogy a hierarchikus döntések *jogilag* részét képezik-e a tervdöntések átfogó rendszerének vagy sem. Az erőforrások, jövedelmek elosztásának olyan rendszere működik, amelyben a jelentősebb fejlődés (de sok esetben egyszerűen a fennmaradás is) elképzelhetetlen állami segítség nélkül. Ezért a vállalatoknak is csak a függés lazítása, rugalmasabbá tétele az érdeke, megszüntetése azonban nem.

A hierarchikus függőség nemcsak azt jelenti, hogy az irányító szervek befolyásolják, „terelik”, olykor keresztezik a vállalatok „autonóm” szándékait. A függőség ténye *eleve* befolyásolja a vállalatok törekvéseit, egyebek között a vállalatközi alku-kapcsolatokban is (ahol tehát az irányítószerv látszólag egyáltalán nincs jelen). Törekednek úgy eljárni, hogy az ne váltsa ki az irányító ha-

tóságok és társadalmi szervek ellenérzését, ne rontsa esélyüket a központi erőforrások megszerzésére. Ugyanez vonatkozik a központi szervektől közvetlenül alig függő kis- és középvállalatokra is (ha másképp nem, a nagyvállalati viselkedési formák defenzív átvételeként). A monolit hierarchikus függőségi kapcsolatok átfogó rendszere tehát meghatározza a gazdaság egészének működését, a döntések valamennyi résztvevőjének törekvéseit, viselkedését.⁵

A legális vagy féllegális (megtűrt) piac — autonóm alanyok összekapcsolódása a kereslet-kínálat-ár összehangoló mechanizmuson keresztül — csak ennek az elsődleges döntési mechanizmusnak alárendelten működik. Funkciója a hierarchikus döntési mechanizmus (egyébként súlyos) működési zavarainak csillapítása, ezzel a rendszer stabilizálása.⁶ Így a piac kontroll szerepet csak parciálisan tölthet be. Az irányítószervek rendelkeznek ugyanis azzal a képességgel, hogy amennyiben a piaci mozgások egyik vagy másik irányítószerv szempontjából fontos célok megvalósulását veszélyeztetnék, a piac működését korlátozzák, esetleg kikapcsolják.⁷ Az így kialakult helyzet nem azt jelenti, hogy a vállalatok, gyáregységek, az egyes (akár a munkamegosztási hierarchia legalsó fokán álló) személyek szintjén nem lenne meg a lehetőség a saját érdekek érvényesítésére. A hatalmi szempontból alárendelt szervezet vagy személy erős alkupozícióban is lehet, olykor zsarol. A lényeg az, hogy érdekei érvényesítésekor a szervezet vagy a személy *izolált* („kijár” protekciót, az általános szabály alóli egyedi felmentést keres). Így horizontálisan szerveződő, tartós érdekközösségek kialakulásának esélye minimális.

A hierarchikus struktúra meghatározó szerepe mindmáig jellemző a szocialista tervgazdálkodásra — annak magyar reformváltozatára is — ebből adódóan (és az áru-pénzviszonyok szerepének növekedési tendenciája ellenére) a rendszer legfontosabb viselkedési szabályai a rendszer összműködésének, egyes szervezeteinek szintjén, illetve a személyi motivációkban ma is hasonlóképpen jellemzőek, mint a tervgazdálkodás korai szakaszában. Ezért első megközelítésben jogosult egységes modellként kezelni a létező tervgazdálkodást.

2. Az 1968-ban bevezetett gazdasági mechanizmus reform megszüntette a kötelező tervutasításokat, de nem szüntette meg a hierarchikus kapcsolatok átfogó rendszerét, s így önszabályozó piac kialakulásáról sem beszélhetünk.⁸ Az 1968 utáni néhány év alatt kialakult gazdasági mechanizmust az jellemzi, hogy „elvárásokkal” az úgynevezett „ellátási felelősség” kategóriájának fel-

használásával szabályozza, a korábbi tervutasításoknál sokkal kevésbé mereven a vállalatokat. A beruházások túlnyomó többségét az 1968-as reform után is irányítószervek hagyják jóvá. (Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy a beruházások zömét kimutathatóan vállalatok kezdeményezzék, de e vállalati akciók nem a piaci, keresleti tényekre figyelnek, hanem arra, hogy hol a legnagyobb az esélye a központi jóváhagyás, támogatás megszerzésének. Nem a pénz megszerzése, hanem a fejlesztési cél központi, ágazati programokba való felvétele a lényeges: ha a jóváhagyás megvan, valamilyen úton-módon a pénzügyi keret is biztosítható.) A központi elvárásokhoz, elfogadott fejlesztési feladatokhoz igazítva bontják le azután — a korábbi tervfeladat-lebontás helyett — a pénzügyi szabályozókat, a nyereséget, esetleg az árakat is.

Mindenesetre az 1968 utáni időszakban a vállalatnak törekednie kell a veszteség elkerülésére, mert ez aprólékos beavatkozásokat vált ki és a vállalati vezetők egzisztenciális bizonytalanságához vezethet. (Ez nem azt jelenti, hogy a vállalatok elsődleges célja a gazdaságosság növelése, de mindenesetre előre el kell fogadtatni a gazdálkodás esetleges veszteségeit, ki kell alkudni a szükséges dotációt a létbizonytalanság elkerülése érdekében.) A vállalatvezetésnek most nemcsak adott feladatok végrehajtását kell megszerveznie, hanem bizonytalan „elvárások” mellett kell igazodnia több irányítószervhez, jól manővereznie és korlátozottan, de szembe kell néznie más — ugyancsak az irányítóapparátustól függő — gazdasági szervezetek versenyével is. (Ez a verseny azonban sok tekintetben eltér a piaci versenytől, mivel a rivalizáló vállalatok számolnak az irányítóapparátus folyamatos tevékenységével. Ez kiterjed azokra a tényezőkre — pl. árakra — is, amelyet piacgazdaságban az állam részletekbe menően legfeljebb csak kivételes időszakban befolyásol.)

Ezek a látszólag kis változások a rendszer működése szempontjából mégsem jelentéktelenek.

Az utasításoknál rugalmasabb elvárások, a több irányítószerv közötti manőverezés lehetőségei, általában a vállalatok nagyobb mozgásszabadsága, az alaptevékenységen kívüli profilok, melléküzemágak stb. megjelenése *alkalmassá tették a rendszert a gazdasági környezet lassú változásaihoz való nehézkes alkalmazkodásra*. A vállalati kezdeményezés a rendszer fontos, sőt talán nélkülözhetetlen elemévé vált. Így mobilizálni lehetett bizonyos tartalékokat abban az időszakban, amikor a világgazdasági környezet lassú változásai és a

több éven keresztül kedvező konjunkturális helyzete amúgy is elősegítették a reformban rejlő lehetőségek kihasználását. Később a környezeti változások felgyorsulását már nem lehetett szinkronba hozni a reform keltette lomha alkalmazkodóképességgel. Ilyenkor ugyanis az íratlan elvárások gyakran változnak, elbizonytalanodnak. Reflexszerű reakcióként teret nyernek a korábbi irányítási gyakorlatra jellemző adminisztratív, féladminisztratív megoldások (akcióprogramok, takarékosági kampány stb.).

A gazdasági rendszer másik jellemzője, hogy erősen *status quo* orientált lett. (Ez már a 60-as években jellemző volt, de egyre inkább a rendszer alap tulajdonságává válik.) A rendkívül szélesen értelmezett stabilitás alapvető értéké, a rendszer működését nem kizárólagosan, de elsődlegesen szabályozó elemmé vált.

A reform felemás feltételei magukban hordták az igen rövid idő alatt megkezdődött visszarendeződési folyamat lehetőségét, sőt szükségszerűségét. Ez független volt a világgazdasági nehézségektől, már az árrobbanás előtt elkezdődött. (Tény persze, hogy a kedvezőtlen külső feltételek a folyamatot tovább gyorsították, rövid idő alatt részleteiben szigorúan központilag irányított, de összességében áttekinthetetlen, anarchikus helyzethez vezettek. A továbbiakban is számolnunk kell azzal, hogy ha változatlan intézményi szervezeti struktúra és kapcsolatrendszerek mellett igyekszünk tágítani a döntési lehetőségeket — pl. profilmegkötöttségek lazításával, melléküzemágak ösztönzésével, részleges importliberalizálással — akkor ez a stabilitásra orientált struktúrában nem az ésszerűbb alternatívák természetes kiválasztódásához, hanem a rendszer megmerevedéséhez, az új utakat elzáró védekezési mechanizmusok kiépítéséhez vezet. Ez egy olyan tényező, amellyel a kis lépésekkel való előrehaladás esetén továbbra is számolni kell.

3. A gazdasági mechanizmus megkezdődött visszarendeződésével csaknem egy időben külgazdasági feltételeinkben kedvezőtlen és tartósan bizonyuló fordulat következett be. Előbb tőkés relációban — itt veszteségeink nagyobb részét bizonyítottan belső mechanizmusbeli problémáink és a világgazdasági változásokra való reagálás súlyos késése okozták — majd késleltetve, de összehatásában a tőkés viszonylatnál jóval nagyobb — és a jövőben is fokozódó mértékben szocialista relációban szenvedtünk el gazdasági veszteségeket. Szocialista viszonylatban ennek nem kizárólagos, sőt talán nem is elsődleges megjelenése a cserearányromlás. Fontosabb — nyersanyag és energiahordozó

import lehetőségének korlátozottsága, exportunk növekvő tőkésimporttartalma, végül a KGST-kereskedelmet egyre inkább jellemző kiszámíthatatlanság. Ebben a relációban az okokat a korábbi sugaras elrendeződés felbomlásában a különféle (fejlettebb vagy kevésbé fejlett, a tőkés világgazdasághoz erősen vagy kevésbé kapcsolódó) KGST-országok érdekeinek különbözőségében kell keresni, továbbá a KGST együttműködési mechanizmusában. Az együttműködési mechanizmus — a szűk keresztmetszet törvényeinek megfelelően — alapvetően^a a rugalmatlanabb belső irányításai rendszerek által determinált. Sem a tőkés piac, sem a KGST-együttműködés feltételeiben látványos fordulatra, kedvező változásokra nem számíthatunk.

A külső feltételek változása valamennyi szocialista országban — beleértve a javuló vagy változatlan cserearányúakat is — a 70-es évek második felétől a növekedési ütem erős lassulásához vezetett (ezzel is bizonyítva, hogy nem cserearány-problémáról van szó).

A gazdasági nehézségek tartósságát, elmélyülését felismerve 1979–80-ban a magyar gazdaságvezetés a korábbiaknál jelentősebb változtatásokra szánta el magát. Ezek a módosítások az intézményi-szervezeti változásokra (ipari, ágazati minisztériumok összevonására), a kisvállalkozás szerepének fokozására, a világpiaci feltételeket közvetítő ármechanizmusra, a vállalatok kockázatviselő képességének növelésére, a támogatások megszigorítására teszik a hangsúlyt, ettől remélve adaptációs készségünk és exportverseny-képességünk javulását. Legalábbis pillanatnyilag lekerült a napirendről az a gondolat, hogy néhány élenjáró területre koncentrált fejlesztés segítségével ugrás-szerűen és gazdaságosan növelhetjük export árualapjainkat (igaz, ebben a hangsúlyváltásban a forráshiány és emiatt a beruházáskorlátozás is számottevő szerepet játszott).

Ugyanakkor látni kell azt is, hogy a gazdaságirányításban végrehajtott változtatásokban kifejeződő szándékok és a változatlanul mélyen differenciált eszközökkel élő operatív gazdaságirányítási gyakorlat között ellentmondás van. A részletekbe menő, többségében megszorító jellegű, ugyanakkor a nehéz helyzetbe kerülő vállalatoknál (vagy az export árualapok veszélyeztetettsége esetén) kedvezményeket lehetővé tevő szabályozás fennmaradásának mélyebb okai vannak, amit jól érzékeltet, hogy 1980 után is évről évre belekényszerülünk az egyedi megszorításokat, adóemeléseket kombináló szabályozómódosításokba. A világpiacos árrendszer, miközben valóban javította

a vállalatok ármunkáját, élénkítette az export áremelési törekvéseket, nagyobb mértékben igényli az adminisztratív kontrollt, mint elődje.

A külkereskedelmi mérlegpozíció látványos javulása ellenére nem javul a belső pénzügyi egyensúly, főként azért, mert a gazdaság stagnálása tükröződik a jövedelemképződésben, miközben a költségvetés kiadásait befolyásoló igények, szükségletek a szociálpolitika területén tovább növekednek. A termelőszférának nyújtott támogatások viszont a közeljövőben érdemlegesen nem csökkenthetők, mert nem ment végbe olyan strukturális változás, amely erre alapot adna. Így a közeli jövőben nincs lehetőség a költségvetés újraelosztó szerepének mérséklésére.⁹ Mindez kikényszeríti a vállalati szférában keletkező többletjövedelmek ismétlődő lefaragását.

Mindamellet a nyereséget terhelő elvonások mértéke már elérte azt a határt, amely önmagában is kérdésessé, illetve állami segítség nélkül lehetetlené teszi a pozitív — azaz a jövedelmező termékek és főként a jövedelmező vállalatok gyors felfuttatásán alapuló — struktúraváltozást. Az ismétlődő megszorító intézkedések és a normatív — az általános szabályozórendszerben elismert — önfinanszírozóképeség gyengülése nem kedveznek a vállalkozásszerű gazdálkodás kialakulásának és akarva-akaratlanul azt az érzést keltik a vállalatokban, hogy a korrigáló szabályozás a vállalati jövedelmeket, nyereségmozgásokat az eredetileg elképzelhez igazítja. Ugyanakkor elsősorban a szükséges export árualapok biztosítása újabb és újabb — igaz, a korábbi gyakorlatnál ma már rövidebb élettartamú — támogatási igényeket kelt életre, amelyek egy jelentős része burkoltan, az áralakítás szabályai alóli részleges felmentés formájában jelenik meg. A kedvezmények viszont azonnal az elvonások további növelését váltják ki, mert a vásárlóerő nem eléggé szigorú szabályozása a külső egyensúly javítását és az egész rendszer működőképességét veszélyeztetné.

Tekintettel arra, hogy a fejlesztés, a termelés, valamint a fogyasztói árak támogatásának megszorításában a lehetőségek végesek, a korlátozások óhatatlanul kiterjednek a szociálpolitika területére is, így csak részlegesen biztosítható a társadalmi juttatások reálértékének megtartása.

Nem egyértelműek az 1980-ban bevezetett új ármechanizmus tapasztalatai. Az egyik oldalon tény, hogy a vállalatok figyelme az árak felé fordult, az új ármechanizmus a tőkés piacon keményebb áralkura késztet. Ennek pozitív következményei kézzelfoghatók. Más oldalról az ármechanizmus működésének

eddig tapasztalatai azt mutatják, hogy mind a gazdálkodó szervezetek, mind pedig az irányító szervek többsége részéről erős törekvések érvényesülnek abban az irányban, hogy az árelvek alkalmazása következtében létrejövő feszültségeket az árképzési szabályok módosítása útján oldjuk fel.

Az adott rendszerben törvényszerűen preferált az importhelyettesítés, mivel világgiazi kockázat nélkül elérhető egy már versenyképesnek bizonyult vállalat (a külföldi exportőr) árszintje, az exportnövelés — különösen új termék, új piac esetében — alacsonyabb árat és nagyobb kockázatot von maga után.

Illúzió azt feltételezni, hogy a központilag vezérelt versenyárrendszer, háttérében a bizonytalanul értelmezhető tisztességtelen haszon Damoklész kardjával fokozatosan átalakul a piac által vezérelt árrendszerre. Az új szisztéma működésének másfél éves tapasztalatai azt sem zárják ki, hogy a tervlebontást, majd a szabályozólebontást követően az árlebontási szisztéma kialakulásának veszélyével kell szembenézni.

4. Nem is az a probléma, hogy az 1979—80-as — egyébként sok tekintetben pozitív — intézkedések önmagukban nem alkalmasak az önszabályozó piaci mechanizmus fokozatos kibontakozására. Az 1968-ban bevezetett rendszer sem volt erre alkalmas, mégis működőképesnek bizonyult. Alkalmas volt arra, hogy mozgásba hozzon olyan erőket, amelyek a kiegyensúlyozott és gyors fejlődést több éven keresztül lehetővé tették. Más oldalról, ha gazdasági nehézségeink nem súlyosbodnának, akkor ugyanennek a gazdaságirányítási gyakorlatnak a változtatási igényei is csak valamivel később merülnének fel.

Az igazi probléma az, hogy olyan, nemcsak egy-két évig tartó folyamatok kezdődtek el, amelyek gazdasági mechanizmusunk nem kielégítő működését jelzik és előbb-utóbb különféle feszültségek növekedéséhez kell, hogy vezessenek. A jelenlegi tendenciákat előre vetítve a külső egyensúly csak csökkenő reáljövedelmek, „takarékosabb” közfogyasztás és visszaeső beruházási ráta mellett tartható fenn. Így nem látszik biztosítottnak az életszínvonal megőrzése.

A jelenlegi folyamatok továbbvitele a gazdaságpolitika szándékaitól függetlenül — esetleg kifejezetten annak ellenére — a tőkés import erősödő korlátozásához és ösztönösen a tőkésimport-helyettesítést preferáló (autark) fejlesztéspolitikához vezet.¹⁰ Növekvő tendenciát mutat a költségvetési hiány, s mai ismereteink alapján *legfeljebb* csak azzal számolhatunk, hogy ez a folyamat a tervidőszak utolsó éveire megáll. Mindazok a tendenciák folytatódnak tehát

(adminisztratív-féladminisztratív importkorlátozás", megszorító intézkedések a jövedelempolitikában, beavatkozások az ármechanizmusban az export egyedi kedvezmények, felajánlások, rábeszélés segítségével való ösztönzése stb.), amelyek a pozitív struktúraváltozás kibontakozását gátolják. Ezért egyelőre nincs okunk feltételezni, hogy a konszolidációs periódust a tervidőszak utolsó éveiben egy fokozatos felgyorsulás váltaná fel.

Bár a politikai stabilitást egyelőre nem veszélyeztető mértékben, de társadalmi feszültségek jelentkezésével, majd erősödésével kell számolnunk. A jövedelmi feszültségek utólagos korrekciójára, társadalmi egyenlőtlenségek mérséklésére lényegesen kevesebb eszköz áll rendelkezésre, mint bármikor az elmúlt 15 évben. Tetemes lesz azoknak a háztartásoknak, családoknak a száma, ahol öt éven keresztül csökkenni fog a reáljövedelem. Az adott körülmények között a politikai stabilitás, a gazdasági hatékonyság és a társadalmi igazságosság követelményei egyre kevésbé esnek egybe. Mindhárom szempont más-más életszínvonal-politikai prioritásrendszert igényelne.

5. Milyen következtetést vonhatunk le az elmúlt 12 év tapasztalataiból és a múltbeli folyamatokat meghosszabbító várható tendenciákból?

a) A most felvázolt folyamatok természetesen nem feltétlenül következnek be. Még csak az sem áll, hogy *biztosan* ebbe az irányba mennek a folyamatok, ha nem változik semmi, csupán ez a *valószínű*. Gazdaságpolitikai-politikai döntéseket azonban sohasem olyankor kell hozni, amikor bizonyos (elkerülendő) folyamatok már bekövetkeznek — ez a kényszerpálya —, hanem olyan időpontban, amikor a még valóságos mozgási szabadsággal, manőverezési lehetőségekkel rendelkezünk. Valószínű, hogy mostanában egy ilyen kritikus ponthoz érkeztünk, ahol a közeljövőben hozandó döntések — vagy, ami egyre megy, egy tudatos döntés nélkül spontán módon formálódó fejlődési tendencia — hosszabb távra meghatározhatják a további fejlődés irányvonalát.

b) Nem állíthatjuk azt, hogy a felvázolt (valószínűsített) tendenciák alapján szükségszerű lenne gazdasági mechanizmusunk továbbfejlesztése a vállalkozási típusú gazdálkodás, az önszabályozó piac megteremtése irányában. Ez csak egy lehetőség (még csak nem is a legvalószínűbb). Úgy gondoljuk viszont, hogy az 1968 utáni időszakra jellemző, lassú alkalmazkodásra orientált rendszer a jelenlegi körülmények között tartósan nem maradhat fenn (épp ezt, és nem az átmeneti átállási nehézségeket jelzi a „leépülő” belső felhasználás). Ezért, ha a vállalati autonómián alapuló mechanizmus felé nem lépünk,

előbb-utóbb a határozottabb, növekvő mértékben tőkeátcsoportosító központi irányítás tör utat magának, akár az élenjárók központosított fejlesztése, akár a „hogyan lesznek az utolsókból elsők” fejlesztési program jegyében. Ezek egyike sem alkalmas szerves kapcsolódásunk biztosítására a világ gazdaságba és előbb-utóbb (nemcsak gazdasági értelemben) a keményebb központi irányításhoz vezet minden területen, de ettől még jó néhány évig működőképes.

c) A gazdasági mechanizmus jelentősebb változtatása mellett nem az az érv, hogy nincs politikai kockázata (sőt a pillanatnyi kockázata bizonyosan nagyobb, mint a jelenlegi helyzetet kis lépésekkel javítani próbáló felfogásnak). Hanem éppen az, hogy hosszabb távon a kis lépések taktikája is óriási kockázattal jár, ráadásul az idő múlásával egyre kedvezőtlenebbek lesznek a feltételeink a nagyhorderejű változtatásokra. A társadalom irányítói által kezdeményezett reform igényli a társadalmi stabilitást. Ráadásul magának a reformnak társadalomstabilizáló hatása lehet (a keletkező konfliktusok ellenére), mert új lehetőségeket nyit meg, ha azonnal mérhetően nem is javítja a gazdasági eredményeket, de mozgásokat indukál, perspektívát teremthet.

Ezzel szemben a jelzett tendenciák megingatják — a valószínűleg amúgy sem túl erős — hitet abban, hogy a vállalkozás nagyobb teret kap, a központi beavatkozások új (árakra és árhatóságra épülő) rendszerének néhány év alatti kicsiszolódása alaposan nehezíteni fogja a helyzet gyökeres változtatását. A társadalomban pedig tudatosulni fog, hogy az életszínvonal lassú csökkenése nem egy-két éves intermezzo. Ezzel a háttérrel sokkal nehezebb lesz valami újat kezdeményezni.

Meg kell őszintén mondani azt is, hogy a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztése nem vezet gyors, látványos eredményekhez. Az ilyen típusú változtatások átfutási ideje hosszabb annál, hogy gyors önigazoló eredményekre számíthatnánk. De a korábbi, gyorsan növekvő életszínvonallal szemben új értékeket kínálhat a társadalomnak, illetve az azzal leginkább élni képes rétegeknek. Ilyen lehet az egyenlőbb esélyek, tágabb mobilitási lehetőségek, demokratikus jogok valóságos kiszélesülése. Mindezekben a területeken a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztése már rövid távon is érezhető eredményeket biztosíthat.

d) A múltbeli tapasztalatok alapján úgy tűnik, hogy túlzott várakozásokat fűztünk az árrendszerhez, ármechanizmushoz és az adózás általános rendszerének racionális kialakításához olyan körülmények között, amikor az árak,

nyereség semmiképp sem tekinthető a vállalatok tevékenységének (és még kevésbé az irányítószervek tőkeelosztó döntései) elsődleges motiválójának.

A vállalatok irányítószervektől való függése szívós önfenntartó rendszernek bizonyult, amely nemcsak lehetővé teszi a beavatkozásokat, de reprodukálja az okokat, közös vállalati, irányítószervi érdekeket, amelyek a függőségi viszonyok fennmaradásához vezetnek. Jól mutatja ezt, hogy belátható konkrét időintervallumon belül soha sincs lehetőség a költségvetés újraelosztó szerepének csökkentésére (holott ezek a jövedelem-újraelosztások csak az irányítószervektől való függés egyik látható szféráját ölelik fel, a gazdaságirányítók finomabb beavatkozási módszereinek újraelosztó hatása egyszerűen nem mérhető). Távolatilag — „ha majd az egyensúlyi helyzet normalizálódik” — viszont könnyedén lehet az állami és vállalati funkciók ésszerű újraelosztására a központ szerepének radikális csökkentésére logikus javaslatot kidolgozni. (A „távlati” javaslatok egyik jellemzője, hogy a racionális és egyben etikus, azaz a társadalmi igazságosság követelményének megfelelő megoldást a „... ha majd a bőség kosarából mindenki egyaránt vehet” állapotához köti.) Mindéből nem az következik, hogy a racionális makroszabályozás (ár, adórendszer) kérdései érdektelenek lennének. Az viszont igen, hogy

— nem lehet a makroszabályozás racionalitása a továbbfejlesztés kiindulópontja, rendező elve;

— nem szabad az erőket valamiféle távlati ideálmodell részletes, aprólékos kidolgozására koncentrálni. A távolatilag működőképes — szükségképpen valamennyire ideáltipikus — rendszer végiggondolására természetesen szükség van, de ez nem „A Modell” végnélküli előzetes tökéletesítését, csiszolását jelenti. Nincs szükség olyan kérdések elvi tisztázására, amelyeket a társadalmi gyakorlat a későbbiekben önszabályozott folyamatain keresztül amúgy is eldönt. A lényeg a jelenlegi helyzetből való kimozdulás, az új (elképzelt) rendszer felé induló átmenet folyamata, olyan konkrét gyakorlati változtatások kidolgozása, amelyek már első lépésben némi biztosítékot jelentenek a visszarendeződés — egyébként tökéletes biztonsággal soha ki nem küszöbölhető — potenciális lehetősége ellen. Röviden: egy „földhözragadt” minimumprogramra van szükség.

e) A gazdasági mechanizmus átalakításának kérdését elsősorban szervezeti oldalról kell megközelíteni, abból a feltételezésből kiindulva, hogy elsődlegesen a szervezeti feltételek nyújthatnak kellő biztosítékot működőképes önszabályozó mechanizmus létrejöttére.

Működőképes önszabályozó mechanizmusnak az tekinthető, ahol az állami beavatkozás, „odafigyelés” nem feltétele annak, hogy a rendszer fennmaradjon (tehát nem azért kell például intézményesen és folyamatosan az árakba beavatkozni, a piacot felügyelni, esetleg importot szelektálni, mert enélkül rövid idő alatt anarchia jönne létre). Ahol az állami intervenció célja bizonyos struktúrapolitikai törekvések „bevitele” az egyébként önmagában működő rendszerbe, a túl nagy instabilitással, feszültséggel járó folyamatok lecsillapítása (infláció, tönkremenő vállalatok), végül a piac harmonikus működését torzító erők korlátozása (monopolhelyzet).

6. A gazdasági mechanizmus továbbfejlesztésének lehetséges — de nem szükségszerű — iránya elképzeléseink szerint az lehetne, ha az állami szervezetekben a hierarchikus alkurendszerek szabályai szerint végbemenő érdekkordinációt a tagoltabb, elkülönültebb, kevésbé uniformizált szervezetek — lényegesen nagyobb önmozgással bíró, nyíltabban megfogalmazódó — érdekeinek megállapodások sorozatán keresztül való összehangolódása váltaná fel. Az ugrópont a gazdaságirányító szervekkel szemben vállalati autonómia feltételbiztosítása, vagyis a gazdaságirányítás és a tőketulajdonosi funkció egyértelmű szétválasztása. Nagyobb szerep jutna a társadalmi nyilvánosságnak és ellenőrzésnek. Az állam (gazdaságirányító állami szervek) gazdaságirányító szerepét beavatkozási lehetőségeit jogi eszközökkel és egyértelműen körül kell határolni (ma ez úgy tűnik, korlátlan), e határok betartásán a parlamentnek és a bírói hatalomnak kell őrködni.

Egy ilyen típusú rendszerben nyilván élesebbek lennének az érdekkonfliktusok, s ezen a terepen az állam nehezebben tudná érvényesíteni struktúrapolitikai és piacszabályozó céljait. Ellenben az önállósult vállalati-vállalkozói szervezetek, amelyek az egyéni képességek kibontására, s magas jövedelmek elérésére is lényegesen nagyobb lehetőséget kínálnak, a környezeti változásokra érzékenyebbé, adaptívabbá teszik a vállalati szférát. Ilyen körülmények között reálisnak látszik, hogy valóban jövedelemérdekeltté válnak a gazdálkodó egységek. Ez az állami szabályozás számára azt a pluszt nyújtja, hogy tényleg lehetségessé válik a jövedelmek, árak, költségek segítségével való szabályozás, ami eddig jobbra csak fikció volt. Megszűnhetnek a nehézkes felelősségáthárító-megosztó, a figyelmet és az energiákat a valóságos problémákról a látszatcselekvések felé irányító döntési folyamatok. A döntési folya-

matok „kézbentarthatóságának” csökkenésével szemben tehát számos előny kínálkozik. (Ráadásul a folyamatok kézbentarthatósága — ami nem tervszerűséget, nem is racionalitást, hanem valamiféle felülről való irányíthatóságot jelent — már a múltban sem bizonyult valósnak.) Olyan gazdaságpolitikai alternatívák is választhatók lennének, amelyek a jelenlegi mechanizmusban legfeljebb csak deklarálhatók.

A gazdasági mechanizmus itt vázolt továbbfejlesztése azon a feltételezésen alapul, hogy amennyiben döntésekben érdekelték érdekképviselője nyílt és intézményesült, kialakult egy olyan erőegyensúly, amely kiküszöbölheti a piacot helyettesítő intézményesült — tehát nem csak kivételképpen megjelenő — szabályozást az árak, bérek, profilok, ellátási felelősség, importengedélyezés stb. területén.¹²⁾ Nem fogadjuk el azt a tetszetős érvet, amely szerint az erősen centralizált szervezeti struktúrájú magyar gazdaságban, figyelembe véve a KGST kötöttségeket és a tőkés importlehetőségek korlátozottságát, nem lehet a versenyre építeni, ezért csak állandósult adminisztratív kontrollal (vagy „elvárásokkal”) lehet a gazdaság működőképességét tartósítani, a szélsőséges egyensúlytalanságot elkerülni. Szabadpiaci versenyre — abban az értelemben, hogy valamennyi résztvevő számára az ár gyakorlatilag befolyásolhatatlan adottság és a termelési-értékesítési szerkezetváltozások *kizárólag* a kereslet-kínálat-ár mozgások hatására menjenek végbe — valóban nem építhetünk.¹³ Ez azonban nem jelenti azt, hogy az állam által szabályozott feltételek között a különböző szervezetek, érdekképviselők közötti megállapodások rendszere nem lehetne működőképes mechanizmus.

II. A gazdaságpolitikáról

7. A gazdaságpolitikai stratégia három kulcskérdés alapján jellemezhető. Ezek:

- külgazdasági orientáció
- struktúrapolitika (fejlesztéspolitika)
- életszínvonal-politika (társadalompolitika).

Az első két téma szoros összefüggése nyilvánvaló, a harmadiknak a kapcsolatát az első kettővel csak most kezdjük felismerni. Egy-egy konkrét időszak-

ban még a három fő terület között is jól érzékelhető hierarchia alakul ki, amelyet azonban a gazdaságpolitika többnyire *nem* deklarál. Jelenleg minden valószínűség szerint a külgazdasági orientáció tölti be a vezető szerepet. Nem mintha nem lenne alapvető jelentősége a megváltozott fejlődési feltételekből fakadó konzekvenciák levonásának az életszínvonalpolitika területén, de a külgazdasági orientáció — és az ehhez kapcsolódó struktúrapolitika — szempontjából vagyunk választóponton.

A jövőre vonatkozóan abból indulhatunk ki, hogy

a) a tőkés piaci értékesítési feltételek kedvezőbbé válására — eltekintve most a konjunktúra természetes mozgásaitól — nem számíthatunk. A világ gazdaságban tovább folytatódik a „korszakváltásnak” nevezett mélyreható strukturális változás. Ez közvetlen következményeiben nehezíti a világ gazdaságba való bekapcsolódásunkat. Ugyanakkor azzal a veszéllyel jár, hogy ha nem tudunk alkalmazkodni a végbemenő — valószínűleg lökésszerű műszaki-technikai fejlődéssel járó — változásokhoz, fokozódni fog a fejlett ipari országokhoz viszonyított lemaradásunk;

b) a KGST-ben az árucseréi feltételei számunkra tovább romlanak, a KGST együttműködési mechanizmusában a közeli években lényegi változásra nem számíthatunk. Még nem tudatosult, hogy 1966–77 között egy rubel export dollárimporttartalma 2,6-szorosára nőtt, miközben egy dollár export rubelimporttartalma lényegében változatlan (a növekedés mindössze 17%-os). Ez a folyamat a jelenlegi tervidőszakban sem szűnik meg, miközben nyersanyag- és energiahordozó-beszerzési lehetőségeink korlátozottá válnak.¹⁴ Ezért nagy a veszélye olyan „egyiptai struktúrapolitikának”, amely egyoldalú kapcsolódáshoz vezet és a későbbiekben minimálisra szorítja a gazdaságpolitika mozgásterét.

c) Növekedési lehetőségeink a 90-es évekig előreláthatóan erősen korlátozottak lesznek. A hosszú távú terv — főként a külgazdasági feltételekből, a termelési tőke-, valamint nyersanyag-igényességéből, továbbá a felhalmozási struktúrából kiindulva 2,5–3,5% közé teszi a növekedés reális sávját.

d) Tartósan, azaz a stagnáló perióduson túl is lelassul az egy főre jutó fogyasztás növekedése. A társadalom az elmúlt másfél évtizedben hozzászokott az életszínvonal többé-kevésbé egyenletes, valamennyi jelentős réteg, társadalmi csoport számára érzékelhető és az életszínvonal csaknem valamennyi fontosabb tényezőjére (keresetek, pénzbeni és természetbeni juttatások, lakás,

áruellátás színvonala) kiterjedő növekedéséhez. Ilyen körülmények között az élethelyzetek differenciálódásából, nem elhanyagolható csoportok társadalmi átlaghoz viszonyított leszakadásából fakadó feszültségek könnyebben elviselhetők voltak. A minden rétegre és majdnem minden életszínvonal-tényezőre kiterjedő növekedés fenntartására a stabilizációt követően sem leszünk képesek. Változnak, illetve részben már meg is változtak a körülmények abból a szempontból is, hogy a korábbi társadalom-stabilizáló tényezők egy részére a jövőben nem építhetünk. Egészen a 70-es évek közepéig alig változó fogyasztói ár-színvonalon lehetett fenntartani egy biztonságos és állandóan szélesedő választékú áruellátást, míg a jövőben elkerülhetetlen a fogyasztói árak folyamatos, érzékelhető növekedése. Csak szórványosan fordult elő a vállalati és szinte egyáltalán nem a kormányzati szinten kezdeményezett munkaerő-átcsoportosulás, nemcsak a munkához, hanem az adott munkahelyhez és többé-kevésbé az elért beosztáshoz való jog érvényesült, a jövőben viszont még a „súrlódásos” munkanélküliség sem zárható ki. A korábban kialakult társadalmi juttatásokat, sőt az árpreferenciákat hosszú időn keresztül akkor sem szüntették meg, ha már régen időszerűtlenné váltak.

Mindezek egyfajta biztonságérzetet eredményeztek, függetlenül attól, hogy társadalompolitikai, illetve gazdasági szempontból ésszerűnek minősíthetők vagy sem. A 70-es évek végének, a 80-as évtized első felének fejleményei akarva-akaratlanul felszámolják ennek a biztonságérzetnek a háttérét. A helyzetet csak bonyolítja, hogy az elmúlt évtizedekben sikerült elhitetnünk a lakossággal, hogy az életszínvonal-változás csaknem valamennyi tényezője politikai elhatározás kérdése, amely csak áttételesen függ gazdasági körülményektől. Most viszont a gazdasági feltételek természeti törvény erejét vagyunk kénytelenek nyomatékosan hangsúlyozni.

e) Az ellentmondások élesebbek lesznek a közeljövőben. A gazdaság ismert feltételei között *középtávon* meghirdetett célunk az életszínvonal szintentartása. A szintentartás — a növekedési ütem megtörése — gazdaságilag bármennyire indokolt és szükséges is, önmagában is komoly feszültség előidézője lehet. S ugyanakkor nem a társadalom egészére érvényesül: az átlag körüli szóródás egyes rétegek számára a leszakadást — az életszínvonal csökkenését — eredményezi. Valószínűsíthető például, hogy a keresők 40–50%-ánál e tervidőszakban csökkenni fog a reálbér. Ráadásul ma sok jel mutat arra, hogy nem leszünk képesek az elért életszínvonalat reprodukálni. A reálbércsökkenő fo-

gyasztói árrendezés, valamint általában az elmúlt egy-két év tapasztalatai azt jelzik, hogy a társadalom tűrőképessége jelentékeny. Vitathatatlan azonban, hogy előbb-utóbb — bár a politikai stabilitást nem veszélyeztető mértékben — társadalmi feszültségek, konfliktusok megjelenésével kell számolnunk. A gazdasági feltételek változása a (régi) nyugdíjasokat, nagycsaládosokat, pályakezdeket és különösen a többszörösen hátrányos helyzetűeket sújtja. Reális tendencia mutatkozik ez utóbbi, már ma sem elhanyagolható súlyú csoport bővített újratermelődése. A másik oldalon — amennyiben sor kerül a kisvállalkozó jellegű szektor erőteljes bővülésére — konfliktusokat okozhat az, hogy a társadalom egy része, ellentétben a többiekkel, képes ellensúlyozni az életszínvonal-csökkentő tényezőket, sőt egy szűkebb körben az „újgazdagok” megjelenésére lehet számítani. Mégpedig annál inkább, minél szélesebb az a kör, amely gyakorlatilag ki van zárva ebből a körből.

f) Számítanunk kell arra, hogy — még az infrastruktúra fejlesztését előnyben részesítő gazdaságpolitikai alternatíva megvalósítása esetén is — megtörik az infrastrukturális fejlődés ígéretesnek látszó dinamikája. Az infrastruktúra fejlesztésének igénye

- vagy a feldolgozó ipar exportorientált fejlesztésével,
- vagy a folyó fogyasztás növelésével,
- vagy a kitermelőipar biztonsági prioritásával

ütközik. Bármilyen legyen is ennek a konfliktusnak az eredménye, az infrastruktúra fejlesztése lelassul.

Mindent egybevetve, több jel mutat arra, hogy Magyarország és általában a *szocialista országok* — a ma már közhasználatú kifejezéssel élve — *új helyzetbe kerültek*, ahonnan a továbblépés meghatározó a következő évtizedekre nézve. *Az új helyzet valójában nem igazán új, hiszen a napjainkban megfogalmazódó kérdések korábban is léteztek, a szocialista gazdálkodás szerves részét képezték.* Az ismert, az egész gazdaságot átfogó *komplex problémák* (az aktuális gazdasági nehézségeken túl pl. a KGST-ben kialakult párhuzamos termelőkapacitások és az ennek következményeként összehangolatlan fellépés a tőkés piacon; a belső gazdaságirányítási rendszerek hiányosságai, a felismerés, hogy a hetvenes évek elejére kiépült ipari bázis a világ gazdasághoz való illeszkedésre kevésbé alkalmas, műszaki színvonala pedig nagyobb távolságra van az élvonaltól, mint a harmincas évek végén volt, vagy a munkafegyelem kérdése stb.) *komplex megoldást követelnek.* Ilyenkor teljes arcvonalon kell előre-

lépni; a részkérdéseket érintő döntések csak rövid távon hozhatnak eredményeket.¹⁵

A gazdasági fejlődésre ható feltételeinket összességében jellemzi, hogy kedvezőtlenek és hogy kritikus ponthoz érkeztünk, ahol választani kell. Jelenlegi helyzetünk azonban patt-helyzet, amennyiben a világgazdasági feltételekre való reagálásra egy fél évtizedes késlekedéssel került sor, s éppen mostanában vagyunk kénytelenek szembenézni a ténnyel: ez a reagálás sem elégséges. A változásokat *elvileg* kikényszerítő tényezők azonban sajnos nem feltétlenül cselekvésre késztetően hatnak, hamarabb ismerjük fel a cselekvés kockázatát, mint kényszerét (s ez nem tudati tényezőkre, hanem döntési mechanizmusunk már ismert jellemzőire vezethető vissza.) A kimozdulás időigénye erről a holtpontról nem teoretikus kérdés, hanem politikai felismerések időigényétől, a társadalmi közérzet változásától is függ.

8. Miközben feltételeink kedvezőtlenek, sőt romlóak, *meglepően nagy a „mozgástér”*. A gazdaságpolitika sokkal kevésbé kívülről determinált mint hajlamosak lennénk gondolni.

a) A tőkés világpiacra néhány termékcsoporttól eltekintve marginális szerepet játszunk. Ez a külpiaci dekonjunktúra ellenére is lehetővé teszi az exportorientált fejlődést (ami persze nem vezethet egy-két év alatt sikerre). Ez azonban elsősorban gazdasági mechanizmus kérdése, mert a vállalatközi kapcsolatok, a külkereskedelmen túlmutató együttműködési formák terjedése, az exportversenyképesség növelése és a technika transzferből származó gazdasági haszon növekedése, mint általános adaptivitási problémák, a működőtőke importra ösztönző gazdasági környezet létrehozása jelentik körülbelül azokat a legfontosabb kérdéseket, amelyeken a további nyitás sikere múlhat. Nagyjából eljutottunk arra a határra, amelyen túl a hagyományos külkereskedelem kiterjesztésével az adott struktúrában rejlő lehetőségek valamivel mozgékonyabb kihasználásával érdemlegesen már nem bővíthetők fejlett tőkés országokhoz fűződő kapcsolataink.¹⁶ Kizárólag fejlődő országokra pedig nem alapozhatjuk az exportoffenzív stratégiát egyszerűen azért, mert ez nem biztosítja a számunkra létfontosságú technika-transzfert. A fejlett tőkés országok piacát kikerülni igyekvő iparosítás előbb-utóbb elveszti azokat a kényszerítő erőket is, amelyek iparágak folyamatos korszerűsödését elősegítik.¹⁷

b) Az, hogy kis ország vagyunk, nemcsak hátrány, de előny is „A forgalmi dugóban az elegáns autóbuszóriás tehetetlenül áll, a biciklista azonban esetleg vígan halad.”¹⁸

A tőkés országok múltbeli és mai tapasztalatai azt mutatják, hogy a világ-gazdasági feltételek változására való sikeres reakció *nemzetgazdasági és offenzív*. Azok az országok, amelyek a regionális együttműködés kereteit a világ-gazdasági folyamatok hatásainak kizárására igyekeznek hasznosítani, többnyire nem tudnak sikerrel védekezni (a védekezés következménye a kedvezőtlen struktúra kialakulása és a növekvő lemaradás)¹⁹. Ebből a szempontból még javunkra fordíthatjuk azt a hátrányt is, ami a KGST-n belüli dezintegrációs tendenciákból, az egyedi nemzeti megoldások kereséséből fakad.

c) Mindaddig, amíg a nemzetközi kapcsolatok nem süllyednek a hidegháborús légkör szintjéig, a KGST egészének jelentős érdekei fűződnek ahhoz, hogy a kis KGST-országok maguk oldják meg fizetésimérleg-nehézségeiket. Más oldalról, bár nem egyenrangúak, de *közösek* a kelet- és nyugat-európai országok érdekei abban, hogy ne szűküljenek a kelet-nyugati kapcsolatok.

d) Ugyanakkor sajnos téves az a feltevés, hogy importhelyettesítő bezárkózó gazdaságpolitikára nem lenne lehetőség. Ez *ésszerűtlen, de választható* (azaz néhány éven belül a gazdasági helyzet súlyos romlásához nem feltétlenül vezető) alternatíva. Lehetséges, hogy egy importhelyettesítő struktúrapolitika nem csökkenti számottevően a tőkés importigényeket, de éppen a magyar tapasztalatok (és más szocialista országok tapasztalatai) mutatják, hogy egy ilyen szelekciós rendszer a gyakorlatban működőképes, jól illeszkedik a központi tervezés nagy struktúrákat mozgatni képes logikájához. Végül a hiánygazdaság körülményei között rövid távon be is igazolódik, sok esetben jobban, mint a valóságos piaci korlátokkal azonnal szembetalálkozó exportcélú fejlesztés. Veszélyei többnyire csak jó néhány év távlatában mutatkoznak meg, ekkor azonban már szinte elháríthatatlanok. *Ilyen struktúrapolitikának tehát nem a megvalósíthatatlanságában, hanem perspektívátlanságában van a veszélye és főként abban, hogy nagy gazdaságpolitikai elhatározás nélkül „észrevétlenül” is megvalósulhat.* Kielégítő exportképesség hiányában meg-megújulnak az importmegszorító tendenciák, s ez az importhelyettesítő fejlesztési törekvéseket spontán módon előtérbe állítja.

c) Az életszínvonal-politika vitatott kérdéseinél is azt tapasztaljuk, hogy a gazdaságpolitikai determináció nem annyira merev, mint ahogyan azt képzelnénk. A növekedés feltételeiben végbement változások felvetnek, vagy újrafo-galmaznak egy sor életszínvonal-politikai prioritási kérdést:

— az elosztás vagy ösztönzés (egyrészt a bérek növelésére kell-e hangsúlyt

helyezni, vagy fenn kell tartani a társadalmi juttatások béreknél gyorsabb növekedését, másrészt hol vannak a bérek differenciálásának társadalmi korlátai);

- a folyó fogyasztás vagy az infrastruktúra fejlesztése kerüljön előtérbe;
- milyenek legyenek a társadalmi juttatások elosztásának elvei (a méltányosnak minősített igények kielégítésére kell-e törekedni, állampolgári jogon adva a juttatásokat, avagy a juttatási rendszert is fel kell használni a jobb munkára való ösztönzésre, kiválasztva, hogy a társadalom mely tagjai „érdemesek” arra, hogy a juttatásokból részesedjenek).

A kérdések megfogalmazása ebben a formában valószínűleg hamis, vagy legalábbis túlságosan kötődik a jelenlegi eszközrendszerhez, elosztási gyakorlathoz. A lakossági jövedelmek növelése vagy az infrastruktúra fejlesztése nem egymást kizáró alternatívák, a kérdés az, hogy ki lehet-e alakítani olyan jövedelemátcsoportosítási csatornákat, amelyek a lakosság jövedelmeit *önkéntesen* bevonják az infrastruktúra finanszírozásába. Nem feltétlenül a bérek vagy a juttatások növelése áll egymással szemben, lehetőség van átfogó személyi adórendszerrel a jövedelmek újraelosztására, s ez nem pusztán pénzügytechnikai különbség a nomináljövedelmek alacsonyabb dinamikájával szemben, már csak azért sem, mert így a bérezési gyakorlat megszabadulhat a szociálpolitikai szempontok érvényesítésének kényszerűségétől. A társadalmi juttatások területén sem az állampolgári jog vagy a gazdasági hatékonyságon alapuló elosztás a lehetőség, legalább ennyire mérlegelendő — nemcsak kivételes kényszersmegoldásként, de általános elvként — az egyén, család, háztartás helyzete. Sem az állampolgári jogú elosztás, sem a hatékonyságcentrikus elosztási logika nem képes korlátok közé szorítani a társadalmi hátrányhelyeztek újratermelődését. Végül aligha lehet az adott szabályozás keretei közötti következetesebb bér-differenciálás a válasz az „elosztás-ösztönzés” dilemmára. Bármilyen mutatókon alapuló bérszabályozás, vagy központilag meghatározott átlagbéremelési mérték nagyon korlátozottá teszi az ösztönzési lehetőségeket. Ugyanígy a vállalatokon belüli viszonyok — a központ — gyáregységek — műhelyek vagy a vezetők — középvezetők — beosztottak érdekviszonyai — önmagukban elégségesek arra, hogy a teljesítményelv csak alig-alig érvényesülhessen. Az egymást mereven kizáró — a kérdést hatékonyság vagy társadalmi igazságosság formájában felvető — variánsokban való gondolkodásmódot elvetve az életszínvonal-politikában is van választási lehe-

tőség. Az egyelőre tisztázatlan kérdésekre választ adni csak egy egységes életszínvonal-politika keretében lehet majd. A jelenlegi rendszer talán legfőbb gyengesége az, hogy a jövedelmek elosztását és újraelosztását szabályozó különféle részmechanizmusok összehangolhatatlanok. Összhatásukban véletlenszerűen — azaz a családok teherbíró képességétől függetlenül — halmozzák az előnyöket, illetve hátrányokat. (Ez talán a legjobban a lakáselosztás és a lakással kapcsolatos terhek megoszlása területén mutatkozik meg.) Nem csoda, ha ilyen körülmények között a „gazdasági”, „elosztási” és „politikai” szempontok keverednek, súlypontjuk az egyes részmechanizmusokban hol ide, hol oda tolódik.

A gazdaságpolitikának — a gazdasági növekedés és jövedelemképződés lehetőségeit szigorúan behatároló feltételek ellenére — van tehát mozgástere mind a külgazdasági orientáció, mind az életszínvonal-politikai prioritások szempontjából, de ezek a választási lehetőségek elsősorban az eszközrendszerre vonatkoznak. *Ha a jelenlegi elosztási mechanizmusokat, gazdaságirányítási gyakorlatot adottnak tekintjük, akkor valóban minimális a döntési lehetőség, s az legfeljebb a manőverezésre korlátozódik.* A determináció, a mozgástér korlátozottsága abban az értelemben valóban igaz, hogy figyelembe véve döntési mechanizmusunk nehézségeit, bürokratizáltságát²⁰, és a mélyreható változások gyakorlati hatásának hosszú átfutási idejét valóban alig változtathatóak azok a fejlődési trendek, amelyeket a múltbeli tendenciák meghosszabbításával ma elképzelünk. Mindez persze nem jelenti azt, hogy növekedési pályánk és főként annak strukturális jellemzői — pl. az export- és importugalmasság, felhalmozás struktúrája — determináltak lennének. Számot kell vetni azzal is, hogy az eltérő külgazdasági, struktúrapolitikai, életszínvonal-politikai variánsok akkor is különböző következményekre vezetnek, ha a növekedés, fogyasztás, beruházások terjedelmére vonatkozó paraméterek azonosak vagy alig-alig térnek el egymástól.

9. A gazdaságpolitikai koncepció legvitatottabb kérdése a külpiaci orientáció és a struktúrapolitika kapcsolata. A nyitott kérdések, felvetődő döntési variánsok ismeretében legfeljebb néhány fix pontot lehet meghatározni, főképpen azokban a vonatkozásokban, ahol a gazdaságpolitikai törekvések és a gazdasági mechanizmus kölcsönös meghatározottsága igen erős.

a) A struktúrapolitikában elért világgazdasági (elsősorban fejlett tőkés országokbeli) pozíciónk fenntartására és erősítésére kell törekednünk. Ezért a

piaci szelekciónak, a kisebb, gyorsan megtérülő, ezen belül elsősorban exportorientált beruházásoknak, valamint az infrastruktúra — nagyobb mértékben a lakosság és a helyi intézmények forrásaira támaszkodó — fejlesztésének kell prioritást kapnia. (A rugalmas tőkeáramlás intézményrendszerének kiépítése esetén ez a törekvés nem tekinthető irreálisnak.) A fejlesztéspolitikában, amennyire ez lehetséges, el kell kerülni az egypiacos strukturális függést.

b) KGST-relációban még rövid távú veszteségek árán is a gazdasági kapcsolatok ésszerűsítésére kell törekednünk (ideértendő a konvertibilis elszámolású forgalom bővítése, a „puha” — vagyis a csak KGST-piacon eladható — cikkek részarányának kölcsönös csökkentése, még akkor is, ha ez a forgalom átmene-ti szűküléséhez, bizonyos kapacitásaink kihasználatlanságához vezet). Éssze-rűnek látszik fokozni a kis KGST-országokhoz fűződő gazdasági kapcsolatainkat. Ebben a körben bilaterális alapokon — azaz a KGST mechanizmusának megváltoztatására irányuló vitákat megkerülve — elképzelhető, hogy lehetőség nyílik racionálisabb alapokon nyugvó kereskedelem kiépítésére (akár a konvertibilis elszámolás ugrásszerű kiterjesztése árán). A fejlettebb kis országok hasonló gazdasági érdekei, az együttműködést előnyössé tevő földrajzi tényezők reálissá tehetik, hogy a kis KGST-országokhoz fűződő kétoldalú kapcsolatok háttérét jelentsék a fejlett országok felé nyitást előtérbe állító gazdaságpolitikának, s csökkentsék a „puha” termékek forgalmának esetleges leépítésével járó veszteségeket. A hasonló nehézségek, amelyekkel a többi kis ország küszködik, továbbá a KGST-kereskedelem történelmileg kialakult struktúrájának felbomlása bizonyos realitást ad egy ilyen törekvésnek.

c) Újra végig kellene gondolni a nemzetközi pénzügyi intézményekhez való csatlakozásunk kérdését²¹, továbbá a tárgyalások lehetőségeit a Közös Piac-cal. A forint korlátozott konvertibilitásának meghirdetése egy ilyen irányvonal vitéléhez kedvező lehetőséget ad.

d) Az életszínvonal-politikában

— biztosítani kell a rendszer komplexitását, egységes jellegét (ez részben intézményi kérdéseket vet fel, részben a szabályozás részmechanizmusainak összehangolását);

— a korábbi, megszűnőben lévő társadalmi garanciák (stabil fogyasztói ár, adott munkahelyhez való jog stb.) helyett más típusú garanciák rendszerét kell kialakítani. A szociálpolitika eszközét a szélesebb értelemben vett hátrányos helyzetűek támogatására kell koncentrálni (nyugdíjasok, nagycsaládosok, in-

tézményi ellátásra szorulók stb.), s ez nemcsak pénzbeni juttatások kérdése, hanem az intézményi ellátás fejlesztéséé. A szociálpolitikai eszközök meghatározott részét a háztartások jövedelmi helyzetéhez, fogyasztási lehetőségeihez kell kapcsolni. Általában növelni kell az egyéni, családi feltételek mérlegelésén alapuló támogatások szerepét (ilyen jelenleg az aktív szociálpolitika). Távlatilag a progresszív személyes jövedelemadórendszer bevezetése jelenti — jelenlheti az egységes mércét, amely a szociálpolitikai elosztási rendszerek alapjául szolgál. Be kell vezetni az átképzési segélyrendszert.

— Az egyenlőség helyett az egyenlő esélyek elvénél közelítésére kell törekedni (ez egyben már a régen értelmezett ösztönzés egyik kérdése is). Ez a lakásgazdálkodásban a mélyszubvenciós rendszer megszüntetését²², a lakás-mobilitás elősegítését jelenti. Más oldalról a társadalom még nagyobb hányada számára hozzáférhetővé kell tenni a második gazdaságba való bekapcsolódást. Távlatilag az a cél, hogy mindenki számára egyedi esélyeket teremtsünk a társadalmi munkamegosztásba való bekapcsolódásra.

— A lakossági pénzforrások bevonását növelni kell az infrastruktúra fejlesztésébe, egyidejűleg tágabb teret adva a helyi közösségek kezdeményező szerepének, beleszólásának. (Végülis előbb-utóbb el kell jutni oda, hogy a helyi önkormányzat reális kategóriává váljon. A pénzügyi finanszírozási feltételek megteremtése ehhez biztosan nem elegendő, de valószínű, hogy ennek kell lenni a kiindulópontnak.)

Az életszínvonal-politika jellemzője, hogy nem a jövedelemnövekedés korlátozására (és csak kisebb mértékben az ármozgások korlátozására) helyezi a hangsúlyt — ez kizárná a jövedelmek differenciálásának lehetőségét —, hanem a lakossági jövedelmek visszaforgatására — infrastruktúra-fejlesztés, kisvállalkozási akkumuláció — és a képződő jövedelmek adórendszeren keresztüli szabályozására. A folyó fogyasztás volumennövekedése helyett az áruválaszték további bővítése és az infrastruktúra töretlen és a lakossági, valamint a helyi önkormányzatok szükségleteihez (és kezdeményezéseihez!) jobban igazodó fejlesztése áll előtérben. Az állami preferenciák érvényesítésének súlypontja a fogyasztói árrendszerrel és az infrastrukturális javak elosztásának gyakorlatáról az adórendszerhez kapcsolódó kedvezményekre helyeződne át. Nem elosztás vagy ösztönzés dilemmájában gondolkodik, hanem a szociálpolitikai és bérpolitikai eszközök különválasztását állítja előtérbe, feltételezve, hogy a teljesítmények érvényesítésére csak akkor van lehetőség, ha a másik

oldalon intézményes garanciákat vagyunk képesek adni a létminimumot meghaladó jövedelem elérésére, a társadalmi hátrányhelyzetek halmozódásának, újratermelődésének elkerülésére. A cél az, hogy a társadalom választási lehetőségei — munkavállalói és fogyasztói minőségében egyaránt — bővüljenek még a fogyasztás lassúbb növekedése árán is.

III. A jövő gazdasági mechanizmusa

10. A most következő leírás szükségképpen idealizált, amennyiben egy harmonikusan működő, összehangolt rendszert igyekszik bemutatni. Egyelőre nem törekszünk a részletek tisztázására, inkább csak jelezzük, hogy lehetséges, reális olyan változásokat végrehajtani, amelyek a vázolt modellt közelítik. Természetesen nem gondoljuk, hogy az így kialakított modell a közeljövőben elérhető. Éppen ezért azt sem tartjuk indokoltnak, hogy a közeljövőben erőnket a célmodell részletes kidolgozására fordítsuk, s az egyes elemek realitását vitassuk meg. Csak az a lényeges, hogy egyetértés szülessék: körülbelül ilyen irányban kell-e fejleszteni gazdasági mechanizmusunkat vagy sem. Ha egy ilyen hozzávetőleges irányban sikerül egyetértésre jutni, akkor a közeljövőre vonatkozó konkrét javaslatokat kell kidolgozni. A perspektivikus modell reálisabb képe majd a gyakorlati tapasztalatok alapján fokozatosan alakul ki, korrigálódik. A fontos csak az, hogy a kialakítandó keretek tegyék lehetővé az önfejlődést (a szervezeti formák, a döntési mechanizmusok változásában, az árak alakulásában, ne igényeljen minden változás állami kezdeményezést. Emiatt nem törekszünk arra sem, hogy egyetlen, ma legracionálisabbnak tűnő variánsban gondolkodjunk, számos ponton több lehetőséget tartunk fenn, illetve hagyunk nyitva.

Az elgondolt modell ennél fogva nem egyszerűen az 1968-as reformelképzelek továbbfejlesztése, nem egészen az 1968-as koncepció „következetes megvalósításáról” van szó. A legfontosabb különbségek a következők:

- a) a vállalati szféra autonómiája;
- b) jóval szélesebb körben képzeljük a piac szabályozó szerepét, mint 1968-ban (pl. a lakásgazdálkodásban);
- c) változik az állam gazdaságirányító funkciója, amennyiben élesen különválik a gazdaság működésének általános kereteit biztosító szféra (a normatív

szabályozás) és a piaci viszonyokba való — a jövőben nem intézményes — beavatkozás, a gazdálkodó szervezetekkel, azok érdekközösségeivel való kapcsolatban előtérbe kerül a partnerjelleg; a gazdaságirányító szervekről leválasztjuk a tőketulajdonosi funkciót;

d) egyértelműbben különválnak a párt és állam funkciója;

e) nagyobb szerepe lenne mind a makroszintű döntések előkészítésében, mind a vállalatokon belül az érdekképviseleti szervezeteknek; változtatni szükséges²³ az egyszemélyi vezetés klasszikus elvén; szélesebb körben érvényesülhet az öngazgatás, bizonyos elemei a vállalati körben is szerepet kapnak;

f) gyökeresen változna a személyi jövedelemszabályozás rendszere: megszűnne az ún. kollektív bérérdekeltség;

g) lényegesen nagyobb szerepet szánunk a társadalmi nyilvánosságnak; a különböző javaslatok, koncepciók szakértői és sajtóvitáinak, szakértői testületek (nemcsak alkalomszerű) bevonásának a gazdaság és társadalomirányítás gyakorlati kérdéseibe is.

A továbbiakban úgy igyekszünk a jövőre vonatkozó elképzeléseinket felvázolni, hogy ne csak a szükségesnek vélt változásokat jelezzük — nem sok értelmű van például a piac szerepének bővülésére vonatkozó deklaratív kijelentéseknek —, hanem ezek garanciáit (szerényebben, az azokat valószínűsítő hatóerőket) is.

11. Az állam gazdaságirányító szerepének kérdésénél többnyire abból indulunk ki, hogy *mit* dönt autonóm módon az állam és ezzel szemben mi a vállalati szféra feladata, illetve döntési jogköre. (Ez a kép rendszerint még kiegészül a hitelszféra funkcióival.) Ez a megközelítés eleve feltételezi, hogy a vállalatok az általuk biztosított jogkörön belül valóságos önállóságot élveznek, s ugyanígy a hitelszférának számottevő autonómiája van a központi gazdaságirányító intézményekkel szemben (illetve abból indul ki, hogy ha ez az autonómia nem valósul meg, akkor ez pusztán az irányítási gyakorlat hibája). Ez a feltevés nem felel meg a valóságnak, amit egyebek közt igazol az is, hogy a költségvetési újraelosztás súlyát egyetlen konkrét időszakban sem sikerült csökkenteni. Elvileg is csak a döntések elenyészően kis hányadát lehet autonóm állami (társadalmi) döntésnek tekinteni, ahol központi állami és társadalmi szervek véleményegyeztetése határozza meg magát a döntést, a hierarchikus alárendelt szervezetek és a vállalatok befolyásoló szerepe pedig csupán másodlagos jelentőségű.

Ennél jóval szélesebb az a kör, ahol a döntést ugyan az állam hozza, de maga a döntés a vállalati szférával folytatott érdekegyeztetési folyamat (*alku*) eredménye. Ezért a legfontosabb kérdés a *hogyan* dönt az állam, milyenek a döntési, érdekegyeztetési folyamatok, mely pontokon kell feltétlenül biztosítani a döntésekben részt vevők érdekkülönbözőségének nyílt megjelenési formáját. A továbbiakban a *tervezést* (ideértve értelemszerűen minden olyan társadalmi döntést, amelyet csak makroszinten lehet meghozni) és az *operatív gazdaságirányítást* vizsgáljuk ebből a szempontból.

A jelenlegi *tervezési* gyakorlat a monolit hierarchikus függőségi viszonyokra épül. Technikailag pedig makroszintről kiinduló naturális (volumenben mért), több lépcsőben, aprólékos — minden fázisában szükségszerűen konzisztenciát mutató — részszámtításokra lebomló, mechanikusan és menetrendszzerűen ismétlődő számítássorozat, amelynek célja az ország rendelkezésére álló erőforrások elosztása. A tervezés jellegéből fakadnak legfőbb hibái is:

- bár vállalati szinten kötelező utasításokkal nem operál (nemcsak formailag, de a valóságban sem), nem tekinthető pusztán az erőforrások makroszintű elosztására, valamint az életszínvonal-politika alapvető jellemzőinek meghatározására vonatkozó döntésnek, hanem mélyen belenyúlik a gazdaság részfolyamataiba (és természetesen a vállalatok életébe);

- nem lehet alternatív (abban az értelemben, hogy *valóban* különböző célrendszerek lehetőségeit vizsgálja);

- konzervatív, mert a korábbi résztendenciák előrevetítése képezi kiinduló alapját, ha ettől elszakad, bizonytalan talajra téved;

- a vállalatok és irányítószervek sajátos érdekeit, magatartásformáit teremti meg (mint az információk torzítása, bázisszemlélet, tartalékolás);

- nem képes a gazdasági folyamatok minőségi jellemzőit eléggé érzékelni (mint pl. a hiány mértékét, a strukturális aránytalanságok fokozódását, vagy enyhülését).

Nem állítható, hogy mindezekben gyökeresen változtatni lehet, de a makroszintű döntési folyamatok jellegének átalakítása a negatívumokat enyhítheti, biztosítva a tervezés pozitív oldalát (a társadalmi előrelátást és stabilitást).

A *tervezésben* a makrotervek és a gazdálkodói szféra tervezése közötti közvetlen (nyílt vagy burkolt) kapcsolat megszűnik. A tervezőközpont a szakszervezetekkel, a vállalati szféra képviselőivel, a pénzügyi irányítással *megállapodik*. A tervezőközpont, a vállalati szféra egyeztetett elképzelései, a szak-

szervezeti (bérekre, árakra vonatkozó) elgondolások, a pénzügyi irányítás szándékai ütközéséből és iterációiból alakult ki a középtávú terv. A megállapodásokkal válik a terv tervvé. Ezt megelőzően a Tervhivatal által kidolgozott, elsősorban makroszintű számításokkal, egy külső (független) szerv által készített és nyilvánosságra hozott prognózissal alátámasztott koncepció inkább csak a kollektív megállapodás kiinduló alapjának tekinthető, amely biztosítja a központ kezdeményező szerepét. Szükségesnek látszik egy önálló szakértői testület működtetése az ÁTB mellett. Gondoskodni kell a szociálpolitika összehangolt tervezéséről, annak intézményi feltételeiről.

A középtávú terv tehát a tervező szerv makrokoncepciója alapján, a pénzügypolitika elképzelésekkel, szakszervezeti elgondolásokkal, szociálpolitikai koncepcióval, a területi önálló (tanácsi) költségvetések előzetes elgondolásával és ami a legfontosabb, a vállalati szféra önállóan kiinduló elképzeléseivel ütközve, tárgyalásos formában hangolódik össze. A tárgyalássorozat eredményeként kialakuló elképzelés a terv (ha az összehangolás nem sikerül, akkor parlamenti vitában kell döntést hozni). A tervezőközpont kezében sokkal kevesebb eszköz marad a terv megvalósulásának biztosítására. Az országos jelentőségű infrastrukturális fejlesztéseken — ideértve a termelő infrastruktúra fejlesztését is, amelyet részben változatlanul központilag kell megvalósítani — az életszínvonal-politika bizonyos elemein, az államilag támogatott fejlesztési célok összességére rendelkezésre álló kereten, valamint a pénzügyi szabályozás általános — de most már tervidőszakonként is nehezebben változtatható — keretein kívül a szocialista államközi megállapodások határozódnak meg a terv során. Maga a terv is megállapodás jellegű. A végrehajtás garanciái a vállalati szféra, a pénzügyi irányítás, a pénzkibocsátásért és devizapolitikáért felelős és a pénzügyminisztériumtól független bank kezében oszlanak meg, illetve az állam, szakszervezetek, és vállalkozói (szövetkezeti) érdekképviseletek éves bértárgyalásai befolyásolják. A Tervhivatalnak viszont kezdeményeznie kell a kormánynál, ha úgy véli, hogy a terv megvalósulását lényegesen befolyásoló folyamatok alakulnak ki, a gazdaságirányítás megfelelő változtatását (az ilyen változtatásokat viszont nehezíti a parlament lényegesen kibővülő jogköre, a bank jóval nagyobb autonómiája stb.) Ez a kollektív tárgyalások megismétléséhez és a megállapodások korrekciójához is vezethet.

Éves terv — legalábbis a jelenlegi formájában — nem funkcionálna. Az éves *pénzügyi* (esetleg adminisztratív) beavatkozások egyértelműen a pénzügyi irá-

nyítás hatáskörébe tartoznak, amely a pénzkibocsátás, hitelezés, kamatpolitika kérdéseitől eltekintve a pénzügyi szabályozás és operatív irányítás csaknem valamennyi lényeges elemét kézben tartja. A pénzügyi irányítás keze is meg van azonban kötve. A vállalati és személyi jövedelemszabályozás általános elemei (általános, vállalati, szövetkezeti adók, társadalombiztosítási járulékok, keresetek, személyi jövedelmek adói) csak parlamenti jóváhagyással változtathatók, erre a pénzügyminiszternek kell javaslatot kidolgoznia a pénzügypolitikai koncepció alapján. Ugyancsak a pénzügypolitikai koncepcióban fogalmazódnak meg a fejlesztési támogatási célok és az ezekre összességében rendelkezésre álló — nem az egyes célokra lebontott — pénzügyi keret. A fejlesztési eszközök elosztása azonban már nem a pénzügyminisztérium (vagy a felügyelete alatt álló szervezet) hatásköre. Elképzelhető a központi fejlesztési preferenciák céljára rendelkezésre álló eszközök fél állami (fele-fele arányban állami és vállalati tőkével működő) intézményeken keresztüli elosztása versenytárgyalásos formában. Az állami kedvezmény elnyerése nem jelent automatikus biztosítékot a hitel odaítélésére, csak akkor, ha az állami kedvezmények már biztosítják a hitelkérelem versenyképességét. Ellenkező esetben le kell mondani az állam által preferált cél megvalósulásáról.

Egyedi termelési támogatások — a mezőgazdaság kivételével — nem adhatók, ezek elvei és a változtatás szabályai szintén középtávon rögzítettek. (Az adminisztratív beavatkozás lehetőségét nem lehet kiküszöbölni, ennek azonban egy szigorú procedúráját kell előírni, hogy ne válhasson általános gyakorlattá.) Bizonyos operatív hatáskörrel rendelkezik a pénzügyi irányítás egyes általános adók konjunkturális változtatásában. Változtathat a terv végrehajtása során a fejlesztési támogatások ütemezésén, nagyságrendjén, de ezt csak a Tervhivatallal egyetértésben teheti meg.

A gazdaságirányításból *nem küszöbölhető ki még távolilag sem a piaci viszonyokba való beavatkozás* (árak, bizonyos termeléspolitikai kérdések, veszteséggé válás konjunkturális változásokkor a piac működési zavarai esetén). Az állami beavatkozások, „sugalmazások” azonban nem helyettesítik, hanem csak befolyásolják a piacot. *Az állami beavatkozások azonban nem lehetnek normatívák.*²⁴

A normativitás — akár veszteséges vállalatokról, akár exportpolitikai célú beavatkozásról, akár az ármechanizmusról vagy a bérszabályozásról legyen is szó — nem egyéb, mint törekvés arra, hogy az apparátus működésének szabá-

lyozásával szabjanak gátat az olyan tendenciáknak, amelyek a különféle apparátusok oligarchikus érdekérvényesítése, gazdaságirányítása felé vinnék a folyamatokat. (Ez bizonyos esetekben ésszerű, máskor kirívóan ésszerűtlen következményekhez vezet, a legtöbbször azonban egyszerűen el sem dönthető, hogy mennyire ésszerűek a normatív szabályok. Egy biztos: éppen a gazdasági feltételek egyedisége az egyik olyan ok, amely a normatív szabályok megkezdésére, lazítására késztet, többnyire azonban burkolt módon, hogy lehetőleg elkerüljék a precedens jelleget.) Amennyiben az egyes részérdekeknek megfelelő működési tere van, erre nincs szükség. Nyílt üzleti tárgyalásokon, adott esetben versenytárgyalásokon keresztül kell megoldani a bizonyítást a jövőben sem teljesen mellőzhető beavatkozásokat. Ennek feltétele azonban a tárgyalások nyilvánossága, ellenőrizhetősége és az üzleti tárgyalásokban mérhető kritériumok arra vonatkozóan, hogy a partnerek — állam és vállalatvezető — mit vállalnak, miért cserébe.

Összefoglalva: a tervezési, állami gazdaságirányítási rendszerben a változások lényege a partneri viszonyok, megállapodások előtérbe kerülése, az államon belül is szélesebben elkülönülő érdekek nagyobb szerepe, az állami irányítás, jövedelemelvonás, árszabályozás parlamenti-jogi korlátjainak hatékony (vagyis a gyakorlatban is érvényesülni képes) kidolgozása, a szociálpolitikai érdekekhez kapcsolódó szervezet megjelenítése, a piaci feltételekbe való beavatkozások tárgyalásos jellege. Mindezek hatására a mainál sokkal szűkebb hatóköre lesz az operatív gazdaságirányításnak.

A költségvetés jövedelem-újraelosztó szerepe a termelési támogatások csökkentésével, a fogyasztói ártámogatások előzetes limitálásával, az infrastrukturális kiadásokban a központi költségvetés mellett a helyi és lakossági befektetések fokozottabb részvételével szűkül. Ugyanilyen hatású a termelési célú fejlesztési támogatások korlátozása, a piacszimuláló járadékfizetési alapjuttatás megszűnése, amit egy ésszerűbb, rugalmasabb tőkeáramlási mechanizmus rövid idő alatt lehetővé tesz.

A fenti körülmények között (de csak ekkor!) felvethető az ésszerű adórendszer kialakítása. Ennek többé-kevésbé világos kritériumrendszere alakítható ki, de csak akkor, ha intézményes biztosítékok vannak a szabályozólebontás már rutinszerűvé vált gyakorlatával szemben. A legfontosabb kritériumok:

— a versenysemlegesség (az adózás ne hozza egyik tevékenységet, illetve

termelőt, vállalkozót, munkavállalót sem eleve kedvezőbb vagy hátrányosabb helyzetbe);

- a különböző közösségi fogyasztási kiadásokhoz szükséges források folyamatos (tehát nemcsak valamiféle rendezés időpontjára korlátozott) fedezése, az élők munkát terhelő adók segítségével;

- alacsony nyereségadósínt (jövedelemadósínt);

- a közkiadásokhoz való személyes hozzájárulás a teherbíróképességnek feleljen meg;

- a helyi adóknál, az adófizető tudja és befolyásolhassa a pénzeszközök felhasználását.

Ezek az elvek persze nem egyértelműek, de arra bizonyosan alkalmasak, hogy segítségükkel a konkrét gazdasági feltételeket mérlegelve működőképes adórendszer legyen kiépíthető.

11. Már az előző pontban is szerepelt a csak részben gazdaságirányító intézménynek tekinthető *pénzügyi intézményrendszer* kérdése. A kiindulópont a pénzügyi politika és az ezért felelős bank függésének megszüntetése a költségvetéstől. Szükség van a jegybanki és hitelbanki funkciók szétválasztására, hosszabb távon a hitelbanki szféra önálló kereskedelmi (nem profilkötött) bankok rendszerévé alakítására. Ezek profitorientáltak lennének, szabályozásukat a központi bank pénzügyi politikája biztosítaná. Felvetődik, hogy a jövőben vállalatok is alapíthassanak bankot.²⁵ Rövidebb távon bővíthető a takarékszövetkezetek jogköre, szerepe, annál is inkább, mert már ma is, a számottevő kötıtségek ellenére lényeges funkciójuk van a helyi tőkemozgásokban. Konkrét javaslatok dolgozhatók ki a lakossági tőkeakkumuláció visszaforgatásának OTP-n kívüli lehetőségeire.

12. A *vállalati szervezeti* rendszer átalakítása alighanem a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztésének ugrópontja, az irányítószervektől való függetlenség biztosítása, a tulajdonosi funkció jelenlegi megosztottságának megszüntetése, továbbá a *nem uniformizált szervezeti formák önfejlődéséhez szükséges feltételek* kialakítása. Egyrészt azért, mert csak a vállalatok (szövetkezetek) és irányítószervek kapcsolatának gyökeres átalakításától — és a vállalatban belüli és kívüli érdekképviselők, továbbá a vállalatban belüli szervezet ezt aláátmasztó rendszerének kiépítésétől — várható el, hogy megfelelő ellenőrzővé válik a korábbi kapcsolatrendszerek és annak megfelelő irányítási gyakorlat visszaépítése ellen. (Meg kell azonban mondani, ez sem 100%-os biztosíték és

általában: a korábbi folyamatokhoz szervesen illeszkedő — bár azokat nem az adott formájukban fenntartani törekvő — reformok abszolút garanciát erre sohasem adnak.) Másrészt, mert valóságos piac megszerveződésére csak a vállalati autonómia alapján lehet számítani. Ebből már következik: olyan alapkérdések megoldása, mint a terv és piac ésszerű, egymást kontrolláló kapcsolata csak a vállalati autonómia alapján lehetséges.

A vállalati szervezet továbbfejlesztésére több javaslat született. Ezek nem zárják ki egymást, de szerzőik mindegyikről feltételezik, hogy alkalmas az uralkodó szervezeti forma szerepének betöltésére.

a) Önállósult profitérdekelt tulajdonosi szervezet²⁶, amelynek feladata a tőkével (vagy legalábbis annak jelentős részével) való gazdálkodás, a vállalatvezetőkkel szemben a munkáltatói jogok gyakorlása. Célja a tulajdonosi szervezet vagyonának gyarapítása, éppen ezért semmiféle profilkötöttség nem korlátozza a tőkeáramoltatásban. Jogai kiterjednek új vállalat (esetleg bank) alapítására, már működő vállalatok tőkéjének gyarapítására (nem hitel formájában), a tőke részleges kivonására. (Egy ilyen típusú tőkeallokációs rendszer automatikusan maga után vonná a részvénytőke létrejöttét, amely a vállalatok értékelésének sajátos — nemcsak a pillanatnyi helyzetet, hanem a rövid távú perspektívát is figyelembe vevő — mechanizmusa lenne.)²⁷ A tulajdonosi szervezet vezetése *kollektív*, a tulajdonosi testület kiegészítené a munkásellenőrzés valamilyen formája.²⁸

A munkás helyzetét ebben a szituációban alapvetően az jellemzi, hogy *bérmunkás*. A vezetés és a kollektíva között érdekellentét alakul ki, amennyiben a vezetés — ellentétben a mai helyzettel — nem érdekelt a kollektíva bérének minél nagyobb mérvű emelésében és a foglalkoztatottak feltétlen megtartásában. (Ez az érdekellentét lehet az alapja a vezetés és a kollektíva közötti bérmegállapodásnak.) A vezetők és a kollektíva nyílt érdekellentétének megjelelése (vagy legalábbis a mainál sokkal nagyobb szerepe) megkívánja a szakszervezet pozícióinak erősítését és a vállalaton belüli munkásellenőrzés hatékony formáinak kialakítását.²⁹

A koncepció kiegészül még azzal, hogy a vállalatokat megkülönböztetik aszerint, hogy a versenyszférába sorolhatók-e, vagy sem. (Létezik hármastagolás is: versenyszféra, önelszámoló — azaz erőforrásaival gazdálkodó, de termelési szerkezetét nem tetszőlegesen alakító — és közüzemi vállalat.)³⁰ A nem versenyszférába sorolható vállalatoknál az igazgatótanácsban feltétlenül

helyet kell kapjanak az állami gazdaságirányító szervek is. (Ez egyébként sem kizárt, mint ahogy egyes javaslatokban meg is fogalmazódik.)

b) *A munkás öngazgatás* a szocializmusra vonatkozó elképzelések kialakulásával szinte egyidős idea. A gyakorlatban tartósan csak Jugoszláviában és egy ideig Lengyelországban működött (illetve korábban pár hónapig Magyarországon is). Az öngazgatás logikája sok tekintetben hasonlít a magyarországi kisebb tsz-ek érdekeltségéhez érdekviszonyaihoz.

Az öngazgatás lényege, hogy a *tőketulajdonosi funkciókat a munkástanács gyakorolja* és magához vonja a munkafeltételek, bérügyi irányítás operatív jogköreinek egy részét is.³¹

Ebben a logikában a munkás tulajdonos, ennek megfelelő — képviseleti úton gyakorolt — jogkörrel, de tulajdonosi kockázattal (azaz személyi jövedelemszintjének akár jelentősebb csökkenése is bekövetkezhet, mindenesetre a rendszer következetes működtetése valóban sokkal erősebb jövedelemdifferenciálódáshoz vezet, mint az elkülönült tőketulajdonosi szervezet garantált bérezési rendszere).

c) *A társadalmi tulajdont bérlő egyéni vállalkozó koncepciója*³², amelynek lényege, hogy a potenciális vállalkozók licitálással szerzik meg a vezetői posztot. Itt tehát *a vezető egyben tőketulajdonosként — pontosabban bizonytalan időre bérlőként, megbízott bérlőként funkcionál*, nagyvállalat esetében a kisebb részlegeket alvállalkozásba adja, így a vállalat vállalkozások hierarchikusan egymásra épülő halmaza. A munkás pozíciója bizonytalanabb, de bizonyos szempontból erősebb, mint a kollektív szerződésben garantált bérrel rendelkező bér munkásé. Más szempontból azonban feltételei hasonlóak az öngazgatásban tevékenykedő munkás pozíciójához. Azt lehet mondani, hogy *itt a munkás valahol a bér munkás és a tulajdonos munkás között félúton áll*.

Hangsúlyozzuk, a felvázolt három autonóm vállalkozási-gazdálkodási modell a gyakorlatban vagy nincs, vagy ha van, nem így funkcionál. Elképzelhető — nemcsak elvtelen, a rendszer működését lehetetlenné tevő kompromisszum formájában — a három modell bizonyos elemeinek elegyítése. (Így pl. a tőketulajdonosi szervezet mellett bérleti rendszer formájában alvállalkozás vagy kiskollektívák együttes licitje.) A modellek csak a rendszerek tiszta logikájának bemutatását szolgálják.

Mindhárom variánsnak vannak hívei, ellenzői. A viták nem egy-egy forma létjogosultságát kérdőjelezi meg, inkább azt, melyik lehet az uralkodó for-

ma. A Liska-féle koncepció aligha alkalmas nagyvállalatok irányítására. Az öngazgatás sebezhető pontjai a szélsőséges jövedelemdifferenciálódás (amelyet csak a rendszer működését erősen korlátozó megszorítások mellett lehet csillapítani), a munkásigazgatás feltételezhető ellenállása, minden átmeneti személyi jövedelemcsökkenéssel és bizonytalansággal járó, a munkafeltételek lényeges változásához vezető döntéssel szemben. Mások egészen más pozícióból azt vetik az öngazgatásos rendszer szemére, hogy a vállalatoknál nehéz érvényt szerezni a központi rendeleteknek. Ellenben nagy hajtóerőnek bizonyulhat a közvetlen tulajdonosi motiváció, a jövedelmek erősebb differenciálódása. Előnye a demokratikus jogok keményebb érvényesítése. Ebből fakad az az öngazgatási modell melletti erőteljes érv, hogy képes lehet meggátolni a visszarendeződést. (Ez azonban sem Lengyelországban, sem Jugoszláviában nem bizonyult valósnak.)³³ Az önállósult tulajdonosi szervezet reális veszélye az, hogy ezzel egy sajátos középírányítószervet vagy a mainál nagyobb hatalmú trösztközpontot hívunk életre.

A vitát aligha lehet és főként aligha érdemes most eldönteni. *Ha olyan rendszert sikerül kialakítani, amely lehetővé teszi a különböző formák egymás mellett létezését és ahol jogi korlátok nem akadályozzák a szervezeti formák önfejlődését, egymásba való átmenetét, akkor előbb-utóbb kialakul az életképes formák rendszere.*³⁴

13. A vállalati szervezeti formák már nagymértékben meghatározzák a vezetőket, a kollektíva *érdekeltségét*. Az *érdekeltség* persze sohasem értelmezhető sem egy vállalat egészére, sem valamennyi vállalatra-szövetkezetre egységesen. A tapasztalatok azt igazolják, hogy a vállalati motivációk erősen különböznek az irányítószervekhez való kapcsolat szorossága, a vállalat belső felépítése, mérete, alapvető piaca stb. szerint. Az érdekek homogenitását hangsúlyozó „*vállalati érdekelttség*” fogalom azt sugallja, hogy az adórendszer (esetleg a bérszabályozási mutató) segítségével tetszőlegesen változtathatók a vállalati törekvések. Holott nyilvánvaló — egy tőketulajdonosi szervezet, függetlenül attól, hogy az adó a hozzáadott értéket vagy a nyereséget terheli, profitérdekelt. Ugyanígy adott az öngazgatás bruttójövedelem-érdekeltsége, amely egyszerűen a munkástanácsnak arra a jogára vezethető vissza, hogy dönthet a jövedelem felosztásában személyi jövedelemre és fejlesztésre.

A) *A dolgozók érdekelttségét* a bérszabályozási (keresetszabályozási) rendszerek főleg két úton próbálják elérni:

— az egyéni bérek szabályozásával a vállalati teljesítmény függvényében;
— az egyéni bérek szabályozásával az egyén teljesítménye alapján. (Ez utóbbit szokás teljesítménybérezésnek nevezni.)

A különböző vállalati bérszabályozási formák azon alapulnak, hogy a vállalati dolgozó kollektívákat úgy lehet a leginkább érdekeltté tenni a termelés mennyiségének, minőségének és hatékonyságának, nyereségességének a fokozásában, ha az egyéni és a vállalati béreket a vállalati teljesítmény alakulásával kapcsolják valamilyen formában össze.

Az ilyenfajta szabályozás két fontos körülményt nem vesz figyelembe:

a) A vállalati teljesítmények alakulása nem a beosztott dolgozók teljesítményén múlik. A beosztott dolgozóknak, de még a középvezetőknek sincs áttekintése azon folyamatok felett, amelyektől a nyereség alakulása függ. Különösen igaz ez egy olyan árszabályozási rendszerben, amely világpiaci árbázisra épül.

b) A keresetek ösztönző (teljesítménymutatóhoz kötött) szabályozása objektív korlátok közé van szorítva. Az ösztönzés céljából végrehajtott bérintézkedések megsérthetik azokat a korlátokat, amelyek elsősorban abból fakadnak, hogy a bér- (kereset-) arányoknak a munkaerőpiaci helyzetet és a vállalaton belüli érdek- és hatalmi viszonyokat kell tükröznie. Az ösztönzésnek — azaz a keresetek széthúzásának azonos vagy összehasonlítható munkakörökben — a lehetőségét, hatékonyságát hajlamosak messze túlbecsülni.

Az egyéni teljesítményre irányuló bérszabályozás rendszere is több problémát rejt magában. A problémák egy része a teljesítménybérezési forma erőltetett alkalmazásából fakad (emellett a nemzetközi tapasztalatok is azt igazolják, hogy ha lassan is, de állandóan szűkül az egyéni teljesítménymérés lehetősége.) A problémák másik főbb csoportját az idézi elő, hogy a vállalati szintű és az egyéni szintű bérszabályozás nincs összhangban egymással. A mindennapos gyakorlat azt mutatja, hogy a vállalaton belüli ösztönzés minduntalan a vállalati bérszínvonal által meghatározott „plafon”-ba ütközik. Ezen túlmenően a központi előírások képtelenek nyomon követni a helyi munkaerőpiac sajátosságait, ami — ha a vállalatok nem játszanak ki az előírásokat — oda vezetne, hogy a bérek lépten-nyomon „kilógnának” a központilag meghatározott határok közül.

A vállalati függőség ténye mellett ma a bérszabályozás állítja a legsúlyosabb korlátot a vállalkozásszerű gazdálkodás elé. Problémáink lényege — hason-

lón a szimulált árrendszerhez —, hogy lényegében piaci (nem szabadversenyes piaci), részben a munkaerőpiac, részben az árupiac által befolyásolt folyamatokat szeretne normatívan szabályozni. A valóságban azonban egyre több differenciált elemet tartalmazó normatív szabályozás megszüntetése lehet a megoldás, és valószínűleg éppen ez tekinthető a — vállalati autonómia megteremtése mellett — másik ugrópontnak az előrelépés lehetősége szempontjából. *A jelenlegi bérszabályozást a kollektív bérmegállapodások rendszere válthatná fel. Az állam, a szakszervezet, a vállalkozók érdekképviselői szervei között az árak és bérek emelkedésére vonatkozóan éves megállapodások születnének.* Ugyancsak központi megállapodás szabályozná a jelenleginél tágabb, egyszerűbb tarifális határokat, valamint az, hogy a feltételezettől eltérő inflációs ráta esetén milyen kompenzáció illeti meg a dolgozókat. *A bérmegállapodások nyilvánosak lennének.*

Még tisztázandó — és vitatott — kérdés, hogy a garantált (megállapodásos) bért egy erősen differenciálódó és a jelenleginél jóval nagyobb súlyú nyereségrészesedés egészítse ki — mondjuk átlagosan a bérek 20 %-a — vagy pedig alacsonyabb színvonalú és nivelláltabb, afféle 13. havi fizetés legyen a részesedés. Bár a fejlett ipari országok szabályozása az utóbbihoz áll közelebb, mégis, erős munkás érdekképviselő esetén elfogadható lenne az ingadozó nyereségrészesedés is.

B) *A vezetői érdekeltség* jellegét végső soron a vezető-tőketulajdonos közötti kapcsolat, valamint a vezető kiválasztódásának módja határozza meg. A jelenlegi érdekeltségi viszonyokat is éppen a függőség ténye, a paternalizmus határozza meg.³⁵

A kisvállalkozás számos formájánál a (rövid távú) vezetői nyereségérdekeltség elmehet egészen a saját vagyona is kiterjedő kockázatvállalásig. A tulajdonosi és üzemeltetői funkció kettéválasztása esetén — történjék a menedzserrendszerben vagy öngazgatásos rendszerben — a vezető érdekeltsége kevésbé éles. A menedzserrendszerben nagyobb szerepet kap a távlati jövedelemérdekeltség, amely elsősorban a személyes fizetéssel és kevésbé az éves vállalati jövedelemtől függő mozgó jövedelemmel ösztönöz, de magában foglalja (kel-lene foglalnia) a *bukás* kockázatát is. Célszerű, hogy a tulajdonosi szervezetek meghatározott időre szerződést kössenek a vezetővel. Fenn kell tartani azt a gyakorlatban alig-alig érvényesülő szabályt, hogy a felső vezető bérének csak 75 %-a garantált, de ezt nem veszteséghez, hanem a vállalatvezető által a tőke-

tulajdonosnak benyújtott terv kudarcához kell kötni. Elképzelhető, hogy így hosszabb távon az alkalmatlan vezetők háttérbe szorulnak, növekszik a vezetői mobilitás, kialakul a vezetői képességeknek egy piacibb értéktétele.

¹ Krasznai Zoltán—Obláth Gábor: *Alkalmazkodás reformok nélkül?* Külgazdaság 1981/6.

² A leglényegesebb vélemények e vitában: Nyers Rezső—Tardos Márton: *Milyen gazdaságfejlesztési stratégiát válasszunk?* Gazdaság 1979/1.

Kozma Ferenc: *A népgazdaság optimális nyitottsága* (Külgazdaság, 1980/11.) és a cikk nyomán kibontakozott vita; Tardos Márton: *Külgazdasági alternatívák* (Külgazdaság 1981. 12.), Kádár Béla: *Változó világ és magyar gazdaság* (Gazdaság 1980. 3.), Bognár József: *Strukturális váltásunk társadalmi-gazdasági összetevői és ellentmondásai* (Közgazdasági Szemle 1980/7—8.) és Kulcsár Kálmán: *Gazdasági „kihívás” társadalmi válasz.* (Közgazdasági Szemle, 1980/7—8.)

OT Előzetes elgondolások az 1981—2000 évekre szóló hosszú távú tervezőmunka számára (1981. jún.)

³ „...a világ gazdaságához történő kapcsolódásunkban olyan képességeket és tulajdonságokat kell gazdaságunkban kifejlesztenünk, amelyekkel a gazdaságtörténelem eddigi fejlődése során csak a „versenygazdaságok rendelkeztek” — állapítja meg Bognár József (Közgazdasági Szemle 1980/7—8.)

⁴ Változnak tehát — Kornai János definíciójával — a gazdasági cselekvéseket, a döntési folyamatokban érdekelték törekvéseit befolyásoló normák.

⁵ „...a szocialista társadalom feltételei között a politika bizonyos fókig a klasszikus kapitalizmusbeli piac szerepét tölti be: a társadalmi integráció színtere, amely túlnyomórészt meghatározza a társadalmi folyamatok jellegét és befolyását, még a társadalmi élet más, „nem politikai szféráiban is” — állapítja meg Narojek (W. Narojek: *A tervező társadalom.* KJK. 1978. 42. oldal).

⁶ Megjegyzendő: nem kizárólag a szigorúan értelmezett piac tölti be a stabilizátor szerepét, hanem a hagyományos tervutasításos rendszerben a tervmódosítások rutinszerű gyakorlata, jelenleg pedig a kölcsönös szívfességek rendszere, a pénzügyi gazdálkodási szabályok átlépésének hallgatólagos tudomásulvétele, a hiánytermékek, hiánykapacitások természetes cseréje, néha pedig a „kenés”, a korrupció. Fontos hangsúlyozni; ezek a jelenségek nemcsak a második gazdaságban ütik fel a fejüket, hanem az elsőben is, továbbá, hogy ezek nélkül lényegesen nagyobb működési zavarokkal funkcionálna a gazdaság, nem kezelhetők tehát „torzulásként”. Lásd erről: Hankiss Elemér: *Társadalmi csapdák.* (Gyorsuló idő 1979.) Magvető.

⁷ A piac parciális szerepéből értelemszerűen következik a pénz parciális szerepe is. A pénz elkülönített kasszákbán, érdekeltségi alapokban, beralapban, decentralizált pénzalapokban stb. jelenik meg jövedelemként s csak az azonos kasszákból finanszírozható célok versenyezhetnek egymással, azok is számos adminisztratív korlát által körülhatároltan.

⁸ „A magyar vállalatok függetlenségének korlátja először is az, hogy egy hierarchikusan szervezett gazdaságirányítási rendszer legalsó szintjén helyezkednek el” — írta Tardos Márton (*A gazdasági verseny problémái hazánkban.* K. Sz. 1972/7—8.) Vö. még: Patai Mihály: *„Beszűkült közgazdasági mozgástér...”* (Pénzügymin. KISZ Szerv. 1981.)

⁹ A 70-es évek elejéhez képest 1980-ra (tehát már a szabályozómódosítások utáni helyzetben)

jelentősen, kb. 5—6%-kal nőtt az egységnyi netto nemzeti értékre jutó állami támogatás. Általában növekedett a költségvetés újraelosztó szerepe, jelezve, hogy a szabályozás normativitására, következtetessé tételére tett erőfeszítések nem hoztak fordulatot.

¹⁰ Ebben a kérdésben könnyen eshetünk optikai csalódás áldozatául. Minél inkább válik részben központi ráhatásra, részben ennek nyomán beinduló vegetatív folyamatok eredményeként szűk keresztmetszetté a konvertibilis import, annál inkább látszik racionálisnak a szűk keresztmetszetté váló import helyettesítése. Nem azért kerül majd egyre inkább előtérbe az importhelyettesítő fejlesztés, mert gazdaságos (és ésszerű volna), hanem azért válik gazdaságossá, mert az importkorlátozáson, szűk keresztmetszet keletkeztetésén keresztül azzá tesszük. Ez is példa a gazdaságpolitika önigazolóképeségére.

¹¹ Gács János: „*Importkorlátok, hiányjelenségek és vállalati alkalmazkodás*” (KOPINT 1980) c. tanulmánya mutatja be az importkorlátozás működési mechanizmusát.

¹² Juhász Pál—Antal László: *Javaslat fogalmi keret kialakítására a gazdasági mechanizmusunk továbbfejlesztéséhez.* (Kézirat 1981.)

¹³ Lényegében így definiálja Kornai János a kemény költségvetési korlátot a *Hiány* c. könyvében. (KJK 1981.)

¹⁴ Salgó István: *A magyar külkereskedelem strukturális jellemzői* (36—39. oldal). (Kézirat)

¹⁵ A kérdést részletesen tárgyalja Patai Mihály: *Beszűkülő külgazdasági mozgástér* c. tanulmánya.

¹⁶ Ezt a koncepciót Kádár Béla fejti ki első ízben a *Szerkezeti változások a világ gazdaságban* c. könyvében. (KJK. 1979.)

¹⁷ Ezt éppen a román iparosítás-korszerűsítési hullám kudarca látszik igazolni. (Lásd: Magyar Bálint: *Hipotézisek a második világháborút követő román és bolgár gazdaságfejlődés összehasonlító tanulmányozásához.* Világ gazdasági Kutató Intézet, 1980. jan.)

¹⁸ Ezt érdekes módon éppen Kozma Ferenc írta meg egy korábbi periódusában a „*Két Európában*”. (KJK 1968.)

¹⁹ Lásd: Kádár Béla: „*Szerkezeti változások a világ gazdaságban*”. (KJK. 1979.) és Inotai András: „*A regionális integrációk az új világ gazdasági helyzetben*”. (KJK, 1980.)

²⁰ „A szocializmusban is létezik valamiféle sajátos társadalmi inercia, bürokratikus merevség...” — állapítják meg cikkükben Nyers Rezső és Tardos Márton (i. m.)

²¹ Magyarország időközben csatlakozott az IMF-hez. — A szerk.

²² Lásd: Hegedűs József—Tosics Iván: *Lakáspolitikai és lakáspiac.* Valóság 1981/7.

²³ A kollektív vezetés szükségességét Sárközy Tamás fogalmazza meg „*Népgazdaságunk szervezeti rendszeréről*” c. tanulmányában. (1981. kézirat.)

²⁴ Lásd erről részletesebben: Juhász Pál—Antal László: „*Javaslat fogalmi keret kialakítására.*”

²⁵ A jugoszláv gazdaságirányítási gyakorlatban ez funkcionál, bár a tapasztalatok korántsem olyan kedvezőek, mint ahogyan ezt pusztán logikai alapon feltételezhetnénk. (Lásd erről bővebben Soós Károly Attila: „*A jugoszláv gazdaságirányítási rendszer tanulságai*” (Vállalkozó Kutatói Csoport kézirata, 1981.)

²⁶ Ilyen irányú elképzeléseket fogalmaztak meg Tardos Márton és Kopátsy Sándor: Tardosnál

az önállósult tulajdonosi szervezet a TKB (Termelési és Kereskedelmi Bank), Kopátsynál a holding. Az elnevezésbeli különbség nem takar lényeges tartalmi differenciát.

²⁷ A részvényt piac funkcióját Kopátsy Sándor elemzi. Lényeges megállapítása, hogy a termékpiac ex-post értékelő jellegével szemben a részvényt piac ex-ante minősíti a vállalatokat.

²⁸ Szamuely László: „*Ipari demokrácia Nyugat-Európában?*” c. (Magvető 1980.) könyve ismerteti a fejlett tőkés országok némelyikében már kialakult formákat. Az esetek többségében a munkások felügyelő-bizottsági részvételéről van szó, néha azonban paritásos alapon helyet kapnak az igazgatótanácsban is.

²⁹ A nyugat-európai országokban kialakult üzemi bizottságoknak a termeléspolitikai kérdésekben (a munkafeltételeket, bérvizonyokat közvetlenül nem befolyásoló kérdésekben) csak véleménynyilvánítási joga van. Ellenben joga van arra, hogy ellenőrizze (könyvszakértővel ellenőriztesse) a vállalat ráfordításait, eredményét, közvetlenül beleszólhat a munkásfelvételbe, elbocsátásokba, munkások átsorolásába, a munkakörülményeket befolyásoló szervezési, technológiai változtatásokba stb. (Lásd Szamuely i. m.)

³⁰ Lásd: Tardos Márton i. m. és Gergely István: „*A szocialista vállalat három típusa*” c. cikket. Közgazdasági Szemle, 1973. 7—8. 863—882.

³¹ Az öngazgatás hatóköréről lásd: Lengyel László: „*Gazdasági mechanizmusok és reformok*” (Pénzügyminisztérium KISZ Szervezete 1981); Soós Károly Attila: „*A jugoszláv gazdaság és öngazgatási rendszer tanulságai*” (Vitaindító előadás, „Gazdaságpolitika, gazdasági szervezet” konferencia 1980, 1981.).

³² Lásd erről Liska Tibor vállalkozáskutatással foglalkozó tanulmányait.

³³ Ezekről az érvekről -ellenérvekről lásd Lengyel László i. m., Soós Károly Attila i. m. és Tardos Márton i. m. és Csillag István: „*A gazdasági mechanizmus továbbfejlesztése*” (Pénzügyminisztérium KISZ Szervezete 1981) c. munkáit.

³⁴ Lásd Juhász Pál—Antal László i. m.

³⁵ A vezetői érdekeltség valóságos rendszerét jól jellemzi Forgács Katalin: „*Tisztviselők vagy menedzserek*” c. cikke. Valóság, 1981/7.

Szociálpolitika az államszocializmusban

Piac, redistribúció és társadalmi egyenlőtlenségek
a kelet-európai szocialista társadalmakban

Bevezetés

Egy korábbi cikkünkben úgy véltük, hogy a kelet-európai államszocialista társadalmakban, melyeket elsősorban a redistribúció integrál, a társadalmi egyenlőtlenségeket a redistributív mechanizmusok hozzák létre, és az alárendelt piaci mechanizmusok ellensúlyozzák. Mindez ellentétes az elsődlegesen a piac által integrált nyugati kapitalista társadalmakkal, amelyekben a piaci mechanizmusok indukálják a legfontosabb egyenlőtlenségeket, s a kormányzati jóléti redistribúció játssza az egyenlősítő szerepét — több-kevesebb sikerrel. Az elmúlt évtizedben Magyarországon végrehajtott piacorientált reform tapasztalatainak figyelembevételével most újra szeretnénk foglalmazni a fenti hipotézist. Ebben a cikkben azt állítjuk, hogy a piacorientált reform ugyan valóban játszott bizonyos kiegyenlítő szerepet, de mindezenközben megkezdte saját speciális egyenlőtlenségeinek létrehozását is, s végezetül bizonyos mértékben az a helyzet állt elő, hogy a redistribúció és a piac által indukált egyenlőtlenségek elkezdték egymást erősíteni ahelyett, hogy egymást ellensúlyozták volna.

Ebben a cikkben ezen új hipotézis teoretikus és szociálpolitikai következményeit is kifejtiük.

Korábbi cikkünkben kihívást intéztünk Polányi Károly elmélete ellen (melyet sok szociálpolitikával foglalkozó teoretikus oszt), s azt állítottuk, hogy a piacban nincs semmi olyan, ami inherensen inegalitáriánus lenne, s nem létezik semmi inherenssem egalitáriánus a redistribúció terén sem. Ehelyett a mi „revizionista Polányi-féle” elméletünk azt hangsúlyozta, hogy mindig a domináns gazdasági mechanizmus a felelős az egyenlőtlenségek alapvető struktúrájáért. Túlnyomórészt szintén Polányi szellemében síkra szálltunk még ezenkívül a vegyes gazdaságok mellett abban a hitben, hogy a fenti rendszerekben a másodlagos mechanizmusok egyenlősítő hatást fejtenek ki (lásd a piac

egyenlősítő szerepét az elsődlegesen redisztributív államszocialista gazdaságokban). Jelenlegi cikkünkben is fenntartjuk ezen elmélet alapvető tételeit, de ezeket most az új empirikus eredmények figyelembevételére alapján módosítjuk és bővebben kifejtjük. Most a következőket állítjuk: mivel a másodlagos mechanizmusok — legalábbis abban az esetben, ha elég erősek — szintén képesek létrehozni a saját, az egész rendszer szempontjából másodlagos egyenlőtlenségeiket, amelyek bizonyos fókig még tovább is erősítik a már meglévő elsődleges egyenlőtlenségeket, ezen összetett egyenlőtlenségi rendszer szabályozása csak akkor lehetséges, ha harmadlagos mechanizmusokat is meghonosítanak. Ahhoz, hogy ezek a harmadlagos mechanizmusok hatékonyan tudják ellensúlyozni a másodlagos egyenlőtlenségeket, az elsődleges mechanizmusokéhoz hasonló jellegzetességekkel kell rendelkezzenek, de nem lehetnek azokkal azonosak, mivel nem erősíthetik az elsődleges egyenlőtlenségeket sem. Az államszocialista társadalmak esetében ez a harmadik mechanizmus csak a redisztribúció módosított változata, nevezetesen csak jóléti redisztribúció lehet, amely egyaránt különbözik majd az elsődleges redisztributív mechanizmustól, melynek fő célja a gazdasági reprodukció szabályozása (ezen jelleg hangsúlyozása érdekében az elsődleges redisztribúciót gazdasági redisztribúciónak nevezzük), s az árszabályozó piactól is. Éppen ezért új elméletünk csupáncsak a piac és redisztribúció „revizionista Polányi-féle” elméletének bővített változata.

Korábbi munkánkban azt állítottuk, hogy az államszocialista társadalmakban a társadalompolitika, mely a társadalmi egyenlőtlenségek szabályozását célozza, függhet a piactól mint saját politikai eszközétől. Most úgy véljük, hogy a piac térnyerése miatt, s azért, mert a szocialista gazdaság egyre inkább vegyes gazdasággá válik, létrejött annak a lehetősége és kialakult az igény arra, hogy ezeket a piaci eszközöket a kormányzat jólétorientált redisztributív beavatkozásával egészítsék ki. Ezzel a javaslatunkkal bekapcsolódunk abba a jelenleg is folyó, rendkívül fontos vitába, mely a szocialista társadalmakban a szociálpolitikáról folyik. Ezen vita (mely napjainkban különösen Magyarországon éles) főszereplői a következők: a „társadalmi reformerek”, a „liberális gazdasági reformerek” és a „konzervatív beállítottságúak”. A társadalmi reformerek már jó ideje a szociálpolitikai intézkedések kiterjesztését és a meglévőnél jólétorientáltabb kormányzati redisztribúciót javasolják. A liberális gazdasági reformerek meglehetősen szkepticizmussal fogadták ezeket a javasla-

tokat. Az utóbbi két évtizedben a liberális gazdasági reformerek elsődleges célja az volt, hogy gyengítsék a rendszer bürokratikus-redisztributív elemeinek meghatározó túlsúlyát, s hogy elősegítsék a gazdaság vegyes jellegét. Megpróbálják limitálni az állami szervek redisztributív tevékenységét, elsősorban megkísérik a nyereséges vállalatoktól elvett nyereség összegét minimalizálni, s biztosítani azt, hogy a nem nyereséges vállalatok a lehető legkevesebb kormányzati támogatást kapják. A liberális reformerek számára a kevesebb redisztribúció azt jelenti, hogy a vállalatoknak „keményebb költségvetési korlátokkal” kell számolniuk, s a nemzetgazdaság az eddiginél hatékonyabbá válik. A liberális reformerek újra és újra azzal vádolják a társadalmi reformereket, hogy elárulják a reform ügyét. Attól tartanak, hogy a társadalmi reformerek, minden jószándékuk ellenére, segítik azokat a konzervatív beállítottságú erőket, amelyek egyetlen célja, hogy a piaci erők által indukált egyenlőtlenségek következtében kialakuló feszültségeket a korábbi *status quo*, a gazdaság bürokratikus-redisztributív integrációjának helyreállítására használják fel. A társadalmi reformerek kényelmetlenül érzik magukat a rájuk ragasztott „reakciós” címke miatt, s el is kívánják határolni magukat a konzervatív beállítottságúaktól, de mind ez ideig nem sikerült közös álláspontra jutniuk egy átfogó társadalmi-gazdasági reform érdekében. Jelen cikkünk legfontosabb politikai következtetése az, hogy lehetőség van egy, a társadalmi-gazdasági reform érdekében létrehozott közös platform kidolgozására. Elméletünkéből következően, egy efféle stratégia magja csak az lehet, ha világosan elválasztják a „gazdasági” és a „jóléti” redisztribúció elméleti, intézményi és pénzügyi forrásait. A liberális gazdasági reform tovább lazíthatná a gazdasági redisztribúciót, és továbbra is állhatatosan javasolhatná a kormányzat jóléti redisztributív tevékenységének kiterjesztését; tehetné ezt egészen addig, amíg a kisajátított nyereségekből létrehozott és beruházási támogatásokra használt alapokat (lásd például a gazdasági redisztribúció pénzügyi forrásait) teljesen szét nem választják a jóléti költségvetéstől. A jóléti redisztribúció, melyet a „kemény”, szigorúan kikényszerített és objektíven megállapított adózási rendszerből finanszíroznak, nem gyengíti a költségvetési korlátokat, s éppen ezért nem találni semmi okot arra, hogy a liberális reformerek ne a jóléti redisztribúció mellett és a gazdasági redisztribúcióval szemben foglaljanak állást.

A bürokratikus-redisztributív mechanizmus által létrehozott egyenlőtlenségek

Korábbi cikkünkben, melynek *Társadalmi egyenlőtlenségek az államszocialista redisztributív gazdaságokban* volt a címe, a társadalmi egyenlőtlenségek eredetét vizsgáltuk a kelet-európai szocialista társadalmakban. Fő elméletünk az volt, hogy amíg a nyugati tőkés gazdaságokban a legjelentősebb egyenlőtlenségeket a piac hozza létre, addig a kelet-európai szocialista gazdaságokban az egyenlőtlenségek a kormányzati redisztribúció, a szűkös javak és szolgáltatások adminisztratív elosztásának az eredményei. Ezen túlmenően még azt is hozzátettük, hogy Nyugaton a piac által kiváltott egyenlőtlenségeket a jóléti állam utólagos redisztributív beavatkozása valamelyes sikerrel korrigálja. Kelet-Európában ezt a viszonylagos egyenlősítő szerepet a piac játssza (Szelényi I. 1978.).

Empirikus evidencia

A fenti elmélet bizonyítására szolgáló tények elsősorban a lakáselosztásról az 1960-as évek végén Magyarországon folytatott kérdőíves kutatás eredményei. A kutatás adatai azt mutatták, hogy a szubvencionált tanácsi lakásokat elsősorban az átlagosnál magasabb jövedelműek kapták, s az alacsonyabb jövedelmi csoportoknak minden támogatás nélkül kellett megépíteniük a saját házukat, vagy megvenni azt az árszabályozó piacon. Több redisztribúció, több tanácsi lakásokra fordított központi kiadás — mindez jó a tehetősebbek számára, míg az, amikor kevesebb pénzt költ a kormány a tanácsi lakásokra, de a piacon javulnak a hitelfeltételek stb., kedvező a szegényebbeknek (Szelényi I. 1983.).

Úgy véltük, hogy a lakáshelyzet csak egy példa volt a redisztribúció inegalitáriánus és a piac egyenlősítő hatásaira az államszocialista rendszerű országokban. A hetvenes évek végére az empirikus kutatások — melyeket bizonyos fokig az általunk a lakáselosztás ügyében végzett kutatások — inspiráltak, számtalan területen feltárták a szocialista állam redisztributív beavatkozásainak egyenlőtlenítő hatásait. Most csak néhányat sorolunk fel ezen munkák közül:

a) Ladányi János például a fogyasztóiár-rendszert elemezte. Annak ellenére,

hogy az egyes termékek árát támogató, míg másokat megadóztató politika ideológiai igazolásául igen gyakran a társadalmi igazságosságra való hivatkozás szolgált, Ladányi János a családi költségvetések elemzése alapján bebizonyította, hogy az alacsonyabb jövedelmi csoportok rendszeresen kevesebb olyan terméket fogyasztanak, melyek ártámogatásban részesülnek, mint a magasabb jövedelműek. Végül is a szegények tehát jobban jártak volna a kormányzati ár-szabályozás nélkül (Ladányi J. 1975.). Ezzel a cikkével Ladányi kihívást intézett a közgazdászok körében elterjedt nézet ellen, miszerint az árak adminisztratív szabályozása ténylegesen egyenlősítő szerepet tölt be. (Jávorka E. 1970, Hoch R. 1972.). A legutóbbi szakirodalom megosztott. Úgy tűnik, hogy Ferge inkább a korábbi álláspontot vallja (Ferge Zs. 1979. 281–287. o.), míg Kolosi hajlik arra, hogy elfogadja Ladányi nézetét (Kolos T. 1983. 149. o.).

b) Vági Gábor a területfejlesztés támogatási rendszerét elemezte. Arra a következtetésre jutott, hogy a fejlesztési szubvenciót szisztematikusan a városok, különösen az adminisztratív központok és a nagyobb falvak kapják. A kisebb és szegényebb falvak nem kaptak semmiféle támogatást. Minél szegényebb egy falu, annál jobban járt volna akkor, ha eltörölték volna a területfejlesztés központi kormányzat által működtetett támogatási rendszerét, s ha ehelyett a tanácsok megkapták volna a fennhatóságuk alá tartozó területen működő vállalatoktól való adószedés jogát. A központi kormányzatnak a területfejlesztésbe történő redisztributív beavatkozása nélkül a regionális fejlődés sokkal egalitáriánusabb lenne (Vági G. 1975. Ezen politika következményeinek szempontjából lásd Vági G. 1982, mely a korábbinál sokkal óvatosabb megfogalmazású).

c) Hegedűs József és Manchin Róbert a magasán szubvencionált üdülési lehetőségek hozzáférhetőségét elemezték. Azt találták, hogy az alacsonyabb jövedelmi csoporthoz tartozók kisebb valószínűséggel jutnak el a legjobb, legnagyobb mértékben szubvencionált vállalati vagy szakszervezeti üdülőkbe stb. Ha az embereknek piaci árakat kellene fizetniük az üdülőkért, akkor a magasabb jövedelmi csoporthoz tartozók kevesebb szubvenciót kapnának, s csökkenne a gazdagok és a szegények közötti egyenlőtlenség mértéke (Hegedűs J. és Manchin R. 1982.). A fenti tények alapján azt feltételeztük, hogy szisztematikus kutatással ugyanezt a tendenciát találnánk az egészségügyi ellátás, az oktatás, a béren kívüli juttatások stb. terén is (Szalai Júlia nemrégiben az egészségügyi ellátásban meglévő egyenlőtlenségekről adott átfogó beszámolót; lásd Szalai J. 1984.).

Úgy véltük, hogy a fenti kutatási eredmények következtében újra át kell gondolni Polányi munkáját a redisztribúció és a piac kapcsolatáról, különösen azon speciális vonatkozásban, hogy ez a kapcsolat milyen hatással van a társadalmi egyenlőtlenségekre. Polányi elsősorban a piacgazdaságot kritizálta. Fő célja, a *The Great Transformation* című művével kezdődően egészen a gazdasági antropológiáról írott későbbi munkájáig az volt, hogy bemutassa a piac történelmi átmenetiségét és hiányosságait (Polányi K. 1957/A és 1957/B). Már a *The Great Transformation*-ben úgy vélte, hogy a piac önmagában sohasem volt képes a gazdaság integrálására. Amikor a *The Great Transformation*-t írta, Polányi úgy gondolta, hogy a nagy válság és a II. világháború utáni „rekonstrukció” csak akkor lenne lehetséges, ha tovább korlátoznák a piac szerepét. A fejlett társadalmak ezen új és az eddiginél jóval összetettebb gazdasági fejlődésében mi helyettesítheti, illetve mi egészítheti ki a piacot? Az 1940-es és 50-es években Polányi megkísérelt elméletileg koherens és politikailag életképes választ adni erre a kérdésre. A *Trade and Market in Early Empires* című könyvében a „gazdasági integráció módozatainak” komplex elméletét dolgozta ki. Itt három olyan eltérő sémát különböztetett meg, amelyek képesek egy gazdasági rendszer integrálására. A piacot csak ezen módozatok egyikeként definiálja, s az integráció másik két mechanizmusaként a reciprocitást és a redisztribúciót nevezte meg. A reciprocitás, a redisztribúció és a piac egymástól eltérően integrálják a gazdaságot, de hibás a klasszikus gazdaságelmélet azon feltételezése, hogy a piac racionális, míg a reciprocitás és a redisztribúció csak premoderne, s ebből következően irracionálisak. Bár Polányi empirikusan mindig a prekapitalista társadalmak példájával illusztrálja a redisztribúció és a reciprocitás által integrált társadalmakat, kétségtelen, hogy legalább a redisztribúciónak lehetséges egy „modernizált” formája is. Sokkal problematikusabb már, hogy a reciprocitás a modern, komplex gazdaságokat is képes-e integrálni. A reciprocitás szerepet játszhat a modern társadalmak mikroegységeinek integrálásában, hisz a családok gazdaságilag funkcionálhatnak a reciprocitás elve alapján is, de azt már meglehetősen nehéz elképzelni, hogy teljes nemzetgazdaságok működhessenek ily módon. Másrészt viszont tény, hogy a redisztribúció semmiképpen sem korlátozódik a kisméretű szervezetekre; a nagy birodalmak integrációjának módja a redisztribúció volt, s ez adaptálható a

jelenlegi társadalmakra is. Polányi szerint ez nemcsak lehetséges, de úgy gondolja, hogy szükséges is: a nagy válság következtében a piacgazdaság ellentmondásai elmélyülnek. A piac egyre erőteljesebben inegalitáriánus hatásai már a nyugat-európai társadalmak politikai stabilitását is veszélybe sodorhatják. A kapitalizmus csak akkor számíthat túlélésre, ha a redisztribúció egyre inkább kiegészíti a piacot, s ellensúlyozza annak inegalitáriánus következményeit.

Polányi „redisztribúció”-elméletének alkalmazhatósága az államszocialista gazdaság elemzésére

Elfogadjuk a Polányi-féle elemzést. Valóban értelmes az az érvelés, miszerint a kapitalizmus keretei között a piac az egyenlőtlenségek fő forrása, s ahogy a kapitalizmus a nagy válság után a növekedés „intenzív szakaszába” ér, ezeket az egyenlőtlenségeket az integráció kiegészítő másodlagos mechanizmusa, a jóléti redisztribúció ellensúlyozza. Ezen logika keretein belül maradva extrapoláltuk az elemzést a szovjet típusú államszocialista gazdaságokra (Konrád Gy. és Szelényi I. 1979. 47—67. o.). Polányi maga úgy vélte, hogy a Szovjetunió a „redisztributív gazdaság” modernizált változata, de teljesen sohasem fejtette ki a gazdasági integráció ezen új módját. Ráadásul, nem tett fel kérdéseket sem a redisztribúció modern rendszereiben meglévő társadalmi egyenlőtlenségek és konfliktusok természetére, sem forrásaira vonatkozóan.

Polányinak a gazdasági integráció módozataival kapcsolatos elméletéhez itt két megjegyzést szeretnénk hozzáfűzni:

1. A szovjet típusú gazdaságokat modern redisztributív gazdaságoknak nevezzük, s Polányi érveléséhez hasonlóan úgy véljük, hogy mivel ezek a gazdaságok belépnek az intenzív növekedés szakaszába, ezzel együtt egy vegyes jellegű gazdaság irányába is el kell mozdulniuk, s a szovjet típusú gazdaságok esetében ez olyan vegyes gazdaság felé történő elmozdulást jelent, melyben a redisztribúció fenntartja hegemoniáját, de kiegészül a piaci mechanizmussal.
2. Úgy véljük, hogy maga a piac nem bír semmiféle inherensen „inegalitáriánus” jelleggel, s a redisztribúció sem rendelkezik semmilyen benne rejlő „egalitáriánus” jellemzővel. Mindig a domináns mechanizmus hozza létre a fő egyenlőtlenségeket, s a kiegészítő/másodlagos mechanizmus ellensúlyozza őket.

A következő táblázat a kapitalista és az államszocialista gazdasági rendszereket a gazdasági növekedésük különböző szakaszaiban meglévő gazdasági integrációs módozataik szerint jellemzi.

1. Integrációs mechanizmusok a kapitalizmusban és az államszocializmusban

	Kapitalizmus	Államszocializmus
Az extenzív növekedés szakasza	A piac egyeduralma	A redistribúció egyeduralma
Az intenzív növekedés szakasza	A piac domináns, a redistribúció kiegészítő, másodlagos	A redistribúció domináns, a piac kiegészítő, másodlagos

De mi is a jelentése az „egyeduralomnak” avagy a „dominánsnak” ebben az összefüggésben? (Egyébként az egyeduralom túlzás: nem létezik olyan gazdasági rendszer, amelyet csupáncsak egyetlen mechanizmus integrált volna. Még a „laissez faire” kapitalizmusban, a piaci integráció „egyeduralma” alatt is létezett valamiféle redistribúció és reciprocitás. Úgyszintén a szocialista tervutasításos gazdaságok legszélsőségebb eseteiben, mint amilyen a hadikommunizmus volt, a „redistribúció egyeduralma” alatt sem volt teljesen kiiktatva a piac.) Úgy véljük, hogy az integráció meghatározó módozata az, amelyik a reprodukciós folyamat logikáját szabályozza, és — ennél specifikusabban fogalmazva — az, amelyik a beruházási javak és a munkaerő allokációjának logikáját kialakítja. A jelenlegi nyugati gazdaságokat, még fejlődésüknek jóléti államnak nevezett fejlődési szakaszában is, a „piaci mechanizmusok uralják”, mivel a beruházási döntések azon a logikán alapulnak, miszerint a magánberuházók a versenyen alapuló beruházási piacon hosszú távon maximalizálni tudják nyereségüket. Ezekben a társadalmakban a redistributív mechanizmus csak a gazdasági rendszer „perifériáján” működhet, vagyis általában a „termelési szférán” kívül, a fogyasztás és a társadalmilag fontos fogyasztási cikkek elosztásának szférájában. Az államszocialista gazdaságokban a „redistribúció domináns”, mivel a legtöbb beruházási döntés a központi tervezési apparátusban születik. A tervezők csak a gazdaság „perifériáin”, a fogyasztás szférájában engedik működni a piacot. Ebből következően a re-

disztribúciónak különböző jelentése van Keleten és Nyugaton. Nyugaton a redisztribúció a jövedelemnek (a piac által létrehozott jövedelmeknek) a népesség különböző csoportjai közötti átcsoportosítását jelenti. Keleten a redisztribúció azt jelenti, hogy a vállalati jövedelmeket a központi kormányzati apparátusok elvonják az állami költségvetés számára, s ezeket a jövedelmeket aztán kormányzati szubvenciók, támogatások vagy egyéb juttatások formájában újra elosztják a termelés és az újratermelés szférájában.

Az eddigi leírás az „ideál” vagy „tisztá” típusok közötti különbségekre vonatkozott. Valójában a nyugati gazdaságokban tendencia mutatkozik az állami redisztributív tevékenységeknek a beruházási és a munkaerő-allokációs szférára való kiterjesztésére, s ehhez hasonlóan előfordulhat, hogy a piaci erők „beszívárognak” az újratermelés logikájába Kelet-Európában is. Néhány nyugati országban, különösen Svédországban a „radikális” szociáldemokraták elkezdtek beszélni a „beruházási döntések társadalmasításáról”, mely azt jelentené, hogy a beruházásokat és általában a tőke mozgását, bizonyos fokig ellenőriznék a szakszervezetek vagy a kormány. Néhány kelet-európai országban, például Magyarországon, a közgazdászok beruházási vállalatok vagy konszernek megalapítását javasolják, melyek révén lehetővé válna, hogy a tőke a verseny-piac profitmaximalizációja szerint mozogjon (Tardos M. 1982.). Az ez irányba tett lépések fontos mozzanatai lennének a konvergenciának. Ez a konvergencia magába foglalná a társadalmi szerkezet mélyreható változását, s éppen ezért csak intenzív társadalmi viták és küzdelmek árán következhetne be. Bár a beruházási döntések társadalmasítása, a gyárak bezárásával kapcsolatos törvényhozás (ez jelenti az amerikai lépést a beruházások társadalmasítása felé: lásd: Bluestone, B. és Harrison B. 1982.), s az „új tervezési egyezmény” (New Planning Agreement, a terminológia brit munkáspárti ideológiák szüleménye, lásd Holland, S. 1978.) sok nyugat-európai országban politikai napirenden van, jól látható, hogy ezen kérdések körül még rendkívül heves viták fognak kirobbanni. Úgy tűnik, hogy a tőke készen áll a heves harcra, s „sztrájkkal” válaszol majd minden olyan jelentősebb kísérletre, melynek célja az állami beavatkozások minőségi kiterjesztése lenne a tőkemozgások területén. Ehhez hasonlóan: akkor, amikor a legtöbb kelet-európai országban a piaci reform folytatására számítunk, azt is feltételezzük, hogy a pártapparátusok egy tekintélyes része ellen fog állni a beruházási javak „áruvá tételének”, s annak, hogy ebben a szférában a tervezés eddigi eszközeit a piac szabályozó

mechanizmusa váltsa fel (Kovács J. M. 1984. 42. o.). Mindezt nem tartjuk meglepőnek: végül is egyik hegemonikus integrációs módozatnak egy másikkal való helyettesítése változást jelent a társadalom természetében, változást hoz az alapvető osztálykapcsolatokban és a hatalom megosztásának természetében is.

Egyik legutóbbi cikkében Kornai János, a kelet-európai közgazdászok egyik legjelentősebbike és a liberális gazdasági reform egyik fő teoretikusa, az államszocialista gazdaságok meglehetősen egyszerű megfogalmazását adja (Kornai J. 1983.). Kornai a gazdasági rendszerekről készített ambiciózus történeti keresztmetszet-elemzésében különbséget tesz a „piaci”, a „bürokratikus”, az „etikai” és az „agresszív” koordináló mechanizmusok között. Ebben a sémában — Polányiéhoz hasonlóan — a koordináló mechanizmusok közül csak kettő, nevezetesen a „piac” és a „bürokrácia” bizonyul elég életképesnek a modern, komplex ipari társadalmakban ahhoz, hogy a gazdasági makrofolyamatokat integrálni tudja (Kornai J. 1983/A. 1034. o.). Bár ebben a műben Kornai nem nyújt explicit összehasonlítást a jóléti kapitalista és az államszocialista rendszerek között, ha az ember ezt a cikket együtt olvassa a szerző nagyhatású művével, a *Hiánnyal* (Kornai J. 1980.), akkor Kornait a következőképpen lehet interpretálni: 1. Az államszocialista gazdaságok azok, amelyekben a „bürokratikus” a domináns koordináló mechanizmus; 2. Az efféle bürokratikus koordináló mechanizmus dominanciája azt jelenti, hogy a központi bürokráciák, a vállalatok működésébe történő redisztributív beavatkozásaik révén (olyan vállalatok megsegítése állami szubvenciókkal, melyek egyébként csődbe mennének, s e célból a nyereséges vállalatok jövedelmének elvonása) felpuhítják a vállalatok költségvetési korlátait. Más szavakkal, ez a kormány bürokratikus-redisztributív beavatkozása, s ezek azok az „intézményi adottságok” (Kornai J. 1980. 583. o), melyek a puha költségvetési korlátokért felelősek. 3. A költségvetési korlátok puhasága révén a szocialista gazdaságok „erőforrás-korlátos” rendszerekké válnak (a kapitalista gazdaságok „keresletkorlátosak”), és a végén elkerülhetetlenül krónikus hiányt produkálnak, s tendenciát mutatnak arra, hogy a nem mobilizálható slackek felhalmozódjanak (Kornai J. 1980. 46—52. o.). A termékek kényszerhelyettesítése (Kornai J. 1980. 52—54. o.) olyan negatív következményekkel fenyeget, melyek kihatnak a termékek és a termelékenység minőségére, s ez különösen elfogadhatatlan a gazdaságfejlődés intenzív szakaszában. Ez az oka annak, hogy bár min-

den modern gazdaságnak olyan vegyes gazdaságnak kellene lennie, amely mind a piaci, mind pedig a bürokratikus koordináló mechanizmusok által működik, a kelet-európai gazdaságokban „... sok olyan terület van, amelyen a piaci mechanizmusnak több lenne az előnye, mint a hátránya. Ezért érdemes és szükséges munkálkodnunk a bürokratikus koordináció lényeges visszaszorítása és a piaci koordináció nagymérvű kiterjesztésén.” (Kornai J. 1983/A. 1037. o.)

Kornai elemzése mind a diagnózis, mind pedig a terápia kérdésében nagyon hasonlónak tűnik a miénkhez: a kelet-európai gazdasági rendszereket bürokratikus-redistributív integráló mechanizmusok uralják, és az intenzív fejlődésbe való átmenet idején csökkenteni kell a bürokratikus-redistributív beavatkozás szerepét, és növelni kell a piac szerepét. De míg Kornai azt magyarázza meg, hogy gazdaságilag miért elkerülhetetlen ez a terápia (a költségvetési korlátok „keményebbé” tétele a minőség, a termelékenység stb. javítása érdekében), a mi elemzésünk — legalábbis reméljük — szociológiai dimenziókkal tudja ezt kiegészíteni. Elemzésünk célja annak megmutatása, hogy a gazdasági mechanizmusok változó egyensúlya milyen társadalmi következményekkel jár, továbbá az, hogy feltárjuk a domináns integrációs mód megváltoztatását célzó reformok társadalmi korlátait is.

Redistributív igazságtalanság: a domináns redistributív mechanizmus inegalitarizmusa

Korábbi cikkünk és az alapjául szolgáló empirikus tények egy fontos vonatkozásban ellentmondanak mind Kornainak, mind Polányinak. Amint azt már Polányival kapcsolatban megjegyeztük, a piac által létrehozott egyenlőtlenségeket korrigáló „redistributív igazságosság” ideája kétségtelenül helyesnek bizonyult, s nem igényelt további módosítást. Rendkívül érdekes viszont, hogy Kornai és valószínűleg minden olyan kelet-európai teoretikus, aki a piacorientált reform mellett foglal állást, „defenzívába” kerül akkor, amikor a „társadalmi igazságosság” problematikája kerül napirendre. A gazdasági reformerek a piaci reformot a hatékonyság nevében sürgetik, és rendkívül tipikus módon elfogadják azt, hogy a hatékonyság megvalósulásáért fizetett ár az egyenlőtlenség. Hegedűs András, aki az 1960-as évek közepén a magyar gaz-

dasági reform egyik fő ideológusa volt, a fenti dilemmát úgy fogalmazta meg, mint az „optimalizáció” és a „humanizáció” követelményei közötti ellentmondást: a szocializmus etikai, humanista megfontolásai korlátot kellene hogy állítsanak a piac terjeszkedése, az optimalizálás követelményei előtt (Hegedűs A. 1964.). Kornai osztja ezt a nézetet akkor, amikor annak okait tárgyalja, hogy a bürokratikus koordinálást miért nem lehet kiküszöbölni. Az általa felsorolt okok közül az egyik (az „externalitások” és a „monopóliumok” problémáján kívül) az, hogy igény van az igazságos jövedelemelosztás garantálására. Kornai szerint: „A piac úgy differenciálja a jövedelmeket, hogy eközben szükségképpen megsérti az igazságos jövedelemelosztásra vonatkozó erkölcsi posztulátumokat. (...) Igazságosabb jövedelmi arányok kialakításához... újraelosztást szolgáló beavatkozások kellene. (...) Minél erősebb a társadalmi igény a redisztribúcióra, annál nagyobb lesz a bürokratikus mechanizmus szerepe.” (Kornai J. 1983. 1035. o.) Polányi és Kornai mindketten úgy vélik, hogy van valami inherens inegalitarizmus a piacban és bürokratikus-redisztributív integráció esetén valami inherens egalitarizmus vagy igazságosság a redisztribúcióban.

Korábbi cikkünkben megkérdőjeleztük ezt a nézetet, és most is megkérdőjelezzük. A korábbiakban említett, lakáselosztással, árrendszerrel, területi igazgatással, béren kívüli juttatások stb. elosztásával kapcsolatos példák mind, mind azt mutatták, hogy a redisztribúció valóban lehet az egyes számú felelős az egyenlőtlenségekért. Annak ellenére, hogy minden kétséget kizáró következtetés levonásához további kutatásra lenne szükség, úgy véljük, hogy a domináns redisztributív mechanizmus egyenlőtlenséget indukáló jellege a jövedelmi egyenlőtlenségeken keresztül is demonstrálható. Az 1950-es években, amikor Kelet-Európában a kereslet és a kínálat csak elenyésző szerepet játszott a jövedelmek meghatározásában, amikor a bérek és fizetések túlnyomó többségét a bürokratikus központokban adminisztratív úton határozták meg, a jövedelemelosztás ennek ellenére meglehetősen inegalitáriánus volt. Hovatóvább, az 1960-as évektől legalább az 1970-es évek közepéig, amikor a piac szerepet kezdett játszani a munkaerő elosztásában és a bérek és fizetések meghatározásában, nem növekedtek az egyenlőtlenségek, sőt, éppen ellenkezőleg: kismértékben csökkentek, mint ezt Walter Connor, David Lane, Ferge Zsuzsa és mások dokumentálták (Connor, W. 1979. 231. o.; Lane, D. 1982. 58. o.; Ferge Zs. 1979. 174. o.).

Véleményünk szerint mind Polányi, mind pedig Kornai tévedtek. Egyetlen gazdasági mechanizmus sem rendelkezik semmiféle inherens inegalitarizmussal (avagy egalitarizmussal). Legfontosabb elméleti állításunk az, hogy mindig a domináns mechanizmus a felelős az egyenlőtlenségek alapvető struktúrájáért, s az alárendelt vagy másodlagos mechanizmus egyenlősítő szerepet játszik. Sematikusan ezt a hipotézist a következőképpen is fogalmazhatnánk:

*2. A különböző társadalmi rendszerekben
alapvető egyenlőtlenségeket létrehozó, avagy egyenlősítő szerepet játszó
gazdasági mechanizmusok*

	Az egyenlőtlenségek alapvető struktúráját létrehozó	Egyenlősítő hatással bíró
mechanizmusok		
Jóléti kapitalizmus (domináns piaci integrációval)	piac	redisztribúció
Államszocializmus (domináns redisztributív integrációval)	redisztribúció	piac

A fenti sémából nem következik az, hogy az egyenlőtlenségek mértéke azonos a jóléti kapitalizmusban és az államszocializmusban. Valamelyes empirikus bizonyosság arra utal, hogy azok a gazdaságok, amelyekben a domináns integrációs mód a redisztribúció, bizonyos fokig egalitáriánusabbak, mint azok, amelyek elsődlegesen a piac által irányítottak. Pauker és Ferge adatai (Pauker E. 1973.; Ferge Zs. 1979. 168—169. o.) arra utalnak, hogy a Gini-féle jövedelemelosztási mutató — azonos bruttó nemzeti termék sávba tartozó országok között — valószínűleg alacsonyabb az államszocialista társadalmakban, mint a jóléti kapitalista országokban. (Lásd még Wiles, P. J. D. és Markowsky, S. 1971. a jövedelemelosztás szocialista és kapitalista országok közötti összehasonlításáról.) Arra a megállapításra juthatunk, hogy a magántulajdonon alapuló társadalmakban nagyobb a szakadék a jövedelmi piramis legteteje

és legalja között, mint azokban a társadalmakban, ahol eltörölték a magántulajdont, különösen akkor, ha a „nem munkából szerzett jövedelmeket” (a bérbeadásból és nyereségből származó jövedelmeket) is figyelembe vesszük. De a legtöbb elemző azt állítja, hogy még a keresetből szerzett jövedelmek, bérék és a fizetések is sokkal egyenletesebben vannak elosztva a redisztributív, mint a piaci gazdaságokban. Feltéve, hogy mindez igaz, a 2. táblázat még mindig pontos lehet. Sémánkban ugyanis adottnak vesszük az egyenlőtlenségek színvonalát a két rendszerben, s csak azt próbáljuk megmagyarázni, hogy mi a különbség ezen egyenlőtlenségek létrejöttének módjában.

Az osztálytagozódás szakértői számára a 2. táblázat nem kellene hogy meglepéseket tartalmazzon. Hisz mi azokat a mechanizmusokat neveztük „dominánsnak”, amelyek az újratermelési folyamatot szabályozzák (avagy, a marxista osztálytagozódás-elemzők nyelvezetével élve: amelyek a többletnek a bővített újratermelés céljaira történő elvonását és újraelosztását szabályozzák). Éppen ezért a domináns mechanizmus osztályképző jelentőségű, tehát az sem meglepő, hogy minden társadalomban ez magyarázza meg a munkaerő és a privilégiumok elosztását.

Miért keltene a piaci elosztás egyenlőtlenségeket? Kornai nem túl meggyőző akkor, amikor megkísérli megmagyarázni azt, hogy a piaci elosztás miért mond ellent az igazságos jövedelemelosztás „erkölcsi posztulátumainak”. ... [A piac] olyan mérvű egyenlőtlenségeket hozhat létre, amely már nem szükséges a jobb teljesítményekre való ösztönzéshez. Keletkeznek olyan magas jövedelmek, amelyek mögött nincs kellő társadalmilag hasznos teljesítmény, hanem csak szerencse, öröklés stb. És megfordítva: léteznek olyan alacsony jövedelmek, amelyek nem az igyekezet hiányának tulajdoníthatók, hanem örökölt kedvezőtlen adottságoknak vagy más balszerencsének.” (Kornai J. 1983. 1035. o.) Más szavakkal, a piac a jó, illetve a rossz szerencse (és mi elvonatkoztatunk ettől a kritériumtól, mivel ez nem kifejezetten szociológiai magyarázat), avagy az öröklés, illetve a magántulajdon következtében hozza létre az egyenlőtlenségeket. Ez utóbbinak rendkívül sok értelme van: de egyben azt is implicálja, hogy nem a piac *per se*, mely létrehozza az egyenlőtlenségeket, hanem a magántulajdon, s különösen a tőke magántulajdona (s hadd tegyük még hozzá: az a lehetőség, hogy másokat ki lehet zsákmányolni a „tőkejavak” magántulajdona révén). Másrészt viszont mindez alátámasztja azon állításunkat, miszerint a piac csak akkor válik az egyenlőtlenségek alapvető

forrásává, amikor ez a „domináns mechanizmus”, vagyis akkor, amikor a tőkejavakat magánberuházók osztják el a versenypiacokon.

Továbbá, amikor azt állítjuk, hogy egy gazdaságban a redisztributív mechanizmus a domináns, akkor azt feltételezzük, hogy a „tőkejavak” feletti efféle magánkontroll el lett törölve, hogy a tőkejavakat nem a piacon osztják el, hanem az állam bürokratikus intézkedései, vagyis olyan hivatalnokok által, akik a „közösségi javakat” ellenőrzik. Ezen a ponton elemzésünket könnyen össze lehetne kapcsolni Eric Wright legutóbbi osztályelméletével. *Classes* (Osztályok) című új könyvében Eric Wright azt állítja, hogy az „osztálykizsákmányolás” a különböző társadalmi formációkban a különböző „javak” ellenőrzésén alapul (Wright, E. 1985.). Wright szerint a kapitalizmusban a „tőkejavak” feletti ellenőrzés adja a kizsákmányolás (avagy a mi sokkal óvatosabb terminológiánkat használva: az egyenlőtlenségek) alapját. Az általa bürokratikus államszocializmusnak nevezett társadalmi formációban a magántulajdon eltörlésével egy „új, domináns osztály” jön létre, melynek „kizsákmányoló képessége” a közösségi javak fölött gyakorolt kollektív kontrollon alapul. Bár nem fogadunk el minden olyan implikációt, melyet E. Wright *General Theory of Class* (Az osztály általános elmélete) című könyvében nyújt, de kétségtelen, hogy a különböző típusú integráló mechanizmusok dominanciája különböző típusú termelői javak fölötti ellenőrzést, és ebből következően különböző osztályszerkezeteket feltételez.

Ebben a cikkünkben fenntartjuk azt az állításunkat, hogy Polányi Károly elméletének általunk végrehajtott revíziója (melyet az 1. és 2. tábla mutat) helyes, de az utóbbi tíz év fejleményei alapján újból felülvizsgáljuk tézisünket. Erre azért van szükség, mivel a piaci reform során — legalábbis magyarországi előrehaladása arra utal — bizonyos kezdeti egyenlősítő hatás után a piaci mechanizmusok elkezdtek saját egyenlőtlenségeiket létrehozni. Valószínűnek látszik az is, hogy bizonyos esetekben a redisztributív és a piaci szektorok által kiváltott egyenlőtlenségek felerősítik egymást.

A piac kezdeti egyenlősítő hatásai

Az utóbbi évtized alatt a társadalmilag fontos javak piaci allokációja nagymértékben elterjedt a legtöbb kelet-európai országban, de különösen Magyarországon. Kiváltképp a lakásgazdálkodás ment át jelentős átalakuláson.

Az összes új építkezéseken belül az állami lakásépítés aránya 1970 és 1980 között 41 százalékról fokozatosan 34,1 százalékra csökkent, s 1981-ben ez az arány már csak 29,6 százalék volt (KSH, 1982. 292. o.).

Ennek megfelelően csökkentek az adminisztratív elosztás számára rendelkezésre álló összegek is. A piaci szektor tovább fog terjeszkedni akkor, ha a városokban a korábban állami tulajdonban lévő lakásállomány legnagyobb részének újbóli magánkézbe adásáról készített tervek életbe lépnek. Budapest hatóságai például úgy tervezik, hogy mintegy 300 ezer lakást ajánlanak fel megvételre (egy kétmillió lakosú városban) először a lakások jelenlegi bérlőinek, majd — abban az esetben, ha azok nem érdeklődnek a vétel iránt, vagy nem tudják a lakásokat megvásárolni — a szabadpiacon bárkinek. Bár nem hisszük, hogy sor kerülne a lakások ilyen nagymérvű újra áruvá tételére — a túlbuzgó technokratákat dühös bérlők és konzervatív beállítottságú hivatalnokok egyaránt emlékeztetni fogják a „politikai realitásokra” —, mégsem lehet figyelmen kívül hagyni a lakásgazdálkodás terén a piac felé történő nyitás általános tendenciáját. Az általános újra áruvá tétel folyamata hatással van a legtöbb más fogyasztási cikkre és szolgáltatásra is. Gyorsan csökken azoknak a termékeknek az aránya, melyek árát adminisztratív úton rögzítik, s a kereslet—kínálat veszi át a központi árhivatal szerepét.

A piac szerepének növekedése irányába ható fontosabb fejlemények közé tartozik még a „második gazdaság” megnyitása is. A „második gazdaság” terjeszkedése lazította a jövedelem-színvonal fölötti adminisztratív ellenőrzést, s olyan jövedelemelosztást hoz létre, melyet sokkal inkább a kereslet és a kínálat törvényszerűségei szabályoznak. Már az 1970-es évek elején nagymértékben egyszerűsödött a részmunkaidős mezőgazdasági munka bürokratikus szabályozása, s bátorították az árutermelést. A mezőgazdaság terén elért sikereket követően ösztönözték a kis magánvállalkozásokat a tercier szektorban, még az iparban is. A ház- és lakásépítések nagyarányú áruvá tétele és a második gazdaság megnyitása csak Magyarországra jellemző, s ez ideig még egyetlen másik kelet-európai ország sem haladt előre ily mértékben ebben az irányban. Éppen ezért mi az államszocializmus „magyar modelljét” fogjuk vázolni, azt nem lehet még egyelőre megmondani, hogy Kelet-Európa más szocialista országai milyen mértékig fogják ezt a modellt követni. De napjainkban, legalábbis Magyarországon, becslések szerint (Boros A. 1982. 175. o.; Gábor R. I. és Galasi P. 1981.) a háztartások 70 százalékának van valamifé-

le második gazdaságból származó jövedelme (mely elsősorban még mindig a mezőgazdasági kistermelésből származik). A KSH 1982. évi jövedelemfelvétele alapján készített számításaink szerint a vidéki háztartásoknak (ezek az ország háztartásainak durván a felét reprezentálják) mindössze 10 százaléka nem végzett családi mezőgazdasági termelést. A fennmaradó 90 százalék esetében a családi vállalkozásokból kikerülő mezőgazdasági termelés értéke átlagosan kb. havi 1700.- Ft volt (megközelítőleg egy ipari munkás havi fizetésének egyharmada). Ezeket az adatokat legalább kétféleképpen lehet értelmezni: 1. Még Magyarország esetében is könnyen túl lehet becsülni a második gazdaság jövedelemképző erejét, hisz a lakosság túlnyomó többsége még mindig a bürokratikus munkavállalásból eredő, adminisztratív módon szabályozott bérekből és fizetésekből él. 2. Ennek ellenére az a helyzet, hogy mivel a családi összjövedelmek $1/5$ -e— $1/6$ -a a család által megtermelt áruk, illetve szolgáltatások szabadpiaci eladásából eredhet, figyelembe kell venni az efféle, második gazdaságból eredő jövedelmeket akkor, ha reális képet akarunk kapni az ezen országokban fennálló egyenlőtlenségek mértékéről.

Jelenlegi elemzésünk szempontjából a következő fontos kérdést kell feltennünk: A „visszaárusítás” eléggé látványos társadalmi kísérletéből mit tudhatunk meg a társadalmi egyenlőtlenségek dinamikájáról? Igaz-e az a korábbi feltevésünk, hogy a „visszaárusítás” folyamata bármiféle, általunk neki tulajdonított, egyenlősítő hatással rendelkezik? Válaszunk erre a kérdésre a határozott igen.

A lakás- és házépítés áruvá tételének egyenlősítő hatásai

Bár nem áll rendelkezésre elegendő szisztematikus kutatási eredmény a lakás- és házépítési rendszer 1980-as évekbeli működéséről Magyarországon ahhoz, hogy pontos összehasonlítást lehessen végezni az 1960-as évek és napjaink között a lakáselosztás terén meglévő egyenlőtlenségeket illetően, a rendelkezésre álló tények alapján (lásd elsősorban Hegedűs J. és Tosics I. 1983.; Dániel Zs. 1982.; Dániel Zs. és Temesi J. 1984.), úgy véljük, hogy a lakás- és házépítések áruvá tétele kifejtett bizonyos egyenlősítő hatást.

Az 1960-as évek során Magyarországon (és valószínűleg több más európai államszocialista országban, de különösen Csehszlovákiában és Lengyelor-

szágban) legalább két módozat létezett arra, hogy az elit hasznot húzzon a lakásépítési rendszerből (Szelényi I. 1983. 43—84. o.):

1. Privilegizált helyzetben voltak az újonnan épült, legjobb minőségű tanácsilakásokhoz való hozzájutás terén, s ezáltal jelentős összegű kormányzati költségvetésből az új tanácsilakásépítések támogatására folyósított szubvencióhoz jutottak.

2. Még a lakásépítés nem-tanácsilakás rendszere is kormányzati redistributív beavatkozások által szegmentált volt. A központi tervezők előnyben részesítették a tömör beépítésű öröklakás típusú építkezéseket, és megpróbálták háttérbe szorítani a családi ház lakásépítést. A tervezők fent említett preferenciáit a hitelfeltételek és egyéb indirekt lakásépítési kormányzati szubvenciók tükrözték. Az öröklakásvásárlók és a családi házat építők összetétele viszont erőteljesen osztálydeterminált volt: az elit erőteljesen felülreprezentált volt az öröklakások esetében, míg az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején a családi házakat szinte kizárólag csak munkások, a falvakban pedig parasztok és kettős jövedelműek építették. Más szavakkal mindezt úgy fogalmazhatnánk meg, hogy az elit több központi támogatáshoz jutott azáltal is, hogy az öröklakás piacon is domináns szerepet töltött be.

A lakások áruvá tétele mindkét módon az elit privilégiumai ellen hatott. Először: csökkent az új tanácsilakás-építkezésekre fordított nemzeti jövedelem aránya, ami azt jelenti, hogy összezsugorodott az az összeg, amelyet ily módon a szegényektől a gazdagoknak csoportosítottak át. Másodszor: azáltal, hogy csökkent a lakásépítésre fordított kormányzati pénzalap, a tervezők kényszerítve voltak arra, hogy módot találjanak a magánérős lakásépítések ösztönzésére, s ezáltal biztosítsák azt, hogy a magánérős lakásépítkezések növekedése ellensúlyozza a tanácsilakásépítések csökkenését. Ilyen körülmények között sokkal nyilvánvalóbbá vált annak az abszurditása, hogy a lakásépítés legdinamikusabb és legkevésbé drága szektorát, nevezetesen a munkás- és kettős jövedelmű családok által megvalósított családiház-építést, háttérbe sorítják. Nemi javulás mutatkozott a munkásosztály lakásépítésének hitelfeltételeiben is. A lakáspolitikai szabályozók csökkentése és a kormányzat csökkenő jelenléte a lakásszektorban éppen ezért kedvező hatással volt a szegények helyzetére, bár Hegedűs és Tosics arra figyelmeztetnek, hogy nem szabad túlbecsülni a szabályozók csökkentésének mértékét, azt a mértéket, ameddig a kormányzati támogatások rendszerét visszaszorították (lásd: Hegedűs J. és Tosics I. 1983. 488. o.).

Általános elméletünk tükrében, melyet az I. részben és különösen az 1. és 2. táblázatban fejtettünk ki, talán már nyilvánvaló, hogy mindez nem jelenti azt, hogy ilyen egyenlősítő következményekkel jár minden, a lakáspiaci szabályozók csökkentése és a lakásépítés piacivá tétele irányában tett lépés. Ezt azért hangsúlyozzuk, hogy megmutassuk a különbséget szemléletünk és a neoklasszikus közgazdászok, illetve a neokonzervatív várospolitikai álláspontja között. (A neokonzervatív várospolitikai kritikájáról lásd: Harloe, M. és Paris, Ch. 1984.; Szelényi I. 1984. 6–13. o.). Az általunk vázolt szabályozócsökkentés olyan lakáspiacot érintett, melyben a lakásépítkezések magántulajdona lényegében nem létezett. Az államszocialista lakásrendszerekben a „magán” vagy „piaci” szektor csak azt jelenti, hogy a tulajdonos a saját lakásában lakik, és ebben a szektorban lényegileg nem létezik a lakások és házak nyereségért történő építése és tulajdonlása. (Azért mondjuk azt, hogy lényegileg, mert a lakásgazdálkodás terén van egy olyan „szürke” zóna, ahol fennállhat a lakások többszörös tulajdonlása, a nyereség érdekében történő bérbeadás és a lakások, illetve házak spekulációs eladása és vásárlása, de mindez marginális, ritka, illetve illegális vagy féllegális tevékenység.)

A tanácsilakás-építkezések csökkentése más előnyös hatással is járt a szegények lakáshelyzetére: az 1980-as évek elejére, annak ellenére, hogy kevesebb új állami lakás épült, az új tanácsi lakásokat a korábbinál sokkal egalitáriánusabb módon osztották el, legalábbis ezt a következtetést vonhattuk le valamennyi beszerezhető információból. Elméleti megfogalmazásban ez a következőképpen hangzik: a másodlagos piaci mechanizmusoknak a lakásrendszerben történő kezdeti térhódításával egy időben a domináns redisztributív szektor is kissé egalitáriánusabbá vált. Azért, hogy megragadhasuk a változást, mely valószínűleg már a hetvenes évek közepén beindulhatott a lakáselosztások rendszerében, 1983 és 1984 nyarán számtalan magyar lakásszakértőt meginterjúvottunk. A vezető városszociológusok (Csanádi Gábor, Hegedűs József, Ladányi János, Tosics Iván) mind egyetértettek abban, hogy 1980-ra jelentősen megváltozott az új lakótelepek társadalmi jellege (az új lakótelepek társadalmi összetétele az új tanácsi lakások elosztásának fontos mutatója, mivel a városokban a legtöbb államilakás-építés lakótelepeken koncentrálódik). Ezzel szemben az általunk a hatvanas évek közepén készített felmérések mind Budapesten, mind pedig a vidéki városokban azt mutatták, hogy az új lakótelepek a legelítéletesebb területek voltak, s társadalmi elkülönültsé-

gük alapján a régi burzsoá negyedekhez voltak hasonlóak. Interjúalanyaink úgy vélték, hogy az 1980-as évekre mindez már nem igaz, az új lakótelepek társadalmi presztízse csökkent, „lumpen” elemeket kezdtek felszívni, s az elit számára minden vonzerejüket elvesztették. Az 1980-as népszámlálási adatok valóban mutatnak ilyen tendenciát. 1980-ban például a nem fizikai munkát végzők aránya a Lágymányosi lakótelep népességén belül 66,4 százalék volt (ennek a lakótelepnek az építését az 1960-as évek elején fejezték be), míg Békásmegyeren (melynek építése 1980-ban még nem fejeződött be) ez az arány csak 42,5 százalék volt (KSH 1983. 396—397. o.) Békásmegyert már nem lehet elit városrésznek nevezni, társadalmi összetétele nagyon hasonló Budapest átlagához.

Két megjegyzést szeretnénk hozzáfűzni a lakásrendszer állami szektorának csökkenő inegalitarizmusához:

1. A magasabb jövedelmi csoportok csökkenő aránya az állami lakásokban közvetlen kapcsolatban áll a lakáspiac kiterjedésével. Néhány magánérőből épült lakás jobb minőségű, mint az állami lakások, s ez gyakorolt vonzerőt az elitre és azok gyermekeire. Mivel a piacot a „gazdagoknak” hozták létre, növekedett a „szegények” esélye arra, hogy tanácsi lakásokhoz jussanak.
2. Az államilakás-építési szektor új „egalitarizmusa” igen relatív. Növekedett ugyan az alacsony jövedelmi csoportok esélye az új, államilag épített lakásokhoz jutás terén, de még mindig hátrányos helyzetűeknek tekinthetők akkor, ha a magasabb jövedelmi csoportokhoz hasonlítjuk őket. Egy, a lakásrendszeren belüli egyenlőtlenségeket vizsgáló legújabb keletű statisztikai elemzésben Dániel Zsuzsa és Temesi József leírják, hogy 1976—1980 között javulás következett be, de azt is hozzátesszik: „A javulás azonban nem olyan mértékű, hogy a kiinduló, 1976-os struktúrát megbontaná. (...) A lakásköltségek eloszlása változatlanul egyenlőtlenebb, mint a lakáskörülményeké. (...) A legalsó jövedelmi decilisbe tartozó háztartások az átlagosnál mintegy 25 százalékkal többet fizetnek azonos minőségű lakásért.” (Dániel Zs. és Temesi J. 1984. 699. o.) A mi terminológiánk szerint ez azt jelenti, hogy a lakásgazdálkodás alapszerkezete még mindig redisztributív maradt, még mindig az állami redisztribúció hozza létre a legfontosabb egyenlőtlenségeket a lakásépítés terén, s csupán annyi történt, hogy a másodlagos piaci mechanizmus hatására gyengült ez az egyenlőtlenség.

A második gazdaság egyenlősítő hatásai

A második gazdaság elterjedése hasonló hatást gyakorol a jövedelemelosztásra, mint amelyet a lakáspiac fejtett ki a lakáselosztásra. Az államszocialista rendszerek jövedelemelosztási rendszerüket elméletileg, a „mindenki munkája szerint” meritokratikus elve alapján legitimálják. A gyakorlatban azonban a munkateljessítményt gyakran iratokkal, formális minősítésekkel és a betöltött pozícióval mérik. (Az e mögött rejlő, de be nem bizonyított feltételezés az, hogy a munkaerő teljesítménye arányos a kvalifikáció formális szintjével.) Ennek eredményeként erős pozitív korreláció áll fenn a kvalifikáció szintje és a jövedelem között.

A második gazdaság, legalábbis bizonyos fokig, keresztülvágja ezt a jövedelemegyenlőtlenségi rendszert. Ez a parasztcsaládok ártermelése esetében a legnyilvánvalóbb. A Központi Statisztikai Hivatal 1982-es jövedelemfelvételén alapuló számításunk szerint a mezőgazdasági fizikaiak azon csoportjai, melyek az első gazdaságból a legalacsonyabb jövedelemmel rendelkeztek, jövedelmük nagyobb részét a második gazdaságban keresték meg. Általánosságban ezt úgy fogalmazhatnánk meg, hogy ha figyelembe vesszük a mezőgazdasági második gazdaságot, akkor a jövedelemegyenlőtlenségek kisebbek lesznek, mint annak figyelembevétele nélkül lennének.

Sokkal nehezebb megítélni azonban azt, hogy az ipari második gazdaság hogyan hat a jövedelemegyenlőtlenségekre. Kevésbé megbízhatóak az adataink, a jelenség is meglehetősen sokrétű, és néhány következménye is sokkal ellentmondásosabb. Az ipari második gazdaság legfontosabb szektora a magánépítkezés, mely rendkívül alacsony technológiai színvonalon működik, és nagyszámú szakképzetlen munkaerőt foglalkoztat. Indokoltnak látszik az a feltételezés, miszerint az építőiparban végzett mellékfoglalkozás és a kis magánvállalatoknál végzett hétvégi munka révén a rosszul fizetett, szakképzetlen munkaerő növelheti jelentősen jövedelmét, és ezáltal csökkentheti a közte és a szakképzett munkaerő, valamint az értelmiségiek között meglévő jövedelmi különbséget. Nem lehet azonban mindezt elmondani a harmadik szektorról, a szolgáltatásokról, ahol a második gazdaságban is főleg szakképzett munkaerő dolgozik. Léteznek ezenkívül még sajátos formák is, például részmunkaidős tanácsadó cégek, melyek specifikusan második gazdaságbeli jövedelemszerzési lehetőségeket nyújtanak a legmagasabb képzettségűeknek, jelleg-

zetesen a mérnököknek. Míg a mezőgazdasági szektorban egyértelmű negatív korreláció áll fenn az első és a második gazdaságból származó jövedelmek között, addig a nem mezőgazdasági ágazatokban valószínűleg nincs semmiféle korreláció a kettő között. Kolosi szerint a második gazdaság „erősen keresztezi az első gazdaság által meghatározott munkamegosztást” (Kolosi T. 1982. 50. o.). Az előzőnél lényegesen újabb keletű publikációjában Kolosi kissé másképpen fogalmaz, s ekkor már azt állítja: „... a második gazdaságban való részvétel nem rétegezi a jelenlegi magyar társadalmat”, mellyel valójában azt akarja mondani, hogy nem talált semmilyen korrelációt az első és a második gazdaságból származó jövedelmek között. (Lásd: Kolosi T. 1984. 208. o.)

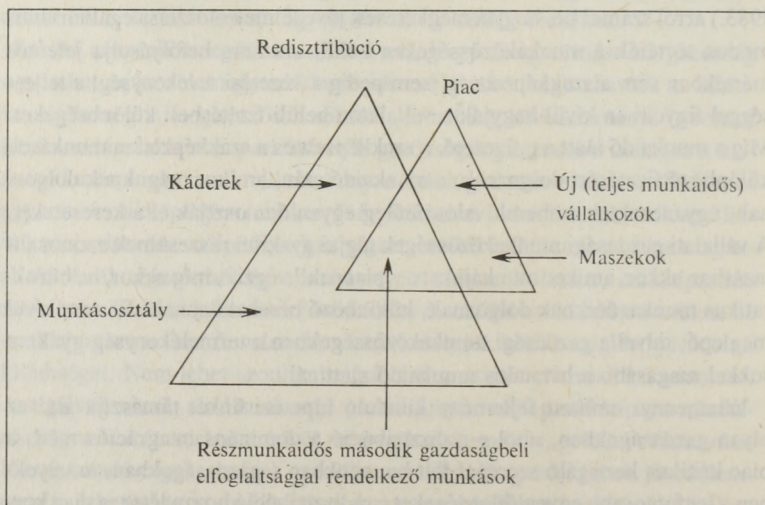
Az ipari második gazdaság legújabb formája, az ún. „vállalati gazdasági munkaközösség” szintén azt látszik bizonyítani, hogy a „piac egalitarizmusa” a „redisztribúció inegalitarizmusa” ellen hat. Az utóbbi két—három évben a munkásoknak engedélyezték efféle vállalati gazdasági munkaközösségek létrehozását, s a hivatalos munkaidő után, a munkások szerződéses alapon, vállalatuk alvállalkozóiként dolgoznak. Ezeket a vállalati gazdasági munkaközösségeket külső vállalkozókként, kis magánvállalatokként díjazták, és a vállalat belső bérszabályozása nincs hatással a gazdasági munkaközösségek tagjai közötti jövedelemelosztásra. Egy nemrégiben publikált tanulmány (Szirmai P. 1983.) arról számol be, hogy a megkeresett jövedelmek elosztása egalitáriánus módon történik a munkaközösségeken belül, ezt nem befolyásolja jelentős mértékben sem a szakképzettség, sem pedig a vezetési tevékenység, s teljességgel figyelmen kívül hagyják a vállalaton belüli fizetésbeli különbségeket. Míg a munkaidő alatt a művezető, a szakképzett és a szakképzetlen munkások különböző fizetésért dolgoznak, a munkaidő után, amikor maguknak dolgoznak, ugyanezek az emberek valószínűleg egyenlően osztják el a kereseteket. A vállalati gazdasági munkaközösségek tagjai gyakran részesülnek azonos díjazásban akkor, amikor munkájukat a „piacnak” végzik, míg akkor, ha bürokratikus munkaadóiknak dolgoznak, különböző béreket kapnak. Ez rendkívül meglepő, mivel a gazdasági munkaközösségekben a termelékenység gyakran sokkal magasabb a hivatalos munkaidő alattinál.

Valamennyi említett fejlemény kiinduló hipotézisünket támasztja alá: az olyan gazdaságokban, ahol a redisztribúció a domináns integrációs mód, a piac kritikus korrigáló szerepet tölt be; azokban a gazdaságokban, amelyekben a legfontosabb egyenlőtlenségeket a redisztribúció hozza létre, a piac korrigálja és csökkenti ezeket az egyenlőtlenségeket.

A piac által létrehozott egyenlőtlenségek

Az elmúlt évek magyarországi tapasztalatai alapján egy kicsit módosítani szeretnénk a fenti elméletet. A rendelkezésre álló tények alapján ma már úgy véljük, hogy a felszínre kerülő piaci mechanizmusok új egyenlőtlenségeket is létrehoztak. Számtalan tendencia mutat ebbe az irányba. 1. A társadalmi rétegződés vagy egyenlőtlenségek kettős rendszere jött létre. Új vállalkozói osztály kezd kialakulni, melynek a privilégiumai meg fogják közelíteni a káder elitét a szűkös mennyiségben előforduló javakhoz és szolgáltatásokhoz való hozzájutás terén. 2. A káder elit bizonyos része megtanulta a piac hasznosítását, és sikeresen „váltották áruvá” korábbi bürokratikus privilégiumaikat. 3. A társadalmi hierarchia legalján találunk olyan csoportokat — a redistributív szféra legelesettebbjeit —, akiket a piac sem támogatott, szakértelmük és/vagy tőkéjük sincs ahhoz, hogy bekapcsolódjanak a piac működésébe, így tehát a redistributív szektor relatív csökkenése következtében ezek az emberek rosszabb helyzetbe kerülhetnek, mint amilyenben a piaci reform előtt voltak.

A rétegződésegyenlőtlenségek kettős rendszere

A vállalkozó „újgazdagok”: a piac által létrehozott második elit

A piac fokozatos kiterjedésével és a kis magánvállalkozások iránt megenyhülő politikával párhuzamosan, vállalkozói új osztály kezdett kialakulni az utóbbi évtizedben az államszocialista társadalmak némelyikében. Ebben a folyamatban Magyarország áll az élen, de — különösen a Szolidaritás utáni időkben — Lengyelország is követheti, s a jelenlegi és közelmúltbeli kínai fejlemények is ilyen irányba mutatnak. (Néhány kommentátor véleménye szerint a szovjetunióbeli „harmadik gazdaság” is az efféle vállalkozások csírájának tekinthető.) Mint cikkünkben már oly sok más helyen, ezúttal is csak Magyarországra korlátozzuk az elemzésünket, s a későbbi kutatásoknak kell majd feltárniuk azt, hogy ezek a felismerések mennyire általánosíthatók az államszocialista formációra mint olyanra.

Az 1980-as évek közepére Magyarországon egy kicsi, de dinamikus, új vállalkozói osztály jött létre. A magántulajdonban lévő és magán módon ellenőrzött tőkejavak sok millió forintba rúghatnak (míg az iparban az átlagos jövedelem évi 60 000 Ft). A leggazdagabb ismert magánvállalkozó valószínűleg Koszó Dezső, aki Dél-Magyarország egy nagyobbacska falvában, Mórahalmon lakik, s egy nehézipari kereskedés tulajdonosa. A magyar televízióban adott interjúja szerint, melyet ezt követően a *Mozgó Világ* is megjelentetett (Rokobauer Havas Henrik 1984. 93—104. o.) üzletének éves forgalma 100 millió forint körüli összeg. Rubik Ernő, a Rubik-kocka feltalálója is az említett „multimilliomosok” közé tartozik (kb. 30 millió forintba becsülik vagyonát). Nem állnak rendelkezésre megbízható adatok a magánkézben levő tőke nagyságáról, s az interjúalanyaink által adott becslések erőteljesen különböznek egymástól, de úgy hisszük, hogy egy meglehetősen nagyméretű csoportot (valószínűleg több tucatnyi család) alkotnak azok, akiknek a termelő beruházásokba fektetett tőkéje 10 és 100 millió forint között van. Dollárra átszámolva ez egyáltalán nem nagy összeg (a jelenlegi átváltási arány mellett 200 000 és 2 millió dollár közti nagyságú vagyonokról beszélhetünk), de ha ezt a vagyont az éves fizetésekhez hasonlítjuk, s figyelembe vesszük még azt is, hogy ezen jövedelmek zömét az utóbbi tíz évben halmozták fel, akkor már sokkal pontosabb képet kaphatunk az új vállalkozói osztály kialakulásának dinamizmusáról. A több tízmillió forintnyi vagyonnal rendelkező családok meglehetősen ritkák és nem tipikusak (az a gyanúnk, hogy az ilyen gyors tőkefelhalmozás

legnagyobb része a kereskedelmi szektorban megy végbe, s igen gyakran spekulációs természetű). Az új vállalkozói osztály az előzőnél sokkal tipikusabb tagjai azon kisvállalkozások tulajdonosai, melyek mezőgazdasági vagy ipari fogyasztási cikkeket állítanak elő. A róluk készült dokumentumfilm, a *Földi paradicsom*, a Juhász Pál és Schiffer Pál által a paradicsomtermelő Kerekes családdal készített interjú alapján készült. A Kerekes család egy mezőgazdasági városban, Szentesen él és egy rendkívül dinamikus, piacorientált vállalkozást vezet, ahol a tőkeberuházás 1 és 2 millió forint közötti. Ez az összeg elegendő egy teljes munkaidős kereskedelmi farm működtetéséhez, mely csúcsidőben megengedi magának az állami vállalatoknál dolgozó, bérből és fizetésből élő munkaerő alkalmi foglalkoztatását. (A Kerekes család még mindig küzd a fennmaradásáért, de ez csak azért van így, mert a vállalkozáshoz szükséges tőke legnagyobb részét megfizethetetlen, évi 30 százalékos kamattért kellett megszerezniük a feketepiacról. Már réges-régen jól élhetnének és gyorsan gyarapodhatnának, ha birtokukban lett volna a szükséges termelőtőke.) Az efféle vállalkozásokkal rendelkező családok száma már több tízezerre tehető, vagy úgyis mondhatnánk, hogy valószínűleg az összes családok 2–5 százalékát reprezentálják.

Úgy tűnik tehát, hogy a gazdaság piaci szektorából egy új elit kezd kialakulni, egy olyan elit, melynek a privilégiuma a tőkejavak birtoklásán, nem pedig a bürokratikus hierarchiában elfoglalt helyen alapul. Különösen a falvakban egyre inkább láthatóvá válik ennek a két elitnek a létezése, vagyis a fenti ábránkon bemutatott kettős rétegződési és egyenlőtlenségi rendszer együttélése. 1984 nyarán sok faluban jártunk Magyarország különböző részein. Többek között az új típusú családi házak létrejötté nyűgözött le bennünket ezeken a falusi területeken. A magyar vidéki közösségek tradicionálisan egyszintes házakból álltak, olyannyira, hogy már szinte nemzeti jellegzetességszámba ment a kétszintes házak hiánya. (Már Ausztriában és Csehszlovákiában is évszázadok óta gyakoriak a kétszintes lakóházak a vidéki területeken.) Magyarországon az 1960-as években és az 1970-es évek elején lezajlott első jelentős vidéki házépítési hullám — amelyben a „paraszt-munkások” jártak az élen —, szintén csak az új típusú egyszintes házak építését eredményezte. Jelentős áttörés az 1970-es évek végén következett be, amikor az emberek elkezdtek kétszintes házakat építeni, s vidéken a kétszintes villa egyszerűben presztízs lakóházzá vált. Útjaink során megpróbáltuk feltárni ezen új „lakáosztály” tulajdonosainak/lakói-

nak a társadalmi hovatartozását. Amikor afelől érdeklődtünk, hogy mi a foglalkozásuk ezeknek a kétszintes presztízsvilla tulajdonosoknak, helybéli beszélgetőpartnereink általában egyrészt a helyi termelőszövetkezet elnöke, párttitkár, agrármérnök, helyi tanácselnök, másrészt sikeres kertész, tehenész, maszek pék, virágüzlet-tulajdonos stb. foglalkozásokat említették. Eből az elszórt „etnográfiai tényből” is kiderül, hogy az elit egyre inkább bipolarissá válik, s napjainkban két mód van arra, hogy privilegizált helyet foglalhasson el valaki a kívánatos és szűkös anyagi javak terén: a bürokratikus hierarchiában elfoglalt hely és a vállalkozásokhoz szükséges tőke birtoklása. Nem ugyanannyira irritáló az „újgazdag” vállalkozók újonnan szerzett gazdagsága a hátrányos helyzetűek számára, mint amilyenek a káder elit privilégiumai? Nem tudunk válaszolni erre a kérdésre, de tény, hogy az „újgazdag” jelenségnek meglepően kevés figyelmet szentelnek. Több magyarázatot tudunk adni arra, hogy mi lehet ennek az oka: 1. Az elit bipolaritása ellenére a fő egyenlőtlenségek még mindig a redisztributív szektorban jönnek létre, a „ranglétrán” elfoglalt hely alapján. Ábránk bal oldalán nagyobb piramis látható, mint a jobb oldalon, s ezen a piramison nagyobb a távolság a csúcstól és a talapzat között is. Azok, akik a piaci szektorban a legkedvezőtlenebb helyzetben vannak, még mindig jobb helyzetűek, mint akik a redisztributív szektorban a leghátrányosabb helyzeteket foglalják el. A piaci szektorban a legprivilegizáltabb helyen levők tipikusan rosszabb helyzetben vannak, mint azok, akik a káder elit csúcsain helyezkednek el. 2. Ezért azok, akik kizárólag csak a bürokratikus-redisztributív szektortól függnek, úgy gondolhatják, hogy a piaci szektorba való pusztán belépéssel javulna a helyzetük. Valószínű, hogy éppen ezért elsősorban az érdekli őket, hogy a piaci reform előrehaladásának lehessenek a szemtanúi, mivel ezt úgy tekintik, mint a lehetőségek megteremtését számukra, s nem úgy, mint a már most is vállalkozók privilégiumainak felhalmozódását.

A redisztributív privilégiumok áruvá válása

Nagyon félrevezető volna azt feltételezni, hogy kizárólag az új vállalkozói osztály húz hasznot az új piaci lehetőségekből. A piaci lehetőségekhez való kapcsolata alapján megosztott maga a káder elit is: jelentős részük (részlete-

sebb empirikus kutatásokra lenne szükség annak megítéléséhez, hogy valójában milyen nagy is ez a hányad) párhuzamosan élvezi a hivatalnokrendi és a piaci privilégiumokat. Önkritikát kell gyakorolnunk, s be kell vallanunk, hogy korábbi munkánkban alábecsültük a káder elit megújulóképességét, hisz az elmúlt évtized során igen sokuk bebizonyította, hogy az általunk elképzeltnél jóval rugalmasabb. Ezek az emberek nem engedték, hogy a piac fokozatosan elvegye tőlük korábbi kiváltságaikat. Megtanulták azt, hogyan kell felhasználniuk a piacot, azt is mondhatnánk, hogy oly mértékben járultak hozzá a piaci reformokhoz, amilyen mértékben ők maguk megtanulták az abból származó jövedelmek megszerzését.

Ismét a lakásrendszer példáján mutatjuk be a „redisztributív privilégiumok ilyetén áruvá válását”, de úgy véljük, hogy ezt a logikát más szférákra is lehet alkalmazni.

Az utóbbi évtizedben a lakásgazdálkodás terén jelentős családi vagyoni változódott fel, elsősorban azért, mert a lakásárak inflációja gyorsabb volt, mint az általános inflációs ráta. Az átlagnál magasabb inflációs rátából származó tőkenyeresség azonban, a lakásgazdálkodás szétdaraboltsága miatt, meglehetősen egyenlőtlenül került elosztásra. Ezen tőkenyeresség java részét azok szereztek, akik a hatvanas évek végére először „első lakáspiaci pozícióba” kerültek (ami jó minőségű, magántulajdonú, nemrégiben épült lakásokat vagy házakat jelent a városokban, illetve a gyorsan növekvő falvakban), míg a csökkenő népességű falvak lakói, illetve a gyenge minőségű, régi lakások vagy házak tulajdonosai és bérlői egyáltalán nem, vagy az előzőnél lényegesen kisebb mértékben részesültek a tőkenyereségből. A lakáspiacon a legjelentősebb fragmentáció az ökológiai dimenzió szerint zajlott le (a regionális egyenlőtlenségek fontosságáról lásd Enyedi Gy. 1980.). Hegedűs József és Manchin Róbert becslése szerint 1972–1982 között Budapesten az ingatlanárak évente több mint 20 százalékkal emelkedtek (ez több mint a duplája az átlagos inflációs rátának), míg a csökkenő, illetve stagnáló népességű aprófalvakban az ingatlanárak egyáltalán nem emelkedtek. Mindez a nemzeti vagyoni számottevő átcsoportosítását eredményezte az „urbanizációs lejtő” mentén azok javára, akik az ökológiai hierarchia magasabb lépcsőfokán állottak (vagyis azok javára, akik nagyobb és gyorsabban növekvő városokban laktak). Nagy nyereségre tettek szert azok, akik a hetvenes évek elején „bölcs” beruházást hajtottak végre az első lakáspiacon: egy öröklakás, mely akkoriban 100–200 ezer fo-

rintba került, ma 1,5—2 milliót is érhet. Ugyanekkora kezdőberuházás esetleg semmilyen nyereséggel sem járt akkor, ha a második lakáspiacon történt, ha egy stagnáló kis faluban családi ház építésére fordították. Ebben a menetben a legtöbbet a paraszt-munkás osztály, a falun élő szakképzetlen vagy betanított munkások, a mezőgazdasági proletariátus, a vidéki szegények és öregek veszítették, s a legnagyobb hasznot azok a szakképzett ipari munkások húzták, akik a városi központokban családi házat építettek maguknak, valamint a káder elit közül azok, akik a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején öröklakásokat vásároltak maguknak.

A káder elit legnagyobb része tanácsi lakásokban lakott, s ezért nem jutott hozzá automatikusan ehhez a tőkenyereséghez, de az elmúlt évtized során olyan mechanizmusokat fedeztek fel, amelyek lehetővé tették a hivatalnokrendi privilégiumok piaci előnyökre való átváltását. Most csak néhány példát adunk az efféle átváltási (avagy áruvá tételi) technikára: 1. Megváltoztak a tanácsi lakásokkal kapcsolatos törvények, s a korábbi feketepiac, mely a tanácsi lakások cseréje és eladása terén fennállott, féllegálissá vált. Azok, akik állami tulajdonban levő lakásukat átadják a helyi tanácsnak, illetményt kapnak ezért a tanácstól, mely illetmény egy azonos minőségű, magántulajdonban lévő ház értékének 50 százaléka is lehet. Ez az elit, mely az ötvenes években, illetve a hatvanas évek elején kiváló minőségű tanácsi lakásokat kapott ingyen, most kamatoztathatja korábbi privilégiumait (a lakáspolitikában bekövetkezett változásokról lásd Böröczfy F. 1983.). 2. A legjobb minőségű tanácsi házak közül sok visszakerült magánkézbe. A háború előtti luxusvillák egy részét előnyös áron ajánlották fel megvételre jelenlegi lakóiknak (akik zömében ehhez az elithez tartoznak). A villák, amelyeket ezek az emberek szolgálati lakásként kaptak magas állásokban nyújtott szolgálataikért, most magánvagyonná válhattak. 3. A hetvenes évek közepétől a vállalatok, a kormányzati- és pártszervek a rendelkezésükre álló azon pénzügyi alapokból, melyek dolgozóik lakásproblémáinak megoldására lettek létrehozva, egyre növekvő mértékben támogatták vezetőik magánlakás-építkezéseit (korábban az ilyen pénzügyi alapokból épült lakások vagy házak állami tulajdonná váltak). Budapest északi-középső, pesti részén épült fel az ún. Pozsonyi úti lakótelep, egyike a presztízs öröklakás-építkezéseknek, s egyfajta „káder lakótelepnek” is nevezik. Ez az elit a munkahelyi alapon szervezett és támogatott öröklakás-építkezések révén tud gyermekeinek lakást biztosítani. A ranglétrán alapuló privilégiumok elkezdtek

összeolvadni a gazdaságon alapuló és az örökölt privilégiumokkal. A történelem ironiája, hogy időnként ellenzéki értelmiségiek is — akik nem is oly ritkán a vezetői réteg tagjainak gyermekei — az imént vázolt helyzet kedvezményezettjeivé váltak. 4. A városi tanácsok elkezdték „bérbe adni” a központi fekvésű, nagyértékű városi telkeket, amelyekhez szinte kizárólag az említett elit tagjai juthattak hozzá, olyan áron, mely messze elmarad a telek piaci értékétől. Emögött az az elv húzódik meg, hogy nem lenne kívánatos az értékes állami telkek magánkézbe kerülése. Mivel azonban a bérbeadás 99 évre szól, valójában szubvencionált áron történő magánkézbe adásról van szó.

Valószínűleg a lakásépítés a legfontosabb olyan szféra, ahol a „redisztributív privilégiumok áruvá alakítása”, a bürokratikus privilégiumoknak piacivá történő átváltása bekövetkezett. A lakásépítésbe való beruházás és az ebből történő meggazdagodás biztonságos, legitim és még társadalmilag is elismert. A „bürokratikus privilégiumok áruvá váltásának” egyéb példái is lehetnek, de azok jobban hasonlítanak a korrupcióhoz, s ezért valószínűleg sokkal rejtettebbek vagy kevésbé gyakoriak. A második gazdaságból származó jövedelmek némelyike például lehet hogy nem piac által determinált. Elterjedt az a hit például, hogy a vállalati gazdasági munkaközösségek vagy/és a részmunka-idős gazdasági munkaközösségek jövedelmük egy bizonyos hányadát a jól jövedelmező szerződések fejében átadják a hivatalnokoknak. Nem áll módunkban megítélni, hogy ennek mekkora valóságtartalma van, és mennyire elterjedt. Mostanra azonban mégis nyilvánvalóvá kezd válni az általunk e részben fejtegetett álláspont, miszerint nincs szigorú választóvonal az egyenlőtlenségek kétféle rendszere között. Működnek már azok az erők, melyek a kétféle típusú privilégium felhalmozódását eredményezik, s a piaci reform előrehaladtával valószínűleg csak tovább erősödnek.

A hátrányok felhalmozódása

Hasonló felhalmozódási folyamat megy végbe a társadalmi hierarchia másik pólusán, nevezetesen a hátrányok felhalmozódása. Azok a csoportok, amelyek a redisztributív szektorban a leghátrányosabb helyzetben vannak, a legkevésbé képesek hátrányaik piacon történő ellensúlyozására. Habár igaz az, hogy a lakáspiac kiterjedése az átlagos és az átlagnál alacsonyabb jövedelmi csoporto-

kat segítette, nagyon valószínűtlen, hogy a társadalom legszegényebb rétegei képesek lennének lakásproblémáik piaci megoldására: egyszerűen nem rendelkeznek a szükséges tőkével ahhoz, hogy belépjenek a piacra. A második gazdaság társadalmilag hasznos hatásai sem érik el a társadalmi hierarchia legalján lévőkét, s így azok, akik a redisztributív szektorban a leghátrányosabb helyzetben vannak, esetleg kevésbé jutnak hozzá a piac által keltett jövedelmekhez is (amint már korábban említettük, a lakosság közel 30 százaléka nem rendelkezik második gazdaságból származó jövedelemmel, s arányuk a jövedelmi hierarchia alja felé haladva növekszik). A szociálpolitikában különösen nagy figyelmet kell ennek a ténynek szentelni, mivel 1979 óta minden évben csökkennek vagy stagnálnak az „első gazdaságból” származó reálbérek. A népesség nagy részének jelentős életszínvonal-csökkenését csak a második gazdaság növekedésével lehetett megakadályozni. A népesség egészét a második gazdaságból származó jövedelmek kárpótolták az első gazdaságbeli munkavállalásból származó reáljövedelmek csökkenéséért. Ez a kompenzációs folyamat azonban nem működött a jövedelmi hierarchia alján, ahol valóságos elszegényedés ment végbe.

Hankiss Elemér egyike azon kevés társadalmi kommentátoroknak, akik a második gazdasággal és a piacorientált reformmal kapcsolatos eufória közepette észrevették ezt az elszegényedési folyamatot. Egyik legutóbbi cikkében óva intett attól, hogy a társadalmi jólét gyors reformját lassú ipari reformokkal párosítsák (Hankiss E. 1983.) Amint Hankiss rámutatott, a piaci reform nevében megnyirbálták a szubvenciókat a fogyasztási szférában, a fogyasztási cikkek árait a világpiaci színvonalhoz közelítették, a nyugdíjak, családi pótlékok, vagyis általánosságban a jóléti célokra fordított állami kiadások nem tartanak lépést az inflációval, s reálértékben csökkennek. Az öregek, szegények és munkaképtelenek a csökkenő reáljövedelmek és a növekvő árak miatt szenvednek. Ugyanakkor a piaci reform nem halad előre a fentihez hasonló vehemenciával a termelés területén. A nagyvállalatok és az alapvető ipari ágazatok vezetői — akik rendelkeznek azzal a politikai befolyással, amivel az öregek, szegények és hátrányos helyzetűek nem rendelkeznek — sikeresen állnak ellen az állami szubvenció csökkentésének, sikerült nekik fenntartaniuk vállalataik költségvetési korlátainak puhaságát, bojkottálják vagy legalábbis lassítják a piaci reformot. A kelet-európai gazdasági reformnak az a paradoxona, hogy ott működik a legkevésbé, ahol a legnagyobb szükség lenne rá, vagyis az álla-

mi ipar szívében. Hankiss a következőt javasolja: elsősorban a nagyipar privilegiált szférái viseljék a piaci reform terheit, s a szegényeket a lehető leghosszabb ideig óvjuk meg tőle. Hankissnak a magyar gazdasági reformról alkotott kritikája a reagani gazdaságpolitika liberális kritikájára emlékeztet bennünket (s itt az igazi liberálisok által kifejtett kritikára gondolunk). Kiváló liberálisok gyakran értenek egyet a neokonzervatívokkal addig, amíg egy „kisebbségi állam” kívánatosságáról és a kormányzat szerepének csökkentéséről van szó. Elutasítják azonban azt a módot, ahogyan ezt az elvet a reagani gazdaságpolitika alkalmazza: bírálják a jóléti állam megnyirbálásának gyakorlatát, miközben a hadiállam (és az üzleti élet számára jövedelmező hadiszerződések formájában nyújtott támogatás) egyre jobban növekszik. Hankiss egyetért a piaci reform kívánatos voltával, de rossz néven veszi azt a stratégiát, mely a piacot a legkisebb ellenállás, vagyis az életszínvonal felé tolja, s késlelteti a reformot ott, ahol a legnagyobb szükség lenne a változásra, vagyis a termelés szférájában, csak azért, mert ezen a téren bürokratikus akadályok állnak a reform előtt.

A piac által kiváltott egyenlőtlenségek néhány lehetséges politikai következménye

A piac előre nem látott egyenlőtlenségnövelő hatásai lehetőségessé teszik egy reformellenes koalíció létrejöttét. Sok közgazdász és szociológus rámutatott már a piaci reform társadalmi megalapozottságának gyenge pontjaira (Bauer T. 1982.; Szegő A. 1983.). Szegő szerint (Szegő A. 1983. 79–89. o.) előre lehet látni a „káder értelmiségnek” az ipari proletariátus bizonyos részével kötött „nemszent szövetségének” létrejöttét (Szegő valójában sokkal inkább ezen szövetség ideológusa, mint kritikusa) a reform értelmiség, valamint a második gazdaság „nepmenjei” ellen (az 1920-as években azokat az „újjgazdag” magánvállalkozókat nevezték így Szovjet Oroszországban, akik az ún. új gazdaságpolitika [NEP] magánvállalkozásokat pártoló intézkedéseiből húztak hasznot).

Mint ismeretes, a hetvenes évek elején jelentkező reformellenes intézkedések egy „munkásideológia” alapján léptek fel, jelentős részben szakszervezetek belüli erőkre támaszkodva. Akkor fő célpontjuk az utóparaszttság volt. A restauráció híveinek érvelése szerint az 1968-as reform jogtalan előnyökhöz

juttatta az utóparasztokat, s jövedelmi szakadék jött létre a szakképzetlen vidéki proletariátus előnyére és a munkásosztály szakképzett városi magjának a rovására. Szigorú intézkedéseket követeltek, hogy meggátolják az általuk túlzottnak tartott vidéki jövedelmek keletkezését, s egy időre sikerült is nekik ilyen intézkedések elfogadtatása. Abban az időben a restauráció hívei nem örvendtek különösen nagy népszerűségnek; parasztellenes törvényük (mely például megtiltotta a magántraktorok, korlátozta a teherautók magánvásárlását stb.) visszafelé sült el, hisz a mezőgazdasági termelés csökkenését, a városi piacokon a zöldség- és gyümölcsárak emelkedését okozta, s ennek következtében 1975 körül veszítettek a restauráció hívei a párt reformista köreivel szemben. Szegő most ismét előrevetíti a piaci reform „munkasideológiai” köntösbe öltöztetett ellenzéke újjáéledésének lehetőségét, s politikai és szociális programot fogalmazott meg a pártapparátus egy ilyen álláspont iránt fogékony része számára (lásd meglehetősen átfogó kritikáját a liberális piaci reform látsens kapitalista restaurációs implikációról, Szegő A. 1984. 3—5. o.). Úgy hiszi — s valószínűleg igaza van —, hogy a reformellenes tábor ezúttal erősebb és sokkal sikeresebb lehet, mivel mostanra már jobban lehet érezni a piaci expanzió negatív következményeit. Ennek magvát az apparátuson belülről helyezi (az értelmiségi elit belső megosztottságáról és különösen az apparátus jellemzőiről és érdekeiről lásd: Fehér F., Heller Á. és Márkus Gy. 1983. 55—65. o.). Amint azt már kifejtettük, a káder elit is megosztott a piaci reformmal kapcsolatos érdekei és beállítottsága szerint. Az elit jelentős része kimarad a második gazdaságból származó jövedelmekből, és úgy tűnik számukra, hogy a redisztributív mechanizmusok korlátai hatalmukat is aláássák. Hiszen nehéz kérdés végül is, milyen második gazdaságbeli lehetőségek állnak nyitva egy megyei pártbizottság dolgozói vagy pedig egy nagy iparvállalat függetlenített párttitkára előtt? Ez a hatalmas apparátus, a felső- és elsősorban a középszintű állami, párt- és szakszervezeti hivatalnokok, a biztonsági erők alkalmazottai stb. az elmúlt évek során anyagi privilégiumaik fokozatos csökkenését észlelhették. A növekvő igény a gazdaságnak a politika gyámkodása alól aló felszabadítására, a döntéshozatal decentralizálására, valamint arra, hogy nagyobb teret biztosítanak a piacnak és kevesebbet a redisztribúciónak, figyelmeztette őket arra a veszélyre, hogy hatalmuk is hasonlóképpen elkophat. Valójában a legtöbb kelet-európai országban — s a legveszedelmesebb következményekkel ez Lengyelországban járt — 1968 óta ez a frakció volt a politika irányítója,

és sikeresen meg is akadályozta a gazdasági reformmozgalmat (a részletesebb elemzést lásd Manchin R. és Szelényi I. 1985.). Az ilyen hivatalnokok eliten belüli viszonylagos gyengesége a magyarországi fejlődés egyedi jellemzője, s ez okozta a reform viszonylagos sikerét. Amint azonban a piaci reform inegalitáriánus következményeinek némelyike felszínre kerül, valószínűvé válik reményük a restaurációs program népszerű fogadtatására. A hivatalnokok reformot ellenző része a legvalószínűbben a városi ipari proletariátus magjának, vagyis a legszakképzettebb munkásoknak a szövetségére számíthat (ez elsősorban a nehézipar esetében igaz). Az extenzív növekedési periódus, a redisztributív mechanizmusok monopóliumának idején a hatalom a munkásosztály ezen részét fizette a legjobban, s őket udvarolta körül a legerőteljesebben. Ma viszont számukra a legkevesbé valószínű a második gazdaságból származó jövedelmekhez való hozzájutás, s még a munkanélküliség is fenyegeti őket, mivel a reformerek erőfeszítéseket tesznek a gazdasági racionalizálásra és a gazdaságtalan nehézipari cégek bezárására. Néhány kommentátor (Szegő A. 1983. 88. o.; Stark D. 1984.) szerint már a vállalati gazdasági munkaközösségek létrehozása is kísérlet volt arra, hogy ellensúlyozzák a városi nehézipari proletariátus gazdasági helyzetének viszonylagos rosszabbodását. Ha a második gazdaságot két szektorra osztjuk, vagyis részmunkaidős, saját munkaerőn alapuló foglalkoztatásra a kis családi vállalkozásokban és a nagyvállalatokon belül működő vállalati gazdasági munkaközösségekre, akkor azt mondhatjuk, hogy az első döntően a „periferikus” munkásoknak adott munkaalkalmat, míg a második a munkásság „magját” alkotóknak a jövedelmét egészítette ki (a „perifárikus” és „magot alkotó” munkásság elemzéséről lásd Makó Csaba munkáját). Mind Szegő, mind pedig Stark úgy vélik, hogy mivel a vállalati gazdasági munkaközösség olyan intézmény, amelyet a részmunkaidős munkavállalás szabaddá tétele után hoztak létre, ezért azt a politikai vezetés törekvéseként lehet értelmezni egy olyan intézmény létrehozására, mely a második gazdaságból származó jövedelmek egy részét a munkásosztály magjának juttatta. Túlságosan korai lenne még annak megítélése, hogy ezek a vállalati gazdasági munkaközösségek mennyire nyerik meg a munkásosztály magját a reform ügyének (Szegő meglehetősen szkeptikus, Stark sokkal optimistább), de abban az esetben, ha nem működnek, akkor a restaurációs hivatalnokok és a munkásosztály magja közötti politikai koalíció realisztikussá válhat.

A hetvenes évek elejének „munkásellenzéke” a városi proletariátus érdekeinek szócsöveként próbálta feltüntetni magát. Az új restaurációs ellenzék folytatja ezt a tradíciót, de ezen túlmenően még a szociális jólét őrzőjeként is megpróbál fellépni. A mindkét rétegződési rendszerben jelentkező hátrányok felhalmozódásának következtében kialakuló „elszegényedési” folyamat valóban kijelöli a harmadik potenciális szövetségest a piaci reform ellenzőinek koalíciójában. Ezek a szövetségesek az öregek és a nagyon szegények, akik ki maradnak az új piaci lehetőségekből, s akiket különösen keményen érintenek a kormányzati kiadásokat megnyirbáló szükségintézkedések. Nem véletlen, hogy az elitnek a reformokat legláthatóbban ellenző része a szakszervezeti vezetésekhez kapcsolódik. Kelet-Európában az állami apparátus szocialista átalakulása után majdnem teljesen eltörölték az önálló népjóléti intézményeket, s a szakszervezetek vették át azoknak a funkcióknak a legtöbbjét, melyeket Nyugaton általában a kormányzati jóléti hivatalok látnak el. Valóban érthető, hogy a szakszervezeti apparátus a több redisztribúció és a kevesebb piac gyakorlata mellett száll síkra; ennek révén nemcsak a politikai szövetségesek új rendszerét hozták létre, de ezzel egy időben védik a jóléti kiadások legtöbbje fölött gyakorolt ellenőrzésüket is.

Fenti elemzésünknek az volt a célja, hogy bemutassa a kelet-európai reformmozgalom egészének politikai sebezhetőségét. Elkerülhetetlen, hogy a konzervatív restauráció pártján állók vessék fel a népjóléti kérdést, vagy a liberális reformerek képesek lesznek elfogadható és működőképes saját szociálpolitikai terv kidolgozására?

Ebből a szempontból nagyon tanulságos a szociális jóléti reform legújabbkori története Magyarországon. Néhány évvel ezelőtt a magyar párt és kormány Magyarország egyik legjelentősebb szociológusának, Ferge Zsuzsának a vezetésével létrehozott egy fő kutatási irányt. Az ily módon létrehozott szociálpolitikai kutatócsoport nemcsak a szociális jóléttel kapcsolatban végez kutatásokat, de azt a feladatot is kapta, hogy dolgozza ki a szociálpolitikai reform tervét (Ferge Zs. 1982.). A szociálpolitikai kutatócsoport egy új, országos apparátussal rendelkező népjóléti minisztérium létrehozását és a kormányzati redisztribúció jelentős növelését javasolta. A liberális gazdasági reformerek rendkívül gyanakvóan fogadták ezt a javaslatot. A gazdasági reformerek szorgosan csökkentették a minisztériumok számát (például megszüntették a Munkaügyi Minisztériumot, Ipari Minisztériummá vontak össze három

ágazati minisztériumot stb.), s csökkentették a központi kormányzati költségvetést. Az volt a céljuk, hogy csökkentsék az adminisztráció túlzott centralizáltságát, s a kormányzati kiadások megnyirbálásával keményebbé tegyék a vállalatok költségvetési korlátait, növeljék a vállalati szintű gazdasági hatékonyságot. Ezen gazdasági reformerek számára egy új minisztérium ötlete, s a kormányzati kiadások növelése a reform legalapvetőbb szellemének megtagadását jelentette, s néhányuk a társadalmi reformereket valóban „konzervatív” vagy „reakciós” jelzővel bélyegezte meg, és a restaurációsokkal való de facto kollaborálással vádolta. A társadalmi reformerek igen kényelmetlenül érezték magukat a „konzervatív” címke miatt, s nem kívánták, hogy a restaurációsok szövetségeseiként könyveljék el őket. Závada Pál, a szociálpolitikai kutatócsoport egyik fiatal tagja, nemrégiben írt kéziratában erőteljesen síkraszáll a társadalmi és gazdasági reform összekapcsolása mellett (Závada P. 1983.). A gazdasági reformmozgalom fent vázolt politikai sebezhetőségének tükrében egy ilyen integráció nemcsak kívánatos, de rendkívül fontos is lehet a reform folytatása szempontjából. De hogyan lehet ezt megvalósítani? Lehetséges-e olyan politika követelése, mely elsődlegesen redisztribúcióellenes, kiterjeszti a piacot, keményíti a költségvetési korlátokat, és amely ezzel egy időben támogatja a szociálpolitikát? Előző cikkünkben, melyben minden fenntartás nélkül úgy véltük, hogy az államszocializmusban a piac egalitáriánus, ez az integráció meglehetősen egyszerűnek tűnt, de a kialakuló, piac által indukált egyenlőtlenségek tükrében a feladat az eredetileg elképzeltnél sokkal bonyolultabbnak tűnik. Ha beismerjük azt, hogy a piac a szocializmusban is egyenlőtlenségeket hoz létre, akkor szükségképpen úgy véljük, hogy a redisztribúcióellenes, de ugyanakkor szociálpolitika mellett síkraszálló politika megvalósítása azonos a „kör négyyszögösítésének” a feladatával?

Jelen cikkünk utolsó részében röviden ismertetjük átdolgozott elméletünket, melyen — legalábbis mi úgy véljük — egy ilyen integrált szociál- és gazdaságpolitika alapulhat. Ezen túlmenően részletesen kifejtjük még elemzésünk gyakorlati implikációinak egy részét is.

Elméleti és gyakorlati következtetések

„A redisztributív igazságtalanság” elméletének újragondolása

A piac által létrehozott egyenlőtlenségek államszocializmusbeli meglétének empirikus tényei alapján módosítani kell „revizionista Polányi-féle” elméletünket a „redisztributív igazságtalanságról”. Továbbra is fenntartjuk kiinduló elméletünk alapvető tételeit, nevezetesen azt, hogy nincs semmi eleve inegalitáriánus a piacon vagy egalitáriánus a redisztribúcióban, s fenntartjuk azt is, hogy mindig a domináns gazdasági integrációs mód hozza létre az egyenlőtlenségek alapstruktúráját. Másrészt viszont elfogadjuk azt, hogy az alárendelt mechanizmus is létre tudja hozni a saját egyenlőtlenségeit (ezeket másodlagos egyenlőtlenségeknek nevezzük), s ami a szociálpolitika szempontjából még ennél is fontosabb, működésbe léphetnek olyan erők, melyek az elsődleges és a másodlagos egyenlőtlenségek egybeolvadása vagy akkumulációja felé mutatnak.

El kell ismernünk azt is, hogy korábbi cikkünkben egy kicsit naivak voltunk a redisztribúció egalitáriánus hatásainak jóléti kapitalizmusbeli megítélésénél. Nyugaton a jóléti állam redisztribúciós beavatkozása valóban el tudott érni bizonyos egyenlősítő célkitűzéseket. Az olyan jóléti kapitalista országokon például, ahol jelentős a közösségi lakásépítési szektor — mint az Egyesült Királyságban és Ausztráliában —, a társadalmi egyenlőtlenségek nagyobbak akkor, ha nem vesszük figyelembe a lakásköltségeket, s csökken a szegények és a gazdagok közötti jövedelmi szakadék akkor, ha a reáljövedelmek számítása során a közösségi lakásokra fordított állami szubvenciókat is figyelembe vesszük. (Lásd Henderson, R. 1974.) Másrészt viszont a kapitalizmusban a jóléti redisztribúció is létrehozza a saját egyenlőtlenségeit. Például, mint ezt bőszegesen dokumentálták, az ingyenes felsőoktatás — azokban a nyuati országokban, ahol ez egyáltalán létezik — a nemzeti jövedelem jelentős mértékű átcsoportosítását jelenti a szegények rovására és a gazdaságok javára. Végül is a közép- és a felső-középosztály gyermekei felülreprezentáltak az egyetemeken, s a szegények és a munkásosztályhoz tartozók gyermekei kisebb valószínűséggel járnak felsőoktatási intézményekbe (lásd Richard Blandy munkáját). „A bürokratikus privilégiumok áruvá tételéről” szóló elméletünk parafrázisa gyanánt a fenti jelenségek a „piaci privilégiumok bürokratizálódásának” lehetne

nevezni a kapitalista jóléti államban. A jómódúak megtanulták az állami bürokratikus intézmények használatát, melyeket eredetileg azért hoztak létre, hogy korlátozzák a privilégiumaikat. Más szóval, az egyenlőtlenségek létrejötté meglehetősen hasonló folyamat mind az államszocializmusban, mind pedig a jóléti kapitalizmusban, s mindkét esetben a kiegészítő mechanizmusok hozzák létre a másodlagos egyenlőtlenségek némelyikét.

Fenntartjuk azonban azt az állításunkat is, hogy mindezt nem szabad felhasználni sem az államszocializmusban a vegyes gazdaság, illetve a piaci reform, sem pedig a jóléti kapitalizmusban a jóléti redisztribúció ellen. Az a jellemző, hogy ezek a másodlagos egyenlőtlenségek kisebbek, mint az elsődlegesek, s az egyenlőtlenség általános csökkenéséért fizetett árként kell ezeket felfogni. Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy a szociálpolitika tétlen maradhat akkor, amikor szembe kell néznie ezekkel a problémákkal. A társadalmi jólét komplex rendszere a társadalompolitikai eszközök olyan rendszerét követeli meg, amely az egyenlőtlenségek valamennyi típusával foglalkozik, s amely különös jelentőséget tulajdonít annak, hogy elkerülhető legyen a rétegződési rendszerek versenyéből adódó hátrányok felhalmozódása. Egyik remek cikkében Kornai összehasonlította a közgazdaság- és orvostudományokat (Kornai J. 1983/B.). Talán legfontosabb megállapítása az volt, hogy a közgazdászoknak olyan gyógymódokat kellene kidolgozniuk a gazdaságok számára, melyek nagyon hasonlatosak azokhoz, amelyeket az orvosok dolgoznak ki a betegek részére. Valamely nemzetgazdaság gyakran igen sokféle „betegségtől” szenved, s a közgazdásznak azt kell eldöntenie, hogy melyik betegséget kell először kezelni, különösen azért, mert gyakori az az eset, hogy az egyik betegség kezelése csak súlyosbítja a másik betegséget. Kornai metaforáját a szociálpolitikára is lehet alkalmazni. A jóléti eszközöket mellékhatással rendelkező gyógyszerekhez lehetne hasonlítani. Az efféle gyógyszer túlságosan nagy adagja esetleg károsan hat, és szükségessé válhat egy olyan másik gyógyszer felírása, amelyik gyógyítja az első mellékhatásait.

De mi az a „gyógyszer”, az a szociálpolitikai eszköz az államszocializmusban, amelyik ellensúlyozni tudná a piaci mechanizmusok „nemkívánatos mellékhatásait”, azok inegalitáriánus következményeit? Mi szól a redisztribúció ellen? — kérdezhetnék egyesek. A redisztribúció Nyugaton teljesíti feladatát, és korrigálja a piacot. Miért ne tehetné ugyanezt az államszocializmusban? A társadalmi reformerek a fentiekhez nagyon hasonlóan gondolkoznak.

Jelen cikk egyik szerzőjével folytatott valamikori beszélgetés során Ferge Zsuzsa a következőket mondta: „Szociálpolitikai szempontból a lehető legtöbb redistribúció a legjobb.” Igaza lenne végül is? Erre a kérdésre csak feltételes igennel válaszolhatunk. Ugyanis minden a redistribúció természetétől függ.

Ezen a ponton be kell vezetnünk a „gazdasági” és „jóléti” redistribúció közötti megkülönböztetést. Használjuk még egyszer Kornai metaforáját: ha az államszocialista szociálpolitika a redistribúció „általános gyógyszerét” írja fel gyógymóddul, akkor az súlyosbíthatja az elsődleges, eredendő betegséget, vagyis a redistributív igazságtalanság és az alacsony gazdasági hatékonyság kombinációját, s végül ez a gyógymód több kárt okozhat a „nemzet szociális egészségében”, mint amennyi hasznot hajt számára. A másodlagos egyenlőtlenségeket ellensúlyozó politikai eszköz utáni kutatásnak egy „harmadik mechanizmus” létrehozását kell eredményeznie. Az államszocializmusban az a fő feladata ennek a „harmadik mechanizmusnak”, hogy korrigálja a piac hatáseit, s ezért lehet nagyon „hasonlatos” a redistribúcióhoz, de mivel az a következő célja, hogy megakadályozza az elsődleges és másodlagos egyenlőtlenségek felhalmozódását, tisztán megkülönböztethető kell legyen a domináns redistributív módtól is. El kell tehát vetni a redistribúció általános koncepcióját, tisztázni kell a domináns és elsődleges egyenlőtlenségindukáló redistributív mechanizmus természetét, s el kell dönteni, hogy elképzelhető-e olyan más típusú redistribúció, amely megfelel a „harmadik mechanizmus” követelményeinek? Úgy véljük, hogy az államszocializmus domináns koordináló mechanizmusa a „gazdasági redistribúció”, de elképzelhető egy jól megkülönböztethető „harmadik mechanizmus” is, nevezetesen a „jóléti redistribúció”. S ez a fent említett, a „kör négyeszyesítése” dilemmára adott válaszuk lényege. Így ugyanis a társadalmi reformerek csatlakozhatnak a liberális gazdasági reformerekhez a „gazdasági redistribúcióval” szembeni kritikájuk révén, csatlakozhatnak a gazdasági redistribúció visszaszorítását és keményebb költségvetési korlátokat követelő felhíváshoz is, s ezzel egy időben a „jóléti redistribúció” mellett is síkraszállhatnak.

Mi a különbség a gazdasági és a jóléti redistribúció között? Először is: a szocialista állam különböző szerepet tölt be gazdasági és jóléti redistributorként. Az első esetben „gazdasági államként” tevékenykedik, vagyis úgy, mint a vállalatok tulajdonosa és az emberek munkaadója (az állam gazdasági funkcióiról, valamint a „tulajdoni” és egyéb funkciók közötti különbségről lásd

Sárközy T. 1983. 14—16. o.). Másik minőségében az állam a „politikai állam” funkcióit tölti be, vagyis az emberekkel nem mint alkalmazottakkal, hanem mint állampolgárokkal áll szemben. Ebből az következik, hogy a gazdasági és a jóléti redisztribúciót csak akkor lehet megkülönböztetni egymástól, ha fennáll a gazdasági és a politikai állam legalább minimális intézményi és költségvetési elkülönültsége. Másrészt: különböznek céljaik, illetve társadalmi funkcióik szerint is. Az állam a domináns gazdasági redisztributív mechanizmuson keresztül szabályozza az újratermelés dinamizmusát és arányát oly módon, hogy a vállalatoktól „többletet”, illetve adókat von el, s azt újra elosztja a bővített újratermelés érdekében. A jóléti redisztribúciónak viszont az a célja, hogy az állampolgároktól összegyűjtött adókból származó jövedelmeket a lakosság egyik csoportjától a másiknak, vagyis a gazdagoktól a szegényeknek, a gazdaságilag aktívaktól a gazdaságilag inaktívoknak, az egészségesektől a betegeknek stb. utalja át. Harmadrészt: a kétfajta redisztribúciónak különböző társadalmi-gazdasági konzekvenciái vannak. Tipikus esetben a több gazdasági redisztribúció magasabb felhalmozási arányt, magasabb növekedési rátát, de egyben puhább vállalati pénzügyi korlátokat jelent. Ez utóbbi következmény elkerülhetetlen. Ha az állam hatékonyan gyakorolja tulajdonosi jogait azáltal, hogy a vállalatoktól jövedelmet von el, és azt hatósági úton újra elosztja, akkor, a dolog természetéből adódóan, puhítania kell a költségvetési korlátokat. Kornai is megemlíti a pénzügyi korlátok puhasága, a gazdasági redisztribúció mértéke és a felhalmozási ráta közötti pozitív korrelációt, s ezt az ilyen puha korlátok között működő vállalatok „kielégíthetetlen beruházási éhségével” magyarázza (Kornai J. 1980. 204—208. o.). Több jóléti redisztribúció korlátozza a felhalmozási hányadot, de nem érinti a termelő vállalatok költségvetési korlátainak puhaságát vagy keménységét. Ez a fő oka annak, amiért lehetséges a társadalmi és gazdasági reform integrációja azon az alapon, hogy különbséget teszünk gazdasági és jóléti redisztribúció között. A liberális gazdasági reform fő célja a vállalatok költségvetési korlátainak keményebbé tétele, mivel úgy vélik, hogy a puha költségvetési korlát az oka az államszocialista gazdaság fő betegségének, a hiánynak (Kornai J. 1980.). Ha a jóléti redisztribúció mind intézményesen, mind pedig költségvetésileg elkülönül a gazdasági redisztribúciótól, akkor nincs kapcsolat a jóléti költségvetés nagysága és a vállalat pénzügyi korlátainak puhasága között.

3. Analitikus különbségek a gazdasági és a jóléti redistribúció között az államszocialista gazdaságokban

Jellemzők	Gazdasági	Jóléti
	redistribúció	
Milyen minőségben cselekszik az állam?	Mint gazdasági állam; a vállalatok tulajdonosa és az emberek munkaadója	Mint politikai állam; állam versus állampolgár
A beavatkozás célja	Az újratermelés dinamizmusának és arányainak szabályozása	A jövedelmek átcsoportosítása a lakosság egyik csoportjától a másikhoz
A finanszírozás forrása	Jövedelem, profit	Adók
Társadalmi-gazdasági következmények	Maximalizálja a növekedési ütemet, puhítja a költségvetési korlátokat	Korlátozza a növekedés ütemét, de nem puhítja/keményíti a termelő vállalatok költségvetési korlátait

A redistribúció két formája közötti különbségeknek a kérdését ne csak analitikusan, hanem történelmileg is vessük fel. A szociálpolitika szempontjából az államszocialista fejlődés extenzív növekedési szakasza (az a szakasz, amelyben a redistribúciónak igazi monopóliuma volt) pontosan azért problematikus, mert egyáltalán nem lehet megkülönböztetni a „gazdasági” és a „jóléti” redistribúciót. Bár a központi tervezés gyakran kísérelte meg önmagát a szociális igazságosságra való hivatkozással legitimálni, központi funkciója mégis gazdasági célok, nevezetesen az „erőltetett” vagy gyorsított növekedés elérése volt. Az extenzív növekedési szakaszban ezért az államszocialista redistributív gazdaság magas felhalmozási rátát ért el, elsősorban azért, mert a fogyasztási szférából — mind a magánból, mint pedig a közösségből — átirányította az eszközöket a „termelő beruházások” felé (Fehér, Heller és Márkus ezért nevezi ezt a rendszert a „szükségletek fölötti diktatúrának”). Inegalitáriszma szintén a gazdasági növekedéssel kapcsolatos megszállottságnak és

annak az egyenes következménye volt, hogy a gazdasági megfontolások vitathatatlan elsőbbséget élveztek a jólétekkel szemben. Mivel ezeket az eszközöket gazdasági „ösztönzőkként” alkalmazták, ebben az időszakban a kollektív fogyasztás eszközei a már amúgy is privilegizáltak javára egyenlőtlenül lettek elosztva, s be voltak építve a korai szocializmus meritórikus jutalmazási rendszerébe. A gazdasági és jóléti funkcióknak az államszocialista fejlődés korai szakaszában bekövetkező összeomlása és egyetlen redisztribúciós rendszerre válása a szociálpolitika szempontjából fenyegető következményekkel járt: felelőssé vált a rendszer inegalitarizmusáért, és diszkreditálta a társadalmi igazságosság ideálját is.

Éppen ezért, miközben maximálisan elismerjük egyébként kiemelkedő munkásságát, mind analitikusan, mind pedig történetileg megkérdőjelezzük Ferge azon premisszáját, miszerint a „lehető legtöbb redisztribúció a legjobb”. Inkább azt mondanánk, hogy kevesebb gazdasági redisztribúció és keményebb költségvetési korlátok esetleg nemcsak több piacot, hanem egyre hatékonyabb jóléti redisztribúciót is jelentenek.

4. *Gazdasági mechanizmus, szociális jóléti eszközök és társadalmi egyenlőségek a különböző társadalmi-gazdasági rendszerekben*

	Jóléti kapitalizmus	Államszocializmus
Az elsődleges egyenlőtlenségekért felelős domináns mechanizmus	Piac	Gazdasági redisztribúció
Az elsődleges egyenlőtlenségeket ellensúlyozó, de másodlagos egyenlőtlenségeket indukáló kiegészítő mechanizmusok	Kormányzati bürokratikus redisztribúció	Piac
A másodlagos egyenlőtlenségeket csökkentő és az elsődleges és másodlagos egyenlőtlenségek egybeolvadását megakadályozó „harmadik mechanizmusok”	??? Filantrópia, önmegsegítés, etikai koordináló mechanizmus	Jóléti redisztribúció

Ily módon a „harmadik mechanizmust” az államszocializmusban olyan jóléti redisztribúcióként határoznánk meg, amely hatékonyan képes ellensúlyozni mind a másodlagos egyenlőtlenségek létrejöttét, mind pedig az elsődleges és a másodlagos egyenlőtlenségek összekapcsolódását. Működik-e vagy kialakulófélben van-e ilyen harmadik mechanizmus a jóléti kapitalizmusban is? Nem tudunk teljes biztonsággal választ adni erre a kérdésre. Mint már korábban megjegyeztük, van „hely” az ilyen „harmadik mechanizmus” számára, mivel a kapitalista állam jóléti redisztribúciója is létrehozza a saját egyenlőtlenségeit, s az elsődleges és másodlagos egyenlőtlenségek összekapcsolódása is bekövetkezik a „piaci privilégiumok bürokratizálódásán” keresztül. De mi lehet Nyugaton a „harmadik mechanizmus”? Olyan mechanizmus, mely nem kormányzati redisztribúció (mivel fő célja a bürokratikus-kormányzati redisztribúció inegalitarizmusának ellensúlyozása), de amely szintén annyira különbözik a piaci mechanizmustól, mint a jóléti redisztribúció a gazdasági redisztribúciótól? Fenti elemzésünk logikájával élve arra lehetne számítani, hogy egy ilyen harmadik mechanizmusnak a jóléti kapitalizmusban legalább két jellegzetessége van; nem bürokratikusnak kellene lennie, s nem lehetne profitorientált (ezáltal válna a „harmadik mechanizmus” eléggé különbözővé mind az első, mind pedig a második mechanizmustól). A filantrópia vagy pedig a magánvállalkozás jutna először az ember eszébe. Nyugaton a konzervatívok valójában a jóléti redisztribúció megnyirbálását javasolják, s azt, hogy ennek szerepét a magánadakozás vegye át. Az a gondolat, hogy a bürokratizált kormányzati redisztribúció valójában nem jut el az igazán szegényekig, hanem gyakran azoknak juttat könyöradományokat, akiknek nincs arra igazán szükségük, az új jobboldal jóléti állam elleni támadásának fontos komponense. Nincs természetesen semmi különösen új a magánadakozás ötletében, hisz a kormányzati redisztribúció bizonyos fokig azért lépett életbe, mert a filantrópia nem működött kielégítően; miért működne akkor most? A „harmadik mechanizmus” kissé „baloldali” verziója az önmegsegítés lenne, ami azt jelenti, hogy a közpénzeket a szegények és a rászorulóknak megszervezésére kellene fordítani ahelyett, hogy könyöradományokkal aláznák meg őket, s elengedő szervezési kapacitás segítségével a szegények és rászorulóknak majd gondoskodnak magukról. Az informális gazdaságban való részvétel például nem jobb megoldás-e a munkanélküliség problémájára, amelyet az hoz létre, hogy a profitorientált üzleti szektor képtelen megfelelő számú munkahely létrehozá-

sára, mint a munkanélküli segély formájában nyújtott kormányzati adományok (és az önmegsegítésre kirótt büntetések)? S mi lenne, ha az embereket a munkaalkalmak megosztására biztatnánk a munkanélküliség vállalása helyett? Kornai ezeket valószínűleg „etikai koordináló mechanizmusoknak” hívná, s megkülönböztetné őket mind a bürokratikus, mind pedig a piaci koordináló mechanizmusoktól (Kornai J. 1983/B. 1027. o.). Nem tudunk állást foglalni ezekben a vitákban, csak azt szeretnénk megjegyezni, hogy a „harmadik mechanizmus” kérdése Nyugaton sem látszik megoldottnak, s lehet, hogy újító gondolatokra van szükség ennek a problémának a megoldásához.

Most már készen vagyunk a 2. táblázatban bemutatott elméleti javaslat módosítására.

Gyakorlati következmények

A meglehetősen elvont elméletieskedés magaslatából szálljunk le a szociálpolitika „valóságos világába”.

Nem állunk készen arra, hogy megadjuk az intenzíven növekvő szocialista gazdaság szociálpolitikai intézményeinek és eszközeinek a részletes tervét. Jelen tanulmányunk elemző-elméleti, s a szociálpolitikai javaslatok kidolgozását másokra kell hagynunk. Cikkünk utolsó részében — a fenti elméleti intuíciókkal felfegyverkezve — kísérletet teszünk arra, hogy — remélhetőleg — „konstruktívan kritikai” módon — elmondjuk azt, hogy szerintünk mi a szociálpolitikai reformról folytatott vita magja ma Magyarországon. Ebben első-sorban az a szándék vezérel bennünket, hogy érvelésünk empirikus és politikai helytállóságát demonstráljuk.

A gazdasági és a jóléti redisztribúció szétválasztásának ötlete — mely oly központi szerepet kap jelenlegi elemzésünkben — nem idegen a Ferge és kollegái által az MTA Szociológiai Kutató Intézetében készített szociálpolitikai reformjavaslatától sem (Ferge Zs. 1982.). Elemzésünk szempontjából a fenti intézményi reformjavaslat fő komponensei a következők:

1. A javaslat szerzői a szociális jóléti intézmények rendszerének létrehozását javasolják. Az a kívánságuk, hogy a jóléti érdekeket a legmagasabb kormány-szinten intézményesen képviseljék. Valójában szociális jóléti minisztérium létrehozását részesítenék előnyben. Egy ilyen szociális jóléti minisztérium átvehetné azon szociálpolitikai funkciók legnagyobb részét, melyeket az

államszocialista társadalmakban hagyományosan a Szakszervezetek Országos Tanácsa látott el, s ez a minisztérium ellenőrizhetné a szociális jóléti intézmények országos hálózatának működését, a helyi közösségi szinttől egészen az országos szintig.

2. A javaslat ragaszkodik ahhoz, hogy a szociális jóléti szektornak saját költségvetése legyen, vagyis — a mi terminológiánk szerint — függetlenek legyenek a „gazdasági redisztribúciótól”. A Szociálpolitikai Kutatócsoport a finanszírozás olyan, erőteljesen decentralizált rendszerét részesíti előnyben, ahol a helyi jóléti hivatalok erőteljes ellenőrzést gyakorolnak a jóléti alapok elosztása felett.

Fenti elemzésünk fényében ezek a javaslatok, bár talán nem „elég radikálisak”, de mind a helyes irányba mutatnak. Önálló országos hálózattal rendelkező, új szociális jóléti minisztérium felállítása és a központi kormányzati költségvetésből egy kicsit vagy jelentősen nagyobb rész felhasználása szociális célokra még mindig a „redisztribúció egységesítő rendszerén” belül marad. Szerintünk ez az oka annak, hogy a liberális gazdasági reformerek gyanakvóak maradnak a szociális reform ötletével szemben, s annak is, hogy gyanújuk szerint a fenti ötlet a puha költségvetési korlátok új potenciális forrása lehet. Saját elméleti premisszáink alapján a szociálpolitikai reformereket az eddiginél újítóbbról gondolkodásra szeretnénk bátorítani a „redisztribúció egységesítő rendszerével” kapcsolatban.

Néhány évvel ezelőtt SZETA (Szegényeket Támogató Alap) néven, egy hivatalosan el nem ismert, privát emberbaráti jótékonyági szervezet jött létre. Olyan fiatal szociológusok egy csoportja alapította, akik még a hatvanas–hetvenes évek fordulóján részt vettek nem egy, a szegényekkel és cigányokkal kapcsolatos (Kemény István által vezetett) akadémiai kutatásban. Elsődleges céljuk az volt, hogy segítsék az általuk különböző terepmunkák során véletlenül megismert szegényeket. Pénzt, ruhát gyűjtöttek, jótékonyági koncertet, kiállításokat szerveztek, adott esetben jogi tanácsokat adtak vagy képviselték őket, többnyire helyi szakigazgatási szerveknél. A SZETA természetesen csak szimpatikus utópia, s nem szolgálhat a szociális jólét országos rendszerének tervezeteként, de tevékenységének azon elve, hogy a szociálpolitika intézményrendszere elkülönüljön az államigazgatási apparátustól, mindenképpen helyeslendő.

Elméleti munkánk során kidolgoztuk a gazdasági és politikai állam szétvá-

lasztásának ötletét. Ebből a szempontból a szociális jóléti minisztérium első sorban azért problematikus, mert túlságosan is része lenne az állam gazdasági apparátusának, csupán kezdő, a leggyengébb partner lenne egy olyan integrált intézményi rendszerben, amelyben a gazdasági redisztribúció érdekei, az államnak mint munkaadónak az érdekei, s az államnak mint tulajdonosnak az érdekei mindig előnyt élveznének vele szemben. Egy privát jóléti szervezettel viszont független ugyan a gazdasági államtól, de mégiscsak inkább magán, mint közösségi megoldás a közösségi gondokra. Nehéz megjósolni azt, hogy hosszú távon hogyan juthatna hozzá a szükséges pénzforrásokhoz, hogyan őrizhetné meg stabilitását és pártatlanságát.

Végezetül néhány megjegyzést szeretnénk fűzni a jóléti redisztribúció pénzügyi autonómiájához. A szociálpolitikai reformjavaslat hangsúlyozza egy önálló jóléti költségvetés létrehozásának szükségességét. Elméleti elképzeléseink alapján nem vagyunk biztosak abban, hogy ez elegendő lenne. A gazdasági és politikai állam, a jóléti és a gazdasági redisztribúció határozott szétválasztása nemcsak különálló költségvetést, hanem különböző jövedelemforrásokat is megkövetelhet. A gazdasági redisztribúció során az állam „tulajdonosként” cselekszik, tulajdonosi jogai alapján elvonja a nyereséget és jövedelmet saját vállalataitól, s az elvont többleteket a „Gesamtkapital”, vagyis a redisztributív ellenőrzés alatt álló vagyon maximalizálására használja fel. (Márkus György ezt az államszocialista gazdaság „célfunkciójának” nevezi. Lásd: Fehér, Heller és Márkus 1983. 68. o.) A jóléti redisztribúció révén viszont a politikai állam állampolgáraival szemben fennálló „szociális szerződésének” feltételeit teljesíti. Következésképpen, legalábbis elméletileg, a jóléti alapok forrásai az állampolgárok és szervezetek által fizetett adók és önkéntes hozzájárulások kellene hogy legyenek. Az államszocialista társadalomban jelenleg a kormányzati költségvetés fő forrásai a vállalatoktól elvont jövedelmek. A személyi jövedelemadók a legtöbb kelet-európai országban csak elenyésző szerepet játszanak. Ráadásul nem tesznek különbséget a kormányzati jövedelmek kétféle típusa között, hanem azok ugyanabba a költségvetésbe kerülnek. Elméleti álláspontunk szerint — mivel úgy véljük, hogy a jóléti redisztribúció fő forrása a személyi jövedelemadó lehetne —, mindebből két következtetés vonható le: 1. A személyi jövedelemadó jelentős növekedése valószínűleg elkerülhetetlen; 2. A vállalatoktól származó jövedelmeket és a lakossági adókat nem szabadna ugyanabba a költségvetésbe összeolvasztani.

Ideális esetben két különböző pénzalap létezhetne. Az egyik a gazdaságfejlesztési célokat szolgálná, és kizárólag a vállalatoktól elvont jövedelmekből állna. A másik szociális célokat szolgálna — amelyekből a jóléti célok kiemelkedően fontosak lennének —, s ez adókból tevődne össze. E két pénzalap között nem szabadna lehetővé tenni az átutalást.

Érdekes módon a szociális reformerek rendkívül aggódnak a személyi jövedelemadók szerepének növekedése miatt. Az a gyanújuk, hogy egy progresszív jövedelemadó-rendszer bevezetése csak a jövedelemegyenlőtlenségek növekedésének új hullámát legitimálná. A szociális reformerek inkább azt szeretnék, ha jogi személyek viselnék a jóléti költségeket is. A „minél több redistribúció, annál jobb” jelszava itt is érvényes: ne vonakodjunk a vállalati nyereségek társadalmi jóléti célokra történő mobilizálásától.

Szívünkön viseljük a személyi jövedelemadók növekedését addig, amíg a gazdasági és a politikai állam nem válik szét, s a gazdasági és jóléti redistribúcióra fordított alapok nincsenek külön kezelve. Persze, ebben az esetben, a megnövekedett adójövedelmeket a gyengélkedő gazdaság szubvencionálására, a pénzügyi korlátok puhábbá tételére is fel lehetne használni a jóléti igények kielégítése helyett. Úgy véljük azonban, hogy a kétféle funkció világos szétválasztásával a személyi jövedelemadók növekedéséből származó előnyök többet nyomnának a latba, mint a hátrányok.

Mi az előnye a személyi jövedelemadó-rendszeren alapuló jóléti redistribúciónak? 1. Amennyire meg tudjuk ítélni, ez az egyetlen mód arra, hogy a jóléti szektort meg lehessen védeni a nálánál sokkal hatalmasabbak, így például a nehézipar stb. pénzügyi alapokért folytatott versenyétől. Ugyanakkor felszabadítaná a szociálpolitikát is a gazdaságpolitika szolgálata alól, s lehetségessé tenné azt, hogy a jóléti megfontolások ne legyenek alárendelve a munkaerő-gazdálkodás igényeinek stb. 2. A személyi jövedelemadó a politikai állam feletti demokratikus ellenőrzés „anyagi alapja” lehetne. Jusson eszünkbe, hogy az amerikai forradalom a következő jelszóval indult: „Nincs adózás részvétel nélkül.” A kelet-európai demokratikus forradalom esetében létjogosultsága lehet a következő figyelmeztetésnek: „Nagyon valószínű, hogy nincs részvétel adózás nélkül.” Az adózás pontos rendszere valószínűleg szükséges — bár természetesen nem elégséges — feltétele az állam demokratikus működésének. Kollégáink némelyike azért kritizálja a „redistributív igazságtalanságról” vallott elméletünket, mert szerintük nem fordítunk kellő figyelmet a

demokratikus ellenőrzés problémájára. Ezen kritikusok szerint a redistribúció egyenlőtlenítő következményeit egy demokratikus állam le tudná győzni. Mindezzel csak részben értünk egyet. Amíg a gazdasági és a jóléti redistribúciót egyetlen rendszerbe olvasztják be, addig a gazdasági oldal fog dominálni, s a demokratikus mechanizmusok valószínűleg manipulálva lesznek. Abban az esetben, ha a jóléti redistribúció a jövedelemadókból finanszírozott önálló rendszerré válik, hajlunk a kritikusainkkal való egyetértésre, miszerint a demokratikus ellenőrzés jelentőségteljessé válhat, s a rendszer korrektségének döntő kritériumát alkothatja. 3. A jövedelemadókból létrehozott jóléti redistribúciós rendszer legfontosabb és azonnali politikai haszna valószínűleg abban áll, hogy a társadalmi és a gazdasági reform közös programjaként funkcionálhatna. Kornai készségesen beleegyezik abba, hogy egy egységes, szigorúan alkalmazott, univerzális adózási rendszer semmi esetre se puhíthatná a költségvetési korlátokat (Kornai, 1980. 318. o.). A gazdasági reformereknek sem lehetne semmiféle ellenvetésük a jóléti kiadások bármilyen mértékű emelkedése ellen, mivel azokat az általánosan meghatározott és szigorúan kivetett adókból fedeznék. Ha a társadalmi reformerek készek lennének elfogadni a jövedelmi adón alapuló jóléti rendszer ötletét, akkor számíthatnának a liberális gazdasági reformerekre is.

Amint már korábban is körvonalaztuk, ebben a cikkben az egyik legfontosabb feladatunknak annak a feltárását tartottuk, hogy létezik-e közös „platform” a társadalmi és a liberális gazdasági reform számára. Képesek-e a társadalmi reformerek olyan stratégia kialakítására, amely a jóléti redistribúció melletti állásfoglalás és a domináns bürokratikus-redistributív koordináció kritikájának kombinációja. Cikkünk konklúziója az, hogy a társadalmi és gazdasági reform efféle integrációja lehetséges, és az egész reformmozgalom szempontjából szükséges is. A piaci erők terjeszkedése és a piac által indukált egyenlőtlenségek rendszerének újbóli felbukkanása a társadalmi konfliktusok olyan összetett rendszerét hozza létre, amelyben a gazdasági reform csak akkor folytatódhat, ha megtanulja a piac által létrehozott egyenlőtlenségek és hiányosságok ellensúlyozását. Kelet-Európa előtt a következő két reális alternatíva áll: a társadalmi és a gazdasági reform egysége avagy a teljes reformnélküliség.

(1984. december

Fordította: Mészáros Júlia)

Cikkünk korábbi változataihoz fűzött hasznos megjegyzéseikért szeretnénk köszönetet mondani Ferge Zsuzsának, Szalai Júliának, Závada Pálnak és az MTA Szociológiai Kutató Intézet más munkatársainak, továbbá Ladányi Jánosnak, Lee Rainwaternek és Eric Wrightnak.

Andorka Rudolf és Kolosi Tamás (szerk.), 1984.: *Stratification and Inequality. (Rétegződés és egyenlőtlenség.)* Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet

Bauer Tamás, 1982.: A második gazdasági reform és a tulajdonviszonyok. *Mozgó Világ*, 11. sz.

Bluestone, Barry és Harrison, B., 1982.: *The Deindustrialization of America: Plant Closing, Community Abandonment and the Dismantling of Basic Industry. (Amerika reindusztrializálása: üzembeszárások, közösségek feladása és az alapipar lerombolása.)* New York, Basic Books

Böröczfy Ferenc (szerk.), 1983.: *Vélemények, viták lakáspolitikánkról.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó

Boros Anna, 1982.: Második gazdaság — rétegződés. In: Kolosi Tamás (szerk.): *Elméletek és hipotézisek.* Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet

Központi Statisztikai Hivatal, 1982.: *Statisztikai évkönyv 1981.* Budapest, Statisztikai Kiadó

Központi Statisztikai Hivatal, 1983.; 1980. évi népszámlálás. 35. A lakótelepek főbb adatai. Budapest, Statisztikai Kiadó

Connor, Walter D., 1979.: *Socialism, Politics and Equality. (Szocializmus, politika és egyenlőség.)* New York, Columbia University Press

Dániel Zsuzsa, 1982.: Bérlet, jövedelem, állami redistribúció. *Gazdaság*, 4. sz. 25—42. o.

Dániel Zsuzsa és Temesi József, 1984.: A lakáelosztás hatása a társadalmi egyenlőtlenségekre 1976—1980. *Statisztikai Szemle*, 7. sz. 687—701.

Enyedi György, 1980.: *Falvaink sorsa.* Budapest, Magvető Könyvkiadó

Fehér Ferenc, Heller Ágnes és Márkus György, 1983.: *Dictatorship over Needs. (Diktatúra a szükségletek felett.)* Oxford, Basil Blackwell.

Ferge Zsuzsa, 1980.: *Society in the Making.* White Plains, N. Y., Sharpe

Ferge Zsuzsa és munkatársai, 1982.: *Javaslat a szociálpolitikai rendszer módosítására.* Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet (kézirat)

Ferge Zsuzsa, 1983.: „Main Trends in Hungarian Social Policy”. *The New Hungarian Quarterly* 4. sz. 137—149. o.

Gábor R. István—Galasi Péter, 1981.: *A második gazdaság.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Galasi Péter (szerk.), 1982.: *A munkaerőpiac és működése Magyarországon.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Harloe, Michael and Paris, Chris, 1984.: The Decollectivization of Consumption: Housing and Local Government Finance in England and Wales, 1979—1981. (A fogyasztás dekollektívizálása: lakásépítés és helyi kormányzati pénzügyek Angliában és Wales-ben, 1979—1981.) In.: Szelényi Iván (szerk.): *Cities in Recession (Hanyatló városok.)* London, Sage

Hankiss Elemér, 1983.: Kinek az érdeke? *Heti Világgazdaság*, november 27.

Hegedűs András, 1964.: Humanizáció vagy optimalizáció? *Válóság*

Hegedűs József és Manchin Róbert, 1982.: *Üdülés, ingatlanpiac*. Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet (kézirat)

Hegedűs József és Tosics Iván, 1983.: Housing Classes and Housing Policy. Some Changes in the Budapest Housing Market. *International Journal of Urban and Regional Research* Vol. 7. 4. 467–494. o.

Henderson, Ronald. 1974.: *Poverty in Australia*. (Szegénység Ausztráliában.) Canberra, Government Publishing Services

Hoch Róbert, 1972.: Életszínvonal-tervezés és ártervezés. *Gazdaság*, 12. sz.

Holland, Stuart (szerk.), 1978.: *Beyond Capitalist Planning*. (A kapitalista tervezésen túl.) Oxford, Basil Blackwell

Jávorka Edit, 1970.: *Életszínvonal a mai társadalomban*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó

Kolosi Tamás (szerk.), 1982.: *Elméletek és hipotézisek. Rétegződés-modell vizsgálat I*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet

Kolosi Tamás, 1983.: *Struktúra és egyenlőség*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó

Kolosi Tamás, 1984.: *Rétegződés-modell vizsgálat III. Státusz és réteg*. Budapest, MSZMP Társadalomtudományi Intézet.

Konrád György és Szelényi Iván, 1979.: *The Intellectuals on the Road to Class Power*. (Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz.) New York, Harcourt, Brace and Jovanovich

Kornai János, 1980.: *A hiány*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Kornai János, 1983/A.: Bürokratikus és piaci koordináció. *Közgazdasági Szemle*. 9. sz. 1025–1037. o.

Kornai János, 1983/B.: A nemzetek egészsége. *Valóság*, 1. sz. 1–12. o.

Kovács János Mátyás, 1984.: A reformalku sűrűjében. *Valóság*, 3. sz. 30–55. o.

Ladányi János, 1975.: Fogasztói árak és szociálpolitika, *Valóság*, 12. sz. 16–29. o.

Lane, David, 1976.: *The Socialist Industrial State*. (A szocialista ipari állam.) London, Allen und Unwin

Lane, David, 1982.: *The End of Social Inequality?* (A társadalmi egyenlőtlenség vége?) London, Allen und Unwin

Manchin Róbert és Szelényi Iván, 1985.: *Eastern Europe in the Crisis of Transition. Polish Solidarity and Beyond*. (Kelet-Európa az átmenet válságában. A lengyel Szolidaritás és azon túl.) Szerk.: Bronislaw Misztal. Bouldner, Col., Westview Press

Pauker, Felix, 1973.: Income Distribution at Different Levels of Development. A Survey of Evidence. (Jövedelemelosztás a fejlődés különböző szintjein. A tények vizsgálata.) *International Labour Review*, 2–3. sz.

Polányi Károly, 1957/A.: *The Great Transformation*. (A nagy átalakulás.) Boston, Beacon Press

Polányi Károly, 1957/B.: The Economy as Instituted Process. (A gazdaság mint intézményesült folyamat.) In: *Trade and Market in Early Empires*. (Kereskedelem és piac a korai társadalmakban.) Szerk.: Polányi, K., Glencoe, Ill., The Free Press

Rokobauer Havas Henrik, 1984.: Interjú Koszó Dezső vállalkozóval. *Mozgó Világ*, 7. sz. 93–104. o.

Sárközy Tamás, 1983.: Szervezetrendszeri adalékok az állam gazdasági szerepének újraértékeléséhez, *Valóság*, 10 sz. 1–22. o.

Stark, David, 1985.: The Micro-Politics of the Firm and the Macro-Politics of Reform — New Forms of Workplace Bargaining in Hungarian Enterprises. (Vállalati mikro-politika és a reform makro-politikája: A munkahelyi alku új formái a magyar vállalatoknál.) In: *States as Markets in the World System. (Államok mint piacok a vilárendszerben.)* Szerk.: Peter Evans, Dietrich Rueschemeyer and Evelyne Hubert Stevens, Beverly Hills, Sage Publications

Szalai Júlia, 1984.: *Az egészségügy betegségei.* Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet (kézirat)

Szegő Andrea, 1983.: Gazdaság és politika — érdek és struktúra. *Medvetánc*, 2—3. sz. 49—92. o.

Szegő Andrea, 1984.: Vita a reform-alternatívákról. *Kritika*, 6. sz. 3—5. o.

Szelényi Iván, 1978.: Social Inequalities under State Socialist Redistributive Economies. (Társadalmi egyenlőtlenségek az államszocialista redistributív gazdaságban.) *International Journal of Comparative Sociology*, 1—2. sz. 61—87. o.

Szelényi Iván, 1983.: *Urban Inequalities under State Socialism. (Városi egyenlőtlenségek az államszocializmusban.)* Oxford, Oxford University Press

Szelényi Iván (szerk.), 1984.: *Cities in Recession. Critical Responses to the Urban Policies of the New Right. (Hanyatló városok. Kritikai válaszok az új jobboldal várospolitikájára.)* London, Sage

Szirmai Péter, 1983.: Kisvállalkozások. *Heti Világgazdaság*, július 23.

Tardos Márton, 1982.: Program a gazdaságirányítás és a szervezeti rendszer fejlesztésére. *Közgazdasági Szemle*, 6. sz.

Vági Gábor, 1975.: Mit ér egy község, mit ér egy megye? *Közgazdasági Szemle*, 7—8. sz.

Vági Gábor, 1982.: *Versengés a fejlesztési forrásokért.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Wiles, P. J. D. és Markowski, S., 1971.: Income Distribution Under Communism and Capitalism: Some Facts About Poland, the UK, the USA and the USSR. (Jövedelemelosztás a kommunizmusban és a kapitalizmusban: Néhány tény Lengyelországról, az Egyesült Királyságról, az Amerikai Egyesült Államokról és a Szovjetunióról.) *Soviet Studies*, 3. sz.

Wright, Eric O., 1985.: *Classes. (Osztályok.)* London, New Left Books

Závada Pál, 1983.: *Gazdasági reform, szociális reform.* Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet (kézirat)

Zsörtölődő megjegyzések Szelényi Iván és Manchin Róbert tanulmányához

Jó lenne úgy vitatkozni égető társadalmi kérdésekről, hogy a vitának, ha hazai szerzővel folyik, ne legyen denunciáló vagy öngazoló látszata, ha pedig a szerző külföldi, hihető legyen az olvasó számára, hogy a vitázók álláspontját, tudatát nem „hollétük” határozza meg. Hogy Szelényi Iván nem azért írja, amit ír, mert „ott”, én meg azért, mert „itt” akarom magam elfogadtatni — történjék az igazodás tudatosan vagy kvázi-tudatosan. Ha a különféle gyanúkat nem is lehet eloszlatni, önmagam megnyugtatósára azért annyit hadd bocsássak előre, hogy mindazt, amit most vitázva állítok, ilyen-amolyan formában gyakran elmondtam máskor is. (Ezért is lesz illetlenül sok a saját munkáimra való hivatkozás.) Nem Szelényiek *ellen* állok tehát ki, hanem — ha úgy tetszik — saját magam mellett. És persze a vitában nem személyes indulatok munkálnak bennem Szelényi Iván ellen, aki nagyon régi, kedves és becsült barátom. Csupán a tartalmi kérdések izgatnak, többek között azok, amelyeknél érdekes ellentmondásokat látok Szelényi Ivánnak a *Medvetáncban* korábban megjelent írásai és a mostani tanulmány között.¹ Egyébként a politikai melléhallásoktól és belemagyarázásoktól való félelmem olyan erős, hogy hónapok óta halogatom ezt az írást. (A késedelemben persze a mindig szorító időhiány is közrejátszott.) Emiatt e vitáirat végül is hevenyészettebb, töredékesebb lett, mint szerettem volna, s csak néhány különösen fontosnak tartott kérdésre reagál.

Mi hozza létre az egyenlőtlenségeket?

Szelényiek gyakran megismételt tézise szerint a „domináns integráló mechanizmus”, azaz amott a „piac”, emitt a „redisztribúció”, illetve a revidált elmélet szerint a másodlagos mechanizmusoknak is lehet ilyen hatásuk.

A vázolt modell intellektuálisan elegáns, vonzóan szimmetrikus. Ugyanakkor az egyik baj vele az, hogy eredeti formájában biztosan, revideált formájában részlegesen ellentmondásban van számtalan ténnyel. Erre még visszatérek. A másik bajom pedig az — és ezt bizonyítani nemigen tudom, csak vélekedéseket tudok szembeállítani vélekedésekkel —, hogy elméletileg nem győző meg. Rögeszmésen hiszem ugyanis, hogy a társadalmi egyenlőtlenségeket eredendően sem itt, sem ott nem a piac vagy a redisztribúció (állami bürokrácia) *hozza létre*. A társadalmi és fizikai életesélyek egyenlőtlenségeit, ezen belül a szűkös javakhoz való hozzájutás egyenlőtlenségeit szerintem a társadalmi struktúra alapját alkotó egyenlőtlen társadalmi viszonyok, a tulajdonhoz, hatalomhoz, tudáshoz való egyenlőtlen viszonyok produkálják-reprodukálják, különféle közvetítésekkel. E viszonyok generálják a társadalmat valóban társadalmi-gazdasági egésszé „integráló” társadalmi munkaszervezetet, és determinálják jelentős mértékben azt, hogy az mennyire lesz inegalitárius és hierarchikus. E viszonyok együttese mélységesen befolyásol azután minden társadalmi intézményt és folyamatot, a politikai mező működésétől a javak elosztásáig, legyen az piaci elosztás vagy redisztribúció. A lényeg az, hogy a társadalmi viszonyok egyenlőtlensége minden társadalmi alrendszerben hat: *ugyanazok* a viszonyok működnek mindenütt, még ha az egyes mezőkben, alrendszerekben igen eltérőek is a játékszabályok és kimenetek.

Ezért persze igaz az, hogy „a piacban nincsen semmi inherensen inegalitáriánus”. Ha ugyanis piacban csak annyit értünk, amit Polányi egyik definíciójában mond, hogy az „a csere, illetve a vétel és eladás célját szolgáló találkozhely” (Polányi 1967. 56. o.), akkor valóban a világon semmi nincs, ami itt szükségképpen egyenlőtlenségeket hozna létre. Az ilyen piac, amint ezt Polányi nem győzi hangsúlyozni, igencsak régi történelmi képződmény, és ezzel Polányinak semmi baja. Amivel baja volt, amit mélyen bírált, az nem *a piac*, hanem az önszabályozó és árszabályozó, versenyre épülő és nyereségelvű *piacgazdaság*. Ez olyan „piac”, ami a gazdasági rendszer egészét uralja, és a társadalmat „a piac függvényévé teszi”. „Az a lépés, ami az izolált piacokat piacgazdasággá, a szabályozott piacokat önszabályozóvá teszi, valóban perdöntő.” (Uo. 57. o.) Az ilyen piacgazdaság egyik alapvető sajátossága az, hogy „az ipar (vagy termelés) minden elemének van piaca: nemcsak a javaknak (a szolgáltatásokat mindig ideértve), hanem *a munkának, a földnek, és a pénznek* is”. (Uo. 69. o.) Csak hát „a munka és a föld — ezek maguk azok az emberek,

akikből egy társadalom áll, és az a természeti környezet, amiben élnek. Ezek bevonása a piaci mechanizmusba azt jelenti, hogy a társadalom lényegét rendeljük alá a piacnak”. (Uo. 71. o.) Ez az a piac, ami szélsőséges egyenlőtlenségekhez és kiszolgáltatottságokhoz, végső fokon a „léthez való jog” tagadásához vezet — mert bár nem ő „hozza létre” az egyenlőtlenségeket, a szabadjára eresztett egyenlőtlen társadalmi erők a verseny- és nyereségelvű működés nyomán tetszőlegesen felerősödhetnek. Ezért lehetséges, hogy eme piac „korlátlan hatásaitól még a tőkés vállalkozást is meg kellett védenie” — az államnak. (Uo. 192. o.) Polányi persze azt is tudta (mert azért e témához is hozzányúlt), hogy a XX. században sok helyütt megindult a termelés egyes elemeinek, munkának, földnek, sőt pénznek az „árutlanítása”. „Az átfogó piacgazdaság dezintegrálása nyomán már napjainkban [a II. világháború vége felé] különböző új társadalmak jönnek létre. Persze a *piaci társadalom vége semmiképpen nem jelenti a piacok megszűnését*. Ezek különféle módokon továbbra is biztosítják a fogyasztó szabadságát, a kereslethez igazodást, befolyásolják a termelők jövedelmeit és könyvelési eszközként szolgálnak — miközben teljesen megszűnnek mint a gazdasági önszabályozás szerve.” (Uo. 252. o.) Vajha a központi tervezés megszállottjai ismerték és értették volna e gondolatokat — és vajha ma többen értenék őket mind a központi tervezés, mind a piac megszállottjai közül... De ez más téma.

Visszatérve az egyenlőtlenség „eredetéhez”. A tőkés gazdasági rendszerben, ha a hajdaninál korlátozottabban is, valóban a piacgazdaság a domináns mechanizmus. Így ha nem is a piac „hozza létre” az egyenlőtlenségeket, ezek a piaci kapcsolatokban realizálódnak, piaci mechanizmusok közvetítésével változnak, s ha a profitelv és verseny gát nélkül hatnak, akkor az „induló” egyenlőtlenségek többnyire gyorsan nőnek. Ez azért lehet így — gondolom —, mert a látszólag tisztán gazdasági, piaci viszonyok valójában társadalmi-gazdasági, hatalmi viszonyok is. A meglepő ilyen körülmények között nem az (amit Szelényiék a tanulmány vége felé megemlítene), hogy a társadalmi viszonyok a „jóléti redisztribúciót” is befolyásolják, amely pedig a „piaci hatásokat” kikapcsolni és korrigálni szeretné. Ha valami, akkor az a meglepő, hogy számos esetben mégis sikerül az elosztási egyenlőtlenségeket korlátozni. Ez a hatás azonban — mint erre itt is utalás történik — differenciált, és — noha ez a mozzanat ebben az elemzésben a hivatkozott Szelényi-írásoktól eltérően mintha elsikkadna — egyáltalán nem automatikus.

Ami a differenciált hatást illeti — Keleten és Nyugaton egyaránt: a redisztribúció egyenlősítő (és egyben legitimáló) törekvése annál kevésbé sikeres, minél fontosabb a piac hatóköréből kivont jószág vagy szolgáltatás a status quo viszonyainak, az életesélyek egyenlőtlenségeinek reprodukálása szempontjából, minél nagyobb értékű és minél szűkösebben áll rendelkezésre. (Lásd felsőoktatás, ide vezető középfokú oktatás, költséges és ritka orvosi beavatkozások stb. A magyar viszonyok mellett ebbe a körbe tartozott sokáig a lakás is.)

Ami pedig a modell által sugallt automatizmust illeti, tudniillik, hogy lehet valami olyan „törvény”, amely szerint az alapmechanizmusok hozzák létre, a kiegészítők meg ellensúlyozzák az egyenlőtlenségeket — azt hiszem, ilyen szabály vagy összefüggés nincs. Az egyenlőtlenségek ellen — ha erre van, vagy sikerül kiküzdeni politikai játékteret — társadalmi harc folyik a piacon is, azon kívül is. A tőkés országok tapasztalatai azt mutatják, hogy van összefüggés a többfrontos harc színterein elért eredmények között. Ahol jelentős, és (részben épp ezért!) relatíve egyenlősítő a jóléti redisztribúció, azaz ahol univerzális rendszerek és széles körű állampolgári jogosultságok léteznek, ott többnyire sikerült a piac hatókörébe tartozó területeken is eredményeket elérni. Jó néhány országban, amelyekben tartósan és erősen érvényesült a munkáspártok hatása, így tudták részlegesen „árutlanítani” a munkaerőt munkabiztonsággal, tartós munkanélküliségi járandóságokkal, és persze központi munkahelyteremtéssel, vagy így tudták nagyon jelentősen szűkíteni a bérskálát. E vívmányoknál részben arról van szó, hogy redisztributív eszközök a piacon „belülre” kerülnek, részben arról, hogy a társadalmi erőviszonyok a redisztributív rendszertől függetlenül korlátozzák a piac „öntörvényűségét”. Az is igaz, hogy a Szelényiék által oly fontosnak tartott adórendszernek is ott sikerül jobban szolgálnia a vertikális, azaz szegények és gazdagok közötti redisztribúciót, ahol ezek a társadalmi harcok sikereesebbek.

Röviden: a társadalmi alapviszonyok (szerintem) a makrofolyamatokat és rendszereket gyakorlatilag minden ponton érintik. Ha társadalmi harcok csökkenteni igyekeznek az egyenlőtlenségeket (akár az államon keresztül, törvényhozás kikényszerítése útján, akár társadalmi szervezetek, például a munka és a tőke érdekképviselői szerveinek egyezkedése útján), akkor elvileg ez a hatás is minden mezőben érződhet valamilyen mértékben. A társadalmi hatáslehetőségek azon erőforrások elosztási egyenlőtlenségeinek a csökkentésénél a legkisebbek, amelyeknek a legnagyobb a szerepük az egyenlőtlenségi rendszer

reprodukálásában — hiszen ezek esetében a legnagyobbak a tétek. Ezen erőforrások a társadalmilag legfontosabb kiváltságokat és monopóliumokat megalapozó anyagi és szimbolikus (termelő, kulturális stb.) tőkék, Bourdieu értelmezésében használva e kifejezést. Ebben a felfogásban az egyenlőtlenségeket egyik rendszerben sem a piac „hozza létre”, és nem is (a redisztribúciónak vagy bürokráciának nevezett) állam. Ezek legfeljebb felerősíthetik vagy gyengíthetik a társadalmi erőviszonyok hatásait.

Egy vagy sok piac?

A piaccal kapcsolatos eddigi megjegyzésekből egy további következtetés is adódik. Nevezetesen az, hogy egy történelem-feletti és differenciáltan piacfogalom helyett jó lenne árnyaltabb kategóriákkal dolgozni. A differenciálás világossá tehetné, hogy miről van szó: a teljes rendszert átfogó, mindent áruvá tévő piacról, részleges piacról, izolált piacról; vagy — más nézőpontból — a javak piacáról, a munkaerőpiacról, a föld, a pénz stb. piacáról; ismét más közelítésben olyan piacról, ami „szabadon” érvényesülni engedi a társadalmi erőviszonyokat, vagy olyanról, amelyik kisebb-nagyobb mértékben elfogad, vagy elfogadni kényszerül korlátokat stb.

A különböző típusú piacok feltétel- és következményrendszerei olyannyira eltérőek, hogy a modell eleganciája kedvéért sem lenne érdemes egybemosni őket. (Hogy például a javak piaca és a munkaerőpiac működése társadalmilag mennyire mást jelent, ezt egy, a *Valóságban* megjelenő tanulmányban igyekeztem megmutatni.) Különösen zavaró a piac kategóriájának differenciálatlansága az „államszocializmusra” vonatkozó fejtegetéseknél. Ekkor ugyanis — mert a modell tisztasága kötelez — minden olyan gazdasági jellegű tevékenység „piacnak” neveztetik, amelyik a „bürokratikus redisztribúció” szféráján kívül van.

Ha ismét Polányihoz nyúlunk vissza, találhatunk egy — többnyire elfelejtett — negyedik integrációs sémát is a piac, a reciprocitás és a redisztribúció mellett. Ez az ún. oikosz-gazdaság, azaz az önellátó kiscgazdaság. (Polányi i. m. 66—67. o., illetve a mai itteni szerepéről pl. Ferge 1982. 203—207. o.) Polányi feltehetően azért hagyta el e sémát néhány művében, mert az izolált önellátó kiscgazdaságokat különösen nehéz rendszerintegráló mechanizmusként értel-

mezni. Ám azért ez a gazdálkodási, egyszersmind termelési és elosztási forma a történelem folyamán hol alapvető, hol kiegészítő szerepet játszott — azaz aligha elfelejtendő tényező. Amit ennél a gazdálkodási formánál Polányi kiemelendőnek tart, az az, hogy még amikor fontos tényező is, akkor „sincs semmi köze sem a nyereség motívumához, sem a piacok intézményéhez”. (I. m. 67. o.)

A magyar „második gazdaságban”, melyet Szelényiék e cikkben teljes egészében a piachoz sorolnak, az önellátást szolgáló háztáji termelés szerepe a nyolcvanas évek elejéig döntő volt, s aránya ma is valószínűleg igen nagy.² Eddig nem találtam adatot arra, hogy a kisgazdaságok *nettó* termeléséből mennyi kerül saját fogyasztásra, és mennyi piacra. A nettósítás azért lenne fontos, mert a mai feltételek mellett a saját fogyasztásra termelés is elég jelentős pénzbeni ráfordítást igényelhet — például keltetett csirke, táp, oltás, növényvédő szer, szerszámok, esetleg kisgépek stb. Ha tehát a kistermelő bizonyos mennyiségű terméket, például tojást elad, hogy egyáltalán tarthasson saját fogyasztására baromfit, ezt a pénzért eladás mozzanata ellenére sem tekinteném „igazi” piacnak. Hogy mennyire nem nyereséggelví a kisgazdaság, ezt egyébként azokból a számításokból is ki lehet következtetni, amelyek a kisgazdaságban végzett munka roppant alacsony eszmei órabéréről tájékoztatnak. Többnyire tipikusan arról van szó, hogy e tradicionálisan gazdálkodó parasztok nem „számítanak” a piaci racionalitás értelmében véve a kifejezést. Ha ezt tennék, abbahagynák a kisárutermelést. Az „oikoszgazdálkodás” horderejéről közelítő képet adhat, hogy 1982-ben a lakosság összes személyes jövedelmének 10,3 százaléka származott háztáji és egyéni gazdaságból, ami kb. 55 milliárd Ft volt — és ugyanakkor 20—25 milliárd forintba tehető a saját termelésből való élelmiszer-fogyasztás értéke. E szerint a háztáji termelés közel fele biztosan tisztán oikosz-jellegű. E mellett nem piaci jellegű az a munka sem, amit a saját lakásépítésnél (illetve kalákában) végeznek.

Az önellátásra termelés, éppen mert nem versenyszerű, profitelví stb., nem tekinthető egyenlőtlenségek melegágyának. Ha tehát Szelényiéknek igazuk van ama vélekedésükben (amiről sajnos senkinek sincs megbízható adata), hogy „a második gazdaság keresztülvágja a (redisztributív) jövedelemegyenlőtlenségi rendszert”, és — legalábbis a korábbi években — egyenlősítő hatású volt, ezt akkor sem a „piac”, hanem sokkal inkább az „oikosz” áldásos hatásának kellene betudni. Ez a modell eleganciáját csökkentené, viszont jobban

felhívna a figyelmet arra a valószínűleg sajátos (magyar? kelet-európai?) jelenségre, hogy miért marad fenn relatíve sokáig és relatíve széles körben ez a gazdaságilag szinte anakronisztikus gazdálkodási forma. Végeredményben a piac kategóriájának árnyalása odavezetne, hogy a „piacnak” nevezett mechanizmusok (illetve tevékenységek) egy jelentős része kikerülne magából a kategóriából.

Zavarok a redisztribúció értelmezése körül

A terminológiai viták többnyire terméketlenek. Ízlés dolgának tarthatnánk hát, hogy a Polányi kínálta értelmezésekből a redisztribúciót „integrációs sémának” fogjuk-e fel, mint Szelényiék, vagy csupán „elosztási sémának”, mint én. (Ferge 1982. 191–196. o.) De azért az értelmezési eltérésekből adódnak következmények.

Azt mindketten állítjuk, hogy a redisztribúció szerepe az „államszocializmusban” a piactgazdaságokhoz képest megnőtt. De én azért sem azt nem hiszem, hogy a szocialista központi hatalom minden (vagy minden, a gazdasággal valamilyen viszonyban álló) tevékenységét érdemes lenne a redisztribúció kategóriájába belegyömöszölni³, sem pedig azt, hogy a tőkés országokban olyannyira marginális lenne a redisztribúció, hogy csupán „a jövedelemnek (a piac által létrehozott jövedelemnek) a népesség különböző csoportjai közötti átcsoportosítását jelenti”.

Számadatok a dolgok lényegéről mitsem mondanak. Ám ha emitt domináns, amott marginális a redisztribúció szerepe, akkor azért ennek a számadatokban ki kell fejeződnie. A redisztribúció „terjedelmét” közvetlenül pl. az fejezheti ki, hogy az állam (a költségvetés) a nemzeti termék mekkora részét vonja el és osztja el újra. Mindenki számára „evidensnek” tűnik, hogy ezen arány nálunk „sokkal” nagyobb. A valóságban a kép árnyaltabb. Igaz, hogy a jelenlegi szintet ott úgy érték el, hogy a központi elvárások az utolsó két–három évtizedben rohamosabban nőttek, mint nálunk. 1980 körül azonban már nem egy ország igencsak közel került a nálunk ismert arányokhoz.

1980/1981-ben 20 OECD-ország közül 5-ben a GDP (bruttó hazai termék) *több mint felét* redisztribuíálta a költségvetés, Svédországban éppenséggel 64 százalékát. Magyarországon akkor az arány 63, 1984-ben 59 százalék volt.⁴

*A költségvetési kiadások százalékos aránya a GDP-n belül
20 OECD-országban és Magyarországon, 1980/81.*

Svédország 63,7	Kanada 41,1
Hollandia 60,6	Portugália 39,0
Dánia 57,7	Finnország 38,8
Írország 55,0	Svájc 38,2
Belgium 53,9	Görögország 35,2
Ausztria 49,4	USA 35,2
NSZK 48,8	Ausztrália 33,9
Norvégia 48,6	Japán 33,6
Olaszország 48,4	Spanyolország 33,0
Franciaország 47,7	Magyarország 1981 62,7
Nagy-Britannia 46,5	Magyarország 1984 59,0

Forrás: OECD-országokra R. Klein—M. O'Higgins, eds.: *The Future of Welfare*. B. Blackwell, 1985. 17. o.

Abban azután igen jelentős különbségek vannak, ahogyan az elvonást felhasználják, hogy mennyi megy ebből gazdasági célokra, szociálpolitikára — vagy, ha úgy tetszik, jóléti redistribúcióra —, és mennyi egyéb ügyekre (katonai kiadások, közigazgatás stb.). Az OECD-országokról rendelkezésemre álló adatok ezt a funkcionális csoportosítást nem teszik lehetővé. Három kiadási csoport különíthető el: a „kormány végső fogyasztási kiadásai”, amelyek a közigazgatási, katonai és az oktatási, egészségügyi kiadásokat is tartalmazzák; a szociális jövedelmek (társadalombiztosítás, segélyek); valamint az „egyebek”, amelyek értelemszerűen a gazdaságba visszaáramló forrásokat (szubvenciók stb.) is tartalmazzák. A magyar adatok hasonló csoportosításával valószínűleg megengedhető az összehasonlítás. Eszerint az első tétel (igazgatás és természetbeni szociális jövedelmek) aránya az OECD-országokban 10 és 29 százalék között van, nálunk 19 százalék. A jövedelmi programok ottani aránya 9 és 28 százalék között volt, nálunk az alsó határ közelében, 12 százalék. Végül a vegyes és gazdasági célú átcsoportosítás GDP-n belüli aránya „ott” 6—17 százalék között volt, nálunk pedig jóval a felső határ fölött, 30 százalék körül mozgott az általam vizsgált években.

A költségvetési adatok — változásuk, a rájuk ható tényezők stb. — külön tanulmányt érdemelnének. Itt csak egy gyors, talán nem elhamarkodott következtetést szeretnék levonni. Azt, hogy a redisztribúció nagyságrendje biztosan nem tekinthető ma már az államszocialista rendszerek differentia specificájának. Még a költségvetési felhasználás különbségei is csak nehezen értelmezhetők így, bár az kétségtelen, hogy a gazdaságot érintő szoros értelemben vett redisztribúció itt szignifikánsan nagyobb. A redisztribúció oldaláról nézve az igazán lényeges különbség szerintem az ezt szabályozó államhatalom jellegében — strukturális alapjában, ideértve a tulajdonhoz való viszony különbségeit, a hatalom többé vagy kevésbé demokratikus megosztását és kontrolllehetőségét, a jogszerűség szerepét és garanciáit stb. — van. Ettől (is) függ egyébként, hogy az adott állam redisztributív tevékenysége milyen funkciókat hogyan tölt be. Az a neoliberais egyszerűsítés pedig (amit Szelényi korábbi cikkei határozottan elutasítanak), hogy Nyugaton az egész redisztribúció csupán a lakossági jövedelmeket csoportosítja át, akarva-akaratlanul arra használható, hogy az állam szerepének túlburjánzásáért vagy általában a gazdaság rossz működéséért a jóléti redisztribúciót lehessen felelőssé tenni.

Az természetesen az elmondottak mellett is igaz, hogy az „államszocialista” rendszerekben a központi hatalom szerepe, hatásköre, társadalmi folyamatokat és intézményeket szabályozó (szabályozni akaró) szerepe jóval nagyobb, mint Nyugaton. Ennek azonban a relatíve (bár nem kivételesen) nagy redisztribúció nem meghatározója, csak következménye.

A redisztribúció kiterjesztett értelmezése némi nehézséget okoz a jövedelmi egyenlőtlenségek interpretálásánál. Szelényiék modellje szerint „az államszocializmusban” az egész, nem piacnak tekintett jövedelemelosztás, keresetszabályozás stb. a bürokratikus redisztribúció műve. Közgazdaságilag ebben csupán annyi a pontatlanság, hogy elvileg a termelő szervezeteknél kifizetett keresetek a „disztribúció” (elsődleges elosztás), nem pedig a redisztribúció körébe tartoznak. Ez, ha úgy tetszik, csupán terminológiai kérdés. Sokkal lényegesebb, hogy vajon mennyire fogadható el az az állítás, hogy (az ötvenes években is, később is) „Kelet-Európában a kereslet—kínálat elenyésző szerepet játszott a jövedelmek meghatározásában”, mert a „béreket-fizetéseket a bürokratikus központokban adminisztratív úton határozták meg”. A kereslet—kínálat korlátozott szerepe biztosan igaz. Ám, mint erről sokak mellett én is hosszan érveltem, ez nem kelet-európai sajátosság, a kereslet—

kínálat „meghatározó” szerepe mindenütt inkább látszat, mint valóság, vagy — a keresetek meghatározásánál — legfeljebb kiegészítő szerepe van piaci mozgásoknak (Ferge 1982. 278—302.). A bürokratikus döntések szerepe pedig — ami tagadhatatlan — még 1950 táján is korlátozottabb volt, mint ahogyan azt az érintett felek, azaz egyfelől a központi hatalom bürokratai, másfelől a keresők, megélték. Az adminisztratív akarat tudva-tudatlan mindig beleütközött a történelmileg rögzült tényekbe, a csak korlátozottan megerősítható társadalmi-gazdasági viszonyokba. (Itt elég talán annyit megemlíteni, hogy a „világ felforgatásának idején” is csak viszonylag kevésbé változott a keresetek rangsora. A kereseti olló 1938 és 1950 között jelentősen szűkült, de e két időpont között kevés, azóta még kevesebb csoport változtatta helyét a rangsorban. A történelmi-társadalmi korlátok erejére másik példa a nők és férfiak közötti kereseti arányok merevsége.)

Ennél még fontosabb, hogy mennyire volt ez a kereset-meghatározás inegalitáriánus? Szelényiek más összefüggésben figyelmeztetnek arra, hogy az egyenlőtlenségek minősítésekor mindig viszonyítani kell. Mihez képest volt tehát egyenlőtlen az 1950 körüli keresetszabályozás? 1938-hoz? 1946-hoz? A tőkés országokhoz? Ha adatok alapján ítélünk, egyikhez sem. A tőkés országok relatíve nagyobb egyenlőtlenségeire Szelényiek is utalnak. A magyar viszonyításokhoz csak néhány példa: a két szélső kereseti tized közötti szorzót az 1938 körüli 10—12-szeresről az első, 1946. évi keresetszabályozás kb. 6-szorosra csökkentette, hogy azután 1952-ben 4,3-ra, 1966-ra fokozatosan 3,4-re csökkenjen tovább e mutató. Igaz, közben az átlagos színvonal jelentősen nőtt, s ezzel a szélek közötti abszolút különbségek is — hiszen ezért volt egyáltalán elfogadható a jobb helyzetűek számára is a relatív egyenlőtlenségek jelentős (gyakran — jogtalanul — egyenlősdinek kikiáltott) csökkenése. Kérdés az is, hogy vajon a reform után, amikor „a piac szerepet kezdett játszani”, *ettől* csökkent-e tovább ez az egyenlőtlenség? Noha a tanulmány rám is hivatkozik e tézis alátámasztására, írásaimban is megtalálható véleményem más. Az idézett egyenlőtlenségi mutató a reformot követő első években — részben „piaci” hatásokra, részben új, most már a fennálló hierarchiát erősíteni kívánó intézkedések nyomán — *nőtt*. 1972 után pedig, alulról kikövetelt és felülről kiinduló intézkedések hatására, ismét csökkenni kezdett. (Minderről számos statisztikai adat és elemzés áll rendelkezésre.)

A jövedelmi egyenlőtlenségek a kereseti egyenlőtlenségeknél nagyobbak,

olykor sokkal nagyobbak voltak. A parasztság jelentős része az ötvenes években abszolúte, sokszor a lét lehetetlenüléséig elszegényedett — ha nem is annyira 1938-hoz, mint a földosztást követő első évekhez képest. Ebben valóban nem kis része volt a „redisztribúciónak”, annak, hogy a kezdeti iparosítást és számos más kérdést az állam a parasztság rovására, a „padlások kisöprésével” akarta megvalósítani. Az egyéni paraszti létet azonban nemcsak a beszolgáltatás, hanem a termelést eleve gátló önkényes lépések sorozata is nyomorította. Az önkénynek, terrornak ez utóbbi hullámaint megint nehéz a „redisztribúció” vagy akár a bürokrácia kategóriájába beszuszakolni.

Az egyenlőtlenségek másik pólusán a vezetők, káderek privilégiumait találjuk (autó, lakás, zárt boltok stb.), ezeket valóban a bürokratikus redisztribúció számlájára lehet írni. Mindez azonban csak a nagy, ekkor növekvő egyenlőtlenségek egy részét magyarázza. A másik rész — ami az idősek, betegek, munkanélküliek, sokgyerekesek súlyos szegénységével volt kapcsolatos — épp azért alakult ki, vagy maradt fenn, mert nem volt (elég) központi redisztribúció: a társadalombiztosítás a nemzeti jövedelem 5 százalékát osztotta szét, ez körülbelül megegyezik a háború előtti aránnyal. Azt persze lehet mondani, hogy a redisztribúció hiányáért is a redisztribúció a felelős, de ez intellektuálisan sem igazán kielégítő okfejtés. A továbbiakban, 1962 és 1982 között (1962-től kezdve léteznek országos jövedelemelosztási adatok) a statisztikailag mérhető egyenlőtlenségek jelentősen csökkentek. Ismét a két szélső decilis közötti szorzót említve, ez két évtized alatt (a reform után enyhe emelkedéssel) 5,8-ról 3,8-ra csökkent. Ez a csökkenés főként központi intézkedések, elsősorban a „jóléti redisztribúció” növekedése nyomán következett be⁵ (Ferge 1986/a.).

Egyébként a szűken vett jóléti redisztribúciónál is bonyolultabb a kép, mint ami Szelényiék írásából kitűnik. A tanulmány I. fejezetének elején „empirikus evidenciákat” sorolnak fel a szerzők annak alátámasztására, hogy a „kelet-európai szocialista országokban az egyenlőtlenségek a kormányzati redisztribúció, a szűkös javak és szolgáltatások adminisztratív elosztásának az eredménye”. Az evidenciák csak a „jóléti redisztribúció” köréből valók: hivatkoznak Szelényi Iván korai lakástanulmányaira, Ladányi János ártámogatás-elemzésére, Vági Gábor területi kutatásaira, Hegedűs József és Manchin Róbert üdülésvizsgálataira. „Feltételezik” továbbá, hogy „szisztematikus kutatással ugyanezt a tendenciát találnánk az egészségügyi ellátás, az oktatás, a béren kívüli juttatások stb. terén is”.

A hivatkozott elemzések többnyire kitűnőek, hitelesek, sőt, a feltételezés is jogos. A huszonöt éve folyó, részben Szelényiek lakáskutatását is jóval megelőző munkák (például egy sor iskolakutatás) ismeretében feltételezések helyett akár bizonyosságokról lehetne beszélni. Csak azért a (nem említett) kutatások és adatok alapján mindez néhány kiegészítésre szorul. Hadd utaljak néhányra gyorsírásszerűen:

— A tanulmányban említett evidenciák jórészt csak a természetbeni járandóságokra, „társadalmi közös fogyasztásra” vonatkoznak. Ezek az összes „jóléti redisztribúció” 40 százalékát jelentik.

— Idősorok segítségével igazolható (például az óvodák vagy az egészségügy esetében), hogy a redisztribúció növekedésével a hozzájárítás területi és társadalmi egyenlőtlenségei jelentősen csökkenhetnek — noha a mennyiségi csökkenéssel egyidejűleg az erősebb társadalmi csoportok új, minőségi jellelű egyenlőtlenségeket kényszeríthetnek ki.

— A „jóléti redisztribúció” 60 százalékát kitevő pénzbeni társadalmi jövedelmek vagy „csak” annyira egyenlőtlenek, mint a munkajövedelmek (ha keresetarányosak), vagy egységesek, és ezért egyenlőtlenséget csökkentőek (családi pótlék, gyes).

— A teljes „jóléti redisztribúció” eloszlása végeredményben valamivel kevésbé egyenlőtlen, mint a hivatalos munkajövedelmeké, és jóval egyenlőbb, mint az igazi piaci jövedelmeké. (Az „igazi” piac kérdésére már utaltam.)

— S végül a legfontosabb, legvitatottabb és legvitathatóbb fenntartás: bármilyen egyenlőtlen is a természetbeni társadalmi jövedelmek eloszlása, *még mindig kevésbé egyenlőtlen így az egyes szűkös és fontos javakhoz való hozzájárulás, mint a tiszta piaci rendszerben, azaz mintha fizetni kellene orvosért, kórházért, iskoláért.* Ez alól kivételek azok a központonlag elosztott javak, amelyek olyan szűkösen csörgedeznek, hogy szóba sem jöhet társadalmilag méltányos, igazságos, szükségletek szerinti elosztásuk, hanem vagy egy szelektív szegénypolitikához elegendő, vagy csak privilégiumokká válhatnak, azaz a hatalom szempontjából kulcspozícióban lévőket óhajtják megnyerni. (A korai redisztributív lakáselosztás Magyarországon ebben az utóbbi logikában értelmezhető.) Hogy ez igaz, azt egyelőre inkább a múlt igazolja, meg azok a gazdaságilag fejlett országok, amelyekben az említett javak egyike-másika részben vagy egészben a piac hatókörébe tartozik (például az egészségügyi ellátás az USA-ban a legutóbbi időig). De Szelényiek tanulmányának egy-két

utalásából arra lehet következtetni, hogy ők sem vetik el teljesen ezt a feltételezést. Így egyik oldalon ugyan igaznak tartják Ladányiék árelemzését, hogy az árszubszencionálások a gazdagoknak kedveztek, de a másik oldalon Hankiss elemzésével is egyetértenek, aki szerint az ártámogatások leépítése a szegényeknek árt. Azt is látják, bár szerintem nem elég világosan, hogy az állam ma már szinte teljes kivonulása a lakásépítésből a szegényebbek helyzetét rontja. (Ilyen körülmények között szinte lehetetlenné vált a lakáshelyzet javítása azoknál, akiknek sem pénzük, sem más „tőkéjük” nincs.)

Az említett, és az ezekhez hasonló tények és feltételezések miatt mondtam valóban Szelényi Ivánnak, hogy „szociálpolitikai szempontból a lehető legtöbb redisztribúció a legjobb”. Akkori vitánk témájából is, a szövegösszefüggésből is világos kellett hogy legyen mindkettőnk számára ez az egyébként rossz, hevenyészett mondat, hogy csak a „jóléti” vagy szociálpolitikai redisztribúcióról beszélünk. Éppen ezért döbrent meg, hogy Szelényiék most másodszor is idézik ezt a mondatot úgy, mintha *általában* helyeseltem volna minden redisztribúciót, az önkényes és pazarló gazdasági vagy egyéb célú újraelosztásokat is. E csúsztatással jutnak el a szerzők egyébként ahhoz a — sajnos, téves — következtetésükhöz, hogy a szociálpolitikai reform képviselői a jelenleginél több megértésre számíthatnának, ha csak a „jóléti” redisztribúció növelését követelnék. (A következtetés azért téves, mert eddig is csak és félreérthetetlenül erről beszéltünk minden partnerrel, és ennek ellenére nem volt egyetértés.) Ugyanakkor hosszabb ideje többen keressük az alkalmasint kompromisszumos, de világos alapokon álló nézetegyeztetés lehetőségét a gazdasági, szociálpolitikai és társadalmi reform összekapcsolása ügyében.

Valamit a jövőről

Mínhogy vitázó cikket írok, nagy hangsúlyt helyeztem arra, amivel nem értek egyet: az első, és részben a korrigált elméleti konstrukcióval, a történelem egyes mozzanatainak olvasatával, az empirikus adatok kezelésének olykor önkényes módjával vagy épp az adatok mellőzésével. Nem tértem ki egy szóval sem arra, amivel viszont egyetértek, elsősorban a jelen elemzésénél. Fontosnak és érdekesnek tartom például a redisztributív privilégiumok áruvá tételére, a hátrányok halmozódására, az új — vállalkozásokkal kapcsolatos —

egyenlőtlenségek kialakulására vonatkozó elemzéseket, gondolatokat. Egyet nem értesem a jövőre vonatkozó javaslatoknál, a kiútkeresésnél éled fel újra — legyen szó elméletről vagy gyakorlatról.

Az elméleti ütközés lényege az, hogy nem hiszek a Szelényiék javasolta megoldásban, a gazdasági és a szociálpolitikai (társadalompolitikai) intézmények, mechanizmusok, szervezetrendszerek, a „gazdasági” és a „politikai”, pontosabban „szociálpolitikai” állam vázolt szétválasztásának megalapozottságában, lehetőségében, célszerűségében. E kérdésről ismét sokat írtam mástutt, de írtak erről, némileg más nézőpontból, kollégáim is (Krémer—Závada), nem beszélve most a külföldi progresszióról, a század eleji Rudolf Goldscheidtől a mai Gosta Esping-Andersonig, és mindazokig, akikről Szelényi Iván tudósít már idézett, Papp Zsolttal folytatott beszélgetésében. Az általam is képviselt nézet lényege az, hogy valamennyi szétválasztás gyakorlati okokból itt-ott, például a mai magyar feltételek mellett, rövid távon szükséges lehet, de távlatilag és elméletileg nem megoldás. A szociálpolitika a gazdaságon belül kezdődik, foglalkoztatásnál, emberhez méltó munkáknál, ott, hogy bizonyos szükségletkielégítéseket igenis alá kell(ene) rendelni a profitabilitás vagy piac érdekeinek. Ez természetesen nem mond ellent a gazdasági reformköveteléseknek — legfeljebb a gazdasági érdek egyoldalú túlértelmezésének. (Az egyébként, hogy a gazdaság jobb működőképességéhez milyen piacok milyen működésére lenne szükség, nem témája e vitacikknek.)

Gyakorlati nézeteltéréseink középpontjában e tanulmány szerint a személyi jövedelemadó kérdése áll. Erről is már temérdekét írtam. Újabb érveimet egy eddig még sehol nem közölt tanulmányban gyűjtöttem egybe — de, abban a reményben, hogy egyszer az is napvilágot lát, nem szeretném az ott megírtakat itt elismételni. Közvetlenül Szelényiék írásának kapcsán csak azt a kérdést tenném fel, hogy tényleg mi volt előbb, a tyúk vagy a tojás, az adózás vagy a részvétel. A magyar állampolgárok eddig is adóztak, kisebb részben közvetlenül (egyes jövedelemadók, társadalombiztosítási járulék), részben közvetve (a vállalatok útján, illetve fogyasztási adókkal, illetékekkel). Ha ez nem így lett volna, a költségvetésnek nem lett volna (ennyi) pénze. Ezt az állampolgárok akkor is tudták, ha a hivatalos ideológiában mindez az „állam pénzeként” jelent meg. A demokratikus részvétel és ellenőrzés azonban még abban az esetben is csak alig-alig működött és működik, ahol elismerten és nyilvánvalóan közvetlenül adózik az állampolgár, és ahol valóban elkülönített jóléti

redisztribúciós alapról van szó, azaz a társadalombiztosításnál. Ráadásul még azt is tudni lehet, hogy az állampolgárok költségvetés feletti kontrollja (nem beszélve a döntésekben való részvételtől) az egyik leggyengébb pontja a polgári demokráciáknak. A személyi jövedelemadó egy, a maitól eltérő finanszírozás megoldás ugyanazon pénzek begyűjtésére (csak mindezt több feszültséggel, egyenlőtlenséggel stb. fogja elérni). Kevés okunk van tehát azt feltételezni, hogy egy pénzügyi eszköz lényegi változássorozatot válthat ki a politikai struktúrákban.

Az adó és számtalan más vitatott kérdésünk kapcsán egyetlen következtetést szeretnék még megfogalmazni. Az utolsó évek hazai vitái során az vált sokunk számára egyre világosabbá, hogy nem igazán jól tesszük fel az alapkérdést. Valószínűleg nem az a lényegi kérdés, hogy több piac legyen-e *vagy* több redisztribúció, több vállalati önállóság *vagy* több állami beavatkozás. Az igazi probléma az, hogy hogyan működhet úgy az (autonómabb) piac is, meg a (több) redisztribúció is, hogy ezzel egyidejűleg erősödjék a szocializmus demokratikus, az állampolgárok érdekét szolgáló jellege, s ezzel legitimálása. A választ erre ma nem a „kevesebb államban” vagy az elkülönült szociálpolitikában véljük megtalálni, hanem a hatalom ellenőrizhetőségében, jogszerűbb működésében (ami kizárja vagy legalább minimálisra csökkenti az önkényes, ad hoc, ötletszerű megoldásokat), valamint minden — gazdasági és nem-gazdasági — intézmény, mechanizmus demokratikus, az érdekkonfrontációkat és közösségi kontrollt vállaló működésében. Azt gondolom, ebben Szelényi Ivánnal egyetértünk. A különbség csak annyi, hogy mindezt — s végső fokon az egyenlőtlenségek és alávetettségek csökkentését — nem egy másodlagos, harmadlagos vagy ötödleges mechanizmustól reméljük (hiszen ezek korlátozott korrekciókat hozhatnak csak), hanem elsősorban az „elsődlegestől”.

Hivatkozások

Gosta Esping-Anderson: *Politics against Markets*. Princeton U. P., 1985.

Ferge Zsuzsa: — *Társadalmi újratermelés és társadalompolitika*. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.

— Szociálpolitika a gazdaságban és társadalomban. *Társadalomkutatás*, 1984. 2. sz.

— *Az adóvita folytatása*. Kézirat, 1985.

— *Fejezetek a szegénypolitika történetéből*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1986. (1986/a)

— Piac, szociálpolitika és legitimáció. *Valóság*, 1986. (1986/b)

Kolosi Tamás: Strukturális csoportok és reform. *Valóság*, 1986. 7. sz.

Karl Polányi: *The Great Transformation*. Beacon Press, 1967. (eredeti megjelenés éve 1944)

Sághy Vilmos: Költségvetési újraelosztás és gazdasági hatékonyság. *Valóság*, 1985. 1. sz.

Szelényi Iván: — Az állam viszonylagos autonómiája, vagy az állami termelési mód. *Medvetánc*, 1982/2—3. sz.

— Az állami termelési módról (Interjú). *Medvetánc*, 1983/4—1984/1. sz.

¹ Az állami termelési módra vonatkozó írások (*Medvetánc*, 1982/2—3; 1983/4—1984/1) például számomra vonzó és meggyőző módon fejtik ki a (tőkés) állam és a piac közötti bonyolult összefüggéseket.

² 1981-ben 1,5 millió „gazdaságot” tartottak nyilván, és további 700 ezer olyan apróbb gazdaság, amelyek nem érték el a „gazdaság” hivatalos alsó határát. Ez a határ 400 négyszögöl szántó vagy 200 négyszögöl szőlő, kert, gyümölcsös, vagy legalább egy nagy állat, vagy legalább 50 felnőtt baromfi stb. A határ olyan alacsony, hogy még e „gazdaságok” jelentős része sem lehet rendszeres árutermelő.

³ A redistribúció (és bizonyos mértékig a piac) szerintem túlságosan kiterjesztett értelmezésében Kolosi Tamás talán még Szelényiéknél is tovább megy (*Kolosi* 1986). Kolosi a „politikai centrum” minden olyan tevékenységét, amellyel „a társadalmi újratermelés folyamatait igyekezett szabályozni”, a redistribúció kategóriájába sorolja, modelljét pedig „redistributívnak”, vagy Kornai nyomán, ezzel felcserélhetően, „bürokratikus koordináción alapulónak” nevezi.

⁴ Sághy Vilmos egy tanulmánya (1985) felhívja a figyelmet néhány, a két rendszer közötti összehasonlítást nehezítő tényezőre. Ezek egyike-másika a mai ismereteink alapján már nem mérvadó (például a vállalatok „jóléti” kiadásai a fejlett tőkés országokban igen jelentősek). Megjegyzem, hogy Sághy Vilmos adatai eltérnek az általam idézettektől, még azonos ország (például Ausztria) esetében is. Nem volt időm az eltérés okának kiderítésére. (Sághy Vilmos IMF-adatokat ad meg, én OECD-adatokat közlök.)

⁵ A statisztikai adatok hihetőségéről ismét lehet vitatkozni. A jövedelemstatisztikák ebben az időszakban, amikor a szürke—fekete gazdaság köre a mainál szűkebb volt, az egyenlőtlenségek nagyságrendjét kevésbé torzították. (Nem szabad elfelejtenünk, hogy egy jövedelemtized egy millió embert jelent.) Azt is többen állítják, hogy a KSH az adatokat folyamatosan és tudatosan hamisította. Nem hiszem, hogy a „mundér becsületének védelme”, a KSH-ban 1950 és 1968 között eltöltött tizennyolc év tesz elfogulttá, amikor ezt a vádat rosszhiszeműként elutasítom. Aki kézbe veszi, mondjuk, az 1957-ben közzétett, *Adatok és adalékok a magyar népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához* c. kötetet, meggyőződhet róla, hogy a KSH a legrosszabb években is igyekezett a tisztességes, nem is kockázatmentes tájékoztatást szolgáltatni. Igaz, ezt akkor csak titkos és bizalmas jelentésekben tehetette.

Metszetek

A szociálpolitika nyelve — amit kifejez és amit eltakar

Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy néhány elemzési szempont felvetésével felvázoljam a szociálpolitikai nyelvhasználat mögöttes társadalmi jelentéstartalmát és e nyelv — első pillantásra járulékosnak tűnő — funkcióit. Konkrétabb megfogalmazásban arról van szó, hogy — mint bizonyítani igyekszem majd — azok az elnevezések, tipikus nyelvi fordulatok, stílusjegyek stb., amelyek ma a hazai szociálpolitikai irodalmat uralják, nem véletlen és esetleges kifejezési formák (amelyek, ha kívánatos, tetszés szerint helyettesíthetők más nyelvi formákkal), hanem saját fejlődéstörténettel rendelkező *társadalmi tények*. Mint ilyenek bizonyos viszonyok, uralkodó elgondolások, relációk *adekvát* tükrözései. A feladat tehát az, hogy megkísérleljem kibontani azt a társadalmi viszonyrendszert, amelyet az elnevezések, a fogalmak és a fogalmazások kifejeznek. Ezt követően igyekszem bemutatni a használt nyelv mélyebb üzeneteit, viszonyrögzítő társadalmi funkcióit, s — legalább néhány szempont felvetésével — kitérek e funkciók történeti előzményeire is.

Maga a nyelvi probléma több szempontból közelíthető. Kézenfekvő, ám még hátralévő kutatást igényelne a nyelv nyelvtani sajátosságainak leírása. Szociolingvisztikai megközelítésben kutathatóak volnának például a szociálpolitikai nyelv mélyebb struktúrái s más társadalmi—intézményi formák kifejeződéseivel szembeni sajátosságai. Történeti — elsősorban gazdaságtörténeti — vonatkozásban e nyelv kibontakozása, bizonyos elemeinek gazdagodása, más elemeinek elszegényedése, esetleg elsorvadása, s mindezen jelenségeknek a gazdasági fejlődés fő vonulataihoz való viszonya érdemelhetne figyelmet.

Magam a nyelvi problémakör *szociológiai* szempontból való elemzésére vállalkozom. Szociológiailag értelmezendő kérdésnek tartom ugyanis, hogy a körülhatárolható tartalmú szociálpolitikai fogalmak mögött milyen intézmé-

nyi, szervezeti, szabályozási történések, és azoknak milyen társadalmi vonzatai, következményei játszódnak le. Azaz szociológiai feladat az, hogy a szociálpolitika történetének és jelenének bizonyos, a társadalmi viszonyokba ágyazódó sajátosságait leírjuk. Ez teremti lehetőséget arra, hogy az érdek-összeütközéseket és hierarchikus viszonyokat, állam és állampolgárok, állam és intézmények viszonyának jellemzőit, valamint azok szimbolikus megnyilvánulásait, közöttük nyelvi „megjelenítéseit” kideríthessük. A pontos nyelvi rögzülés folyamatára, a nyelvfejlődésre vonatkozóan azonban legfeljebb hipotézisek fogalmazhatóak meg a szociológus által.

Az alább következő fejtegetésekben azonban mégis kénytelen vagyok egy kis „nyelvészkedésre”. Annak — a szociolingvisztikában bizonyítottnak tűnő — tételnek a jelen keretek között „apriorisztikus” elfogadására gondolok, amely szerint a nyelv és az, amit általa kifejezünk, szoros kölcsönhatásban vannak, a nyelv *társadalmi nyelv*, s a nyelvi relációk társadalmi relációkat fejeznek ki. Azaz a nyelv maga nem homogén és univerzális, hanem társadalmilag strukturált nyelv, fordulatai, fogalmai magukon hordozzák a társadalmi „lenyomatot”. Nem arról van szó, hogy pontosan a „van” relációt tükrözik, de arról igen, hogy valamifajta relációkat (az ideologisztikus funkciók, normák, közvetíteni-közölni kívánt értéktartalmak, a politikum stb. átítatta terep bonyolult relációit) tükröznek. Ez az az alapvető keret, amelyben számomra a kérdés felmerül: mégpedig — most már konkrétan — az a kérdés, hogy *mit*, milyen relációkat, törekvéseket, tudatot és „hamis tudatot”, milyen értékeket fejez ki „a” szociálpolitikai nyelvhasználat.

Ez utóbbi mondat idézőjeles kis „a” szócskájáról még külön szeretnék egy megjegyzést tenni. Azt gondolom — és ez a fenti általános kerettel összhangban áll —, hogy nincs „a” szociálpolitikai nyelvhasználat, hanem ez maga is többféle, időben és a szociálpolitikával foglalkozók, azt „csinálók” és arról gondolkodók társadalmi terében egyaránt. Közelebbről — s erre vázlatosan még kitérek —, a mai hivatalos szociálpolitikai szókészletnek, éppúgy, mint magának a jelenlegi szociálpolitikának, megvan a maga előtörténete, mai jellege; enélkül nehezen érthető és értelmezhető. És a finom elemzés azt is kimutathatja, hogy a szociálpolitika mai „ágensei” más és más nyelvi készséget használnak, megfelelően ezzel annak, hogy különbözik a viszonyrendszer a szakszervezetek, illetve az egyes minisztériumok vagy a társadalmi szervek szociálpolitikai tevékenységében. Más megfogalmazásban azt szeretném alá-

húzni, hogy a különböző szervezetekhez köthető különböző szociálpolitikai funkciók és azok eltérő társadalmi jelentéstartalma a nyelvben is leképeződik. Itt tehát egy „belsőleg” rétegződő viszonyrendszerrel és annak megfelelő, eltérő „nyelvjárásokkal” van dolgunk. Hogy néhány példával illusztráljam:

A szakszervezetek tevékenységi körét megjelölő hivatalos dokumentumok az érdekvédelmi, érdekképviselési funkciókat szokták kiemelni. Ennek megfelelően a szakszervezeti fogantatású szociálpolitikai anyagok az általános és sokat hangoztatott teendőket sajátos megfogalmazásokban említik: mint a *dolgozók életviszonyainak*, munkakörülményeinek javítása, a *munkahelyi demokratikus fórumok* tevékenységének szélesítése az (...) elosztásban stb.

Az Országos Tervhivatal, az Állami Bér- és Munkaügyi Hivatal — mint a munkaerőkérdésekben illetékes legfőbb funkcionális hatóságok — szociálpolitikai anyagaiban is többnyire *munkavállalókról*, a stabil vagy a kvalifikált *munkaerő hatékonyabb kihasználásáról*, a *vállalati szociálpolitikai teendőkről*, a *differenciálás és nivellálás* termelékenységre való hatásáról, a *munka szerinti elosztás* és szociálpolitika viszonyáról beszél.

A Vöröskereszt a lakosság, bizonyos *lakossági rétegek védelmét* teszi (többek között) fő deklarált célkitűzésévé. Szociálpolitikai dokumentumaiban a (...) családokról való *gondoskodás*, a cigánylakosság beilleszkedésének *segítése*, a terhes anyák *védelme* stb. kifejezések relatíve gyakoribbak.

A Pénzügyminisztérium szociálpolitikai anyagaiban az *állami költségvetés terhei*, a (...) *támogatása*, (...) *ösztönzése* kifejezések fordulnak — más szervek írásaihoz képest — nagyobb arányban elő.

Erre a — pusztán illusztratív — példatárra joggal mondhatja bárki, hogy természetesen a nyelvi különbségek itt a szakági-funkcionális specializálódásnak felelnek meg, s ilyen értelemben nem is érdemes a társadalmi viszonyrendszer mélyebb összefüggéseit kutatni. Hiszen egyszerűen a munkamegosztás államigazgatási-intézményi leképeződéséről van szó. Ez igaz is, meg nem is. Fenntartásokkal igaz azért, mert e terminus technicusok a társadalmi szervek megsegítő-kezdeményező, egyéneket aktivizáló és társaik iránt fokozottabb odafigyelésre ösztönző kifejezéseitől az államháztartás kemény és gazdaságpolitikai döntéseket implikáló megfogalmazásaiig terjednek, a szókészletben is hordozva a különböző szervezetek hierarchikus posztját a szociálpolitika terrénján.¹

A nyelvezet egységének elemzése azonban mindezek mellett is jogosult. Hi-

szen a belső rétegződés ellenére a szociálpolitikai szervezetek a társadalmi-társadalompolitikai munkamegosztásban, a gazdasági és egyéb természetű érdekkonfliktusokban, az „éles” döntésszituációkban nagyjából egyazon szinten lépnek fel, egymást támogató-erősítő szervként (mind az országos, mind a helyi, mind a vállalati stb. szférában). Végül is helyzetükben nagyobb súllyal esik latba, hogy ők a *döntéshozók*, mint az a tény, hogy a döntések tartalmát esetenként kissé másként határoznák meg. S a szociálpolitikai nyelvezet egy-séges hivatalossága, az azonos jegyek túlsúlya *ezt* a helyzetet tükrözi.

A soron következő feladat tehát az, hogy néhány aspektusból jellemezzem azt a nyelvet, amelyet a szociálpolitikai irodalom használ. E nyelvi sajátosságok értelmezésén keresztül fejtsen fel azokat a meghatározó jellegzetességeket, amelyek társadalmi értelemben egységesítik a szociálpolitika helyét és funkcióit.

A társadalmi mondandó, az „üzenet” közvetítésében kulcsszerepet játszó nyelvi tényezők két fő szempontból rendszerezhetők. Az első szempont a stílusjegyek leírását, a második — a mélyebb réteg — a használt fogalomtár sajátosságainak feltérképezését igényli. A fogalmi készlet persze maga is alkotóeleme a stílusnak. Hogy mégis külön fejezetben tárgyalom majd, ennek az az oka, hogy egyfelől e fogalmak jól kirajzolódó *rendszer* alkotnak, másfelől pedig a legmanifesztebben adják meg a szociálpolitikai írásművek jellegét, esszenciáját. (A felsorakoztatható stílusjegyek ugyanis a döntéshozó apparátus és a különböző hivatalok nyelvezetét számos szempontból a szociálpolitikánál szélesebb körben jellemzik.)

A szociálpolitikai nyelvezet stílusjegyeiről²

a) Illusztrációk sorával igazolható, hogy a szociálpolitikai nyelvezet szenvedélymentes, deklaratív. Csak a kijelentő mondatokat ismeri. Maguk a mondatok nem felelgetnek egymásnak, nem „fűződnek fel” egy kifejtésre szánt érvrendszer elemeiként. Igen ritka és szűkre szabott az okfejtés, viszont gyakori a „kell”, „szükséges”, „szem előtt tartandó” stb. állítványok használata. Ezek általában felszólító módot és ex cathedra állításokat implikálnak, s nem tételezik fel a válaszolást, az eszmecsere-t, a vitát. Ha vita van az egyes szereplők vagy nézetek között, akkor az többnyire „ellen-kell”-ek és *más* „szüksé-

ges”-ek hangsúlyozására korlátozódik. Bizonyos értelemben tehát az írárok, beszédek csak kifejezést adnak e jellegzetességeikkel annak, hogy a hierarchiában nagyjából egy szinten levőknek az intézményesülésért folyó, a színpalak mögött zajló érdekharcáról van szó, amelyben a vájatlan fülű hallgatóság részvételére nincs tér, és nincs igény sem. A döntéshozatal mechanizmusaiban nincsenek legitimált csatornái a „népszavazás jellegű” vitáknak, s az már csak következmény, hogy a döntést hozók maguk sem törekszenek nézeteik közvetlen konfrontálására. Végül is más módjai vannak a társadalmi érdeklőnlőnségek és -konfliktusok érvényre juttatásának és „megbirkózásának”. Ezek nem követelik meg a „hozzá nem értők” közvetlen részvételét, megnyilatkozásait, s megnyerésük is kívül esik a hivatalos működés mechanizmusain. Érettük szólnak az arra hivatottak, az érdekeik képviselőiként fellépő hivatalos szervek.³

b) A szociálpolitikai nyelvezetnek szembetűnlő sajátossága, hogy nincsenek artikulálva benne személyek. A résztvevők a „társadalom”, az „állam”, a „népgazdasági érdek”, az „össztársadalmi érdek” nevében beszélnek, s a többes szám első személy használata van hivatva aláhúzni, hogy *valóban* az egyedül lehetséges össztársadalmi érdekképviseltről van szó. A vitákban — ha megjelennek — ez az arc nélküli és minden személyek felett álló alany, „a társadalom” vagy „az állam” elleplezi a nézetkülönbségeket, s azok csupán — ismét — az avatottak számára válnak érzékelhetővé. Pusztán azáltal, hogy végül is kiderül: az egyes írárok más-más tartalmat *deklarálnak* az „össztársadalmi”-nak. A többes szám első személy használata erősíti továbbá az állítás megfellebbezhetetlenségét, a meggyőzés és a „sokak nevében szólok” másodlagos jelentéstartalmával.

c) Első pillantásra paradoxnak tűnik (s ellentmondani látszik a b) pontban írottaknak), hogy e nyelvezet fontos jellemzője, a megszemélyesítés. Míg az alany valóban személytelen, emberek felett álló, a *tulajdonságai* mégis kirajzolják a portréját. Az „állam” vagy a „társadalom” terheket vesz a vállára, nehéz döntések előtt áll, félő, hogy erőit szétforgácsolja stb. (A portré megrajzolásához használt fogalmi és jelzői apparátusra alább még visszatérek.) Ez a monstruózus *lény* tehát megkonstruáltatik: gondoskodik, segít, támogat, védelmez, gondolkodik, és néha bizony nehéz helyzetbe kerül. Ő a jószág és az igazság, valamint a tiszta humanitás, a különérdek-mentesség képviselője, a fejlődés irányának és követelményeinek tudója és letéteményese, a megfelleb-

bezetetlen. Igazolásul szolgálhat az itt következő — különböző szociálpolitikai tárgyú írásokból összeállított — idézetcsokor:

„...a családokban *nem értékeli eléggé*, hogy az állam milyen jelentős mértékű »eltartási terheket« *vállal magára*”.

„...nagyobb anyagi *áldozatot* kell(ene) vállalnia a társadalomnak.”

„...a szocializmusban a szociálpolitika intézményrendszere kialakulásának és fejlődésének fő accelerátora ... a társadalom egészének *osztatlan érdekeit* reprezentáló ... szocialista állam.”

„A szocializmusban az alapvető feladat ... — *őszinte humanizmusból fakadóan* — minden lehetőet megtenni ... A humanizmusnak nem mond ellent ez esetben sem a gazdasági racionalitás.”

„A munkaerő-újratermelés optimális feltételeinek kialakítása egyszerre felel meg az *igazi humanitásnak és a gazdasági racionalitásnak*. ... Az ezért hozott anyagi *áldozatok* »emberi beruházásként« foghatók fel, amelyek — *hatékony* felhasználása esetén — sokszorosan visszatérő társadalmi befektetések.”

„...a sokmilliárdos szociálpolitikai kiadásokat valóban *társadalmi céljainknak* megfelelően használhassuk fel.”⁴

E megnyerő portré kibontásához és megerősítéséhez szinte dramaturgiai követelmény a megszemélyesített „ellenlábás” képének megrajzolása. Az ellenlábás fő tulajdonságai persze az idők során változnak: éveken át a kispolgárság, majd az individualizmus tudati maradványai illették meg a jellemzésben, s noha a „negatív” tulajdonságoknak e rétege még ma sem vonult ki a képből — a hálapénzt kicsikarók, a korrupció eszközeivel élők, a tisztességtelen haszonhoz jutók és sokszor maga a gazdaság a fő letéteményesei —, új ellenlábaskép van születőben: a mindent az államtól várók, a laza munkafegyelműek, a lusták, a táppénzcsalók és — általánosságban — a deviánsok emberarcú csoportjainak megalkotásával.

Ez a dramaturgia szolgál egyébként — a tömegkommunikációs eszközök közvetítésével — a szociálpolitika ideologisztikus elfogadtatására. Populárisá teszi és sajátos, személyek közötti viszonyra formálja át a társadalmi relációkat, hidat építve így a döntéshozatal, a hivatalos nyelvhasználat és a köznapi tudat alakításának igénye között.⁵

Illusztrációképpen hadd álljon itt egy példa a legfrissebb sajtóból:

„A szerénységre, úgy látszik, nem a magatartási kódex, hanem csak a szűkség — így, hosszú ú-vel — szorít rá, s nem is mindenkit. E megállapításon az

sem változtat — legfeljebb az érem másik oldalát mutatja meg —, hogy a tervek megvalósításához sok milliárd forint értékű társadalmi munka járul, jelöl az odaadásnak és ama tudat terjedésének, hogy annyink van, amennyit teremtünk, és előbb adni kell, hogy aztán kaphassunk. Ez is sorrend ám!...

De ha már a színház és az ivóvíz ügyét együtt említették, alighanem arra célszerű biztatni a jó ivóvizet nélkülöző embereket: ők előbb a víz bevezetésére áldozzanak — mert hisz a vízvezeték nem ajándékba érkezik —, és ha tudnak, adjanak valamit a nemzet színházához is.” (*Népszabadság*, 1984. március)

Persze a megszemélyesítés a szociálpolitikai nyelvhasználatban nem pusztán „dramaturgiai” célokat szolgál. A morális jellemzőkkel való felruházás és a megszemélyesítés funkcionális annyiban, amennyiben érdekviszonyok sajátos formájú artikulációját — s egyúttal leplezését — segíti elő.

d) Az eddigiekből már szinte értelemszerűen következik, mégis külön figyelmet érdemel a stílusjellemzők között a jelzők, határozók és a fokozások homályos használata. Ezen azt értem, hogy bizonyos minősítések és kívánságok közlése nélkülözi a megfogalmazás alapjául szolgáló kritériumrendszer, szempontok, „dimenziók” megadását. A pontos kritériummeghatározás helyét e vonatkozásban is az „össztársadalmi” vagy „népgazdasági” érdekre való hivatkozás, illetve az a megfogalmazás helyettesíti, amely „a szocialista társadalom jellegéből következően” mondja ki „a kívánatosnál jobban/kevésbé...”, „az igazságtalan...”, „a társadalom érdekeivel ellentétes...” stb. kezdetű mondatokat. Ilyenkor homályba vész, hogy melyek a kívánatosság, az igazság vagy a társadalom érdekének közelebbről szemügyre vehető jegyei, s hol van a fokozás alapjául szolgáló skála ama kezdőpontja, amelyhez képest a fokozásnak a logika szabályai szerint egyáltalában értelme van. Ez önmagában is implikálja — mint arról az előzőekben már volt szó — a deklaratív célmegjelölést, amelyet mindig egy újabb deklaratív célmegjelölés vált fel. Hízen az elosztás, a prioritások, a mindenkori kompromisszumok kritériumai nem tehetők e nyelvi rendszerben világossá, nélkülözik az érdek- és értékösszeütközések leképezésére szolgáló fogalomrendszert.

e) Bár a korábbiakban volt már róla szó, mégis érdemes külön említést tenni a szociálpolitikai nyelv stílusjegyei között arról, hogy szentségtörésnek tűnik — és ha előfordul, annak is minősül — az eltérő tartalmak manifeszt szembesítése. Ez ugyanis — a fentebb írtakból következően — *nem* egyes írások vagy

személyek kritikájával, hanem az egységes központi akarat egységének megkérdőjelezésével, denunciálásával tűnne egyenértékűnek. Ebből szinte definíció szerint látszik következni az is, hogy csak partikuláris érdekeket képviselhet bárki, aki nem az „össztársadalmi”-ra való hivatkozással fejt ki mondandóját. Jobb esetben arra számíthat, hogy akceptáltatik mint résztörékvések megfogalmazója, s „problémáját”, pontosabban az általa artikuláltat körülbelül háromféle sors érheti: a távoli jövőbe helyeztetik; a felvilágosítás, a tudatformálás programjaként tűzetik zászlóra; illetve a központi akarat második lépcsőfokára, az össztársadalmi összefogás, a kollektíva segítése és a demokratikus megnyilvánulások szintjére utaltatik, ahol mozgósíthat. (Ez utóbbi egyébként többnyire a társadalmi és tömegszervezetek részvételi térréuma a szociálpolitikai gyakorlatban.)

A szociálpolitikai nyelv fogalmairól és megnevezéseiről

Mint arról volt már szó, a stílusjellemzők bizonyos mértékig keretet, játékkeret szabnak annak, ahogyan és amit a szociálpolitika mindenkori megfogalmazói mondanak, de a nyelv igazi jelentéstartalmát végső soron a fogalmakkal, kategóriákkal kapja meg. Ezért az alább következőkben a szociálpolitikai nyelv e fő „üzenethordozóit” kísérem meg összefoglalóan jellemezni, rendszerezni.

a) A szociálpolitika fogalmai apparátusában kulcsszerepet betöltő bizonyos alapfogalmakra a nyelvezetnek többféle kifejezése is van. A stílusjellemzők leírásakor már volt szó arról, hogy a hivatkozások alanya mindig „az össztársadalmi érdek”, „a társadalom”, „az állam” vagy „a népgazdasági érdek”. Miután az egyes írások maguk is váltokozva élnek e fogalmakkal, úgy tűnik, hogy egyazon kategória megjelölésére használt, tetszés szerint alkalmazható kifejezésekről, *szinonimákról* van szó. Eszerint a négy kifejezés jelentéstartalma használóiak számára azonos, s a hivatali nyelvezet fő „üzenete” — XIV. Lajos híres mondásának persziflált átfogalmazásában — így hangzik: „A társadalom én vagyok!” Ez pedig annyit tesz, hogy az állami hivatalnoki kar számára a központi akarat az egyedül érvényes társadalmi akarat, s — legalábbis a legitimált szférában — ennek minden más csak hierarchikusan alárendelődhet. Továbbá, ez az alárendelődés egyedül a centralizálás-decentralizálás különböző *szintű* kompetenciákat és döntéseket elismerő rendszerében történhet.

Az már kevésbé nyilvánvaló, hogy a „népgazdasági” és a „társadalmi” mi-ért feltétlen szinonimák e nyelvhasználatban. Legfeljebb az szolgálhat magyarázatul, hogy a szándékok szerint csak az a társadalmi törekvés, érdek kaphat teret a szociálpolitikában is, amely népgazdasági, azaz gazdaságossági mércékkel mérhető hasznot hajt. Ez azonban számos szociálpolitikai feladat nem gazdasági természeténél fogva sokszor ellentmondásos helyzetet teremt. Az ellentmondás áthidalására iktatódik be a népgazdasági hatékonyság mellé a „társadalmi hatékonyság” még körvonalazatlanabb fogalma.

A kulcsfogalmak között is kitüntetett helye van magának a „szociálpolitika” kifejezésnek. Bár a fogalom definíciója kevés helyütt van megadva, gyakori szinonimák érzékeltetik a tartalmat: újabban főként a „társadalmi/szociális szolgáltatás”, illetve a „szociális gondoskodás” kifejezések. Tisztázatlan azonban — s legalábbis kérdésként vethető fel —, hogy vajon a szolgáltatás gondoskodás-e. Arról nem is beszélve, hogy kétségesnek látszik, hogy a legprecízebben a „gondoskodás” kifejezés írná le az állami szociálpolitika *jövedelem-újraelosztó* tevékenységét. A szociális szolgáltatás (= szolgálat), illetve gondoskodás (= odafigyelés) kifejezések azonban mindenesetre alkalmasak arra, hogy a fentebb említett s a továbbiakban még bőségesen tárgyalt, központnak való alárendeltséget „megszelídítsék”, „emberarcúvá tegyék”, és személyes emberi tettek, cselekvések színezetével ruházzák fel.

b) A szociálpolitikai tevékenység mibenlétét megjelölő fogalmaknak — az alapkategóriákon túl is — legszembevetőbb általános közös sajátossága, hogy *vertikális kapcsolatok leírására* szolgálnak. Pontosabban: a fogalmak mindegyike egyértelműen elhelyezhető a centrum—decentrum dimenzióban, és nincsenek szociálpolitikai fogalmak másfajta, horizontális, kölcsönösségi viszonyokon vagy cserén alapuló stb. mozgásokra, elosztási relációkra. Azaz: a szociálpolitikai fogalmak a *fent—lent* kapcsolatait, hierarchikus viszonylatokat írnak le. E viszonyokban is egyirányú folyamatokat a *felülről lefelé* induló aktivitás, cselekvés viszonyait fejezik ki. Néhány példával:

A „juttat(ás)” kifejezés nem jelent mást, mint hogy van, akinek van valami-je, és azt, vagy abból, ad (juttat) valakinek, akinek — értelemszerűen — valami-je nincs, vagy kevesebbje van.

A „segélyez(és)” megsegítést, segítségadást jelent, s egyúttal azt is kifejezi, hogy van, aki *aktív* e relációban (a segítség nyújtója, a kezdeményező fél), és van, aki *passzív* (a segítségnek pusztán elfogadója). Ez pedig definíció szerint aszimmetrikus viszony.

A „*gondoskodik, gondoskodás*” kifejezések a segélyezéshez hasonló jelentéstartalmat hordoznak, de hangsúlyosabban domborítják ki nemcsak a kezdeményezést, az aktivitást, hanem az aktivitásra készítő paternalista mozzanatot is.

A „*terhek/felelősség átvállalása*” kifejezésben a hierarchikus elrendezés kimutatása minden különösebben árnyalt értelmezés nélkül is kézenfekvő.

„Lentről” „fölfelé” a szociálpolitikai fogalomtár nem ír le aktivitást, kezdeményezést, legfeljebb *informatív* viszonyt. Pontosabban: a „fent” lévő, *döntést hozó* ágens informálását szolgáló cselekvés mozzanatát takaró kifejezések léteznek. Ilyen például a kérvény (amiben kérünk valamit, és megindokoljuk kérelmünket), az igénylés, a folyamodvány stb.

Témánk szempontjából megemlítendő — azonban itt részleteiben nem tárgyalható — sajátosság, hogy ebben a deklaráltan hierarchikusan építkező szociálpolitikai rendszerben meghatározó jelentőség tulajdonítódik a központi akarat döntéseit hordozó dokumentumoknak, a törvényeknek, rendeleteknek, jogszabályoknak, normatíváknak, szabványoknak stb., s lényegesen kevesebb a valóságos működésnek. Ezekben a dokumentumokban a rugalmas eljárás számára nyitva hagyott kiskapu az *engedélyezési rendszer*, amely *méltányolható* esetekben megengedi a *kivételtelvést*. Méltányolni azonban — az egész szociálpolitikai rendszer felépítéséből következően — mindig a *hatóságnak* áll módjában — éspedig a kérvényekben, folyamodványokban felsorakoztatott indokok alapján teszi vagy nem teszi ezt meg. A kivételtelvés szempontjait — értelemszerűen — szintén a hatóság alakítja ki, megengedve és fenntartva magának az alternatív döntés, az akceptálás vagy az elutasítás jogát. Hozzá tartozik ehhez az is, hogy a méltánylás indokai (az elfogadhatónak minősült érvek, tények) sohasem manifesztálódhatnak. Szükség szerint, esetlegesen változtathatóak, ami kidomborítja a mindenkori pozitív döntés egyszeri, kivételes *jóakarat* jellegét, s ugyanakkor elvágja a precedensre való hivatkozás lehetőségét. Vitatott döntések (elutasítások), a szabályok értelmezése körüli nézetkülönbség esetén így végső érvként mindig fenntartható a rendelet, a szabály „főszövegére” (azaz a szűken vett, kivételeket nem ismerő, általános megfogalmazásokra) való hivatkozás.

c) Kissé szűkítve a fogalomkört: ha csak a jövedelmek, illetve anyagi javak újraelosztásában használatos fogalomtárat vesszük szemügyre (ez képezi egyébként a szociálpolitika fő tevékenységi területét), jellemző sajátossággént

jelölhető meg az alkalmazott fogalmi rendszer *kettészakítottsága*. A használt kategóriák — kissé sarkítva — a könyvelés „Bevétel—Kiadás” rovatai szerint különülnek el, két, egymástól különállónak, sőt *függetlennek látszó* részre. A „bevétel”, a költségvetési források oldalán lényegében értékmentes, technikai jellegű kategóriákkal operál a nyelvezet. A „kiadási oldal”, azaz az állami költségvetés szociálpolitikai célú elosztási tételeinek megnevezésére csupa értékelő és a fentebbiekben jellemzett aszimmetrikus, hierarchikus viszonyt érzékeltető fogalom szolgál. Ezt a fogalmi-kategoriális képletet nevezném a „kettéhasított újraelosztás” nyelvi jelenségének, amely eltünteti és elleplezi, hogy egy *cirkuláris újraelosztási folyamatról* van szó, és hogy a források és kiadások között valamiféle kapcsolatnak kell lennie. De lássuk konkrét példákban a kettéhasítás megjelenítését:

A *források* tételeit leggyakrabban a következő, értékmentes „technikai” kategóriák írják le: a legkülönbözőbb *adók, befizetések*, a lakosság *megtakarításai, járulékok* (biztosítási stb.) díjak, illetékek stb.

A költségvetés szociálpolitikai célú kiadási tételeit ezzel szemben a következő „fentről lefelé” tartalmú s a *jóváhagyás* mozzanatát is magukban hordozó kategóriák jelölik: a különféle *juttatások, segélyek, támogatások, engedmények, kedvezmények* stb. Ezeket a kiadásokat egyébként az állami költségvetés *hozzájárulásaiként*, illetve különböző célokra *nyújtott* (azaz „felajánlott”, „jóakarathból adományozott”) támogatásként szokták gyakorta összefoglalóan megnevezni.

A szociálpolitikai nyelv tehát az újraelosztási folyamatban nem ismer tranzaktív vagy csere alapú relációkat, nem említ visszatérítést stb. (Jellemző példa erre, hogy a területgazdálkodás pénzügyi folyamatainak leírásában a megyei tanács költségvetési forrásainak tételei között ismeretes a helyi tanácsoktól származó, központosított bevételek — lényegében adóelvonások — kategóriája. De a megyei költségvetésből a helyi tanácsokhoz kerülő pénzeszközöket nem *adóvisszatérítésnek*, hanem *felsőbb tanácsi hozzájárulásnak* hívják.)

Az újraelosztási folyamat fogalmi kettéhasítottsága elleplezi tehát azt, hogy a „Bevétel” és a „Kiadás” oldal végső soron szoros összefüggésben áll egymással. Sokszor úgy tünteti fel a helyzetet, mintha az állami költségvetésnek — magánszemély módjára — saját, külön pénztárcája lenne, amely felett tetszése és jóindulata szerint diszponál. Az már persze nemcsak a fogalmi rendszer ellentmondásosságain, de azokon is múlik, hogy ebben a központosított

újraelosztási szisztémában felettébb nagy nehézségekbe ütközik a két oldal közötti összefüggések tényszerű, pénzügyi folyamatokban megragadható nyomon követése. Hiszen az állami költségvetésben összemosódnak, egybefolyanak a legkülönbözőbb típusú és célú befizetések. A különféle adótételek s egyéb források nagyságrendjétől teljesen független döntésnek tűnik fel az egyes állami költségvetési kifizetésfajták fedezetének a költségvetés teljes összegén belüli meghatározása.

d) A „kettéhasított újraelosztás” jelenségekörén belül külön is figyelmet érdemel, hogy a „Bevétel” oldal értékmentes technikai kategóriái között mindig a „lakosság” megnevezés szerepel, míg az értékelő mozzanatokkal teli „Kiadás” oldalon a „társadalmi” kezdetű elnevezésekkel találkozunk. (Így például a *lakosság* befizetéseiről, megtakarításairól van szó egyfelől, s *társadalmi* juttatásokról másfelől.) A „Bevétel” oldalon további technikai természetű kategóriák meglehetősen pontossággal jelölik meg az adó, illeték stb. kivetésének alapját (például házadó, telekadó, gépkocsiadó, bizonyos típusú jövedelemadók stb.). A „Kiadás” oldalán társadalmi csoportokra és kívánatosnak tartott társadalmi célokra vonatkoznak a sokszor közelebbről kevésbé körvonalazott, viszont értékeket, az elosztás prioritásait kifejezni hivatott, számos esetben ideologikus tartalmú kategóriák (például a *kereső anyáknak*, az *időskorúaknak*, a *fizikai dolgozóknak* stb., illetve a *gyermeknevelés céljára*, a *továbbtanulás ösztönzésére* stb. nyújtott támogatásokról történik említés). A két oldal megnevezéseinek jellegükben is ennyire elkülönült volta, kettéhasítottságuk a fentebb említettek mellett maga is fokozza a központ szerepének kiemelését. De még egy fontos új vonással gazdagítja a központ karakterét, mégpedig azal, hogy kidomborítja: az *elosztó gesztus* során az állami költségvetés *figyel* a különböző társadalmi csoportok különböző szükségleteire.

e) A jövedelem-újraelosztáson túl a közösségi fogyasztás elemeire, a költségvetési forrásokból fedezett ún. nemtermelő szféra szociálpolitikai rendeltetésű elosztására is kiterjed a fogalomtár egy további, a „fent—lent” hierarchikus relációit kifejező sajátossága. A használatos nyelvi fordulatok szerint a közösségi fogyasztás különfajta elemeiből az érintettek nem *részesednek*, hanem azt *kapják*. Egy községben nem iskola vagy körzeti orvosi rendelő „épül”, hanem a község iskolát, rendelőt „kap”. Miközben az egészségügyi ellátás valamennyi magyar állampolgár törvényben rögzített joga, s az általános iskola elvégzése a megfelelő korúaknak nemcsak joga, hanem kötelessége

is, a gyógyulás vagy az okulás materiális bázisát, a rendelőt vagy az iskolát valaki „fentről” adományként adta nekik. Ezek a fonák kifejezések persze bizonyos értelemben reális mozgásokat takarnak, hiszen egy község lakosai végül is legközvetlenebb képviselői szervükön, a községi tanácson keresztül jutnak rendelőhöz, iskolához. A községi tanács pedig nagyrészt — ilyen vagy olyan módon szerzett — hozzájárulásokból, „felülről” hozzá áramló pénzekből építi fel azokat. A tanács a pénzeszközök java részét tehát valóban megkapja. A hatóságnak a lakossággal való nyelvi azonosítása azonban úgy tünteti fel, mintha személyek és állam, közösség és költségvetés közvetlen kapcsolatáról volna szó. S elrejtőzik e nyelvi képzetek mögött az, hogy valahol, valamikor, valakik megtermelték a költségvetési forrásokat (azok megtermelt jövedelmek elvonásából, illetve újraelosztásából származnak.) Ellepleződik továbbá az is, hogy a lakosoknak az iskola, amiben elvégzik az általános iskolát, s a körzeti rendelő, amelyben gyógyítatnak, akármi módon legyen is, de: jár.

*

A szociálpolitikai nyelvről elmondottak összefoglalásaképpen azt emelném ki tehát, hogy ez a nyelvi rendszer — a stílus és a fogalomtár számos eszközével — igen erőteljesen domborítja ki a központi döntéshozatal szerepét, s azon belül is a döntési folyamat végeredményére összpontosít (homályban hagyván és „megfeledkezvén” az egységes központi akaratként megjelenő döntés előzményeiről, arról, hogy minden döntés végül is kompromisszum gyanánt vagy bizonyos — többé-kevésbé átmeneti — „erőfölények” jegyében születik meg a létrejöttét megelőző, különfajta érdekérvényesítések sikereként — kudarcaiként, az érdek-összeütközések során). Ez a nyelv továbbá — fent említett jellegzetességével összefüggésben — csak vertikális és egyúttal hierarchikus relációkat tükröz, tranzaktív viszonyokat gyakorlatilag nem ismer.

A szociálpolitikai nyelvnek ezek a fő jellegzetességei híven képezik le ugyanakkor a szociálpolitika *szervezetekben intézményesült rendszerét*. (A szervezeti rendszerre egyfelől a piramisszerű építkezés, másfelől a funkcionális szétaraboltság s az egy szinten lévők közötti, feladatra orientált szerves kapcsolódások hiánya jellemző ugyanis. Más fogalmazásban: az azonos szinten lévő különböző szervezeteket az egy lépcsővel feljebb álló szervezet „fogja össze”). A különböző fajta állami szociálpolitikai feladatok megvalósítása különálló vertikális szervezeti láncokra épül: a legkisebb helyi tanács külön-

külön szaktevékenységeket végző előadóitól a városi, felette a megyei tanács megfelelő osztályain át a szakági minisztériumokig vagy az Országos Tervhivatal, a Pénzügyminisztérium megfelelő főosztályaiig. Ugyanakkor a községi tanács szakdolgozóinak érdekegyeztetése egy szinttel feljebb, a tanácsi végrehajtó bizottság meghatározott időben tartandó ülésein folyik; a városi tanács immáron a várost és a „környékbeli” (városkörnyékként definiált) községeket fogja össze; a megye az előbbieket hálózatát stb. Hogy a megoldandó feladatok a meghatározott időpontban tartandó „érdekegyeztető” ülések idejére esnek-e, s egyáltalában, „üléseken” megoldandó s eldöntendő-e a szociálpolitika valamennyi kérdése — a szervezeten „belül” fel sem vethető (mert nem szervezeti típusú) gondolatok ezek. (Megjegyzendő, noha szinte „automatikusan” következik mindebből, hogy a szervezeti szétदारaboltsággal együtt jelentkezik a szervezeti párhuzamosság, azaz: azonos — vagy közel azonos — szociálpolitikai feladatok, tevékenységek egyszerre több szaktárcához, társadalmi szervezethez is tartoznak, s a feladatok és információk — a funkcionális kapcsolódások hiánya miatt — elsősorban a „saját” láncon belül futnak, nem kevés ellentmondásosságot s „a sok bába közt elvesz a gyermek” jelenséget produkálva.)

Mindezek azonban nem újkeletű sajátosságai a magyar szociálpolitikai rendszernek (s az azt megjelenítő nyelvnek sem). Anélkül, hogy akár csak vázlatos történeti kép felrajzolására vállalkoznék, érdemesnek tűnik a mai szociálpolitikai rendszer építkezésére és e rendszer kimutatható sajátos jegyeire nézve kiemelkedő jelentőségű néhány történeti *előzményről* szót ejtenünk.

a) A gazdaság- és politikatörténeti kutatásokból jól ismert tény, hogy a modern szociálpolitikát (is) életre hívó tőkés fejlődés Magyarországon — Kelet-Európa többi államához hasonlóan — felülről irányított, erős állami beavatkozásra épülő kvázipiaci formák között indult el és bontakozott ki. A gazdasági élet stimulálásában, a beruházási politikában, a munkaerőpiac szabályozásában a központnak, az államapparátusnak mindvégig döntő szerepe volt. A gyökerek az abszolutizmus koráig nyúlnak vissza. Kétszáz éves tradíció, hogy a törvények a felülről útjukra indított és meghonosítani szándékozott módszerek nem *követték és legitimálták a már* lényegében lezajlott társadalmi átalakulási folyamatokat, hanem maguk kívántak *előljárni* modernségükkel, maguk kívántak *kialakítani* új társadalmi fejleményeket.

Az eszmék és a történesek közvetlen kapcsolatának ideológiája számára az eszme feltétlen primátust élvezett: az már más kérdés volt (s általában kérdé-

ses is maradt), hogy a felülről elindított folyamatok mennyire szervülnek a társadalmi történésekbe. A modernizálást életre hívó központi állami irányítás iránti igény különböző megfogalmazásai a reformkoron — és az 1848-as forradalom intermezzóján — át a kiegyezésig sem tűntek el a politikai színtérről. A kiegyezést követő törvényhozás (az Eötvös-féle kötelező iskoláztatási törvény, a társadalombiztosítás rendszerének kiépítése stb.) bizonyos kívánt folyamatok „felülről” való elindításának hagyományát folytatta, sőt sokszínűségével és sokrétűségével, az eszköztár bővítésével még inkább meggyökerezette azt. A magyarországi tőkés fejlődés egész korszakát végigkísérte a „felülről lefelé” építkezés a törvényhozásban, a törvényeknek, rendeleteknek tulajdonított kiemelkedő szerep a társadalmi folyamatok szabályozásában, illetve e szerep megjelenítése a vezető ideológiákban.

1945 után a centralizálás a tervszerűség biztosításának garanciájaként tűnt fel. A központosított irányítás mint a tőkés-piaci társadalom igazságtalanságait kiküszöbölni képes egyedül „célrányos” megoldás fogalmazódott meg. Ezt látszott diktálni (vagy alátámasztani) egyébként néhány év múltán az erőltetett iparosítás gazdaságpolitikája és a nivellálásra, egyenlősítésre törekvő társadalompolitika is. E tekintetben tehát a kb. 1949-től beinduló, erősen centralizált társadalomvezetés nemhogy megkérdőjelezte a korábbi, évszázados szervezeti-szerkezeti hagyományokat, hanem, épp ellenkezőleg, azok „felülről lefelé” épülő és központosított karakterét (az egyébként létező más mozgásformák kiiktatása mellett) még felerősítette, kiteljesítette.

b) A felülről lefelé építkezés tradicionálisan értéktartalommal telítődött, a központi kezdeményezések „jobbnak”, „előbbre mutatónak” tételeztettek, s a fejlődést voltak hivatva előmozdítani. Ez együtt járt a fejlődést hátráltató, gátnak minősített jelenségek *törvénykezés* és a jogi, szervezeti *apparátus* útján való kiszorításának tendenciájával. Jellegzetes hagyomány lett, hogy ami nem hatósági (hatóságilag engedélyezett), az már nem is legitim, sőt sok esetben nem is legális. A modern szociálpolitika szempontjából alapvető fontosságú társadalombiztosítási rendszer kiépülésének magyarországi története tele van „az állam” és a „társadalom” konfliktusát jelző törvények, rendeletek, szabályok megjelenésével, amelyekben a magát jobbnak, magasabb rendűnek és szélesebb összefüggések átlátójának tudó központi akarat gátak közé szorítja (vagy kívánja szorítani) a kevésbé haladónak ítélt „spontán” szerveződési formákat. A múlt század utolsó harmadának Bismarck nevéhez fűződő német

szociálpolitikája nem kis részben azért lehetett olyan tartós és erőteljes megtermékenyítő hatással a magyar szociálpolitika fejlődéstörténetére, mert deklaráltnan vállalta a spontán szerveződésnek elébe menő állami kezdeményezés hatósági rendszerét és annak ideológiáját.

c) A jobbnak, előbbre mutatónak tekintett központi akarat fölénye lassan — különösen a szakszerűség megnövekedtével — letéteményeseinek, az állami bürokrácia alkalmazottainak számára saját fölényükként jelent meg. Hovatóvább természetessé vált az a tudat, hogy az általuk megalkotott jó törvények jó ügyeket szolgálnak, s az „ügyeknek”, a tényeknek kell — ideálisan — a jó törvényekhez igazodniuk. Sarkított fogalmazásban: a bürokrácia figyelme a szabályozás csiszolására, s nem a társadalmi fejleményekre való közvetlen válaszdadásra, a „feed back”-re koncentrálódott. Ebben a folyamatban a szabályozás életre hívói a szabályok, rendeletek jóságát, fejlettségét saját tudatuk fejlettségével azonosították (hiszen a szabályokat *ők* alkotják), s az elmaradott tudat, a rossz erkölcsök, a visszahúzó erők játékának tulajdonították, ha a valóságos történelem nem a szabályozás diktálta módon folyt. A megszemélyesítés nem új jelenség tehát, s nem új az a „sértődöttség” sem, amelyet a bürokrácia a tényekkel szemben gyakorta tanúsít. A szakszerűség így hagyományosan ideologisztikus mozzanatokkal itatódott át, amely erkölcs és tudat terminusaiban „dicsért” és „ítélt el”.

Fogalmazható mindez úgy is, mint a *modern* (a weberi értelemben vett hatékony, célkitűző és célorientált) szakbürokrácia hiánya. Fogalmazható úgy is, mint a szociális érdekképviselőt sajátos, az alá-fölé rendeltség viszonyait halhatlan politikai, ideológiai leleménnyel megújítani képes kelet-európai formája. Léte, tradíciói, bevált eljárás módjai, reflexei azonban nem hagyhatók számításra kívül akkor, amikor ma, a gazdasági reformról folyó viták közepette mind több szó esik a társadalmi érdekérvényesítés politikai, intézményi, szervezeti előfeltételeiről, s egyre világosabban fogalmazódik meg, hogy e reform-folyamatok sikere a szociálpolitika területén is radikális megújulást követel.

¹ Azt, hogy a szociálpolitikai „munkamegosztás” maga is hierarchizált, s a szakági-funkcionális terminus technicusok ezt a hierarchiát is közvetítik, legszebben talán azok a finom különbségek illusztrálják, amelyek *egyazon* szociálpolitikai cél különböző szervek általi „lefordításában” kimutathatók. A hatalmi pozícióban erősebb, az állam—állampolgár viszony alá-fölé rendeltségét és egyirányú függőségi rendszerét erőteljesebben hangsúlyozó Pénzügyminisztérium

így fogalmaz: „az állam mind nagyobb részt vállal magára a sokgyermekes családok terheiből”. Ugyanerről a társadalmi-szociálpolitikai kérdésről nyilatkozva (például) a Vöröskereszt a maga teendőinek kijelölésekor inkább az alá-fölé rendeltség éppoly adott, ám patriarchális keretek közé helyezett mozzanatait hangsúlyozza: „nagyobb társadalmi segítségnyújtással, összefogással kell enyhítenünk a sokgyermekes családok nehéz helyzetén”. — A megfogalmazások különbsége nemcsak szókészletükben van, hanem a stílusban is: a kemény deklarációban az egyik, s a buzdító-aktivizáló törekvésre juttatásában a másik oldalon. Mindazonáltal mélyebb lényegét tekintve, a két megfogalmazásban több a közös, mint a megkülönböztető vonás. A döntő ugyanis, hogy „Van aki tesz, és van, akiért mások tesznek; van, aki cél- és feladat kijelölő, és van, akinek „érdekében” mások azokat kijelölik.

² Itt és a továbbiakban, amennyire csak lehet, kerülni fogom az idézetek felsorakoztatását, mert egyfelől a kimutatott jellegzetességeket általánosnak vélem annyira, hogy egy-egy kiragadott idézet csupán félrevívó vitákra adhatna okot, másfelől a hivatalos nyelvhasználat személyekhez kötése írásom tárgyától való eltérést is jelentene.

³ Ide kívánczik egy megjegyzés a hivatalos szociálpolitikai dokumentumok formáját, „fejlécét” illetően. Ezek az anyagok mindig egy-egy szervezet, intézmény nevét viselik (rajtuk és bennük nincsenek alkotókként megjelölt emberi nevek, csak főosztályok, intézetek stb.). Ez a jelenség két funkciót szolgál: egyrészt hivatva van kiemelni az adott dokumentum *abszolút* hivatalosságát, másrészt figyelmezteti a laikus kívülállót: ha vitázni támadna kedve az írásban foglaltakkal, nem egyes emberekkel, hanem egész szervezetekkel kerül szembe, jól gondolja meg hát...

⁴ Az idézetek az elmúlt néhány év közgazdasági szaksajtójának szociálpolitikai tárgyú cikkeiből, illetőleg hazai szociálpolitikai kézikönyveknek a szociálpolitika célját és tartalmát meghatározó fejezeteiből valók. A 2. jegyzetben írottak értelmében a források bibliográfiailag pontos megjelölésétől eltekintek.

⁵ Bár meg kell jegyeznem, hogy a stílus és fogalomtár új meg új elemeinek meghonosításában sokszor az elsőbbség a sajtóé vagy más tömegtájékoztatási eszközé. Az általuk „népszerűsített” kategóriák — munkaerő-*csábítás*; a lehetőségekkel való *visszaélés*; közjavaink *pocsékolása*; *vándormadarak* — lassan bekerülnek a hivatalos, félhivatalos szociálpolitikai tartalmú beszédekbe, írásokba is. Valószínűleg sok esetben összemosódó, kétirányú „megtermékenyítésről” van szó.

Tulajdon és hatékonyság*

Mi a jelentősége a munka és a tulajdon kapcsolata szempontjából a tulajdoni viszonyok és a termelés hatékonysága közötti összefüggéseknek? Mondhatjuk alapvető. Sommásan így fogalmazhatjuk: ha a termelőerők és a termelés fejlődését az emberiség adott időszakában az viszi előre, hogy a munka tárgyi feltételeinek tulajdona különválik a közvetlen termelőtől, akkor ez a különválás szükségképpen be is következik. Kudarcot vallottak — és vallanak, ahogyan az utolsó félszázad, különösen olyan elsődleges (öntörvényű) forradalmi, mint a szovjet és a kínai forradalom története is bizonyítja — azok a társadalmi törekvések, amelyek a közvetlen termelők tulajdonába kívánták adni a termelés objektív feltételeit.

A hatékonyság alakulásának jelentősége tehát túllépi a szoros értelemben vett gazdaság körét, mihelyt a tulajdoni viszonyokkal kapcsolatosan vizsgáljuk. A termelés hatékonyságát a tulajdoni viszonyok összekötik a társadalom nem szorosan gazdasági jelenségeinek világával.

A tulajdon és a hatékonyság közötti összefüggés vizsgálata tehát magában hordja a válaszkeresést arra az általánosabb társadalmi jelentőségű kérdésre: a gazdasági növekedés *továbbra is és szükségképpen* olyan — az egyén fejlődése számára kedvezőbb — tulajdoni-termelési viszonyokat kíván-e, amelyekben a termelés objektív feltételeinek tulajdona különválik a munkától, a munkát kifejtő termelőtől?

Aki valamennyire is elmélyült a hatalomra került kommunista pártok történetében, különösen a pártokban megjelenő irányzatok vitáiban, az előtt nem ismeretlen, hogy ezeknek a vitáknak igazi háttere mindenkor a gazdasági nö-

* A szerző 1978-ban készített kéziratának rövidített változata, melynek eredetijét a Szövetkezeti Kutató Intézet 144. kiadványa tartalmazza.

vekedés és a szocialista elvek megvalósítása közötti ellentmondás, illetve az ellentmondás feloldásának kérdése volt és maradt. A társadalomvezetés és a társadalomkutatás számára egyaránt szerencsés körülmény, hogy a termelésben nem egyetlen tulajdonforma létezik. Hogy van egy népgazdasági ág, amelyben az egész gazdaságban uralkodó helyzetben lévő állami tulajdon mellett, annak több tekintetben alárendelten, korlátozva attól és az utóbbi években sajátos szövetkezeti jellegének gyengülése ellenére, létezik mégis termelőszövetkezeti tulajdon.

Így támpontokat nyerhetünk annak vizsgálatához, hogy a tulajdonviszonyok valóban olyan jelentősen befolyásolják-e a termelés eredményességét, ahogyan a marxi elméletből erre következtetni lehet? Közvetlenül meggyőződhattünk például arról, hogy a földtulajdonviszonyok megváltoztatása a II. világháborút követő években (földreform) döntő mértékben közrejátszott a mezőgazdasági termelés gyors helyreállításában és emelkedésében, éspedig olyan időszakban, midőn az élő- és holt felszerelés színvonala a háború pusztítása következtében mélyen alatta maradt a háború előttinek, és csak lassan emelkedett. *A termelés és a közvetlen termelő céljának egybeesése* — ezt a fontos változást hozta a földesúri és tőkés földtulajdon felváltása a saját munkán alapuló földtulajdonnak — *olyan pótlólagos termelőerőnek bizonyult*, ami messzemenően pótolta az anyagi termelőerők hiányát. Ha pedig ma annak vagyunk tanúi, hogy egységnyi mezőgazdasági termék előállításához növekvő mértékben kell az erőforrásokat igénybe venni, jóllehet ezeknek az erőforrásoknak a hatóereje nagymértékben megnőtt és folyamatosan tovább nő — nem indokolt-e feltételeznünk, hogy ez a jelenség, — bár igen összetett — nem is utolsósorban, a tulajdoni-termelési viszonyainkkal van összefüggésben?

Hogyan funkcionál a tulajdon az iparosodó mezőgazdasági termelésben? Ez a mi általános kérdésünk.

Kérdésünk pedig különösen arra irányul: vajon a munka és objektív feltételei tulajdonának különválása továbbra is előfeltétele az eredményesebb termelésnek az iparosodó kollektivizált nagyüzemi mezőgazdaságban?

A vizsgálat módszerbeli problémái

A vizsgálat egyik fő problémája, hogy mi a tulajdonformák funkcionálásának eredményességét kutatjuk, és nem a különböző gazdaságtípusokét. Márpedig országos statisztikai adataink csak az utóbbiról tájékoztatnak. Gazdaságtípus és tulajdonforma pedig nemcsak nem azonos fogalom, hanem a termőterület háromnegyed részét művelő szövetkezeti gazdaságtípus egyenesen eltérő tulajdonformákat egyesít magában (közös, háztáji). Az állami gazdaság nem ad ilyen gondot, mert tulajdoni viszonyait tekintve is egytípusú gazdaság.

A másik fő probléma abból adódik, hogy a termelés hatékonysága számos tényező együttes hatását fejezi ki. Ebből egy tényezőre, nevezetesen a termelési-tulajdon viszony szerepére és súlyára nehéz következtetni.

A harmadik nehézséget az okozza, hogy a szövetkezeti tulajdon a mezőgazdasági nagyüzemi termelésben sem érvényesül sajátos jellegének megfelelően.

Ez közismert.¹ A szövetkezeti elvektől eltérő gyakorlat okát azonban csak a felszínen megrekedt szemlélet keresi a szövetkezeti demokráciát évtizedek óta ismétlődően számon kérő, párt- és állami határozatokat nem tisztelő szervezetek magatartásában. Mélyebb oka ennek, hogy *a termelőszövetkezetet környező világ a tulajdonformának, kifejlődésének és érvényesülésének nem kedvez.* A termelőszövetkezeteket privilegizált és monopol állami, ipari és kereskedelmi vállalatok veszik körül, amelyektől a szövetkezetek — az iparosodás előrehaladásával és a termelés méreteinek növekedésével — *egyre nagyobb függőségbe kerülnek.*

A centralisztikus, bürokratikus, autoritatív gazdaságirányítási szemlélet sem kedvez a termelőszövetkezeti tulajdon funkcionálásának — amelynek az egyenlőség mellett az önállóság is életeleme. Ez a szemlélet azokban a törekvésekben ölt testet, amelyekkel fontos tulajdonosi jogok gyakorlását az igazgatóshoz kapcsolják.

A termelés hatékonysága a kollektivizált mezőgazdaságban (1961—1975)

Hogyan alakult a termelés hatékonysága a mezőgazdaság egészében a kollektivizálás befejezése után?

A mezőgazdasági termékek termelési értékének alakulása 1968. évi árakon
1961 — 1965 = 100

Évek átlaga	Bruttó termelési érték	Termelő-felhasználás*	Nettó termelési érték
1961—1965	100	100	100
1966—1970	116	125	107
1971—1975	137	165	111

Forrás: Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1977.

* A termelés adott időszakában felhasznált anyagok és munkaeszközök értéke, amely benne foglaltatik az előállított termékek bruttó termelési értékében.

Az új nagyüzemi mezőgazdaság tehát több terméket adott és többel is járult hozzá az ország nemzeti jövedelméhez, mint a 60-as évek első felében, de a termelést növelni csak úgy tudta, hogy egységnyi termék előállításához egyre több anyagot és eszközt vett igénybe. Ennek következtében egységnyi termékben egyre csökkent az új érték, mivel a nettó termelési érték tömege még lassabban emelkedett, mint a bruttó termelési értéké. Ez a kollektivizált magyar mezőgazdaság mögött álló másfél évtized sommás mérlegében a legnagyobb negatívum. A mezőgazdasági termelés hatékonysága tehát romló tendenciát mutat. Számszerűen ezt így fejezhetjük ki:

*100 forint bruttó termelési értékre jutó
nettó termelési érték*

(1950	63)
1961—1965	52
1966—1970	46
1971—1975	42

A mezőgazdaságban tehát annak a jelenségnek vagyunk tanúi, hogy *úgy hozunk létre több nemzeti jövedelmet, hogy egyidejűleg* — és pedig kétszer gyorsabb ütemben — *hanyaglik e jövedelmet produkáló termelő tevékenység hatékonysága*. Ez a legelgondolkodtatóbb tény a gazdaságpolitika számára.²

Ha pedig az eltérő tulajdonú gazdaságokban követjük nyomon a folyamatot, akkor úgy találjuk, hogy a termelés volumene 1961—75 között a leggyorsabban a szövetkezeti tulajdonú közös gazdaságokban emelkedett (56%), valamivel lassabban az állami gazdaságokban (45%), leglassabban pedig az egyéni háztáji gazdaságokban (8%), főként a háztáji gazdaságok számának, területének, állatállományának jelentős csökkentése következtében.

Az új érték minden gazdaságtípusban lassabban növekedett, mint a termékek volumene. (Átmenetileg, a hatvanas évek második felében a háztájiban volt csak gyorsabb a nettó, mint a bruttó érték növekedése.) Ebből következik, hogy *minden gazdaságtípusnál hanyatlott a termelés hatékonysága*.

100 forint termelőfelhasználásra jutó új érték

1961—1965 = 100%

forint

Evek átlaga	Állami gazdaság		Tsz közös gazdaság		Tsz közös és háztáji gazd.	
1961—1965	49	100%	90	100%	109	100%
1965—1970	37	76%	69	77%	93	85%
1971—1975	33	67%	57	64%	73	67%

De nem kevésbé fontos jelenség az is, hogy a *hatékonyság színvonala gazdaságtípusonként jelentősen különbözik*.

Az anyag- és eszközfelhasználás hatékonyságának vizsgálata azért is indokolt, mert a termelés növekedésében ez az erőforrás játszik döntő és meghatározó szerepet.

100 forint bruttó termelési értékre jutó új érték

1961—1965 = 100%

forint

Evek átlaga	Állami gazdaság		Tsz közös gazdaság		Háztáji gazdaság		Tsz közös és háztáji gazd.	
1961—1965	33	100%	47	100%	60	100%	52	100%
1966—1970	27	82%	41	87%	62	103%	48	92%
1971—1975	25	76%	36	77%	56	93%	42	81%

A termelés- és az eszközhatékonyság alakulásának iránya azonos: *a termelés hatékonyságát döntően az anyag- és eszközráfordítás hatékonysága határozza meg az iparosodó mezőgazdaságban.* Jóllehet a termelésnek és az eszközfelhasználásnak a hatékonysága egyező tendenciát mutat, az *eszközhatékonyság hanyatlása jóval dinamikusabb volt, mint a termelésé.* Vagyis a termelésben vannak olyan pozitív, a hatékonyság romlását mérsékelő tényezők, amelyek elhárították, hogy az eszközhatékonyság romlásának üteme legyen egyszersmind a termelés hatékonysághanyatlásának üteme is.

A vizsgált 15 év során mindvégig a szövetkezeti tulajdonban lévő gazdaságok átlagosan hatékonyabban funkcionáltak, mint az állami tulajdonú gazdaságok. 1971—1975-ben *a szövetkezeti közös gazdaság termékegységenként 44 százalékkal több új értéket termelt, mint az állami gazdaság, termékenként annyival többel járult hozzá az ország nemzeti jövedelméhez.* Az egész szövetkezeti (közös és háztáji) gazdaság pedig még feleannyi anyagot és eszközt sem használt fel egységnyi új érték előállításához, mint az állami tulajdonú gazdaság.

Még nagyobb a különbség a termelőszövetkezetek javára, ha nem a termelésben felhasznált anyag és eszköz (az ún. termelőfelhasználás) „hatékonyságát” nézzük, hanem a gazdaságban lekötött egész állóeszköz-állományra vetítjük a termelés eredményét, a nettó termelési értéket.

100 forint állóeszközértékre jutó nettó termelési érték
(Ft*)

	1960	1965	1970	1975
Állami gazdaság	243	189	143	157
Termelőszövetkezet	1678	543	392	298

Forrás: KSH: Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1977. 35. o.

Szembetűnő, hogy: 1. a gazdaságokban lekötött állóeszközre jutó új érték a szövetkezetekben többszöröse az állami gazdaságokénak; 2. ez a különbség erőteljesen csökken, ahogyan emelkedik az ipari eredetű eszközök tömege és aránya a termelőszövetkezetekben. De még 1975-ben is kétszer annyi új érték jutott egységnyi állóeszközre a termelőszövetkezetekben.

Az a tendencia, hogy az ipari eredetű eszközök tömegének és arányának növekedésével egyidejűleg hanyatlik a hatékonyság, szülte azt a megtévesztő látszatot, mintha a mezőgazdaság iparosodását szükségképpen a hatékonyság hanyatlása kísérné. *Ám a hanyatlás fő forrásait nem a mezőgazdaságon belül, hanem az őt körülvevő társadalmi-gazdasági környezetben leljük fel.* E környezetből eredtek azok a körülmények, amelyek az eleven munkának holt- (ipari) munkával való felcserélését kikényszerítik akkor is, ha ez a csere a mezőgazdasági termelés szempontjából nem előnyös, vagy éppen előnytelen, a hatékonyság romlására vezet. Éspedig nem utolsósorban azért, mivel az ipar, amelynek teljesítményén növekvő mértékben nyugszik a mezőgazdasági termelés eredményessége, igen gyakran nem nyújtja, nem azt nyújtja, és főként nem olyan áron, ami előnyössé tenné a mezőgazdaságnak az eleven munka felcserélését holtmunkával.

A hatékonyság alakulásának említett tendenciái érvényesülnek nagyjában egészében a 70-es évek második felében is. A termelési költségek növekedését a hozamok emelkedése nem tudta ellensúlyozni. A két szektor önköltségadatait összehasonlítva szembetűnő az, hogy a szövetkezetekben az egységnyi főtermék előállításának költségei 20–25%-kal alacsonyabbak, mint az állami szektorban. Ez a különbség a társadalompolitika számára is nagy jelentőségű tény. Az állami gazdaságok korábban speciális feladatai, a modern technika és technológiai újítások kipróbálása és bevezetése, vagy új fajták szaporítása és elterjesztése nem indokolják a különbséget. Az előbbieket már régen nem az állami gazdaságok kizárólagos feladatai. A kellő tapasztalat nélkül nagy számban létesített szakosított állattelepek vesztesége például döntően a termelőszövetkezetek termelésének hatékonyságát rontotta. Az új fajták szaporítása és elterjesztése pedig általában mint jól jövedelmező ágazat az állami gazdaságoknak a tsz-ek által irigyletelt privilégiuma.

Az állami gazdaságok termőterülete aranykorában kifejezve még valamivel jobb minőségű mint a szövetkezeti közös gazdaságoké. (11,4 ill. 10,6 aranykorona.) Az állami gazdaságok nagy tapasztalatú és kiváló képességű vezérkarral, magasan kvalifikált, munkáját felelősséggel végző tisztikarral rendelkeznek. Egységnyi területre több mint kétszer annyi mezőgazdasági szakmunkás jutott még a 70-es évek első felében is az állami gazdaságokban, mint a tsz-ekben.³ Az alapvető termelőeszközökkel is többszörösen jobban

ellátottak voltak az állami gazdaságok, mint a tsz-ek a vizsgált 15 évben. Mégis miért nem érvényesül a „papírforma”?

1) Az eltérő tulajdonítípusú gazdaságokban tartósan és jelentősen különbözik a termelés hatékonysága. Jogosan feltételezhető, hogy a tartós különbség főként az eltérő termelési-tulajdoni viszonyokkal van összefüggésben.

2) A termelés hatékonysága az eltérő tulajdonítípusú nagy gazdaságokban egyaránt és egyforma mértékben romlott másfél évtized során. Ez arra enged következtetni, hogy a hatékonyság általános, a mezőgazdaság egészét átfogó romlása elsődlegesen nem a gazdaságok belső termelési-tulajdoni viszonyai-val van összefüggésben, s nem magyarázható a gazdaságok technikai felszereltségében mutatkozó különbséggel sem.

De akkor mi a háttér? Miért és hogyan van az, hogy éppen a tudományos-technikai forradalom időszakában, rendkívül nagy hatóerejű anyagok és eszközök mezőgazdasági alkalmazása ellenére a mezőgazdaság egészét tekintve a hatékonyság folyamatosan romlik. Mintha a csökkenő hozadék bekövetkezésének kritikus pontja, az óriási technikai haladás ellenére, mozdulatlan maradt volna? Milyen ellentmondása ez a kollektivizált nagyüzemi mezőgazdaságnak?

És továbbá: valóban olyan makacsul mozdulatlan a hozadékcsökkenés kritikus pontja a termelés természetes folyamatában is, ahogyan az értékviszonyok világában mutatkozik? Azt feltételezzük, hogy a termelés valóságos folyamatában és az árviszonyok irreális világában *nem esik egybe ez a kritikus pont.*

Iparosodás és hatékonyság

A termelés erőforrásainak pozíciójában bekövetkezett változást nemcsak a holtmunka előretörése és uralkodó helyzete jellemzi. A termőföld változatlanul nélkülözhetetlen előfeltétele és erőforrása is a mezőgazdasági termelésnek, miként természetesen az élőmunka is. Ám az ipari társadalmakban is csökken részvételük a termelésben, *különösen pedig a termelés növelésében, amelyben a holtmunka szerepe és súlya a döntő.*

1) Másfél évtized alatt 5 százalékkal csökkent a művelt terület, s ez a kedvezőtlen tendencia tovább tart.⁴

2) Még jelentősebben változott és változik az élőmunka (munkaerő) súlya

a mezőgazdasági termelésben. Két tekintetben is. Éspedig nem egyező értelemben. Egyrészt számszerűen csökken a mezőgazdaságban, elsősorban a mezőgazdasági nagyüzemekben foglalkoztatott munkaerő. A mezőgazdasági aktív keresők száma 1960-ban még 1784 ezer, 1975-ben 1039 ezer. *Tizenöt év alatt 750 ezer fővel, mintegy 40 százalékkal csökkent.*⁵

Az iparosodás megváltoztatja az élőmunka jellegét is. Csökkenő mértékben fizikai és növekvő mértékben szellemi erő kifejtés. Az ember az iparban megváltoztatott termelési folyamatot iktatja maga és a természet közé, s e folyamat szabályozójává, ellenőrzőjévé lép elő. Ez a nagy jelentőségű változás a legmélyebb alapja a mezőgazdasági társadalom átalakulásának.

Korunk mezőgazdaságának alapvető ténye: az ipari eredetű termelőeszközök gyors mennyiségi növekedése a termelésben és hatóerejük fokozódása. Magyarországon éppen a vizsgált másfél évtizedben volt gyors a modern termelőeszközök beáramlása a termelésbe.

*Eszközellátottság**

	1960	1965	1970	1975
Mezőgazdaság összesen				
Állóeszköztérték, ezer Ft				
— Egy hektár mezőgazdasági területre	8	11	16	28
— Egy mezőgazdasági aktív keresőre	34	61	94	181

Forrás: KSH: Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1977. 35. o.

Az állami és a szövetkezeti gazdaságok állóeszköz- (gépek, épületek, ültetvények) ellátottságában azonban továbbra is tekintélyes különbség maradt. (1975-ben is egységnyi területre átlagosan kétszer annyi állóeszköztérték jutott az állami, mint a szövetkezeti gazdaságokban). A termelőeszközök jelentőségének gyors növekedése a kollektivizált nagyüzemi mezőgazdaságban érthetővé teszi, hogy nem a fogyó erőforrásoknak, hanem a gyorsan növekvő *termelőeszközöknek tulajdonítunk meghatározó szerepet a termelési értékek növekedésében.* Az ember alkotta erőforrások irányt szabó pozíciója a mező-

gazdasági termelés növelésében Keleten és Nyugaton egyaránt azzal a következménnyel járt, hogy a mezőgazdaság elveszítette még a század elején is nagymértékben zárt és viszonylag autarch jellegét. Míg a mezőgazdaság még a század első felében is döntő mértékben maga állította elő a termeléshez szükséges energiát (vonóerőt), nyersanyagot és eszközöket, az iparilag fejlett, illetve fejlődő országokban a mezőgazdasági termelés egyre nagyobb, vagy már döntő mértékben a kívülről jövő, az iparból eredő termelési eszközökön nyugszik.

A kollektivizálás befejezése után a magyar mezőgazdaságban ez a folyamat így haladt előre:

A mezőgazdaság termelőfelhasználásának alakulása

(1968. évi árakon)

	millió forint		
	1961—1965	1966—1970 év átlaga	1971—1975
Mezőgazdasági eredetű	26 522	27 502	30 298
Nem mezőgazdasági eredetű	12 205	22 294	36 048

Ez azt jelenti, hogy a mezőgazdaság függő helyzetbe került az ipartól. Az ipar teljesítményén múlik a mezőgazdasági termelés folyamatossága is, jórészt fejlődése is, *nagymértékben a termelés hatékonysága is*. Ám éppen a termelés eredményessége szempontjából jelentősen különbözik az ipartól való függést illetően a nyugati tőkés és a keleti kollektivizált mezőgazdaság helyzete. A szocialista országokban a teljesen monopolhelyzetben lévő iparral áll szemben sok száz nagy és sok százezer kisgazdaság. Nyugaton a monopolszervezetek uralma ellenére bizonyos mértékig érvényesül a verseny.

A mezőgazdaság függősége fokozódik a felvásárlás, a forgalmazás, a hitel terén is. Amilyen mértékben nőtt az ipari eredetű eszközök szerepe a mezőgazdasági termelésben, *bővültek a gazdaságok árukapcsolatai, fokozódott a mezőgazdaság függősége a népgazdaság más szféráitól is*. Éppen a termelés hatékonysága szempontjából fontos különbség azonban, hogy a tőkés orszá-

gokban elsősorban a piac szabályozza a mezőgazdaságnak más népgazdasági ágakhoz való kapcsolatát, a tervgazdaságokban viszont mindenekelőtt a tervekben testet öltő gazdaságpolitikai és társadalompolitikai elhatározások játsszák ezt a szerepet.

Az iparosodás az árutermelés növekedését vonja maga után a piac- és a tervgazdaságokban egyaránt. A kollektivizálás befejezése után a magyar mezőgazdaságban is gyorsabb ütemben emelkedett az árutermelés, mint a termelés. *A mezőgazdaságot inkább, mint valaha birtokba vették az áru- és pénzviszonyok.* Az ipari eredetű termelőeszközök térhódítása a mezőgazdasági termelésben és az árukapcsolatok nagyarányú bővülése *megegyeztetve* a modern mezőgazdaságban a *gazdálkodás szerepét*, ezen belül a gazdasági *döntések jelentőségét*. A holtmunka növekvő alkalmazása nemcsak nagyobb informáltságot kíván, hanem *gyakoribbá és bonyolultabbá tette a döntéseket. A korszerű és egyben eredményes mezőgazdálkodásnak nélkülözhetetlen előfeltétele a gazdálkodó önállósága és döntési szabadsága.* Eredményes, magas színvonalú gazdálkodás és a gazdálkodó egység önállósága között szoros a korreláció, a mezőgazdaság iparosodásának ez törvényszerű tendenciája Nyugaton, Keleten egyaránt. Egyidejűleg Nyugaton a speciális termelést folytató kisgazdaságok integrálása figyelhető meg, amelyekből az integráléhoz kerülnek át a fontosabb gazdasági döntések. Ebben az esetben az integráló vállalat önállósága és döntési szabadsága egyben az integrált kisgazdaságok hatékony termelésének is előfeltétele.

A mezőgazdaságnak is általános törvénye a termelés koncentrációja. Az ipari technika megszabja ennek ütemét és a gazdaságok átlagos nagyságának növekedését. *De nem egyedül, nem kizárólagosan.* Éppen a termelőszövetkezetek egyesítésének kedvezőtlen tapasztalatai emelték ki valamennyi fontos tényező együttes figyelembevételének jelentőségét.

Iparosodás és hatékonyság a kollektivizált mezőgazdaságban

Nyugaton, ahol a tőke és a munkaerő is oda áramlik, ahol kedvezőbben hasznosítható, nem korszerűsítik a gazdaságot, ha ez *tartósan* rontja a gazdálkodás jövedelmezőségét, ami előbb-utóbb a jövedelem csökkenésére vezet. Így van ez még a családi kisgazdaságokban is. Ezeknek a gazdaságoknak a korszerűsítése a második világháború után olyan módon folyt, hogy a holt-

munka ráfordítás erősen emelkedett, ám a termékegységben csökkent az elő- és a holtmunka együttes értéke. Modernizálás és rentabilitás nem válhat el tartósan a tőkés gazdaságban.⁶ Egyáltalán nem törvényszerű tehát, hogy a mezőgazdaság iparosodása a termelés hatékonyságának romlásával párosuljon. De képtelenség, hogy akár a kollektivizált mezőgazdaság iparosodása szükségképpen és tartósan a hatékonyság hanyatlásával kellene hogy társuljon.

Az állami gazdaságokban ezek az összefüggések ugyanezt a tendenciát mutatják, csak még alacsonyabb az állóeszközök és a termelés hatékonysága.

De ha a mezőgazdaság iparosodásának nincs olyan általános törvényszerűsége, hogy a holtmunka növekvő alkalmazása szükségképpen együtt jár a hatékonyság hanyatlásával, ez közvetve nem azt igazolja-e, hogy ez a jelenség valamiképpen a kelet-európai mezőgazdaságok korszerűsítésének sajátos formájával, a kollektivizálással függ össze?

A termelés korszerűsítése nálunk nem a kialakult üzemi és tulajdoni viszonyok között ment végbe, hanem a termelési viszonyok átfogó és gyökeres átalakítását kísérte és követte. A korszerűsítés kerete nem stabil, hanem a kontinuitást hirtelenül és erőszakosan megszakító forradalmi folyamat. A termelés korszerűsítését elsődlegesen nem gazdasági törvény szabályozta, mint Nyugaton, nevezetesen a termelési eszközök és a munkaerő árainak viszonya, egymáshoz való aránya. A korszerűsítés tartalmát, irányát, ütemét állami terv határozta meg, (csak kivételes az egyedi, vállalati kezdeményezés), amelyet nem kizárólagosan és nem is elsősorban gazdasági, hanem politikai és ideológiai szempontok alakítottak ki. A terv alapja és kiindulópontja a valóságos vagy vélt társadalmi érdek, amelynek feltétlen érvényesítése nem volt mindig összhangban a gazdaságban működő törvényekkel, míg Nyugaton a termelőnek ezekhez feltétlenül alkalmazkodnia kell.

A mezőgazdaság korszerűsítését általában nem a termelők felismert önérdeke mozgatta előre. A hetvenes évek közepéig nem a termelők végezték saját kockázatukra — önerőből, hitelből — gazdaságuk modernizálását, hanem döntő mértékben az állam hajtotta végre költségvetési forrásokból.⁷

A kollektivizálás, mint a mezőgazdaság modernizálásának kelet-európai formája, két tekintetben is rendkívüli teljesítmény igényét támasztotta a többiségükben nem fejlett ipari országok társadalmával szemben: a) nagyon rövid idő alatt és gyökeresen kellett megváltoztatni a mezőgazdaság struktúráját;

*Az alaptevékenység halmozatlan termelési értéke a tsz-ekben egy hektár termőterületre 1972**

	2 000 és kevesebb	2 001— 4 000	4 001— 6 000	6 001— 8 000	8 001— 10 000	10 001— 12 500	12 501— 15 000	15 001— 20 000	20 000- nél több
Mezőgazdasági tsz-ek száma	15	103	260	421	466	444	291	225	89
Egy gazdaság termő- területének átlagos nagysága, ha	1 441	1 839	1 959	2 057	2 073	2 143	2 079	2 265	1 536
1 000 Ft bruttó állóeszköz- értékre jutó halmozatlan termelési érték	695	560	623	672	739	783	852	837	980
1 ha termőterületre jutó állóeszköz 1 000 Ft	46 035	8 573	11 446	137 000	15 710	18 220	20 650	25 420	43 631
1 000 Ft halmozott termelési értékre jutó termelési költség, Ft	1 126	1 048	938	888	853	828	814	824	806

Forrás: Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv, 1974

Tehát a magasabb termelési színvonalú gazdaságokban nemcsak több az állóeszköz, hanem a termelés hatékonysága is magasabb. Ahogyan emelkedik a termelési színvonal, az egységnyi termelési értékben egyre csökken a termelési költség, tehát növekszik az új értékek aránya. (Uo. 248. o.)

b) nagyon rövid idő alatt alapvetően új műszaki-anyagi bázist kellett teremteni a nagyüzemi mezőgazdaság számára.

Ezek a körülmények a *kényszerűség elemeit vitték be* a mezőgazdaság korszerűsítésébe. Ez *általános* és a hatékonyság romlása szempontjából *fontos vonása* a kelet-európai mezőgazdaságok korszerűsítésének. *A körülmények kényszere nem tette lehetővé, illetve feleslegessé tette a gazdasági mérlegelést, s ez az erőforrások elkerülhetetlen pazarlásához vezetett.*

A korszerűsítés kényszerű jellegének pedig két fő és objektív, a kollektivizálás teremtette körülményekből fakadó forrása volt. 1) Mindenképpen gépekkel kellett helyettesíteni a mezőgazdaságból tömegesen, gyorsan, lökésszerűen kiáramló munkaerőt. 2) Úgyszólván egyik napról a másikra korszerű nagyüzemi termelőeszközökkel kellett pótolni a termelésből kiesett kisüzemi termelőeszközök, berendezések és épületek tömegét.

Ennek következtében az új, nagyüzemi termelőeszközök tetemes része — ha rendelkezésre állott is — a mezőgazdaság egészét tekintve *csupán pótolta* a mezőgazdasági termelésből kiesett erőforrásokat; a termelés szinten tartását szolgálta és nem a bővítést. A KSH számítása fogalmat ad ennek a körülménynek a termelés hatékonyságára gyakorolt hatásáról. *Eszerint 1958 és 1965 között a beruházások 88 százalékát a termelésből kieső erőforrások pótlására kellett fordítani.*⁸ A termelőerők pótlásának és bővítésének aránya csupán a hatvanas évek második felében kezdett javulni.

Így már érthető — a fejlődés bizonyos időszakára —, hogy a termelőfelhasználás üteme miért haladta meg, mégpedig jelentősen, a bruttó és a nettó termelési érték növekedési ütemét. De arra nem ad magyarázatot, hogy jöllehet a hatvanas évek közepétől a beruházásoknak növekvő hányadát fordították új kapacitások létesítésére, nemhogy csökkent volna, hanem növekedett az eszközráfordítás üteme a bruttó és a nettó termelési érték növekedési üteméhez képest. A termelés hatékonysága tovább romlott. *A kelet-európai mezőgazdaságok korszerűsítésének sajátossága, hogy a termelés korszerűsítését a tulajdoni és az üzemi viszonyok egyidejű gyökeres és gyors átalakításával kapcsolták össze.*

Kisebb mértékben ugyan, mint korábban, és változott körülmények között, a korszerűsítés *ma is kényszerpályákon mozog*. Kisebb mértékben és különböző okból — a nemzedékváltás, más népgazdasági ágakhoz mérten kedvezőtlenebb munka- és fizetési feltételek, a foglalkozás hátrányos rangsorolása követ-

keztében — folyamatosan csökken a munkaerő. Változatlanul fennáll az élőmunka — holtmunka cseréjének — szűkebb határok között mozgó — *kényszerű* jellege — a gépesítés nem megelőzi, hanem követi a munkaerő távozását —, s ezzel együtt az is, hogy csökkent mértékben ugyan, de a holtmunkafelhasználás egy része ma is csak helyettesíti a mezőgazdasági termelésből eltávozott munkaerőt.⁹

A hatékonyság mérlegébe az említettnél is sokkal kedvezőtlenebbül esik latba, hogy az ipari eredetű eszközök, anyagok, gépek sem a minőséget, sem a választékot tekintve, gyakran mennyiségileg sem állnak megfelelően a mezőgazdaság rendelkezésére. A „hiány”, ami nem mezőgazdasági jelenség, a kollektivizálás alatt és után egyaránt jelentkezett.

A kollektivizálás megbontotta a termelés erőforrásainak a paraszti mezőgazdaságban — alacsony szinten és csupán a termőterület nagyobb részén — kialakult összhangját; nagyüzemi kereteket teremtett, ám a nagygazdaságokban hosszú időn át nem sikerült kialakítani a termelés tényezőinek kívánatos arányát. Különböző okokból és gazdaságokként differenciáltan alacsony maradt a rendelkezésre álló erőforrások kihasználása, mindenekelőtt a szükséges mennyiségű és jó minőségű munka (nem munkaerő!) hiánya és a szakaszos gépesítés következtében. A termelés helyzetét az erőforrások hiánya és fölöslege (kihasználatlansága) egyidejűleg jellemezte. Ám nyilvánvaló, hogy *több, mint másfél évtizeddel a kollektivizálás befejezése után a strukturális átalakítás kedvezőtlen kísérőjelenségeivel nem magyarázható a termelés hatékonyságának további romlása.*

Ez a helyzet indokolja azt a feltevést, hogy a hatékonyság maradandó romlása — s ez nemcsak a mezőgazdasági termelést jellemzi — mindenekelőtt azokkal az állandóbb jellegű, tartósan ható körülményekkel hozható összefüggésbe, amelyek a *domináns termelési-tulajdoni viszonyokból fakadnak.*

Gazdaságszámítás, tulajdon, hatékonyság

Az elmúlt három évtized története azt tanúsítja, hogy az iparosodó mezőgazdaságban a termelés eredményességének *három, különösen neuralgikus pontja van*, s ezek érzékenyen reagálnak a gazdaságirányításra. S tegyük mindjárt hozzá: az iparosodás előrehaladásával ez az érzékenység nem csökken, hanem

fokozódik. A termelés eredményessége növekvő mértékben múlik azon, hogy 1) a gazdálkodó egység mennyire *önálló*, rendelkezik-e a döntés lehetőségével a termelés és gazdálkodás fontos kérdéseiben; 2) a gazdaság mint szervezet és dolgozói mint egyének *mennyire érdekeltek anyagilag* a termelés céljainak megvalósításában; 3) *hogyan van ellátva ipari eredetű termelőeszközökkel* a mezőgazdasági termelés, amelynek eredményessége növekvő mértékben ezeknek a termelőeszközöknek a hatóerején nyugszik.

A gazdaság állami irányítása a központi irányításnak olyan rendszere, amely magában hordja azt a törekvést, hogy minél teljesebben átfogja a népgazdaság egészét: szabályozza, irányítsa, ellenőrizze. Irányítási rendszerünk hajlama a mértéktelenségre veleszületett, s feltehetően ezt a hajlamát meg is őrzi, ameddig a nagy társadalmi feladatok megvalósítása elsőrendűen nem a dolgozó társadalom (saját öngazgatási és állami szervekkel ellátott) feladata lesz, hanem úgyszólván kizárólagosan állami marad — ahogyan ez egy sajátos történelmi helyzetben, nem általánosítható körülmények hatására a Szovjetunióban kialakult.

Abból pedig, hogy a társadalom és a gazdaság szocialista átalakítása és fejlesztése primeren az államra hárult, elkerülhetetlenül következett, hogy az állam e célok érdekében a passzív, vagy éppen más célokat követő termelőkkel szemben folyamatosan és maximálisan regulálja a termelést és az elosztást, különösen pedig a nemzeti jövedelem minél nagyobb részét központosítja, hogy azután a kitűzött gazdasági és társadalompolitikai céloknak megfelelően újraeloszthassa. Ezért a gazdaságirányítás átfogó, nemcsak az állami szektorra terjed ki, hanem a gazdaság egészére. Volt és van különbség az állami, illetve szövetkezeti (és egyéni) tulajdonban lévő vállalatok irányításának formájában és mértékében. Ám a rendszer logikájából fakad az a meg-megújuló törekvés, hogy megszüntesse a különbségeket, és az állami tulajdont a gazdaság egészében általánossá tegye, mint az egységes állami irányításnak leginkább megfelelő tulajdoni formát.

Az a tétel, amely szerint az állami tulajdon a szövetkezeti tulajdonnal szemben a magasabb rendű „következetes szocialista tulajdon”, ennek az expanzív törekvésnek az ideológiája, a centralizálás erősítése — mint látni fogjuk nem mindig a gazdaság növekedésének objektív szükségletéből támad, hanem az irányítást végző társadalmi réteg igyekezetéből, hogy befolyását kiterjessze. Amiként ez a háttér nem egy esetben annak is, hogy a gazdálkodó egységek

számát csökkentik a koncentráció, vagy a termelési viszonyok szocialista jellegének erősítése címén.

Időszakonként és a gazdaságok tulajdoni típusaként különbözik, hogy az állami irányítás milyen formában és mértékben korlátozza a gazdasági egységek önállóságát, és minden bizonnyal ezeknek a különbségeknek jelentőségük van. Feltételezzük például, hogy az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek termelésének hatékonyságában mutatózó kb. 40%-os tartós különbség részben ebben a körülményben leli magyarázatát. Tudjuk, hogy a hatvanas évek második felében a vállalati önállóság erősítését szolgáló változtatások jelentősen hozzájárultak a termelés növekedési ütemének felgyorsulásához, és a gazdaságokban mutatózó más kedvező eredményhez. A nagyobb vállalati önállóság ugyanakkor — ami magában nem jelenti sem a szocialista viszonyok erősödését, sem a tőkés vállalati viszonyok újjászületését (ahogyan a baloldali doktrinér kritika állítja) — nem stabil és tartós jelenség, nem az irányítási rendszer természetéből fakad, hanem nagyon is korlátok között mozog, inkább „engedmény”, amit a gazdaság kritikus szakasza vált ki, s amit időről időre elerőtlenít az irányítási rendszer lényegéből és az ezt képviselő társadalmi erők törekvéséből megújuló centralizáció. A jövedelmek maximális központosítására és állami újraelosztására irányuló törekvés olyan tendencia, amely végigkíséri az irányítási rendszer egész fejlődését, és mindenkor *meghatározta a vállalati önállóságnak — a jogszabályoktól eltérő — valóságos tartalmát.*

Az állami iparban, közlekedésben, kereskedelemben a jövedelem központosítása (elvonása) nem jelentett nagyobb problémát, éppen a tulajdoni forma következtében. Az irányítási szervek közvetlenül rendelkezhetek a felhalmozott jövedelemmel. Más volt és még ma is más a helyzet a mezőgazdasággal, ahol az erőforrások túlnyomó része ma sincs állami tulajdonban. Mind a kisparaszti, mind a kollektivizált mezőgazdaságban a terméket *először* az egyén, vagy csoporttulajdonos sajátítja el, és *ez a fáziskülönbség* (fáziseltolódás az állami vállalatoknál közvetlen állami elsajátításhoz mérten) az államnak mindig bizonyos nehézséget okozott a jövedelmek maximális központosításában.

Mindenesetre az eltérő tulajdonformákból eredő különbség és nehézség a nemzeti jövedelem központosításának a folyamatában az egyik fontos oka annak, hogy a mezőgazdasági áruk fő funkciója *mindvégig* a jövedelemelvonás, és a hatvanas évek közepéig teljesen háttérbe szorult ösztönző és informáló szerepük. Feltehetően egyik forrása annak a meg-megújuló törekvésnek is,

amely egységesíteni kívánja a tulajdoni-termelési viszonyokat a mezőgazdaságban is, az állami gazdaságokhoz hasonlítva a tsz-viszonyokat. S nem szorul bizonyításra, hogy a mezőgazdasági árrendszernek főként jövedelemelvonó szerepe következtében alakult ki az a „támogatási” rendszer, amely csaknem lehetetlenné teszi a gazdasági egységek tájékozódását; a népgazdaság nagy kárára dezinformálja és eltéríti a gazdaságokat attól, hogy a termelési és az üzemi adottságoknak megfelelő, és a népgazdaság szemszögéből ezért hatékonyabb termelést folytassanak; függőségi viszonyt alakít ki a gazdaságok és az irányító szervek között, amelynek fenntartása azt látszik bizonyítani, hogy a gazdasági megfontolással szemben az irányító szervek hatásköri és hatalmi szempontjai érvényesülnek.

Ezért elsőrendű kérdése az eredményes mezőgazdasági termelésnek, hogy *hol is történik a felhalmozás*. A termelőszövetkezetek viszonylag nagyobb önállóságának, s egyben a termelés növekedésének alapját a reformnak éppen azok az intézkedései teremtették meg, amelyek lehetővé tették a felhalmozást a szövetkezetek túlnyomó többségében. A mezőgazdasági árak felemelése, az árolló kisebbre zárása, az adósságok törlése, az álló- és forgóeszközök pótlását biztosító jövedelem meghagyása, amortizációs alap létesítése, ezek az intézkedések vetették meg a termelőszövetkezetek viszonylag nagyobb önállóságának anyagi alapját.

Ha időlegesen is, két irányban indult el ezeknek az intézkedéseknek nyomán kedvező változás: a nagyobb önállóság a szövetkezetekben szunnyadó olyan erőket szabadított fel, amelyek korábban nem érvényesülhettek, ill. csökkentette a gazdálkodás irracionális elemeit, amelyeket a közvetlen utasításokra épülő és totális irányítás vitt a gazdálkodásba.

Irányítási rendszerünknek az a természete, hogy minél átfogóbban szabályozza a nagy társadalmi céloknak megfelelően a gazdasági egységek viselkedését, annál inkább *szembekerül* a mezőgazdaság iparosodásának azzal a tendenciájával, hogy szükségképpen és erőteljesen növekedik a gazdálkodó egységek önállóságának jelentősége a termelés eredményessége szempontjából. A gazdaságok önállóságának csökkentése — s ez a hetvenes évek közepén újból bekövetkezett — ellentmond a fejlődésnek, s rontja a termelés eredményességét. Az utolsó három évtized története tanúsítja, hogy anyagi érdekelt-ség, illetve kényszer; önállóság, illetve a gazdaságnak nem gazdasági eszköz-
kökkel való irányítása a termelés hatékonyságát messzemenően befolyásoló, szorosan összetartozó jelenségek.

Mivel a kisparaszti mezőgazdaságban a mezőgazdasági termelőeszközök elenyészően kis része volt állami tulajdon, a mezőgazdaságban megtermelt jövedelmet, illetve többletterméket az állam mint tulajdonos közvetlenül nem sajátíthatta el. Ezért egyrészt jogszabállyal kötelezte az egyéni tulajdonú gazdaságokat és a termelőszövetkezeteket, hogy meghatározott termékeket, meghatározott mennyiségben és meghatározott áron, amely a termékek és a gazdaságok tekintélyes részénél a termelési költséget sem fedezte, szolgáltatásnak be; másrészt az igazgatási szervek útján meghatározta, hogy a gazdasági egységek — tekintet nélkül természeti és üzemi adottságaikra — milyen termékeket kötelesek termelni, hogyan hasznosítsák a földet és egyéb termelési eszközöket, sőt az egyes agrotechnikai műveletek végzésének időpontját is meghatározták. A gazdaságoknak totális állami irányítása burkolt állami tulajdont létesített az egyéni és a szövetkezeti tulajdon formális fenntartásával.

A termelés hatékonysága rohamosan csökkent; ezt fejezi ki, hogy már 1953-ban 3 millió hold („állami tartalék föld”) maradt műveletlenül. A kényszer példátlan méreteket öltött; néhány esztendő alatt 400 000 parasztot ítéltek börtönre, pénzbüntetésre, illetve internáltak.¹⁰

A gazdaság állami irányítása elvileg nem zárja ki, hogy a termelők anyagi érdekeltségének szem előtt tartásával szabályozzák a termelést. Ezt igazolta a gazdaságirányítás magyarországi reformja. Ha szoros korlátok között is, de a reform nagyobb teret biztosított — elsősorban a mezőgazdaságban — az anyagi érdekelttség érvényesülésének, a vállalatok kezdeményezésének és döntésének. És ha teljesen nem is szüntette meg, de háttérbe szorította az irányítási szervek közvetlen beavatkozását a gazdasági eszközökkel való irányítás előtérbe helyezésével.

Ám itt helyénvaló megkülönböztetni az anyagi érdekelttség hiányából eredő igazgatási beavatkozást, amit esetünkben a tanácsi szervek mezőgazdasági osztályai fejtettek ki a termelőszövetkezetekben a hatvanas évek közepéig, attól a szabályozási kényszertől, amelyet az állam az egész gazdaság meghatározott elvek és célok szerinti működtetése végett gyakorol. Az anyagi érdekelttség fokozott érvényesítése a gazdaság irányításában jelentősen csökkentette az ennek hiányából eredő kényszert, és azt szükségképpen kísérő funkcionális elemeket a gazdálkodásban. Ennek következtében a mezőgazdasági termelés növekedési üteme felgyorsult. De nem változtathatott az irányítási rendszer rendeltetésén és természetén, amely a gazdaságnak minél teljesebb alárende-

lésében, működésének minél átfogóbb szabályozásában jelentkeznek. Az a körülmény pedig, hogy egy-két év után ismét felerősödtek a mezőgazdaság irányításának kényszert tartalmazó elemei, azt tanúsítja, hogy *amíg nem változik a társadalmi-gazdasági koncepció, tartósan és alapvetően nem változtatható meg az irányítási rendszer sem.*

Ezt példázza az, ami a hetvenes években a mezőgazdaság struktúrájának változtatása terén történt, s aminek éppen ezért a társadalmi jelentősége túlnő a mezőgazdaság körén. A mezőgazdaság struktúrájának átalakítása a kollektivizálás befejezése után tovább folyt. A kisközségek összevonását nagygazdasággá követte a nagygazdaságok összevonása egyre nagyobb gazdasággá.

	Gazdaságok száma					Gazdaságok átlagos területe, hektár				
	1960	1965	1970	1975	1977	1960	1965	1970	1975	1977
Állami gazdaságok	333	214	184	150	141		4761	5427	6558	7042
Termelőszövetkezetek	4057	3278	2441	1598	1425		1449	1993	3172	3623

A gazdaságok összevonását a hatvanas években több olyan körülmény is indokolta, amelyet a gyorsan végrehajtott kollektivizálás során nem vehettek figyelembe. Különösen az egy községben alakult két vagy több kis szövetkezet egyesítését indokolni látszott a modern termelőeszközök és berendezések, gyakran a rátermett és szakképzett vezetők képességének jobb kihasználása, a nagyobb méretű termelés feltételezett költségcsökkentő hatása. A hatvanas évek végén azonban az állami gazdaságok és általában a termelőszövetkezetek területi nagyságának további növelését az erőforrások jobb kihasználása már nem indokolta. A KSH adatai szerint a szövetkezeti közös gazdaságok gazdasági mutatói már 1968-ban a 2000 ha-nál nagyobb gazdaságokban kedvezőtlenebbek voltak a kisebb gazdaságokénál.¹¹ Az összevont gazdaságokban azoknak a tényezőknek hatása érvényesült, és pedig tartósan, amelyek kedvezőtlenül befolyásolták a termelés eredményességét.

Magában az üzemi viszonyok (s vele a tulajdoni viszonyok) állandó változtatása, amely nem organikus, hanem kívülről bevitt, gyakran a gazdaságon, sőt gazdaságosságon kívüli szempontok érvényesítése a gazdaságban, rendkívül

előnytelenül hat a termelésre. Az irányítási szervektől kiinduló változtatás az összevont gazdaságok számára általában megrázkódtatást jelent, mert felborítja az erőforrások, a termelés tényezőinek kialakult összhangját, aránytalanságot és diszharmóniát visz a gazdaságba. Megbontja a kialakult személyi, szervezeti, termelési és közösségi kapcsolatokat; az összevonást rendszerint az érdekelték, vagy azok egy részének ellenérzése, gyakran elutasító magatartása kíséri; megnöveli a munkaerő- és az anyagmozgatás távolságát; az egyesülésig megfelelő épületek, berendezések az új körülmények között kikerülnek a termelésből stb.

Van tehát összefüggés az üzemi viszonyok úgyszólván állandósult kívülről-felülről elindított változtatása — amely az ideológiában úgy jelentkezik, mint a termelési viszonyok tudatos, tervszerű, szocialista jellegű fejlesztése — és a termelés hatékonyságának romlása között. A gazdaságok területnagyság szerint csoportosított statisztikai adatai alátámasztják ezt a feltevést, és arra a — tartósnak mutakozó — összefüggésre hívják fel a figyelmet, hogy *az átlagosnál kisebb gazdaságok általában eredményesebben termelnek, mint a nagyobbak*. Ez a tendencia jelentkezik a termelőszövetkezetek gazdálkodásában csakúgy, mint az állami gazdaságokéban. A rövidség kedvéért csupán a termelőszövetkezetekre és csak a vizsgált időszak utolsó évére vonatkozó adatokat ismertetjük.¹²

A közölt adatok még nem is adnak teljes képet a kisebb és nagyobb gazdaságok teljesítményében mutakozó különbségekről. Hívebb képet akkor kapunk erről és az erőltetett területi koncentrációból eredő népgazdasági veszteségről, ha figyelembe vesszük, hogy a gazdaságirányítás — feltételezhetően ugyanazon okokból, amelyek szerepet játszanak a gazdaságok egyesítésében — jobb elbánásban részesíti a nagyobb szövetkezeteket, nem is szólva az „óriás” tsz-eket. Ahogyan erre a figyelmet már korábban felhívtam, *a tsz-ek területük nagyobbodásával egységnyi területre vetítve kevesebb adót fizetnek és több állami támogatásban részesülnek*.

Részben a kisebb gazdaságok, egészében a társadalom viseli annak a terhét, hogy az egyesítésekkel létrehozott nagyobb gazdaságok — legalábbis évekig — kevésbé eredményesen termelnek.

Még egy jellemző körülményre mutatunk rá, amely sajátos módon vet fényt az óriásgazdaságok kialakítását szolgáló bürokratikus gazdaságegyesítések és a termelés hatékonysága közötti negatív kapcsolatra. Úgyszólván természetes-

A termelőszövetkezetek gazdálkodása a termőterület nagysága szerint 1975-ben

	1 500 és kisebb hektár	1 501 2 000	2 001 2 500	2 501 3 000	3 001 3 500	3 501 4 000	4 001 5 000	5 001 6 000	6 000-nél nagyobb	Össze- sen
Termelőszövet- kezetek száma	282	201	212	193	178	141	182	104	105	1598
<i>1 ha-ra jutó</i> halmozatlan termelési érték (Forint)	27 773	19 096	18 474	18 756	15 431	15 630	16 723	16 086	17 122	
1501—2000=100	145,4	100,0	96,7	98,2	80,8	81,8	87,5	84,2	89,6	

Forrás: Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1977. E számításokban használt üzemi fogalmak (halmozatlan, halmozott termelési érték, termelési költség) tartalma eltér a bruttó termelési érték és termelőfelhasználás fogalmak tartalmától, mindenekelőtt abban, hogy az előbbieket nemcsak a mezőgazdasági tevékenység, hanem a gazdaság alaptevékenységén kívüli tevékenységek értékét és költségét is felölelik. Azért használjuk fel ezeket a több tekintetben is kifogásolt számításokat, mert a kutatott tendencia kifejezésére alkalmasak, és mert a gazdaságok teljesítményének területnagyság szerinti alakulására csak ezek a számítások állnak rendelkezésre.

Az állami támogatás és az adózás alakulása a tsz-ek termőterületének nagysága szerint, 1974-ben

1 ha termőterületre jutó	1000 ha-nál kisebb	1001— 1500	1501— 2000	2001— 2500	2501— 3000	3001— 4000	4001— 5000	5001— 6000	6000-nél nagyobb
állami támogatás	128,5	100,0	103,5	103,1	113,6	99,0	103,0	105,8	132,3
beruházási állami támogatás	122,3	100,0	124,9	103,6	126,7	121,8	142,8	135,6	172,4
adók	167,0	100,0	80,5	70,8	63,2	62,7	66,2	60,0	61,2

nek mondhatjuk, hogy a nagy kiterjedésű új gazdaságokban a vezetők egy része keresi a kiutat, amelyen visszatálhat az eredményesebb gazdálkodáshoz. Így jutnak el egyes gazdaságokban az ún. *önelszámoló* ágazati vagy területi alapon szervezett, *kisebb gazdasági egységek létesítéséhez illetve helyreállításihoz*. Ez a Kolumbusz tojásaként ható felismerés, hogy a leghatékonyabb termelés érdekében a kisebb gazdasági egységeket helyreállítsák az óriásgazdaságokon belül, nem egészen új gondolat. A Szovjetunióban már az ötvenes évek elején jelentkeztek ilyen törekvések a megnagyobbodott kolhozokban, az elmélet is számba vette és propagálta is, mint olyan szervezeti formát, amelyben a munkaegységrendszerrel szemben az eredményes termelésre ösztönzőbb jövedelemelosztást lehet megvalósítani.¹³

Az önelszámoló egységek létesítésére napjainkban ugyanaz a lényeges motívum indítja a gazdaságok vezetőit: közvetlenebbül és nagyobb mértékben érdekeltté tenni a dolgozókat, a vezetőket és a beosztottakat az eredményes munkavégzésben. A kiváltó ok pedig a gazdaságok méreteinek olyan megnagyobbodása, amely *óhatatlanul magával hozta a dolgozók és a gazdaságok közötti kapcsolat átalakulását, a közvetlen termelők és az irányítók közötti távolság megnagyobbodását*, a termelők és a termelés céljának távolodását. Az óriás-gazdaságok létesítése a gazdaságok összevonása útján ugyanis a hatékonyság valóságos forrásait apasztotta el.

A szövetkezetek egyesítése, a gazdaságok méreteinek növelése szükségképpen vezetett a szövetkezeti tulajdon lényegét kifejezni hivatott közgyűlés és egyéb szövetkezeti fórumok jelentőségének megszüntetéséhez. Mert *a közösségi tulajdon* lényege az, hogy az a közösség megnyilatkozásaiban és határozataiban létezik és funkcionál. A munkaerejüket és eszközeiket a közös termelésre egyesítő, egyenlő jogú, dolgozó tulajdonosok *csak annyiban tulajdonosok, amennyiben mint egy közösség tagjai, nem külön-külön, hanem csak mint közösség gyakorolják tulajdonosi jogukat. Ha megszűnik a lehetősége, hogy mint közösség gyakorolják tulajdonosi jogaikat, megszűnnek mint tulajdonosok*. Formálisan fennmaradhat a szövetkezeti tulajdon, ám megváltozik gazdasági tartalma: a munkának (a közvetlen termelőnek) a munka objektív feltételeinek tulajdonához való viszonya. Megváltoznak a termelési viszonyok, mindenekelőtt a szövetkezeten belül, a dolgozóknak egymáshoz, a vezetőknek a beosztottakhoz való viszonya. A szövetkezeti viszonyok ilyen — a hatvanas évek második feléhez képest ellentétes — irányba változtak a 70-es

években. Miután az óriás-szövetkezetekben a tagok tulajdonosi jogainak gyakorlása lehetetlenné vagy formálissá vált, sor került a vezető testületi szervek hatáskörének megváltoztatására.

Az 1967. évi szövetkezeti törvényt megváltoztató jogszabály¹⁴ a közgyűlés fontos funkcióit, amelyeket minden szövetkezeti tag mint tulajdonos közvetlenül fejthetett ki, a küldöttgyűlésre ruházta,¹⁵ amely — a neve is mutatja — képviselői szerv.¹⁶

A nagy taglétszámú szövetkezetek egyikében-másikában már az új jogszabály előtt küldöttgyűléssel helyettesítették a közgyűlést, de az új szabály tette általánossá és kötelezővé a közgyűlés detronizálását. A jogi szabályozás elősegítette és meggyorsította az átalakulást. *A közvetlen demokrácia, amely az egyenlő jogú tulajdonos dolgozók demokráciája, háttérbe szorult a termelőszövetkezetekben.*

És megváltozóban vannak a termelőszövetkezetek működési elvei és kapcsolatai az igazgatási és irányítási szervekhez, bár formálisan érvényben maradnak a szövetkezeti törvényben szabályozott elvek. A gyakorlat azonban már egyre kevésbé van összhangban ezekkel az elvekkel és szabályokkal. A viszonyok átrendezésének ismert útja ez is.

Tapasztalatból tudjuk, hogy a dolgozó tulajdonosi minőségét nem csupán az határozza meg, hogy tulajdonosi joga mennyire széles körű, gyakorlása mennyire biztosított. Ugyanis *tömegesen* a termelők csak akkor vesznek részt a gazdaság fontos ügyeinek intézésében és eldöntésében, ha érdekelték a gazdálkodás eredményességében.

A legutóbbi időig a termelőszövetkezetekben az állami gazdaságoktól eltérően nem volt központilag megállapított kötelező bértarifarendszer. Csupán a szövetkezeti alkalmazottak keresetének határértékeit szabályozta állami előírás. A termelőszövetkezet (a tagok összessége a közgyűlésen) évente maga alapította meg a gazdálkodás eredményességétől függően a munka díjazásának színvonalát, a közös gazdaságban végzett munkáért kifizethető személyi jövedelem nagyságát. Az egyes tagok pedig a végzett munka fontosságától, nehézségétől és a teljesítménytől függően részesedtek az évenként megállapított jövedelmi alaphól. *A szövetkezeti termelésnek és a szövetkezeti demokráciának egyaránt hajtóereje volt ez a közvetlenebb kapcsolat a tagok személyes jövedelme és a gazdálkodás eredményessége között*

Az utóbbi években különböző állami intézkedések ezt a kapcsolatot meglátították. Már 1968 óta egy speciális adó („növekményadó”) szabályozta a személyi jövedelem növekedését. Lassítani kívánták a szövetkezeti dolgozók jövedelmének növekedését ami — ebben az időszakban — gyorsabb ütemű volt, mint az ipari munkásoké. Egyszersmind ilyen módon csökkenteni kívánták a szövetkezetenként mutatózó jelentős kereseti különbségeket is. A növekményadó bevezetése formálisan nem érintette a termelőszövetkezetnek azt a törvényben biztosított jogát, hogy maga állapítja meg a termelés eredményességétől és tagjainak teljesítményétől függően a jövedelmet.

1975-től azonban állami előírás szabályozza a vezető beosztású szövetkezeti dolgozók személyes jövedelmének felső határát. 1976-tól már rendelet szabályozza az ipari munkát végző termelőszövetkezeti tagok személyes jövedelmét is. 1977-ben pedig az állam rendeletileg szabályozta valamennyi termelőszövetkezeti tag és dolgozó személyes jövedelmét.¹⁷ A rendelet kötelezően megállapítja a dolgozóknak fizethető minimális és maximális órabéreket. Ilyen módon a termelőszövetkezeti dolgozók személyi jövedelme és a termelés eredményessége közötti korábbi szoros kapcsolat helyébe, amely kifejezte tulajdonosi minőségüket, olyan javadalmazási rendszer lépett, amely nagyjában egészében az állami vállalat munkabérrendszerének felel meg.

Ez a körülmény erősíti a szövetkezeti tagokban — különösen a termelés hatékonysága szempontjából nem kedvező — munkavállalói magatartást. A termelés és a gazdálkodás eredményességétől függetlenedő kereset nem kedvez annak a követelménynek, hogy takarékosan és gondosan bánjanak anyaggal és eszközzel, sem a minőségi követelményeknek. A gazdaság egészében gondolkodó termelőt lefokozza, és emberségében is visszalépteti, mivel a közönyt erősíti a közösség ügyeivel szemben.

Hiány — hatékonyság — tulajdon

Ha a hatékonyságra kedvezőtlen főbb körülmények közül eddig azokat vetjük szemügyre, amelyek az optimális arányok kialakításához szükséges döntést a szubjektum oldaláról korlátozták, most azt a fontos körülményt vesszük számba, ami az optimális döntés objektív feltételeit korlátozza, vagy éppen kizárja. A megfelelő termelőeszközök hiányáról van szó, mivel a) a mezőgazda-

sági termelés hatékonysága azokban az években is tovább romlott, midőn az irányítási rendszer reformja következtében a gazdaságok önállósága és a termelők anyagi érdekeltsége kedvezőbben alakult; b) a hatékonyság hanyatlása párhuzamosságot mutat az ipari eredetű termelőeszközök felhasználásának növekedésével; ez teremti azt a látszatot, hogy az élőmunka felcserélése holtmunkával szükségképpen a hatékonyság hanyatlásával társul; c) nagyobb időközt tekintve a hatékonyság nagyjában egyező mértékben hanyatlott a különböző tulajdonú gazdaságokban.

A hiány egyben egy sajátos, torz fölösleget is teremt, hiány és fölösleg együtt jár — ahogyan erre Kornai János és mások is rámutattak. Ám a mezőgazdaságban a hiány még súlyosabb következményekkel jár, mint a népgazdaság más ágában, mivel a termelés a természethez, a tevékenységek pedig szigorúan időhöz kötöttek. Így azután ha egy gépet — mondjuk betakarítást szolgáló gépet — a gazdaság késve kap, ami úgyszólván évről évre megismétlődött, akkor a kényszerhelyettesítéssel úgyszólván mindig együtt járó veszteség a mezőgazdaságban igen tetemes. Emellett a gép ára hosszú időre, munkagépeknél gyakran egy évre, haszontalanul terheli a termelést. Mivel pedig a hiány *krónikus*, a gazdaságok alkalmazkodnak a helyzethez. Tudomásul veszik — mit is tehetnének —, hogy az adottságuknak megfelelő anyag, eszköz, szolgáltatás gyakran nem áll rendelkezésre, és *kevésbé megfelelővel helyettesítik*. Ennek a körülménynek az eltérő természeti és üzemi adottságú nagygazdaságok termelésének hatékonysága szempontjából sajátos és nagy a jelentősége.

A hiány Kelet-Európában nemzetközi jellegű, s a látszólag racionális szempontokat követő nemzeti munkamegosztás a gépgyártásban még csak súlyosbítja a gép- és alkatrészhiány hatását a mezőgazdasági termelés hatékonyságára. A megfelelő magyar mezőgazdasági gépgyártás hiánya a mezőgazdaság kettőzött függőségét teremtette meg.

Végül: hogyan kapcsolódik a hiány termelési-tulajdoni viszonyainkhoz?

Feltevésünk szerint az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek termelésének hatékonyságában mutatkozó különbséget nem utolsósorban az magyarázza, hogy az állami gazdaság költségvetési korlátja — legalábbis a múltban — *sokkal puhább, mint a termelőszövetkezeteké*. Nemcsak felülről érvényesítettek szigorúbb szankciókat a veszteséges szövetkezettel szemben, de a tagság bírálata szintén a veszteséges termelés elkerülésére ösztönözte a vezetőket. Az

a tendencia, hogy a szövetkezetekben az állami gazdaságokéhoz hasonló viszonyokat teremtenek, a szövetkezetek költségvetési korlátait is puhítja.

Azt gondolom, hogy a vállalatok puha költségvetési korlátjainak oka az állam tulajdonosi funkciójában gyökeredzik. Közlebebről: abban az ellentmondásban, amely e funkció eredményes ellátása és a szocialista viszonyok megteremtésében vállalt kivételes szerep társadalompolitikai és gazdaságpolitikai feladatai között mutatkozik. Nagyon is helyénvaló megkülönböztetni az állam tulajdonosi funkcióját gazdaságsszabályozó és fiskális funkcióitól. Az utóbbiakat a nem szocialista országok államai is gyakorolják. Az 1968. évi reform értelmére és egyben korlátja is abban jelentkezik, hogy elviselhetőbbé tette — legalábbis átmenetileg — ezeket az ellentmondásokat, csökkentette az azokból fakadó irracionális gazdasági magatartást, feltehetőleg a hiány intenzitását. De nem oldotta meg, és nem is oldhatta meg ezeket az ellentmondásokat.

Megismételjük a tanulmány elején felvetett kérdésünket: vajon a munka és objektív feltételei tulajdonának különválasztása továbbra is előfeltétele az eredményesebb termelésnek?

¹ Erről részletesen szól „Reform és forradalom” c. tanulmányom, összefoglalóan lásd a tanulmány 276—279. o.

² Még kedvezőtlenebb ez a kép, ha a nettó értéket a mezőgazdaságban lekötött egész tőkéhez viszonyítjuk.

³ Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1945—1975. 172. és 177. o.

⁴ KSH: Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv, 1977. 49. o. Nincs megbízható képünk arról, hogy a területcsökkenést milyen mértékben ellensúlyozza a föld termékenységének tartós javulása, mindenesetre ilyen erőfeszítések folyamatosan történnek.

⁵ U. o. 15. o.

⁶ Lásd Forgács Katalin: Az élő- és holtmunka-ráfordítás alakulása a nyugatnémet mezőgazdaságban. Pénzügyi Szemle 1971. 5. szám. Sipos Aladár: A technikai haladás hatása a fejlett tőkés országok agrárviszonyaira (Akadémiai Kiadó, 1977.) c. munkájában a technikai fejlődést serkentő körülményekről összefoglalóan szólva említi a gazdaságok közötti versenyt, s ezt állapítja meg: „Ilyen körülmények között csak akkor versenyképes egy gazdaság, ha korszerű gépeket tud beszerezni és modern termelési eljárásokat tartalmaz, hogy olcsóbban, de a minőségi körülményeket kielégítve termelje az egyes mezőgazdasági termékeket.” (i. m. 32. o.)

⁷ Ezek a viszonyok az elméletben is tükröződtek. Hosszú ideig például tagadták az önköltség számításának jogosultságát a kolhozban, illetve a tsz-ben. Ismert, hogy nálunk csak az 1967. évi III. törvény rendelte el amortizációs alap létesítését a termelőszövetkezetekben.

⁸ Fazekas Béla: *Mezőgazdaságunk a felszabadulás után.* Mezőgazdasági Kiadó. 1967. Dr. Be-

net István számítása szerint az 1950—1970 között mezőgazdasági beruházásoknak megközelítően 57 százaléka a pótlást szolgálta, 43 százaléka új kapacitás létesítését. „A tőke szerepe és hatékonysága a magyar mezőgazdaságban.”

⁸ Lásd dr. Csepely—Knorr András és dr. Szakonyi László tanulmányát a „Tudomány és Mezőgazdaság” 1977/6. számában erről a kérdésről. Számításuk szerint az ötödik ötéves terv időszakában is a beruházások a tsz-ekben mintegy 40 százalékában, az állami gazdaságokban (helyesen) fele annyi hányadban csupán pótolják a kieső munkaerőt, és nem bővítik a termelő kapacitást.

¹⁰ Lásd: Fazekas Béla: *Mezőgazdaságunk a felszabadulás után*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1967.

¹¹ Ebben az időben már a szakirodalomban is rámutattak (Csizmadia Ernő, Vági Ferenc és mások), hogy a szövetkezeti gazdaságok elég nagyok a korszerű technika befogadtatására és hasznosítására.

¹² A jelenségnek részletesebb elemzését adtam az 1974. évre és az 1968—72-es időszakra. *Közigazdasági Szemle* 1976/6. szám.

¹³ Magyarországon először és behatóan Komló László és Kovács Csaba foglalkoztak a termék szerinti jövedelemelosztást megvalósító önelszámoló egység elméleti és gyakorlati kérdéseivel, és dolgoztak ki javaslatokat ennek kísérleti bevezetésére a ceglédi „Nagy Sztálin” termelőszövetkezetben, 1956-ban.

¹⁴ Az 1977. évi 9. sz. törvényerejű rendelet, a 7/1977. Mt és 12/1977. sz. MÉM rendelet.

¹⁵ Így többek között a küldöttgyűlés bizonyos esetekben módosíthatja az alapszabályt, megtárgyalja és elfogadja az éves tervet és zárszámadást, a szövetkezet vagyonát jelentősen érintő döntéseket hozhat, s ami korábban ugyancsak a közgyűlés, tehát valamennyi tag összességének fontos joga volt: a tisztségviselőket, a magasabb beosztású vezetőket a küldöttgyűlés vonhatja felelősségre és állapítja meg javadalmazásukat.

¹⁶ A jogszabály írja elő, hogy a küldöttek a szövetkezeti tagok 5, legfeljebb 10 százalékát teszik ki, akiket a munkahelyi közösségek nem titkosan, hanem nyílt szavazással választanak. Ez a körülmény tág lehetőséget biztosít a küldöttgyűlés összetételének manipulálására, amelyen a tisztségviselők és vezetők egyébként is jelen vannak.

Beteg-utak

Az érszűkületes betegek ellátásának vizsgálata*

Magyarország az egészségügyi ellátás színvonalának jellemzésére használt mutatók alapján az európai országok között előkelő helyet foglal el. (Magas a százezer lakosra jutó kórházi ágyak száma és a tízezer lakosra jutó orvosok száma.) Viszont a lakosság egészségi állapotának bemutatására használt mutatókat vizsgálva, az utolsó helyeket foglaljuk el az európai rangsorban. (Elég a magas csecsemőhalandóságra, a csökkenő várható élettartamra vagy a középkorú férfiak magas halandóságára gondolnunk.)

Az adatokból kitűnő ellentmondást általában a lakosság egészségtelen életmódjával, rossz szokásaival szokták magyarázni.¹ (Ezeket is lehet különböző nemzetközi összehasonlításból vett adatokkal igazolni.) Ebben a tanulmányban — nem vitatva, hogy az egészségtelen életmód hozzájárul a rossz összkép kialakulásához — azt vizsgáltuk meg, hogy az egészségügy hogyan készül fel a betegek ellátására; elegendő-e a jelenlegi helyzet javulását egyedül a lakosság életmód-változtatásától várni, vagy vannak még olyan lehetőségek, amelyek kihasználásával az egészségügy is hozzájárulhat a népesség egészségi állapotának javulásához.

Úgy gondoltuk, hogy az egészségügyi rendszer működéséről pontosabb képet kaphatunk, ha az ismert mutatók elemzése helyett azt vizsgáljuk meg, *mi történik az orvoshoz forduló betegekkel*; a gyógyulni vágyó betegek hogyan találják meg az őket gyógyítani tudó orvosokat; hogyan segít nekik ebben a jelenlegi egészségügyi rendszer (milyen utakat kínál); a hivatalos utakon járva

* Ez a cikk az MTA Szociológiai Kutató Intézetében folytatott „Hosszú távú Szociálpolitikai Koncepció Kidolgozása” című főirány keretében végzett „Beteg-út elemző” vizsgálat zárótanulmányának rövidített változata.

a beteg milyen gyorsan jut el a megfelelő helyre; milyen eltérések vannak a hivatalos utaktól, és a betegek miért veszik igénybe ezeket.

A kérdésekre a beteg-út elemző módszer segítségével kerestük a választ, amelynek lényege, hogy *azonos* betegségben szenvedő betegek útját vizsgáljuk meg az első orvoshoz fordulástól kezdve. Az utak összehasonlíthatóságához feltétlenül szükséges, hogy azonos betegséggel kezelt betegek útját kísérrjük végig, hiszen minden betegségnél más és más lehet a beteg-út. Így viszont megtudhatjuk, hogy a *betegségen kívül* milyen tényezők befolyásolják a beteg-utakat. A beteg-utakat a betegekkel készített interjúk alapján rajzoltuk fel.

A betegség kiválasztásánál a következő szempontokat vettük figyelembe:

— a betegek nagy része — a progresszív betegellátás elve szerint — megfordul az egészségügyi intézmények három szintjén (körzet, szakrendelő, kórház);

— a gyógyítási lehetőségek különbözőek;

— lehetőleg egyértelműen diagnosztizálható betegség legyen.

Orvosokkal folytatott beszélgetések után az *érszűkületes betegség* mellett döntöttünk.

A felsorolt szempontokon kívül e betegség vizsgálata mellett szól az is, hogy a hazai halálozási statisztika élén a szív- és érrendszeri betegségek állnak, az éves halálásnak több mint felét okozzák.

Ez az arány Magyarországon évről évre nő, miközben néhány fejlett tőkés országban hosszú ideig tartó növekedés után csökkenni kezdett a szív- és érrendszeri betegségben meghaltak aránya az összhalandóságon belül.

A vizsgálatban krónikus érszűkületes betegek útját elemeztük, akiknek a lába volt érszűkületes. Az érszűkületes betegségek legnagyobb részét, közel 80 százalékát érelmeszesedés okozza.² „Nagyon fontos tudni, hogy nem egy végtag, nem egy bal- vagy egy jobb-, akárcsak a két láb ereiről van szó. Az érelmeszesedés *a szervezet egészét érintő kór*. A felső végtagokon kevésbé mutatkozik, inkább ott, ahol terhelve van, a leggyakrabban az alsó végtagokon kezdődik. Az érelmeszesedés az érrendszernek egy-egy pontján okoz bajokat. Ezek részben a szív koszorús erei, részben az agyban menő erek, részben pedig a hasi üregben lévő főütőerek, amelyek az alsó végtagokat látják el vérrel.” (Dr. Dohanics Sándor)

A lábon jelentkező érszűkület nem halálos betegség, de ezeknek a betegeknek a gyógyításával elérhető lenne, hogy közülük kevesebben váljanak rok-

kanntá, mozgáskorlátozottá és csökkenthető lenne — ha a panaszokat korai stádiumban felismernék — a szívinfarktusban meghaltak száma. Hiszen „közismert és több epidemiológiai vizsgálat által alátámasztott tény, hogy az alsóvégtagi és agyi érbetegségben szenvedők többsége myocardialis infarktuszban hal meg”.³ (Dr. Farkas Péter)

A betegségről — a beteg-utak elemzése előtt — még annyit érdemes megjegyezni, hogy „az esetek többségében lassan, évek alatt fejlődik ki. Így mód van arra, hogy a szervezetben egyébként is meglévő mellékerek teljesítőképessége megnövekedjen, s ezáltal képessé váljanak arra, hogy a szűkült ér feladatainak egy részét ellássák. Ezért nagyon fontos, *hogy a betegség milyen fázisában kerül orvoshoz a beteg. Ez mindenképpen érdekes a betegség lefolyásának a fékezésében, a betegség további gyógyításában.*”⁴ (Dr. Dohanics Sándor)

Érszűkületes betegek kezelésénél alkalmazott terápiák

A beteg-utak vizsgálatához nemcsak a betegséget, de a gyógyítási lehetőségeket is meg kell ismernünk, s azt is, hogy a különböző terápiás lehetőségekhez milyen könnyen vagy nehezen lehet hozzájutni, hol vannak kiépített gyors utak és hol „útszűkületek”. Az idült verőérelzáródásban szenvedő betegek gyógyítására többfajta terápiát is alkalmaznak az orvosok. Ezek hatékonyságáról, alkalmazási lehetőségeiről szakmai körökben vita folyik.

A terápiás tevékenységek közül a betegek számára a belgyógyászati terápiák (az értorna és a gyógyszeres kezelés) a legkevésbé megterhelőek. Egy idő után az érbetegek egy részénél sor kerül sebészeti beavatkozásra is. Ezek közé tartozik az aránylag egyszerű műtétnek számító szimpatektómia, a komoly szakmai felkészültségeket igénylő érrekonstrukciós műtétek, s végül a legdrasztikusabb megoldás, amikor a beteg lábát az eddig említett gyógymódok egyikével sem lehet megmenteni: az amputáció.

Az utóbbi években — a belgyógyászati és sebészeti terápiák mellett — egy új eljárás, a transluminális angioplastica segítségével is enyhíteni lehet a betegek panaszait. Az eddig csak diagnosztikai tevékenységhez használt katéterek segítségével átjárhatóvá lehet tenni az elzáródást, és tágitani a szűkült ereket.

Magyarországon a *belgyógyászok* nem szakosodtak az érbetegségek ellátására, ezért a nagyon energia- és időigényes, de hatásos értornát szinte sehol

sem alkalmazzák. A gyógyszeres kezelést pedig — néhány kivételtől eltekintve — sebészek alkalmazzák, belgyógyászati kontroll nélkül. A gyógyszeres terápiák sikertelenségéhez az is hozzájárul, hogy Magyarországon gyakran értágitó gyógyszereket használnak az orvosok, ezek azonban inkább ártanak, mint használnak a betegeknek. (Az elmeszesedett, szűkült érszakaszokat nem tudják tágitani. Hatásukra a rugalmas erek tágulnak, így arra a testrészt több vér jut, s a szűkült szakaszra pedig még az eddiginél is kevesebb.)⁵

Néhány belgyógyásznak hosszú évekig tartó kezelés után, megfelelő gyógyszerek szakszerű alkalmazásával, sikerül elérnie, hogy műtéti beavatkozás nélkül is javuljon betegek állapota, s elkerüljék a műtéteket.

A sebészeti terápiákat szélesebb körben alkalmazzák. A sebészetnek — több éves küzdelem után — alakult egy új ága, az érsebészet, amely az érszűkületes betegek ellátásával foglalkozik.

„A hazai érsebészet lelkes szakemberek spontán kezdeményezéséből keletkezett, egységes koncepció s központi irányítás nélkül, sok helyen a helyi vezetés nem titkolt ellenzése közepette. A spontaneitás káros következménye volt azonban, hogy ez a fejlődés mind a végzett munka volumenében, mind a *műtétek minőségét tekintve rendkívül heterogén*. (Kiemelés tőlem: Antal Z. L.) Vannak az országban érsebészetileg viszonylag jól ellátott területek, de vannak megyényi foltok is, ahol az érsebészet kezdeményei sem fedezhetők fel.”⁶ (Dr. Papp Sándor)

Az érsebészeti műtétek — amelyek során átjárhatóvá teszik a szűkült vagy elzáródott érszakaszt, vagy új ér beültetésével javítják meg a vérrellátást — sok beteg panaszait enyhítették már.

Az eljárás rendkívül költséges (egy műtét ára 10 és 70 ezer forint között mozog), és ez igen komoly akadályt jelent a széles körű alkalmazás elterjedésében. Ma körülbelül negyven sebész tudja ezeket a bonyolult műtéteket elvégezni. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy Magyarországon évente körülbelül kétezeröttszáz érrekonstrukciós műtétet végeznek, miközben ennek több mint négyzszeresére lenne szükség.⁷ (Dr. Papp Sándor)

Az ennél sokkal egyszerűbb és olcsóbb szimpatektómia műtétet majdnem minden sebészeti osztályon alkalmazzák. Évente körülbelül kétezer szimpatektómia műtétet végeznek az országban. A betegek nagy része a műtét után újból jelentkezik panaszaival az őt kezelő orvosnál.⁸

A betegek gyógyításához felhasználható új módszert — a transluminális an-

gioplasticát —, amely a betegek számára bármelyik műtéti eljáráshoz képest csekélyebb megterhelést jelent,⁹ s melynek költsége a drága érsebészeti műtétekhez képest minimális, Magyarországon alig alkalmazzák. Pedig ezzel a módszerrel egy hiányszakma, a radiológia képviselői is gyógyítási lehetőséghez jutnának, amely a szakma vonzerejét növelhetné. Mindezek ellenére évente körülbelül száz-százötven ilyen jellegű beavatkozásra kerül sor, miközben több ezer ellátatlan beteg vár gyógykezelésre.

Ha az eddig említett terápiák sikertelenek voltak — vagy meg sem próbálták azokat —, egy idő után amputálják az érszűkületes beteg lábát. Jelenleg ez a leggyakrabban alkalmazott beavatkozás érszűkületes betegeknél! Ma, Magyarországon az amputációk mintegy háromnegyed részére érbetegség miatt kerül sor!

Bár egy miniszteri rendelet szerint az Országos Orvosi Rehabilitációs Intézetnek jelenteni kellene minden amputációt, ez nem történik meg, így az évente elvégzett amputációk számáról csak becslült adatok állnak rendelkezésünkre. Ezek szerint évente körülbelül háromezer amputációt végeznek érbetegség miatt, s ez a szám évről évre nő.¹⁰ (Kullmann—Novák)

Az amputációval kapcsolatban sincs egységes állásfoglalás az orvosok között. Itt is rengeteg az egymásnak ellentmondó vélemény, ezt a szakirodalomban is figyelemmel lehet kísérni. S bár a sebészek szerint ez aránylag egyszerű műtétnak számít, mégis rendkívül sok a rosszul elvégzett amputáció, amiről meglepő módon a szakirodalomban is olvashatunk. A nem jól végrehajtott amputációkról főleg a rehabilitációval foglalkozó orvosok számolnak be, akik a rosszul elvégzett műtétek miatt nem tudják művégtaggal ellátni a betegeket, vagy a rosszul megválasztott műtéti magasság miatt a rehabilitációs munkájuk sokkal nehezebb.

Az egyik ilyen vitatott kérdés az amputáció magasságának megválasztása. „Az alsóvégtag-amputáltak rehabilitációjának sikere alapvetően a térdízületek megtarthatóságán múlik. Ez elsősorban az orvosi rehabilitációra érvényes. Művégtaggal ellátott lábszáramputáltak energiafogyasztása normál járáskor mintegy tíz százalékkal emelkedik, a combamputáltaké viszont több mint hatvan százalékkal. Mint saját anyagunkból is kitűnik, a térd alatt amputáltak még az érbetegek csoportjában is csaknem valamennyien elláthatók művégtaggal. Combamputáltak között ez az arány lényegesen rosszabb. Elszomorító ezek alapján, hogy külföldi eredményekkel összehasonlítva milyen kevés nálunk a

térd alatt amputált.”¹¹ (Dr. Kullmann Lajos) A tanulmányban közölt táblázat szerint külföldön az amputált betegek között a lábszáramputáltak (térd alatt amputáltak) aránya körülbelül ötven-hatvan százalék, Magyarországon pedig körülbelül húsz százalék. „További problémát jelent a lábszárcsonkoltakon szükséges reamputációk, csonkkorrekciók nagy száma. Ennek egyik gyakori oka a túl hosszú lábszárcsonk. A hosszú csonkok előbb vagy utóbb biztosan problematikussá teszik a protézisellátást... A lábszárcsonkok még számtalan más ok miatt is kényes művégtag-készítési feladatot jelentenek (túl rövid csonk, bőr alatt kiálló csontvég, nem megfelelő csonkizomzat, heges, többször plasztikai műtétekre került bőrfelület stb.).”¹² (Kullmann—Novák)

Az Országos Orvosi Rehabilitációs Intézetben dolgozó szerzők tanulmányuk végén az orvosi szakirodalomban szokatlanul éles hangon foglalják össze tapasztalataikat: „Az amputációkat végző osztályoknak meg kellene ismereniök a lábszáramputáció helyes technikáját.”¹³ (Kullmann—Novák)

*

Az érszűkületes betegeket többfajta módon is lehet kezelni, megszabadítani fájdalmaiktól és megmenteni az amputációtól. Ennek ellenére a belgyógyászoknak és a radiológusoknak kevés szerep jut a betegek ellátásában. Az Egészségügyi Minisztérium tájékoztatója szerint is: „A verőérbetegek sorsát érsebészek irányítják.”¹⁴

Az orvosokkal készített interjúkból az derült ki, hogy a különböző szakterületek képviselőiből álló team tudná leghatékonyabban kezelni ezeket a betegeket. De az együttműködés helyett inkább viták, ellentétek vannak az érszűkületes betegeket kezelő orvosok között. Az orvosok közti ellentétekről a közvélemény is értesült, a transluminális angioplastica elterjesztését nehezítő körülmények bemutatásáról készített tv-műsorokból.^{15, 16}

A radiológusoknak az érsebészeknél (akiknek nehéz küzdelmek árán, de sikerült elérniük, hogy önálló szaknak ismerjék el őket) is nagyobb ellenállást kell legyőzniük, hogy gyógyítási lehetőséghez jussanak. Bármilyen hatékonyan tudnak is dolgozni, az új gyógymód elterjedése nagyon lassú. Nekik most azokkal az *érsebészekkel* is meg kell küzdeniük a terápiás lehetőségek alkalmazásáért, akik korábban hasonló helyzetben voltak, de nehezen kiharcolt monopolhelyzetüket szeretnék megőrizni. Bármilyen sikeresen alkalmazák is ezt az olcsó módszert a radiológusok, az érsebészek ritkán küldenek be-

tegeket hozzájuk, amiben a szakmai rivalizáláson kívül anyagi motívumok is komoly szerepet játszanak. Hiszen a rendkívül alacsony orvosi fizetések mellett nem mindegy, hogy a betegek kinek fejezik ki „hálájukat”.

A beteg-utak bemutatása

Ezek után vizsgáljuk meg, hogy a *betegek milyen utakon járnak*, hogyan jutnak el a rajtuk segíteni tudó szakorvoshoz. Azokon az utakon járnak-e, amelyeket az egészségügy a progresszív betegellátás elve alapján kínál számukra, s ha igen, milyen esélyeik vannak arra, hogy eljussanak az út egyik fontos állomására, az érsebészetre? Ha pedig nem a kijelölt utakat használják, ennek mi az oka, milyen más utak léteznek, s ezeken kik járnak?

A beteg-utak megismeréséhez interjúkat készítettünk az út egy részét már megtett betegekkel. Az ország legjobban felszerelt, legtöbb beteget ellátó „csúcs” intézményében, az Ér- és Szívsebészeti Intézetben és egy megyei szintű ellátást nyújtó kórházban, a Szabolcs-Szatmár megyei „Jósa András” Kórház-Rendelőintézetben kezelt betegek közül választottunk ki 41, illetve 58 főt, akiket kórházból már hazaengedtek.¹⁷ A betegeket *lakásukon* kerestük fel, s arra kértük őket, hogy meséljék el betegségük történetét az első panaszok jelentkezésétől kezdve, egészen az interjú elkészítésének napjáig.

A vizsgálat közben derült ki, hogy a betegek kiválasztásánál olyan hipotézisünk volt, amely nem igazolódott be. Arra gondoltunk, hogy ha érsebészeten ápoltak közül választjuk ki a betegeket, akkor az összes lehetséges beteg-útról képet fogunk kapni, hiszen előbb-utóbb minden érszűkületes beteg eljut az érsebészetre. (Kivéve azt a néhány beteget, akiket a belgyógyászok eredményesen kezeltek.) Tévedtünk. Az érszűkületes betegek egy része — számuk ismeretlen —, sose kerül érsebészetre. Érsebészekkel és betegekkel készített interjúkból megtudtuk, érszűkületes betegeken érsebészeti vizsgálatok nélkül is (amelyek segítségével ki lehetne deríteni, hogy megmenthető-e a beteg lába vagy sem) végeznek amputációt.

A beteg-út első szakasza

Az út első szakasza — definíciónk szerint — az első orvoshoz fordulástól addig tart, amíg a beteg ér-szakorvoshoz nem kerül. (Ha a Városmajoron, illetve Sóstón kívül máshova jut, akkor is véget ér az út első szakasza.) Az út második szakasza az interjú elkészítéséig tart.

Az első orvoshoz fordulás

Az orvoshoz fordulást vizsgálva, két teljesen eltérő jellegű beteg-magatartással találkoztunk. A betegek közel fele az első tünetek jelentkezése után néhány nappal már orvoshoz fordult. Betegtársaik másik része viszont egy-két évet is küszködött betegségével, míg végre rászánta magát arra, hogy megmutassa orvosnak fájó lábát. Mindössze hat olyan beteg került a mintába, akik ezzel néhány hónapot vártak. Részben miattuk, részben pedig azért, mert valahol meg kell húzni a határt, választottuk a hat hónapos elválasztást, ami ténylegesen két szélsőséges időpontválasztást takar.

A gyógyuláshoz vezető út megtalálásához azonban a helyes diagnózisra is szükség van, hiszen enélkül nem lehet a megfelelő terápiát alkalmazni. Az orvoshoz forduló betegeknek azt kellett tapasztalniuk, hogy elég nehéz feladat elé állították az őket vizsgáló orvosokat. Az első orvoshoz fordulás alkalmával a 41 Városmajorban járt beteg közül 22-nél, a Sóstón kezelt 58 beteg közül 35-nél az orvosok nem ismerték fel a betegséget! Minél „magasabb szinten” kezdte a beteg az utat, annál nagyobb esélye volt arra, hogy *felismerik a betegséget*, de a diagnózis megállapítása néha a klinikákon dolgozó orvosoknak is problémát okozott.

„— 1975-ben vettem észre, hogy fáj a lábam, és bizonyos út megtétele után lenehezedik, lezsibbad a lábam, nem tudok tovább menni. Akkor átmentem a Sebészeti Klinikára. Ott azt mondták, hogy nem sebészeti dolog, menjek át az ideggyógyászatra. Ott különböző vizsgálatokat végeztek. A lábamra csatoltak különböző dolgokat. Akkor ugyanazokkal a készülékekkel, csak nem fekve, hanem menni kellett, csináltak teljes röntgent, végig az egész testemről; semmit nem találtak. Visszatérve a munkahelyemre, összetalálkoztam az egyik tanársegéddel, aki szülész és nőgyógyász, ő adott nekem egy papírt,

hogy menjek el a belgyógyászati klinikára. Ott megcsinálták az oszcillométeres vizsgálatot, és közölték, hogy a bal lábamon egyáltalán nem pungál a vér, a másikon pedig 0,2. Javasolta, hogy menjek el az Érsebészeti Klinikára vizsgálatra. Tekintettel arra, hogy ezt itt a belklinikán mondták, én átmentem az idegklinikára, mert valami lelet kellett, és akkor ott az egyik orvos azt mondta, hogy várjak még egy pillanatra, előkerít egy oszcillométert. Egy fél óráig kereste, amíg megtalálta. Megmérte, ugyanazt mondta, amit a belgyógyászatban. Rettentően örült, hogy megvan a diagnózis. Előtte vagy három hétig jártam oda. Mondták, hogy menjek az Érsebészeti Klinikára.” (60 éves, gépíró-nő a II. sz. Szülészeti-nőgyógyászati Klinikán, Bp.)

Ha a beteg késve fordult orvoshoz, nagyobb arányban ismerték fel a betegséget (valószínűleg az egyértelműbb panaszok és a már üszkösödő láb láttán). Főleg a Szabolcs-Szatmár megyei körzeti orvosoknál figyelhető meg lényeges eltérés a helyes diagnózis felállításában. A gyorsan orvoshoz forduló betegek közül körülbelül minden ötödiknél helyes a diagnózis, a késve orvoshoz fordulóknál már több mint a felénél. De a késve orvoshoz forduló betegeknek sem mindig ismerik fel a betegséget. Részlet egy lábát közel két éve fájlaló, és orvoshoz nem forduló beteggel készített interjúból:

„Nap mint nap ápolni kellett a lábam, de én nem tulajdonítottam ennek különösebb valamit. Elég az hozzá, hogy mondom, amikor Szoboszlóról hazajöttem, három lábam-ujja lefeketedett.

— Mennyit tudott akkor menni?

— Hát nem sokat. Mondjam azt, hogy itt van hozzánk a daráló ötszáz méterre. Nahát, nekem legalább négyszer-ötször meg kellett állni, míg azt a félzsák tengerit eltoltam, meg hazahoztam. Oszt nem tudtam, hogy mi a baj. Itt mind a kettő: hol a görcs húzza, hol fájt. Na, amikor ez nekem lefeketedett, elmentem az orvoshoz. Szóval ezt merem mondani, hogy nem tudta, hogy mi az.

— Mit mondott az orvos?

— Ő azt kérdezte, hogy nem lehetett ez magának megfagyva? Na, hát ő mondta más nyelven is, vagy latinul, hogy lehet ez is, az is. Írt fel gyógyszert is, de nem arról van szó. Mert, mondjuk, az a gyógyszer nem sokat használt. Mert, amikor a harmadik lábujjamon kigyúlt, akkor beutalt a bőrgyógyászatra.” (59 éves férfi, gyümölcskertész, Gávavencsellő, Szabolcs-Szatmár m.)

A beteg-út kezdetének megválasztásában elég nagy különbségek vannak a Budapesten és a Nyíregyházán kezelt betegek között. Az összes, Városmajorban kezelt — az ország egész területéről idekerült — betegek hatvanhárom százaléka (26 fő) betegségével először a körzeti orvost kereste meg (a budapestieknek csak a fele). A Sóstón kezelték beteg-útja nagyobb arányban kezdődik a körzeti orvosnál. Hetvenhét százalékuk (45 fő) oda fordult először.

Az alapellátást megkerülő betegek ezt hivatalos úton is meg tudták tenni, hiszen például a sebészeti szakrendelőket mindenki felkeresheti beutaló nélkül is. Találkoztunk olyan betegekkel, akik szintén nem kerestek különutakat, hanem az egészségügy által felkínált lehetőségekkel élve hagyhatták ki a körzeti orvost. Ezt úgy teheték meg, hogy *más betegségükkel* már szakrendelőben vagy kórházban kezelték őket, s itt megemlítették, hogy a kezelt betegségükön kívül fáj a lábuk is. (Ilyen indulás a szabolcs-szatmári betegek között fordult elő gyakrabban.)

A Budapesten és környékén lakó betegek általában *egészségügyben dolgozó rokonaik, ismerőseik* segítségével kerültek — már az első orvoshoz fordulás-kor — az egészségügyi ellátás magasabb szintjeire.

Az érszűkületes betegek a pontos diagnózis hiányában is előrébb juthatnak a gyógyuláshoz vezető úton, ha az őket vizsgáló orvos továbbküldi őket. A betegeknek még akkor is jobb az esélye a gyógyulásra, ha nem a belgyógyászatra vagy sebészetre utalják őket, hanem — ez gyakran előfordult — reuma szakrendelésre, orthopédiára vagy bőrgyógyászatra. Hiszen így több orvos látja a betegeket, és nagyobb a valószínűsége annak, hogy közülük valaki felismeri az érszűkületet.

Nézzük meg, hogy az első orvoshoz fordulás után mi történik a beteggel. Négy eltérő lehetőséget különböztetünk meg, s a beteg-utak tipizálásánál ezt a szempontot is fel fogjuk használni. Az eddig alkalmazott dichotómiát (felismerték-e a betegséget vagy sem) egy újabb dichotóm változóval bővítjük: továbbküldte-e az orvos a beteget vagy sem. (A megkérdezett betegek közül senki sem fordult érspecialistához az első alkalommal.)

Ha továbbküldte betegét (mindegy, hogy milyen szakrendelésre), akkor véleményünk szerint a beteg „közelebb került” a betegségét kezelni tudó orvosokhoz. Ha az orvos nem küldi tovább betegét — ez leggyakrabban akkor fordul elő, ha valamilyen téves diagnózist állapít meg, s ezzel kezeli betegét, vagy úgy véli, hogy szimulál a beteg, és kezelés nélkül elküldi —, akkor a beteg

elakad a gyógyuláshoz vezető úton, s a késéssel csökkennek gyógyulási esélyei. A Városmajorban kezelték között 7, a Sóstón kezelték között 22 ilyen beteg volt. Őt esetben fordult elő, hogy a helyes diagnózis felállítása után a beteg először látó orvos nem küldte tovább betegét, hanem gyógyszerekkel próbálkozott. Egy idő után — amikor állapotuk rosszabbodott — a kezelő orvos ezeket a betegeket is továbbküldte.

Az interjúból az derült ki, hogy az alapszintet kihagyó betegnek jobbak az esélyei az út gyors folytatására, de azért — mint látni fogjuk — ezeken a utakon is elakadhatnak a betegek.

Az érsebészethez vezető utak

Az útnak ezt a szakaszát a betegek nagyon eltérő módon és különböző idő alatt tették meg. A betegek egy része rövid időn belül eljutott a Városmajorba, illetve Sóstóra. A legszerencsésebb betegeknek ehhez csak nagyon rövid időre volt szükségük, mert a *körzeti orvosuk* azonnal a kórház érsebészeti osztályára utalta őket. Az Ér- és Szívsebészeti Klinikán az egész országból fogadnak betegeket, s minden körzeti orvos azonnal ide küldhetné betegét. (De ezt nem tudja minden körzeti orvos.) Sőt, a klinikán minden beteget (azokat is, akik beutaló nélkül érkeztek) meg kell vizsgálni, senkit sem küldhetnek el. (Ezt viszont a betegek nem tudják.)

„1981 nyarán vettem észre, hogy a jobb lábamban az alsó lábszáramban nagyon fáj az izom. Akkor elmentem a körzeti doktornőhöz, aki abszolút mindenre képes tényleg. Mindjárt megvizsgált és rögtön mindjárt mondta, hogy: Karola, érszűkületről van szó, és menjen az Érsebészeti Klinikára.

- Nem is ide a tatabányai kórházba?
- Nem, nem, menjen az Érsebészeti Klinikára.
- És adott egy beutalót is?
- Nem, nem adott, oda nem beutalóval kell menni, oda csak beutaló nélkül lehet menni.” (60 éves nő, könyvelő, Tatabánya, Komárom m.)

Több beteg, kizárólag hivatalos úton járva, segítség nélkül, rövid kitérőkkel szintén eljutott az érsebészetre. Ők azért jutottak el aránylag gyorsan a beteg-

út első szakaszának végére, mert a szakrendelőben vagy felismerték betegségüket, vagy pontos diagnózis hiányában nem kezelték, hanem továbbküldték őket. Addig jártak a különböző szakrendelésekre, amíg valahol felismerték a betegségüket, s azután az érsebészetre irányították őket.

„Január 14-én mentem be vizsgálatra. Akkor már fáj a lábam. Először ide, a körzeti orvoshoz. A körzeti orvos beküldött a szakrendelőbe, a Dózsa György útra. Először a reumán voltam. Onnan az ideggyógyászatra küldtek, majd innen az érsebészetre.” (54 éves férfi, targoncavezető, Bp.)

Néhány beteg a hivatalos úton elakadt, nem haladt előre az érsebészetre vezető úton, de némi késéssel, a hivatalos úton maradva, ők is elindulhattak. A körzeti orvosoknál elakadt betegeknek néha az segített, hogy új körzeti orvos került a lakóhelyükre, s az új orvos szakrendelésre küldte őket. De olykor az egészségügyben működő „ellenőrök”, a *felülvizsgáló orvosok* is egyengették a betegek gyógyulásához vezető utat.

„Ötven-hatvan métert ha mentem, már nagyon fáj, elzsibbadt, meg kellett állnom. Úgy rángatta a görcs, hogy csuda. Azután elmentem orvoshoz. Pár hétig itthon voltam, gyógyszert szedtem, Prodictint, Halidort, meg mit tudom én, mit. Majd azután a felülvizsgáló orvosnő beutalt a kórházba.” (64 éves mg. fiz., Tiszavasvári, Szabolcs-Szatmár m.)

A legtöbb beteg útját a szakrendelőkben lassították. Téves diagnózisokkal hosszú ideig kezelték betegeiket. Ebben valószínűleg szerepet játszott a körzeti orvos feltételezett diagnózisa, amelyet nem ellenőriztek elég alaposan a terápiák elkezdése előtt. Csak a terápiák sikertelensége és a beteg állapotának romlása után küldték tovább betegeiket, ha továbbküldték egyáltalán.

A beteg-úton elakadt betegek nem mindegyike vár — olykor éveket — arra, hogy az orvosok felismerjék a betegségét. Megpróbálnak segíteni magukon. Ezt többféleképpen is megtehetik. Néhányan a körzeti orvos sikertelen próbálkozásai után kiereszkolták a beutalást.

„81 őszén olyan tünetekkel jelentkezett ez nálam, hogy fáradékony lettem. És fizikailag nem bírtam a járást se, és a fizikai képességem rohamosan csökkent. Ősszel elmentem orvoshoz. Akkor, sajnos, kezeltek engem ízülettel. A

körzeti orvos nem adott beutalót, megpróbált ízülettel kezelni. Injekcióztak. Úgy, hogy én annyira lerobbantam, hogy el sem tudtam járni a körzetihez, ő jött ki ide. Felszedtem egy pár injekciókúrát és éreztem, hogy ez nem használ. És még egy kúrát kellett volna fölszednem őszerinte, s akkor aztán már azt mondtam, hogy nem egy kúrát, hanem egy injekciót sem veszek be. Valamilyen szakrendelésre küldjön be engemet, mert érzem, hogy nem javulás, hanem rosszabbodás állt be nálam.” (58 éves férfi, kubikos, Tiszatelek.)

Előfordul, hogy a betegek maguk ismerik fel a betegségüket (ehhez gyakran rokonoktól, barátoktól vagy ismerősöktől kapnak segítséget), s olyan betegekkel is találkoztunk, akik a tévében látott vagy a rádióban hallott felvilágosító műsorok után gondoltak arra, hogy nekik is érszűkületük lehet. A betegség felismerése (vagy feltételezése) után néhányan a kezelő orvosnak mondták el gyanújukat, és továbbra is a hivatalos úton maradtak.

„A tévében az érszűkületi betegségről tartott egy orvos előadást. Ezt csak a feleségem hallotta. És mondta a feleségem, hogy úgy mondta el, ahogy én panaszkodtam, hogy nem bírok menni. Hogy nagyon fáj a lábam. És akkor mondta a feleségem, hogy nemhogy mennék orvoshoz, mert ez több mint valószínű, hogy érszűkület.

Hát mondom, hányszor voltam már kivizsgáláson, sőt, már a reumaosztályon is kezeltek. 70-től minden második évben befektettek a reumaosztályra. És akkor egy hónapig a gerincemet, csigolyámat kezelik. Meg súlyfürdő, meg a lábamat sugarazták. És akkor a műsor után visszamentem a reumatológiai főorvoshoz. Akkor ő mondta a javaslatot, hogy jelentkezsek kivizsgálásra. Sőt, még a beutalómra rá is írt, hogy lássa az érsebészet.”(58 éves férfi, nővénytermesztő, Kótaj, Szabolcs-Szatmár m.)

Mások az érszűkület felismerése után letértek a hivatalos útról, s olyan orvosokat kerestek, akik ezt a betegséget gyógyítani tudják.

„1978-ban jelentkeztem a körzeti orvosomnál, hogy nagyon fájnak a lábaim. De akkor sem vett betegállományba, hanem adott valami fájdalomcsillapítót, és tovább jártam munkába. És csak fáj a lábam, csak fáj, úgy, hogy már alig bírtam menni. Akkor még jártam a klubba, és ott a nyugdíjasok mondták,

hogy »próbáld meg Pesten, hátha érszükületed van, vagy valami«. — És akkor jelentkeztem Pesten a Városmajor Klinikán.” (52 éves férfi, bányász, Tabánya.)

A megkérdezett betegek tíz százalékánál nem az orvos ismerte fel az érszükületet. Ezeknek a betegeknek az útja ezután gyorsan, most már kitérő nélkül vezetett az érsebészetre.

Azok a betegek is megpróbálták segíteni magukon, akik nem ismerték fel a betegségüket. Miután a hivatalos úton nem jutottak tovább, magánúton próbáltak olyan orvost keresni, aki segíteni tud rajtuk.

„Először elmentem a körzeti orvoshoz, elküldött az ortopédiára, adtak egy lúdtalpbetétet. Mondanom se kell, hogy lúdtalpam nincsen, de attól függetlenül én ezt hordtam. De a fájdalom nem szűnt és azt mondta az ottani orvos, hogy akkor menjek vissza. Visszamentem hozzá, és ő azt mondta, hogy nem fáj nekem a lábam, csak nem akarok dolgozni. Mondom neki, hogy nem a munkával van bajom, mert pénztáros voltam, ülőmunkát végeztem lényegében, de hát 12-től 2-ig mozognom kellett. Aztán még a reumára is elküldtek, onnan küldtek sugárra. Azzal olyan kínom volt, hogy azt hittem, ki sem bírom. Úgyhogy aztán abba hagytam, nem mentem, egész 81 áprilisig. Két évig taxival jártam hazafelé és a munkába is, mert végképp nem bírtam gyalog járni. Végül egy nem szakember, egy nőgyógyászhoz — az édesanyám ismeri — mentünk el. Ő átküldött egy belgyógyászhoz, ő vette észre. Műszerrel megnézett. De akkor már a jobb lábamon a nagyujj kék volt.” (45 éves pénztáros, Nyíregyháza.)

Beteg-út típusok

Az eddig ismertetett út-lehetőségek figyelembevételével csoportosítottuk a beteg-utakat. A csoportosításhoz az általunk legfontosabbnak tartott két szempontot használtuk fel.

Az egyik, a már néhányszor említett szempont: *a mielőbbi szakorvoshoz jutás*. A betegeket eszerint két csoportba osztottuk:

- 1) A beteg „gyorsan eljutott” az érsebészetre. Ide soroltuk azokat a betege-

ket is, akiknél a diagnózist nem ismerték fel az orvoshoz fordulás idején, de a beteg más orvosok közreműködésével gyorsan eljutott az érsebészetre.

2) A beteg „lassan halad” a gyógyításhoz vezető úton. Azokat a betegeket soroltuk ide, akik a beteg-úton valahol egy ideig (legalább fél évig) elakadtak. Erre vagy azért került sor, mert a betegséget nem ismerték fel idejében, vagy azért, mert a helyes diagnózis ismeretében a beteget nem küldték érspecialistához.

A másik csoportosítási szempontunk a betegek útválasztásával függ össze. E szerint is két csoportra osztottuk a betegeket.

1) Az egyik csoportba az egészségügyi rendszer által kínált hivatalos úton járó betegek kerültek, akik az út során sohasem tértek le arról.¹⁸

2) A másik csoportba azok kerültek, akik vagy már az indulásnál, vagy az út bármely szakaszán letértek a hivatalos útról, s magánúton kerestek orvost. Ide soroltuk azokat a betegeket is, akik olyan kezelési kiváltságokat élveznek, amelyekhez nem férhet mindenki hozzá. Ide kerültek honvédségi, párt- vagy sportkórházban kezelt betegek („hivatalos magánutak”).

Ezek alapján a következő út-típusokat különböztettük meg:

I. A beteg hivatalos úton, gyorsan érsebészeti osztályra kerül (Városmajorban 11, Sóstón 25 beteg).

II. A beteg hivatalos úton indul, különböző szinteken elakad, nem keres külön utakat, lassan jut el az érsebészetre (II, ill. 17 fő).

III. A beteg már az első orvoshoz forduláskor magánúton indul el. Gyorsan eljut az érsebészetre. (6, ill. 5 fő).

IV. A beteg magánúton indul, de lassan halad előre; végül azonban eljut az érsebészetre (4, ill. 3 fő).

V. A beteg hivatalos úton indult el. Ezen nem jut előre, ezért magánúton próbálkozik. Közülük néhányan visszatérnek a hivatalos útra, és úgy jutnak el — lassan — az érsebészetre (9; ill. 8 fő).

VI. A beteg se hivatalos se magánúton nem jut előrébb (kimaradtak a mintából).

Az egyes utak részletes bemutatására nincs minden esetben szükség, hiszen az előző fejezetben olvashattunk részleteket olyan interjúkból, amelyeket a különböző típusú utakon járó betegekkel készítettünk.¹⁹

A III. típusú utat választó (magánúton induló) betegek többségének családjában van egészségügyi dolgozó.

„Előrebocsátom, hogy nekem a feleségem körzeti nővér, tehát egészségügyi vonalon dolgozik a IX. kerületi rendelőben. Említettem a feleségemnek, hogy fáj a lábam. Ő mondta, hogy biztos valamilyen érrendszeri probléma lehet. És akkor ő szerzett nekem egy beutalót a Városmajor utcai rendelőbe. Én a IX. kerületben nem is voltam, csak egy papírt kaptam onnan, hogy vizsgáljanak ők meg.” (49 éves férfi, osztályvezető, Bp.)

A magánúton járó betegek sem jutnak el mindig gyorsan a megfelelő helyre. Még egy kórházigazgató családtag sem mindig elég a beteg-út gyors végigjárásához:

„1982 tavaszán kezdődtek a panaszaim csípőfájással, a bal oldali forgóban. Mivel az ORFI áll hozzánk a legközelebb mint kórház, és ott volt ismerősöm is — a sógorom volt a főigazgató —, odamentem. Megröngeneztek és megálapították, hogy ilyen csigolyameszesedéstől van nekem ez. Reumatikus meg ízületi panasznak vélték, és bár a járási nehézségekre panaszkodtam, azért kaptam én egy kétrekeszes galván kezelést, összesen tíz alkalommal. Ez, mint később kiderült, ezt már az érsebészeten mondták, ez végül rontott is a helyzeten. Na most, egyre nagyobb fáradékonyság vett erőt rajtam, és a lépésmennyiség körülbelül száz, ill. kétszázig terjedt csak. Száz lépést tudtam csak megtenni úgy, hogy ne kelljen megállnom. Ez aztán lassan egyre csökkent, egyre csökkent. Később aztán már hatvan, hetven lépés után kellett megállnom. Ugyanez év októberében az ORFI egy ilyen oszcillográfiás vizsgálatot végzett, és akkor állapították meg, hogy a bal lábamnál nulla egész három tízed az oszcillográfiás érték. Ugyanakkor a doktornő előírta — voltaképpen neki köszönhetem, hogy végleg felfedezte ezt —, hogy nekem érsebészeti konzíliumra lenne szükségem.

— Hogyan találkozott vele?

— Éppen csak beugrott helyettesíteni, és akkor javasolta írásban, hogy kérne egy érsebészeti konzíliumot, mert anélkül itt nem lehet megállapítani semmit. Ilyen fáradékonyság és ilyen lépéstávolság-beszűkülés után, hát nem is lehetett mást tenni. Hát ezt később megállapítva már egyszerű dolog, de mégis csak neki jutott először eszébe, és ezért én azóta is nagyon hálás vagyok neki.” (64 éves férfi, nyugdíjas jogász, Bp.)

A megkérdezett betegek mindegyike végül eljutott az érsebészetre, hiszen így vettük a mintát. Láthattuk, hogy az idevezető utakon mennyi akadályt kellett legyőzniük, s lassan érhetővé válik, hogy miért nem részesül minden érszűkületes beteg szakszerű ellátásban. Az Ér- és Szívsebészeti Intézet igazgatóhelyettese az egyik legfőbb akadálynak kollégái felkészületlenségét tartja: „A betegek egy része aránylag későn kerül kezelésre. Még nem eléggé ismeretes az, hogy ezt a betegséget mi módon lehet felismerni. Vannak olyan betegek, itt minálunk, akiket éveken keresztül *reumatológián kezelnek*, mert a járási panaszait gyöki eredetű, reumás betegségeknek tartják, fürdőkbe küldik őket, nagyon sok beteget kapunk ilyen helyekről. *Nem jut eszükbe a kollégáknak*, hogy egy fájós végtagon megtapogassák az artériák lüktetését, hogy az tapintható-e vagy sem. Vannak tipikus ilyen tapintási és hallgatózási helyek, ahol az ér fölött nemcsak a pulzációt lehet tapintani, hanem abban az esetben, ha az az ér beszűkül, akkor azon általában egy ilyen ún. szűkületes zörejt lehet hallani. És csak az alapvető diagnosztikus eszközök, amihez semmiféle műszerezettség nem kell, *csak gondolni kell rá*, hogy ez a betegség létezik, és ezekkel az egyszerű fizikális tapintási és hallgatózási vizsgáló módszerekkel a betegek nagy részét ki lehet szűrni. (Kiemelések tőlem: *Antal Z. L.*)”²⁰ (Dr. Papp Sándor)

A helyes diagnózis megállapításában gyakori bizonytalanságok olykor segítik a betegek továbbkerülését. Az orvosok egy része ilyenkor a „defenzív medicinát” alkalmazva továbbküldi betegét. („Abból baj nem lehet.”) Sok beteg így kerül az érsebészetre. Ennek a módszernek csak az a hátránya, hogy megsokszorozza az érsebészek munkáját. „Az egyik gyulai statisztikánk szerint az angiológiai szakrendelésünkön először megjelenő betegek *harminckét százaléka nem érbeteg*. Ez egy kicsit elgondolkodtató. Azt hiszem, hogy a sebészet más területén, ha ilyen nagy melléfogásokkal találkoznánk, nem hagynánk ennyiben. De az érsebészeknek ezzel meg kell békülniük. Ugyanis, amikor én tanultam a medicinát, az egyetemen nagyon keveset tanultunk az erekről. Ez egy sötét folt volt számunkra.”²¹ (Dr. Zámori Csaba)

A beteg-út második szakasza

A vizsgálat kezdetén azt terveztük, hogy a beteg-utak egészéről készítünk tipológiát. A beteg-út e szakaszának megítélésében azonban rengeteg a bizonytalanság. (Ellentétben az első szakasszal, ahol a diagnózis ismeretében *utólag*, az orvosoktól és a szakirodalomból szerzett információk, a beteget kezelő érszabályozók véleménye alapján aránylag egyértelmű volt a beteg-út megítélése.)

Az út első részén mindenkinek ugyanazt az utat kellett bejárnia, s ez független volt attól, hogy a betegnek hány éve van érszűkülete. Ebben az esetben az utak összehasonlítása nehezebb.

Az út második szakasza viszont — az első szakorvossal való találkozástól az interjú elkészítéséig — szinte minden betegnél eltérő hosszúságú. Hiszen beszélgettünk egy Budapesten élő beteggel, akin az első műtétet 1959-ben Franciaországban végezték el. Itthon amputálni akarták a lábát, de megtudta, hogy külföldön ez a betegség már gyógyítható, s társadalmi összefogással sikeres érműtéten esett át. Az ő útja sokkal bonyolultabb és hosszabb, mint azé a betegé, aki 1983-ban került először kórházba.

Az elemzést az is nehezítené, hogy a betegek egy része nem tudta elmondani, hogy pontosan mi történt vele. (Pl. milyen műtéten esett át, ha nem műtöttek, akkor miért nem, milyen gyógyszereket szedett...) Vizsgálatunk nem alkalmas arra, hogy az itt működő rendkívül erős szelekciós mechanizmusokat (kit vesznek föl, kit nem; kit műtenek meg, kit nem) megismerjük. Ezeknek a mechanizmusoknak a megismerését az is nehezíti, hogy az orvosok mindig igyekeznek választásukat szakmai szempontokkal igazolni. Az Ér- és Szívsebészeti Intézetbe például csak azt a beteget veszik fel, akinek kétszáz méternél rövidebb a járástávolsága; s a szakirodalomban is ezt olvashatjuk, a „többé-kevésbé nagy műtéti megterhelésre globális adatok szerint az obliteratív verőérbetegek húsz-negyven százaléka alkalmas.”²² (Soltész—Urai)

A betegekkel készített interjúk alapján csak feltételezéseink lehetnek, hogy az orvosok a felsorolt szakmai szempontokon túl (vagy azoktól függetlenül) milyen más szempontok alapján válogatnak betegek közül.

Az érsebészetre felvett betegek

Az érszűkületes betegekkel foglalkozó szakemberek véleménye szerint az amputációk csökkentése érdekében több érrekonstrukciós műtetre lenne szükség. Mivel nem minden beteg kaphatja meg azt a kezelést, amellyel állapotán javítani lehetne, az érsebészek válogathatnak a betegek között, hiszen rajtuk múlik, hogy kit „mentenek meg” az amputációtól. Vizsgálatunkból csak néhány olyan példát mutatunk be, amelyek az orvosok választási szempontjait befolyásolhatják. (Ehhez — a hiányos információkon kívül — az is hozzájárult, hogy a betegek egy része nem válaszolt az ilyen jellegű kérdésekre.)

A beteg a panaszok észlelése után — egy rádióműsört követően — érszűkületes panaszaival körzeti orvoshoz fordult. Az orvos sebészeti szakrendelésre utalta, ahonnan rövidesen Sóstóra került (ötven-száz métert tudott csak menni.) Sóstón a szimpatektómia műtétet végezték el. Ezután leszálalékolták, mert nem tudott menni. Három évig csak gyógyszert szedett.

„Már nem tudtam felmenni a körzeti orvoshoz, feleségem ment fel érte, és lehívta, és itthon nézte meg a lábamat. Amikor megnézte, azt mondta, hogy ő ezen nem tud segíteni, kórházba kell menni, mert ez veszélyes is lehet. Ő adott nekem egy beutalót, reggelre hívott mentőt. Ott vizsgált meg a főorvos úr, Sóstón. Megnézte, és akkor hazaküldött. És hazajöttem, csak fáj a lábam. — És mit mondott, mit kell csinálnia?

— Azt mondta, hogy a gyógyszert szedjem.

Mondom a feleségemnek, nem megyen ez így, nekem a lábam csak fáj, a főorvos úr nem mondott semmit, hát ez a lábam nekem csak fáj. *Ő bement a sóstói kórházba* és megmondta. Akkor ő hazajött és megint kértünk egy beutalót.

— A körzeti orvostól?

— Igen, mert nem bírtam már a fájást.

— És hova kérte a beutalót, ugyanoda?

— Ugyanoda, a kórházba. Ott a vizsgálaton megmondták nekem, hogy műteni kell a lábam. Én tudtam, hogy a vége csak az lesz, hogy műteni kell. Így ott maradtam a kórházban — befeküdtem.” (62 éves férfi, rakodómunkás, Böhhöny, Szabolcs-Szatmár m.)

Sikeres érrekonstrukciós műtét után a beteg fájdalmai csökkentek, és újra tudott járni.

Nem minden betegnek sikerült elérnie, hogy megcsinálják — ha néhány évi várakozás és szenvedés után is — az érrekonstrukciós műtétet, miután eljutott az érsebészetre. A beteget a körzeti orvos belgyógyászati rendelésre küldte, onnan Sóstóra utalták.

„Bementem Nyíregyházára a szakrendelésre, főorvoshoz küldtek be. Akkor ő is táppénzre vett, megmérte a lábam, s azt mondta, hogy érszűkületem van, és majd meglátjuk, hogy mi lesz.

— Nem mondta, hogy műteni kell?

— Arról nem volt szó egyelőre. Majd olyan három-négy hónap múlva visszamentem és azt mondta, hogy be kell feküdnöm érfestésre. Amikor befeküdtem, akkor feltöltöttek, megfestették az eret. Utána azt mondta a főorvos úr, hogy menjek haza, töltés után két hónapig pihenjek, és majd meglátjuk, hogy rosszabbodik-e. Akkor már belementem a hatodik hónapba. Azt mondta, hogy ő most nem műt meg, mert akkor belépek az egy évbe. Letelik a táppénzem, és akkor le kell százalékolni. Akkor visszamentem dolgozni.

— Fájt a lába, és úgy dolgozott?

— Úgy dolgoztam, másfél évig. Sántikálva. A gyár területén is lassan elmentem, darukezelő voltam, ültem. De viszont, amikor jöttem hazafelé, akkor már égett a lábam. Reggel fázott, mikor már harmincfokos meleg volt, akkor meg már égett a lábam. Szandált nem tudtam hordani, csak azt a mamuszcipőt. Visszamentem hozzá másfél év múlva, mondtam, hogy nem tudok már dolgozni. Elmentem a körzeti orvoshoz előbb, aki beküldött a főorvos úrhoz. Az azt mondta, hogy műtétről egyelőre szó sem lehet.

— Miért?

— Azt nem tudom megmondani.

Közben a szomszédlány idejött — aki közben felment Pestre —, és ő mondta nekem, hogy ismer Pesten egy jó érsebészt. 1981-ben felmentem szeptemberben vagy októberben.

— Milyen műtétet csináltak Pesten?

— Combomból kivették az eret — mert ott volt elzáródva — és pótolták. Utána jobb lett a lábam.” (52 éves férfi, darus, Nyírbátor.)

A sóstói kórházban nem tudják ellátni a megyében lévő érszűkületes betegeket, és az érrekonstrukciós műtétek sem mindig sikeresek. Ennek ellenére a kórházból a vizsgált hat hónap alatt egyetlen beteget sem küldtek kezelésre máshova.²³

A beteg-utak első szakaszának elemzésekor láttuk, hogy az egészségügyben dolgozók hozzátartozói, ismerősei haladtak a legjobb utakon. Az érsebészeten is előny a jó patrónus, de több beteget tudnak ellátni, mint ahánynak komoly támogatója van, így más szelekciós szempontok is működnek a betegek kórházba való felvételénél és a terápiák megválasztásánál.

Egy érszűkületes beteget kezelő orvos erről azt mondta:

„Itt mindent a pénz mozgat. Az orvosok először megvizsgálják a beteget, aztán visszarendelik. A betegnek a két találkozás alatt már van lehetősége arra, hogy kifejezze szándékát, hogy hálás lesz-e a kezelésért. Ha nem, akkor a hatásos terápia elmarad.” (Részlet egy orvos-interjúból.)

Az interjú módszere nem alkalmas ennek az állításnak az ellenőrzésére, hiszen egy találkozás alapján nem lehet a betegek bizalmát megnyerni. Szemükben egészségügyi dolgozók is lehetünk. Csak néhány beteg válaszolt ilyen jellegű kérdésekre. Válaszaik szerint egy érrekonstrukciós műtét ára három és ötezer forint között mozog — ha a beteg fizet, de sok megműtött beteg állította, hogy nem adott semmit.

Az orvosok az egyre szaporodó és élesebb hangú vádakra „csak pénzért gyógyítanak” azt válaszolják, ők mindenkit egyformán ellátnak, s vannak olyan betegek, akik ezért utólag — hálájuk jeléül — fizetnek. Sőt, szerintük az a beteg jár jól, aki egyáltalán nem fizet, mert a fizető beteget lassabban küldi tovább kezelőorvosa (hiszen ő szeretne vele minél többször találkozni). Valóban létezik egy ilyen szempont is, s ez is hozzájárul ahhoz, hogy rendkívül nehéz a magyar egészségügyben tájékozódni, és kiválasztani a legjobb betegstratégiát. Igen alapos ismeretekre van szükség ahhoz, hogy a beteg el tudja dönteni, hogy gyógyulása érdekében hol hátrányos, hol fölösleges és hol kell fizetnie.

A betegekkel készített interjúkban arra kérdeztünk rá, hogy a több éve tartó betegségük során körülbelül mennyi kölönkiadásuk merült fel a gyógykezelésükkel kapcsolatban. A válaszok értékelése így is nehéz, hiszen az összeg függ

a műtétek számától, mikor kezdődött a betegség s attól is, hogy milyen messze laknak a kórháztól... Az azonban egyértelműen kiderült a válaszokból (azokból, akik erre a kérdésre hajlandóak voltak és tudtak is válaszolni), hogy a betegség számukra rendkívüli anyagi terheket jelentett. Néhányan felélték tartalékaikat, s olyan beteggel is találkoztunk, aki a kocsiját adta el, hogy fedezni tudja a felmerülő költségeit.

Az amputált betegek

Az érszűkületes betegek egy részének egy idő után amputálják a lábát. Ez a hír és a „gyógyíthatatlan betegség” tudata sok beteget az öngyilkosságba kerget. Az amputációról és az orvosok felkészültségéről már írtunk az előző fejezetben, most néhány példával azt mutatjuk be, hogy a betegekkel mi történik.²⁴

„Egyszer benn vagyok a kötözőbe, és az egyik főorvos azt mondja, rossz hírt kell hogy közöljek magával. Hát, már akkor el voltam keseredve. Mondom, tudom, főorvos úr. Könnyeim potyogtak. Majd kijövök. Hát persze be is zsongtam egy cseppet. Van a kórházban ilyen tolómankó. Én azt elővettem. És a hosszú folyosón így végig... Na mondom, gyakorolom a mankójárást. Az volt a legfájóbb pont, hogy nem közölték, hogy mikor lesz a műtét. Egyik reggel mondja aztán a nővér, hogy ne vacsorázzak, éjfél után még vizet sem ihatok. Szóval akkor már tudtam, hogy eljön a műtét, és hogy le is fogják vágni a lábamat. Ezt már korábban is megmondták. Én meg hát benne voltam, hát mindegy. Bele is egyeztem rögtön. Nem azt mondom: voltak olyan gondolataim, hogy hogyan kellene megmenekülni az élettől. Ilyenek foglalkoztattak. Aztán lesz ami lesz. Mindegy. Eljött a műtét napja. Egy műtős ember bejött, hozta a könyvet, hogy írjam alá. Ez tán nehezebb volt, mint a műtét.” (65 éves férfi, kereskedő, Nagyhalász.)

Több olyan beteggel találkoztunk, akiknek a közérzete az amputáció után, az állandó, kízó fájdalmak megszűntével gyorsan javult. De mindössze egy helyen, az Országos Orvosi Rehabilitációs Intézetben találkoztunk pszichológussal, aki a betegeket az amputációra felkészítette, előtte hosszan elbeszélge-

tett velük, és a műtét utáni lelki sérüléseikkel is törődött. Ebben az intézetben szociális nővért is alkalmaznak, aki a betegek mindennapi gondjain igyekszik segíteni. A rehabilitáció is itt a legsikeresebb. Az itt műtött betegeket gyógytornászok tanítják meg a műláb használatára. De itt évente csak körülbelül száz beteggel tudnak foglalkozni. A többi amputált beteggel viszont szinte senki sem törődik.

„Tulajdonképpen ezt a műlábát nem is kórháztól kaptam, hanem ide a lakásra küldték *postán* (!), tessék elképzelni, hogy a lakásra küldték! Nem látam én még műlábát, azt sem tudtuk, hogy kell feltenni, azt sem tudtuk miként kell használni. Ráadásul hosszabb, mint a másik lábam. Tessék elképzelni, hogy nem tudok lépni. Amikor lépek, akkor elesek.

— Nem lehetne visszamenni?

— A doktor úr látta — nem törődnek vele.” (72 éves férfi, géplakatos, Encsencs, Szabolcs-Szatmár m.)

A rehabilitációs tevékenység teljes elhanyagolását tapasztaltuk Budapesten is. Egyedül a Szántó Kovács János Kórházban foglalkoznak gyógytornászok az amputált betegekkel járóbetegként. Megtanítják őket újra járni, közlekedni, a mozgólépcsőn lemenni, hogy a műlábukkal minél előbb tudjanak mozogni. Meglepetéssel tapasztaltuk, hogy a sok amputáció ellenére itt *kevés* a beteg. A gyógytornászok több beteggel tudnának foglalkozni, mint ahányat az orvosok küldenek. Az itt kezelt amputált *betegek* küldik ide a műlábukat használni nem tudó betegtársaikat.

A tapasztalatok összegzése

Az érszűkületes betegek ellátásának vizsgálata a következő tanulságokkal szolgált.

A hazai egészségügy — annak ellenére, hogy a szív- és érrendszeri betegségek a hazai halálozási statisztika élén állnak, az évi halálozás több mint felét okozzák —, nem készült fel eléggé ezeknek a betegeknek a gyógyítására. Az érszűkületes betegek száma gyorsan nő — huszonöt év alatt körülbelül a tízszeresére —, s növekedési ütemük gyorsabb, mint amilyen ütemben a gyógyí-

tási lehetőségek bővülnek. Az egészségügy lassú reagálásának egyre több aldozata van.

Az egészségügy vezetői és az orvosok azt hangsúlyozzák, hogy a magas halálozási arányszám a „rizikófaktorok” következménye. Ennek a véleményüknek gyakran hangot adnak a különböző tömegkommunikációs eszközök felhasználásával és tudományos fórumokon.²⁵

A rizikófaktorok hangsúlyozása azt sugallja, hogy a magas halálozási arányokért a *betegek a felelősek*. Tehát a megoldást nem az egészségügyön belül kell keresni, hanem a betegek viselkedését kellene megváltoztatni.

Az érbetegek gyógyítási lehetőségeit megismerve azonban úgy véljük, hogy az egészségügy vezetőinek és az orvosoknak *rengeteg lehetőségük van* még a halálozási arányszámok csökkentésére.

Az egészségügyi költségek szintentartása (miközben a fejlett országokban egészségügyi költségrobbanás van) csak a bemutatott színvonalú ellátást teszi lehetővé.

A szűkös anyagi lehetőségek ellenére azonban néhány helyen magas színvonalú ellátást építettek ki. Ide — a különböző beteg-utakon — eljutnak azok a betegek, akik nyomást tudnának gyakorolni az egészségügyre, a helyzet változtatása érdekében, de így erre nem kerül sor.

Az ellátásban tapasztalható zavaroknak azonban nem csak anyagi okai vannak. Az ellátás színvonalát az orvosok továbbképzésével is emelni lehetne. A szakmai munka színvonalát bizonyára növelné az is, ha az orvosok tevékenységét alaposabban ellenőriznék, a szakmai hibákat, tévedéseket nem lehetne eltussolni, s a betegeknek lehetőségük volna jogos panaszaik, sérelmeik orvoslására, kártérítés követelésére.

A jelenlegi ellátási feltételek között a beteg reménykedhet a gyógyulásban, ha a hivatalos úton indul el, hiszen nem kizárt, hogy ezen is eljut a megfelelő helyre, de ezzel elég nagy kockázatot vállal.

A vizsgálat során azt tapasztaltuk, hogy az a beteg jár jól, aki:

— nem hisz abban, hogy a hivatalos úton színvonalas ellátáshoz jut, s külön utakat keres. Leghatásosabb, ha ehhez egészségügyi dolgozó családtagja segítségét kéri;

— fenntartással fogadja az orvosoktól kapott információkat; megpróbál tájékozódni a betegségről (amit nem árt, ha a beteg felismer) és a gyógyítási lehetőségekről, így csökkentheti nyomasztó kiszolgáltatottságát;

— nem hisz abban, hogy az egészségügyi ellátás ingyenes, s ha meg akar gyógyulni, akkor fizet.

A betegek egy része hamar felismeri ezeket a „szabályokat”, s igyekszik minél előbb ezek alapján eljutni olyan orvoshoz, aki nagy valószínűséggel segíteni tud rajta. A betegek többsége saját keserű tapasztalatai alapján tanulja meg a „közlekedési szabályokat”, s próbál ezek alapján előbbre jutni; azok a betegek azonban, akik a deklarált szabályoktól eltérő ténylegesen működő mechanizmusokat nem ismerik fel, vagy ezeket nem tudják kihasználni a saját javukra (se ismerősük, se pénzük), reménytelen helyzetbe kerülnek. Úgy látjuk, hogy jelenleg a hazai egészségügyben az „ingyenes és egyenlő” ellátás leple alatt rendkívül erős szelekciós mechanizmusok működnek. Ez azt teszi lehetővé, hogy az egészségügyi erőforrások *elosztása és felhasználása* sokkal inkább az egyes orvoscsoportok, mint a betegek érdekei szerint történik. Pedig az „ingyenes ellátást” az ő pénzükből fedezik, de annak elosztásába semmiféle módon beleszólni nem tudnak. Fokozza a betegek kiszolgáltatottságát, hogy az egyes betegségeknek alkalmazható terápiákról, azok hatékonyságáról és kockázatáról (vagy a különböző kórházakban a műtétek sikerességéről) nem tudnak információkat szerezni.

Az egészségügyben a deklarált szabályok nagy részben nem működnek s a kontroll hiánya tág teret enged az egyéni szabályok kialakításának és érvényesítésének. Minél nagyobb a különbség az ellátható és a rászoruló betegek száma között, annál élesebb verseny folyik a helyekért, s annál nehezebb a hivatalos úton előbbre jutni. Az ilyen helyeken alakulnak ki az egyéni szabályok, s nő meg a külön utak jelentősége.

Véleményünk szerint a jelenlegi szép, de betarthatatlan elveken alapuló szabályozás helyett az egészségügyi intézmények, az orvosok és a betegek érdekeit figyelembe vevő és képviselőjére lehetőséget adó irányítási rendszerrel az egészségügyi intézmények működését hatékonyabbá lehetne tenni, és színvonalasabb ellátást lehetne nyújtani a lakosságnak.

¹ Dr. Gyárfás Iván — Makara Péter: Szívbetegség — társadalom — megelőzés. *Társadalomkutatás*, 1984/1. sz.

² Dr. Nemes Attila — Dr. Soltész Lajos: *Érsebészeti vezérfonal*. Bp., Medicina, 1980.

³ Dr. Farkas Péter: Multikoláris érbetegségek felismerése és a kezelés szempontjai. In: *Szív- és érrendszeri betegségek*. Országos Kardiológiai Intézet, MAOTE 1983. 294. o.

⁴ Interjú Dr. Dohanics Sándor érsebésszel. (Szabolcs-Szatmár megyei Tanács „Jósa András” Kórház-Rendelőintézete, Nyíregyháza)

⁵ Az értágító gyógyszerek használatáról nem egységes az orvosok álláspontja. A szakirodalom és a betegeket kezelő szakorvosok többsége ellenzi használatukat, mások viszont kiállnak a hasznosságuk mellett, és a gyógyítás folyamán alkalmazzák ezeket a gyógyszereket.

⁶ Dr. Papp Sándor: *Az érbetegség helyzete jelenleg Magyarországon*. Kézirat, 1980. 2—3. o.

⁷ Dr. Papp Sándor: *Az érbetegellátás helyzete jelenleg Magyarországon*. Kézirat, 1982. 5. o.

⁸ A műtét során elmetszik az alsó végtag ereit szabályozó, gerincoszlop mellett futó idegpályákat. Sok orvos vitatja a műtét kedvező hatását, és az irodalom arra is felhívja a figyelmet, hogy bizonyos esetekben impotenciát is okozhat.

⁹ 1. 3. sz. jegyzet, 303—304. o.

¹⁰ Kullmann Lajos dr. és Novák Mária dr.: Az amputáció kötelező bejelentésének tízéves tapasztalatai. *Orvosi Hetilap*, 1981/7. sz.

¹¹ Kullmann Lajos és mtsai: Lábszáramputáltakról szerzett tapasztalataink. *Orvosi Hetilap*, 1982/33. sz., 149 o.

¹² ua. mint 10. 390. o.

¹³ ua. mint 10. 390. o.

¹⁴ *Tájékoztató a halálozást döntően befolyásoló betegségcsoportok (szív- és érrendszeri betegségek, daganatok, balesetek), valamint az alkoholizmus elleni küzdelem helyzetéről és további feladatairól. Egészségügyi Minisztérium, 1984.*

¹⁵ Az MTV 1983. szeptember 27-én sugárzott műsorának — Módszerek az érsebészetben — elhangzott szövege.

¹⁶ Az MTV Pécsi Körzeti Stúdió 1983. április 19-én sugárzott műsorának — A módszer embe- re — elhangzott szövege. (A műsört készítették: Téglásy Ferenc és Gombár János.)

¹⁷ A kórházi nyilvántartásból kiírtuk olyan, már *elbocsátott* érszűkületes betegek fontosabb adatait, akiknek a *lábában* volt szűkület. Az Ér- és Szívsebészeti Intézetben (a továbbiakban, a betegek szóhasználatával élve: Városmajorban) 171 — 1983 márciusában és áprilisában elbocsátott — beteg adatait, a nyíregyházi kórház II. sz. Sebészetén (amelyet a betegek — és a továbbiakban mi is — Sóstónak neveznek) pedig az 1983. január 1. és június 30-a között elbocsátott 91 beteg adatait írtuk ki. Ezek közül a betegek közül választottuk ki a megkérdezendő személyeket úgy, hogy a lakóhely szerinti összetétel az „alapsokaságban” és a „mintában” hasonló legyen. A Városmajorban kezelt betegek közül 41-en, a Sóstón kezeltetek közül 58-an kerültek a „mintába”.

¹⁸ Ebbe a csoportba kerültek a hivatalos úton való előrejutáshoz „nem hivatalos eszközöket” (pénzt, összeköttetést) felhasználó betegek is, hiszen ilyen jellegű megkülönböztetésre az interjúk alapján nem volt lehetőségük. Így ezek a betegek hivatalos úton jártak, de nem biztos, hogy hivatalos módon.

¹⁹ A megkérdezett betegek kétharmada hivatalos úton jutott el az érsebészetre. Az összes érszűkületes beteg esetén azonban ez az arány jóval alacsonyabb, hiszen éppen azok maradtak ki a mintából, akik nem jutottak el az érsebészetre.

²⁰ Interjú Dr. Papp Sándor érsebésszel. (Ér- és Szívsebészeti Intézet, Budapest)

²¹ Interjú Dr. Zámori Csaba érsebésszel. (Békés megyei Tanács Kórház-Rendelőintézete, Gyula)

²² Soltész Lajos — Urai László: Érbetegségek In: *A gyakorló orvos enciklopédiája*. Bp., Medicina, 1977. 289. o.

²³ Ez is hozzájárul ahhoz, hogy a betegek magánutakra kényszerülnek. A vizsgálat tapasztalatai szerint az orvosok torz érdekeltségi viszonyai miatt ezen a szinten így könnyebb továbbkerülni, mint hivatalos úton.

²⁴ A Városmajorban nem amputálnak — az amputációra szoruló betegeket más kórházba utalják — ezért a példánkat a Sóstón kezelt betegekkel készült interjúkból vesszük.

²⁵ Ezt jól példázzák az utóbbi időben gyakran idézett misztikus számok, melyek számítási módszerei homályosak és Magyarországra való alkalmazhatóságuk is kétséges, de azt sugallják, hogy a lakosság felelőssége ötször nagyobb, mint az egészségügyi ellátásé: „Külföldi vizsgálatok szerint a halálesetek mintegy ötven százalékában felelős az életmód, húszban a környezeti tényezők, húszban a biológiai adottságok, tizedrészen pedig az egészségügyi ellátás.” (Nemzeti program az egészség megőrzésére. *Magyar Hírlap*, 1986. október 10.)

A társadalom részvétele a környezetvédelemben

I.

A környezetvédelem elképzelhetetlen társadalmi részvétel nélkül.

A „társadalmi szervezetek és az állampolgárok” közreműködése hazai környezetvédelmünknek is alapvető tétele — sőt az „emberhez méltó környezethez való” jog ellensúlyaként törvény szabta kötelesség. Az ilyen általános elvekben könnyű egyetérteni. Az igazi probléma — mint már Hegel mondta a szabadságról — a „kivétel módja”. Mivel környezetvédelmünk eleve későn szerveződött meg, és szükségképpen kimerül a tornyosuló bajok elleni küzdelemben, az alapkérdések tisztázatlanok maradtak. Így amíg nem jelentkezett gyakorlati problémaként (újabb bajként?) a társadalmi részvétel is, senki nem gondolkozott el azon, hogy e vonatkozásban hogyan kellene „az ész alapelveit konkrétan megragadni”. Ma már azonban itt zöldellnek a különféle környezetvédelmi mozgalmak. Csattognak a metszőollók; egyesek baltát köszörülnek, mások türelemre intenek.

Meggyőződésem, hogy a társadalmi részvétel megoldásához legelőször is *nyilvánosságra* van szükség. A szolgálati használatra szánt jelentések, illetve másik oldalról a mendemondák bezáruló köre ebben a vonatkozásban éppoly káros, mint egyébként. A tisztázás második lépcsőjét — legalábbis számomra — az egyértelmű jogi feltételek és garanciák jelentik. Az alábbiakban tehát esetleírás és problémakatalógus következik a környezetyédelemben való társadalmi részvétel kísérleteiről. A legégetőbb kérdést, a különböző típusú *spontán mozgalmakat* fogom tárgyalni. Fontos azonban látnunk, hogy a KISZ és a Népfront környezetvédelmi szervezetei, illetve a meglévő „rég” természetvédelmi egyesületek is e témakör főszereplői. Az ő szerepüket és együttműködésüket az új mozgalmakkal szintén szükséges lenne elemezni.

A spontán környezetvédelmi mozgalmak jelentkezése az utóbbi évek politikai fejlődésének része. Magától értetődik tehát, hogy csakis a gazdasági és te-

rületi önállóság megnövekedésével, illetve — az érem másik oldalaként — a participáció kiépítésével összefüggésben lehet értelmezni. Bár a környezetvédelem gazdasági kérdés is, sőt nálunk szerintem a gazdasági érdekek (túl)nyomása alatt áll, a környezetvédelemnek ez az oldala általában homályban marad, és a részvétel kérdése sem élvezi azt a nagyobb mozgásteret, ami az ilyen kísérletezéseknek a gazdasági szférában kijár.

A környezetvédelmi mozgalmakat a változások két fontos elemével lehet összekapcsolni: az egyesületalapítások föllendülésével, illetve a polgár-kép megváltozásával.

Az egyesületek említése annyiban indokolt, hogy e mozgalmak nemegyszer megpróbálkoznak egyesületalapítással. Helyesebb lenne azonban általában az *autonóm társadalmi alakulatokról és szervezeti problémáikról beszélni*. Amíg a vonatkozó kérdéseket nem láthatjuk tisztán — és ez még várat magára —, csupán néhány felszínes megállapítás tehető. Így például nem véletlen, hogy a hivatali és a közvéleményben is túlhangsúlyozzák az egyesületeket. Ebben egyrészt még mindig a legalitás-illegalitás körüli bizonytalanság, félelmek és rossz beidegződések mutatkoznak meg. Másrészt az egyesüléshez való alkotmányos jog eddig főleg az egyesületalapításban valósult meg, ezért hatóság és állampolgár egyaránt hajlamos azt hinni, hogy az egyesület az autonóm mozgalom egyetlen és szükségyszerű jogi kerete. Pedig a helyzet bonyolultabb. Tény, hogy az egyesületi státusz bizonyos esetekben szimbolikus jelentőségű lehet — egy-egy ügy vagy mozgalom elismerését jelentheti. (Az „elismerés” azonban, mint látni fogjuk, szintén bizonytalan fogalom.)

Az utóbbi években jelentkező nem hobbi egyesületek keletkezésük módjánál és témájuknál fogva módosíthatják az igazgatás korábbi egyirányú sémáját. Bár az államigazgatási ellenőrzés nem csökken számottevően, hiszen felelős egyesületi jogunk széles körű hatósági beleszólást tesz lehetővé az egyesület ügyeibe, számolni kell a nyilvánossággal és a más véleményt védő jogi garanciákkal. Az ilyen módszerbeli változásnak pedig az igazgatás természeténél fogva ellenáll.

Ugyancsak alapvető átállást kíván meg az igazgatástól, ha az elvben annyi-szor példaképnek állított „aktív, felelősen politizáló állampolgár” egyszer csak valóban megjelenik a színen. A hagyományos apparátus—polgár viszony nem őrzi szabva. Az állampolgárok részvételével kapcsolatos évtizedes beidegződés az, hogy a társadalmi szervek mozgósítják „a munkahelyi és lakó-

helyi kollektívákat” az államilag kitűzött feladatok támogatására. Ez a környezetvédelmi hivatalos elképzelés is; ezen túlmenő állampolgári aktivitásként az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatalnak (OKTH) a hetedik ötéves tervre szóló koncepciója is csak a helyi szennyezések jelzését említi (mert ez költségkímélő.) Semmilyen jel nem utal arra, hogy „a társadalmi szervek, a különböző egyesületek, öntevékeny lakossági csoportok szerepének további növelését” előíró hivatalos program más jellegű részvételre gondolna.

A polgár kompetenciájába eszerint továbbra is a bornírt privátszférán belüli ügyek tartoznak: például ne szemeteljen, illetve szedje föl más szemetét. Ezt az alattvalói „környezetvédelmet” javasolták az ELTE Természetvédelmi Klubjának. Kifejezetten így igazítja el az OKTH is az állampolgárt, aki a fogyasztói, taktikai szintet túllépve, stratégiai kérdésekhez, beruházási döntésekhez szólt volna hozzá. Az említett koncepció felrója az állampolgárnak, hogy „érzékenyen reagál” Gabčíkovóra, Szársomlyóra és más „nyilvánosságot kapó” környezeti problémákra — bezzeg „a követelmények támasztása nem jár együtt a saját napi tevékenység kritikus megítélésével, a követelményekhez hasonló felelősségvállalással”.¹ A félreértés tökéletes: mintha itt összemérhető részvételi típusokról lenne szó! De a félreértés végzetes is lehet, ha megtagadja a demokrácia segítségét a környezetvédelemtől.

II. A mozgalmak

A tanulmány esetleíró részében három mozgalmat mutatok be: a bős(gabčíkovo)-nagymarosi vízlépcső (GNV) környezetvédelmi problémái által kiváltott viták spontán társadalmi részét; a dél-baranyai Szársomlyó elbányászásával végveszélybe került természeti értékek megmentésére indult akciót; s végül a Dorogon tervezett veszélyeshulladék-égető telephelyével szembeni helyi ellenállást. Látható, hogy *más-más fajta konfliktusról* van szó — előrebocsátom, hogy a *mozgalmak is különféle típusúak*. Kiválasztásuk mellett szól az is, hogy ezek a mozgalmak a legismertebbek, s maguk a problémák széles, hivatalos nyilvánosságot is kaptak. Ez egyben lehetővé teszi, hogy csak a mozgalmakkal foglalkozzam, s az alapul szolgáló környezetvédelmi problémát csak a legszükségesebb mértékben érintsem.

A Duna-mozgalom szinte minden tekintetben *rendkívüli*, mint ahogy rend-

kívüli maga a probléma is, mind a természetbe való beavatkozás, mind a környezeti, társadalmi és politikai hatások méreteit (és bizonytalanságát) nézve. Különös nehézsége az ügynök, hogy a koncepció és a tervek az ötvenes és hatvanas évekből valók, amikor a környezetvédelem mai jelentősége és komplexitása — a politika és a közvélemény számára — még ismeretlen volt. A környezeti szempontok utólagos mérlegelésére így csakis kész tények kontextusában kerülhetett sor. A nemegyszer ügydöntővé vált szlovák és osztrák érdekeltség az erőmű megépülésében, valamint a Hainburggal való műszaki és környezetvédelmi összefüggés a nemzetközi érdeklődést is a mozgalomra irányította. E sajátosságok mellett a Duna-mozgalom *mégis általános jelentőségű* a magyarországi környezetvédelmi mozgalmak számára: méretei megkerülhetlenné tették a társadalmi részvétel problémáját.

Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy *tipikusak* a Szársomlyó—Dorog nagyságrendű *helyi konfliktusok* lesznek. *Small is beautiful* — ám a „kis ügyek” nem könnyebbek, hanem mások. Már az is kérdéses, mitől lesz egy probléma kicsi vagy helyi. Hiszen a csak egy helyen honos növényfaj kipusztulása nem lehet helyi ügy; nem is szólva arról, hogy a Szársomlyó veti fel a legtisztábban a környezetvédelem megoldatlan és alapvető értékproblémáját: *miért kell* — egyáltalán kell-e? — néhány száz virágért gazdasági áldozatot hozni? Amíg pedig az alapkérdések tisztázatlanok, minden konkrét ügy elvi ügy. A kézenfekvő politikai értelmezés — kisebb méretek, könnyebb kezelhetőség — sem egyértelmű. Amíg arról van szó, hogy a társadalmi részvétel a politikai mechanizmus részévé váljék, minden próbálkozás — és kimenetele — *szimbolikus értékű*. A kis ügy elvileg nagyobb siker-, illetve kompromisszumképességével szemben pedig a szűkebb nyilvánosság, továbbá a helyi hatalom és a helyi gazdasági érdekek összefonódása, valamint a helyi hatalom túlkapásának veszélye áll. A helyinek minősített *környezeti* érdeket viszont könnyen elsöpri az „országos” érdek.

Mivel az egyes részvételi próbálkozások minden különbözőségük ellenére is egymást átfedő problémákat vetnek fel, először ismertetném az egyes mozgalmak történetét, s utána néhány közös problémájukat.

1. A Duna

A Duna-mozgalom 1984 elején bontakozott ki annak az aktivitási hullámnak a csúcspontján, amely 1979–80-ban indult a GNV felülvizsgálatára.² A szakmai viták 1983-ra érték el csúcspontjukat.

Bár Vargha János már 1981-ben az *Új Tükör*-ben, illetve a *Valóság*-ban (Egyre távolabb a jótól. 1981/11. szám) a legszélesebb nyilvánosság elé tárta a problémákat, a viták 1984-re kerültek ki a szakmai körökből. 1984 a vitaforumok és előadások éve. A Magyar Építőművészek Szövetsége 1984. évi közgyűlése határozatban hívta fel az illetékeseket a tervek felülvizsgálatára, s konkrét alternatív javaslatot is adott (Nagymaros elhagyásával). Az ELTE Bölcsészettudományi Karának KISZ Bizottsága javasolta, hogy a KISZ KB szorgalmazza a nyilvánosság előtti korrekt szakmai vitát, és ha ennek eredménye elutasító, foglaljon állást a vízlépcsők ellen (1984. március 20.). November 22-én a Budapesti Városszépítő Egyesület közgyűlése kérte fel az elnökséget, hogy szerezzen be információkat a GNV hatásáról a főváros vízellátására. Emellett — főleg az egyetemeken — számos vitát szerveztek, illetve terveztek, áprilisra az Írószövetség is vitát rendezett. Ez a Duna-mozgalom első szakaszának környezete: a mozgalom csak egyik csatornája volt a társadalmi aktivitásnak, amelynek áramai egymást erősítették és gerjesztették.

1984 februárjában Vargha János előadást tartott a *Rakpart Klubban* a vízlépcsőkről. Ezen az eredetileg pódiumvitának tervezett esten a vízügy képviselője nem jelent meg — ott voltak viszont a GNV-t ellenző neves, idősebb szakemberek, akik szintén elmondták álláspontjukat. A szenvedélyes vitában fölmerült egy társadalmi bizottság megalakításának gondolata is. A klubest után ennek megbeszélésére együtt maradt 20–25 érdeklődő. Ezzel elkezdődött a Duna-mozgalom.

Ez a spontán indulás meghatározta a mozgalom kezdeti tevékenységét is. A véletlenszerűen összejött, szakmailag is heterogén csoport — azon kívül, hogy elkeresztelte magát a „Bizottság a Dunáért” névre — szervezeti kérdésekkel és tervekkel nem foglalkozott. Úgy látom, hogy a Bizottság léte csak az egyéni akcióknak adott új dimenziót — ez azonban döntőnek bizonyult. A mozgalom kezdő tevékenysége előadások szervezése és az aláírásgyűjtés megindítása volt. Így a Bizottság nevéhez fűződött, hogy kielégítette az óriási információéhséget. S egyben szította is: a vitáknak híre ment, nőtt a szimpatizánsok és

a tenniakarók tábora, akik újabb információkat igényeltek. Az előadások közönségéből mintegy háromszázas létszámú, tágabb kör alakult ki. Tagjai be akartak kapcsolódni a későbbi akciókba, s hívásra valóban mindig össze is jöttek. Ezek az előadások lényegük szerint nem szakmai fórumok voltak, hanem a társadalmi részvétel — és alapja: a korrekt és többoldalú információ — iránti igény kifejezői és persze megvalósítói. Ezt az új jelenséget a vitán való részvétel kisebb rosszként vállalni kényszerült GNV-támogatók nem értették meg. Az előadások leállítása, a beszámoló jelentések gyártása már ekkor elkezdődött.

Az információéhség és a tenniakadás nem korlátozódott az előadásokat hallgató egyetemi körökre. Az ezzel a társadalmi igénytel való találkozás segítette átütő sikerre az aláírásgyűjtést. A mozgalom kikerült a pesti értelmiség köréből. Fél év alatt több mint tízezer aláírás gyűlt össze. Az aláírások egy, az Országgyűlésnek és a kormánynak címzett levél alá kerültek, amely „létfonosságúnak tartotta” a vízellépcsőrendszer építkezésének leállítását és „olyan tervek kidolgozását a közös Duna-szakasz szabályozására, amelyek figyelembe veszik a folyam ökológiai, társadalmi és gazdasági szerepét, mindenekelőtt a két ország lakosságának ivóvízellátását”.³ A levélre válasz nem érkezett.

Az aláírásgyűjtés kiélezte annak problémáit, hogy a mozgalom terebélyesedik, de nem strukturálódik. Az alapítók megfogalmazta levélen kívül más ívek is megindultak, meg nem beszélt, egyéni akciókat folytattak a Bizottság nevében. Másrészt a beindult „természetadta” akciókon kívül további teendőket sem sikerült megállapodni.

Ebből a helyzetből a sorok rendezése, az *egyesületalapítás* látszott kiútnak. Sokak szemében ez a mozgalomnak egyértelmű legalitást és hivatalos súlyt is adott volna. Az ötlet már március végén fölmerült, 28-án bejelentették az egyesületszervezés megkezdését az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatalnál. A mozgalom súlypontja lassan áttevődött a Bizottságról az egyesületalapításra. 1984 tavasza — a zajos előadások és a jól haladó aláírásgyűjtés mellett — ennek a szerveződésnek várakozásteli légkörében telt. Egy résztvevő iparművész jelvényt tervezett, a fehér körben megszakadt kék hullámvonalat, amelyet azóta is sokan hordanak. Az egyesületszervezés fontosabb eseményeiről szóló tájékoztatókra mindig összegyűlt több száz leendő tag. Politikussal való tárgyalásokon úgy látszott, hogy az egyesület céljával szembeni aggályokat sikerült eloszlatni. A szervezők közötti vitában lassan ki-

alakult a leendő Dunatáj Tájvédelmi Egyesület profilja. (Szakmai fórum, illetve érdekképviselő.) Maga az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal viszont előbb meghosszabbította a döntési határidőt, majd arra hivatkozott, hogy az egyesület felügyeletére nem illetékes. Végül június 27-én Gonda György államtitkár, az OKTH akkori elnöke mégis tárgyalta a szervezőkkel; az egyesület megalakulásáról elvi megállapodás született. Gonda György azonban hamarosan nyugdíjba vonult, és az OKTH a továbbiakban nem volt tekintettel a tárgyaláson történteke. Újabb formai kifogásokat támasztott, sőt közölte, hogy az eddigieket nem tekinti egyesületszervezés szabályszerű bejelentésének. Ilyen körülmények között a mozgalom nem akart tovább próbálkozni. Az egyesületalakítás mozgósító célja elenyészett, sokan elmaradtak, s akik folytatták, a további utat többféleképpen képzelték el.

A mozgalom egyik ága a Duna Kör név alatt jelentkezett újra; s a sajtó teljes hallgatásának idején továbbra is tájékoztatott a vízlépcső ügyéről. Dokumentumokat tett közzé vitaanyagokból, a történeti-politikai háttérrel, nyomon követte a hainburgi eseményeket. Emellett a Duna Kör, amelyben sok szakember vett részt, további szakmai kapcsolatokat és háttérrel épített ki. 1984 végétől már itthon, s egyre inkább külföldön is Duna Körként emlegették a mozgalmat. 1985 októberében a Duna Körnek ítéltek az „alternatív Nobel-díjként” ismert Right Livelihood Awardot, amelyet a Duna Kör képviselője december 9-én vett át a stockholmi parlamentben. A díjjal a résztvevők személyes elkötelezettségét értékelték, de egyben azt a magyar politikát is méltányolni kívánták, amely szocialista országban is lehetségessé tett spontán környezetvédelmi mozgalmat. A díjjal járó összeggel a Duna Kör a Dunatáj ökológiai kérdéseinek tudományos kutatását kívánja támogatni; tárgyalásai a Magyar Tudományos Akadémiával a Duna Kör Alapítvány felállításáról azonban eddig eredménytelenek maradtak.

A Duna Kör az alternatív Nobel-díjat az egész Duna-mozgalom elismerésének tekintette. Ez az azonosítás visszatekintve helytálló. Nem hagyható viszont figyelmen kívül, hogy az 1985 augusztusi kormányhatározat a munkák folytatásáról a mozgalmat ismét új helyzetbe hozta, s még nem látható át, hogy milyen válaszok születtek. Nyilvánvaló, hogy a mozgalom célját újra át kellett gondolni. A Duna Kör nem reagált azonnal és nyilvánosan. Az alapítvány terve arra utal, hogy a Kör a szakmai-tudományos kritikát erősíti. Másrészt nem mondott le arról, hogy a hazai és a nemzetközi nyilvánosság elé tárja állás-

pontját, illetve a hivatalos információkból hiányzó adatokat. Míg a Duna Kör hallgatott, három új kezdeményezés jelentkezett: egy nyilvános vitát és azt követően népszavazást javasló aláírásgyűjtés; a „Kékek” rölpapjai és levélakciója, amely az ügy országgyűlési vitájára szólítja föl a képviselőket; továbbá felléptek a „Duna Barátai” is, akik — egyébként több korábbi, illetve jelenleg is fönntartott hivatalos javaslattal összhangban — a nagymarosi vízlépcső elhagyására szólítottak fel. Végül az új helyzethez tartozik az osztrák hitel energetikai és politikai problémájának tudatosítása is.

A Duna-ügy társadalmi visszhangja az „*Élő Szigetköz*” akció is. Ez az ELTE KISZ Természetvédelmi Klubjának, valamint mosonmagyaróvári, debreceni és kecskeméti agrártudományi egyetemistáknak programja a Szigetköz természeti értékeinek a felmérésére és az építkezés közben a környezetvédelmi előírások betartásának nyomon követésére.⁴

2. A Szársomlyó

A Szársomlyó-ügy azóta „ügy”, amióta 1984 őszén az ELTE KISZ Természetvédelmi Klubja a nyilvánosság elé vitte, hogy az egyedülálló tájképi, geológiai, botanikai és élettani értékeket⁵ a (részben természetvédelmi területen folyó!) kőbányászat akadálytalanul pusztítja. Itt is régóta — már 25 éve — folyt a szakmai tiltakozás és a hivatalok közötti huzavona. De a kőbányászat gazdasági érdeke mindig győzött a természetvédelem fölött, a bányát folyamatosan bővítették, a legutóbbi 100 millió forintos rekonstrukció a botrány kitörésekor éppen befejezés előtt állt. De utolsó egy évben azonban több történt a természetvédelem érdekében, mint az előző harmincban. Elkészült egy — ezúttal az ügyben érdektelen szerv által szervezett, széles körű és objektív — hatástanulmány, amely többféle lehetséges döntés következményeit is végigilemzi; s ezt a tanulmányt társadalmi vitára bocsátották. Remény van egyfelől a bányaművelés korlátozására, majd megszüntetésére, másfelől pedig a hegy bioszféra-rezervátummá nyilvánítására, ami fokozottan védett státust jelentene.

Neveléséges lenne mindezt egyedül a mozgalom érdekéeként feltüntetni. (A teljes saktáblát még csak nem is vázolhatom.) De abban biztos vagyok, hogy a Természetvédelmi Klub fellépése nélkül nem következett volna be fordulat a Szársomlyó sorsában.

A társadalmi mozgalom itt azt a katalizátorszerepet játszotta, amit normális körülmények között játszania kell: az ügyet a nyilvánosság elé tárja, korrigálja a különféle hivatalos álláspontok célzatos beállításait és elhallgatásait, az illetékeseket cselekvésre készíti, a döntésre a közvélemény informálásával nyomást gyakorol, s végül felajánlja együttműködésre a saját szakértői apparátusát.

De társadalmi mozgalom-e a Természetvédelmi Klub akciója? Hiszen a Klubnak nem ez az egyetlen, sem a fő tevékenysége; a Szársomlyóval csak a botanikusok egy része foglalkozott. A jellegzetesen „mozgalmi” propaganda-terv csak 1985 végére valósult meg. A Klub természetesen felhasználta érvelésében, hogy a kőbányászat Nagyharsány lakóira is súlyos terheket hárít, de a faluban tartott előadásuk a védett növények pusztulására koncentrált. Meg sem próbálták a helyi elégedetlenséget megszervezni — noha a községet a bánya miatt a hatályos jog szerint több okból is lakhatatlannak kell minősíteni.⁶ A — saját elnevezésük szerint — „akció” társadalmi mozgalom jellegét végül is a *szakértelem* és a *nyilvánosság* adta. A társadalmi mozgalom ugyanis nem szükségképpen tömegmozgalom. A jó ügyben járó szakember számíthat kollégái támogatására, ezen a nagyon messze nyúló láthatatlan hálózaton át információk és adatok áramolnak, támogatás érkezik. A nagyközönség tájékoztatására pedig a Klub rendelkezésére állott az *Élet és Tudomány* „Te Véd” rovata, ahol a mozgalom alapcikke megjelent,⁷ és a Pécsre tervezett Szársomlyó-vitát is meghirdették. S mikor az újságok elhallgattak — ti. arra az időre, míg az erővonalakat hivatalosan nem tisztázzák —, a Klubnak megmaradt saját nyilvánossága; a *Természetvédelem* című lap, amelyet még az akkori kisebb példányszámban is ezernél többen olvastak (ez a szám mára elérheti a háromezret is). Egyebekben azonban a Klub a státusából kínálózkodó hivatalos utakat és kapcsolatokat akarta felhasználni — elsősorban társadalmi szervek közbenjárását —; emellett bízott abban, hogy jogi eszközökkel helyre tudja állíttatni a törvényes védettségnak megfelelő állapotot.

A Klub akcióját megelőzte egy botanikus klubtag egyéni próbálkozása, aki 1984 szeptemberében közérdekű bejelentést tett az OKTH-hoz, mert a bánya fejtési frontja elérte a védett növényeket. A válasz érdemi intézkedést nem ígért. Ezután a Klub bejelentést tett a KISZ KB Ifjúsági Környezetvédelmi Tanácsához, megjelentette az *Élet és Tudomány*ban a problémát feltáró cikket, valamint 1984. november 23-ára nyilvános tanácskozást szervezett Pécsen a

Janus Pannonius Tudományegyetem kollégiumában a védett terület helyzetéről. A rendezvényt az OKTH, a KISZ és az egyetem először támogatta, majd közvetlenül előtte fordulat történt: a részvételt a legérdekeltebbek, a természetvédelmi hatóságok, illetve a bánya lemondták, a tanácskozás elmaradt.⁸ Időközben a jelek szerint az a nézet került túlsúlyba, hogy a Szársomlyóról tervezett beszélgetés az „ellenzék” akciója, amellyel a Nagyharsányban sosem járt pécsi egyetemistákat akarják felbujtani. Bár a feltevés nem igazolódott, ez a hozzáállás a helyi megnyilatkozásokban még fél év múlva is dokumentálható.⁹ Az ellenakcióhoz tartozott egy hosszú cikk a karácsonyi *Dunántúli Napló*-ban, amely szerint a magyar kikericset sem a bánya terjeszkedése, sem a robbantások nem fenyegetik. Ugyancsak szerepelt néhány mondatos megnyugtató január 30-i *TV Híradó*-ban is.¹⁰

A KISZ Természetvédelmi Klubja a *Természetvédelem* 4. számában 1985 februárjában közreadta a Szársomlyó-ügy dokumentumait. *Álláspontunk* című nyilatkozatában felrója az illetékeseknek a rendezvény meghiúsítását, a közvélemény hamis tájékoztatását (*Dunántúli Napló*-cikk!), a problémák elkenését (a *Zöld telefon*-ban), és a tényleges együttműködési készség hiányát. Továbbra is szükségesnek tartja a tények és vizsgálati eredmények nyilvánosságát, följárlnja szakértői közreműködését. A pécsi természetvédelmi hatóság cáfol — a vita a 6. számban folytatódik. Nyárra a *Magyar Nemzet* is interjúkat, majd — a természetvédők oldaláról — olvasói levelet közöl.¹¹

Az akcióról sokan tudtak, a kifejeletben azonban szerepe volt egy másik szálnak is. A Klub komoly fegyvere volt, hogy ismerte a bányatelek kialakítása és a bánya működése körüli szabálytalanságokat, egy be sem jelentett cseppkőbarlang elbányászását, a természetvédelmi terület törvényellenes csökkentését stb., közzétette a felelősök nevét és vizsgálatot követelt. A Klub ügyvéd törvényességi kérelmet készítettett, és készült benyújtani a legfőbb ügyésznek. Ekkor ajánlotta fel a Népfront közreműködését S. Hegedűs László akkori titkár, aki egyben azt kérte, hogy a viták ne kerüljenek a nyilvánosság elé. Mivel a Népfront jogásza szerint a törvénysértések elévültek, az ügy a jogból a politika szférájába került. A Népfront az egyik miniszterelnökhelyetteshez fordult, konkrét javaslatokat terjesztett elő a bányászat korlátozására és a természetvédelmi terület fokozott védelmére 1985 június elején. Javasolta „az ügyben önzetlenül és kitartóan ügyködő KISZ-szervezet” munkájának elismerését és bevonását a védelmi munkákba.

A nyilvános fordulat 1985. szeptember 3-án következett be. Az érdekeltek találkozájára végre sor került, meghozzá a Szársomlyón, az OKTH új elnöke, Ábrahám Kálmán meghívására. Az OKTH már a minisztériumokkal egyeztetett programmal érkezett, amely szerint a természet- és környezetvédelem érdekeit egyeztetni lehet és kell a gazdaságával. A meghirdetett kompromisszum túlmutat azon a konkrét alkalmazáson, hogy a nagyharsányi bánya termelését mikor és mennyire korlátozzák. A kompromisszum ugyanis, ha kölcsönös engedményként értelmezzük, óriási előrelépés a teljes visszaszorításhoz képest, amit a természetvédelem korábban elviselni kényszerült. Az új törvényt a hegy tetején átvevők egyáltalán nem siettek kótáblákra vésni — az „érdekegyeztetés”, „tompuló ellentétek”, „példamutató megegyezés”, „józan kompromisszum” sokkal inkább a hirtelen megsokasodó újságcikkek szalagcímeiben olvasható.¹² Még nem dőlt el, hogyan sikerül az elvet a gyakorlatban megvalósítani. A tanácskozáson részt vevő bányapártiak igen sok kifogást hoztak fel a konkrét egyeztetési elképzelések ellen.¹³ A döntés alapjául szolgáló hatástanulmány mindenestre rendkívül rövid idő alatt létrejött — vitája jelenleg folyik. A bánya bejelentette, hogy más szakértőkkel saját tanulmányt készített.

A Klub közreműködött a hatástanulmány elkészítésében, és megbízást kapott társadalmi vitája megszervezésére. Példáink közül (mindeddig) csak ez a mozgalom volt sikeres. Programja hivatalos programmá vált — ami azonban nem jelenti azt, hogy a mozgalom betöltötte feladatát. Önállóságára a végső megegyezés és a végrehajtás során is szükség lesz. A bonyolult érdekhálóban egyedül a Klub van *csakis* a természetvédelemnek elkötelezve.

3. Dorog

1984. november 22-én rendkívüli tanácsulást tartottak Dorogon. A napirend: tájékoztatás a városban felépítendő gyógyszeripari hulladékégető műről. Itt hallottak a tanácsstagok először arról, hogy a telepítési tanulmányterv szerint az égetőmű a város belterületére, a Kőbányai Gyógyszerárugyár dorogi gyár-egysége mellé kerülne, 5—800 méterre a szélirányban fekvő lakóházaktól. Itt derült ki az is, hogy a tájékoztatás után szavazniuk kell az engedély kiadásáról. Szóba se jött, hogy más telephelyet is megvizsgáltak volna; az esetleges veszélyek is csak külön kérdésre kerültek elő. A tanácsstagok megtudhatták, hogy

nem lehet előre megmondani, mit fognak égetni és mi távozik a kéményen, hogy a lakott területtől való 1000 méteres kötelező védőtávolság alól már megadták az egyedi felmentést, hogy a tervben, üzemzavar esetére, egy szűrő nélküli szükségkémény is szerepel (Dorogon gyakori az áramszünet!). A tanácsülés kis szótöbbséggel végül is megadta a telepítési engedélyt, noha további információkat is kérhetett volna.

A következő két napon azonban a dorogi üzemekben, az utcákon és üzletekben aláírásgyűjtés folyik. Kétezer tiltakozó aláírás van a Népfronthoz eljuttatott levél alatt, Dorog akkori országgyűlési képviselőjének postaládájába 500 aláírással ellátott tiltakozást dobnak be, külön levélben kérve, hogy képviselje választói érdekét. Ugyancsak levelet ír a képviselőnek két gyermekorvos, akik már több tanulmányban kimutatták, hogy a dorogi szennyezett levegő miatt a gyermekek légúti megbetegedései, illetve fejlődési rendellenességei az országos átlag többszörösét teszik ki.¹⁴

Az ügyben nem lép közbe senki; és később a *Népszabadság* is kommentár nélkül említi az aláírásgyűjtést, mintha politikai kultúránk magától értetődő része lenne máris.¹⁵ Ám mire a sajtó, öt hónap múlva, megszólal¹⁶, már lezárult a társadalmi részvétel egy érdekes kísérlete: széles körű spontán tiltakozásból kinőtt „társadalmi bizottság”, amelyet a hivatalok egy ideig elfogadnak tárgyalópartnernként. Később már kevésbé, mert érdemi kompromisszumjavaslatával (más telephelyek) a hivatalos oldal egészen más természetű kompromisszumjavaslata (az égető tűrése fejében Dorog levegőjét egyébként megjavíttatni) nem találkozott.

Mi történt tehát 1984 novemberétől 1985 áprilisáig? A helyi vezetés az aláírásgyűjtést „szervezett akciónak” minősítette, a csatlakozók nagy számát pedig az aláírók tájékozatlanságával magyarázta: az égetőműről sem tudtak eleget, de azt sem tudták pontosan, mit íratnak velük alá. Ez határozta meg az ellenlépéseket is: munkásgyűlések, aztán februárban városrészgyűlések is, ahol a felmerült aggályokat megnyugtatóan megválaszolják. A kampány megismétlődött júliusban, a területfelhasználási engedély másodszori kiadása előtt. (A novemberit ugyanis a megyei tanács felfüggesztette.) Közben az országgyűlési képviselő — aki mint mérnök a novemberi tanácsülésen a terv több pontját kifogásolta —, felvállalta a tiltakozó lakosság ügyét, és az ipari miniszterhez készült. A megyei vezetés, ezt elkerülendő, szakértők szuperzsűrijét javasolta. A képviselő azonban inkább saját szakértőiben bízott, és társa-

dalmi zsűrit akart alakítani. Ebben egyezett meg a megyei vezetéssel, s Dorogon — szintén a helyi tanács és pártbizottság egyetértésével — létrehozta „a helyi szakemberek bizottságát”. (Összetétele: geológus, építész-, vegyész-, villamos- és gépészmérnök, közgazdász, a két gyermekorvosnő, mind dorogiak.) Két tájékoztató ülés után 1985. január 24-én nyílt alkalom arra, hogy a bizottság kipróbálja erejét. A „társadalom” és a beruházás támogatóinak nagyszabásúra tervezett találkozóján¹⁷ az derült ki, hogy a bizottságnak nincs súlya. A társadalmi bizottság előterjesztette zöldmezős telephelyjavaslatát, de hogy ennek mi lesz a sorsa, érdemben szóba sem került; kérdéseire és aggályaira részben nyílt, részben — álláspontja szerint — „elfogadhatatlan válaszokat” kapott; az ülést a tanácselnök azzal a bejelentéssel zárta be, hogy az engedélyt ki fogja adni. A bizottság feljegyzésben foglalta össze megválaszolatlanul maradt kérdéseit — de negyedik ülésre már nem került sor. A bizottság és a közvélemény meggyőzéséhez tartozott még két bizottsági tag sokat reklámozott bécsi útja, az ottani szemétegető megtekintésére. De az összehasonlítás a dorogi terv kárára ütött ki.

Tavasszal mégis sor került (utólagos) telephely-alternatíva vizsgálatára. A VÁTI országos telephelyforgalmi központja azonban az eredeti terv szerinti telepítésre tett javaslatot. Négy másik potenciális telepítést úgy ejtett el, hogy „a nem azonos mélységű feltárára tekintettel reális összehasonlítást az utóbbi vizsgált négy terület és a gyógyszergyár mellé történő telepítés tekintetében nem lehetett elvégezni”. Miután több helyen is megjegyzi, hogy a technológia biztonságában megbízik, és azt nem vizsgálja, az eredeti terv mellett csakis azt hozhatta fel, hogy ez a legolcsóbb, és a tervek már készek.

Ezzel a vezetés számára a viták korszaka lezárult; a tanács megírta az Ipari Minisztériumnak, hogy az égetőműhöz hozzájárul. A feladat ettől kezdve a lakosság meggyőzése, érdemi ellenvetésnek többé helye nincs. *A döntés után* megszólal az országos sajtó is. A dorogi „vihar” oka a *Népszabadság* szerint kizárólag a hibás tájékoztatás.¹⁸ Mire az égetőügyben kialakult a hivatalos álláspont, és az eset az országos nyilvánosság elé került, már folytak a választási előkészületek. Az addigi képviselő, akit a Népfront ismét indított, nem volt hajlandó megváltoztatni álláspontját, és továbbra is ellenezte a városi telepítést.¹⁹ Ezt képviselte a jelölőgyűléseken is, ahol a szemétegető ügye nem játszott fontos szerepet. Az azonban egyértelmű volt, hogy a jelölt és a társadalmi bizottság véleményét hivatalosan nem támogatják: az április 27-i gyűlésen

például magánakcióként tüntették fel a társadalmi bizottság megalakítását. A korábbi képviselőt végül is nem választották újra.

Történhetett a bizottsággal bármi — a lakosság hangulata nem változott. A fenti gyűlésen a lakosság a képviselőt inkább azért hibáztatta, mert nem volt elég harcós. Tanácstagi szinten az ellenzés spontán jelöltet állított — az ügy szerencsétlenségére éppen a hivatalában megtartani kívánt tanácselnök körzetében. A jelölt csak kevés szavazattal veszített. A lakossági ellenzés késő ősze sem csökkent, sőt a szomszédos Esztergomra is kiterjedt — „mozgalom” nem lett belőle.

III. Közös kérdések

1. A környezetvédelmi mozgalmakkal kapcsolatban kezdettől fogva főkérdés volt, hogy *mi a viszonyuk a politikához*. Vezető politikusokkal való találkozáson rendre visszatért az az aggály, hogy a megalakítandó egyesület vagy a nyilvánosság elé lépett mozgalom „politizálni” kívánna, hogy az ügynek politikai oldala van stb. A környezetvédők pedig buzgón és őszintén bizonygatták, hogy semmi közük a politikához, és távol akarják tartani magukat tőle.²⁰ A „politika” jelentését viszont sosem tisztázták. Voltak szituációk, amelyekben hivatalos oldalról némileg határozottabban nyilatkoztak: „Nem akarunk magyarországi zöldeket.” S van egy olyan értelmezés is, amely majdnem nyíltan kimondja, hogy a környezetvédelmi mozgalmak politizálása nem egyszerűen illetéktelen, hanem ellenséges tevékenység. Ezért hangzik fenyegetően az, hogy „az aggályok hangoztatásának politikai töltése van”; vagy a „hangulat-keltés” már-már sztereotip vádja.²¹

Nyilvánvaló, hogy mind a vádaskodás, mind a tagadás szóhasználatra torzít. Nem a „politizálásról” van szó — hiszen a mozgalmaknak politikai eszközökkel *kell* élniük —, hanem a politizálás mikéntjéről. A mozgalmak fellépésével nagyon is a bűnnek, illetve erénynek minősülő politizálás gyakorlati határainak újrendezéséért (is) folyik küzdelem.

A környezetvédelmi társadalmi részvétellel együtt járó politizálást nincs miért tagadni. Ezek a mozgalmak a demokrácia kiszélesítésének részesei. *Ezért a mozgalmak a demokratizálás összes problémáját élesen felvetik* (ti. a gyakorlatban — így különösen a nyilvánosságot, az egyesülési jog gyakorlását, a részvétel jogi eszközeit). Ezt az objektív helyzetet a mozgalmak úgy élik át,

hogyan tudják és tapasztalják: nagyobb demokráciában könnyebben dolgozhatnak. De a sorrendet nem fordítják meg: nem lépnek fel *általában* a demokráciáért, hogy a környezetet könnyebben védhessék. A résztvevők politikai nézeteinek egyébként is háttérben kell maradniuk. Egyrészt a mozgalom konkrét környezetvédelmi célhoz keres elkötelezett támogatókat, másrészt a hálózat-felépítésből is ez következik. Természetesen a politikai szféra minden tényezője elvileg manipulálható. Az ismertetett mozgalmakat azonban konkrét veszélyhelyzetek hívták életre, szigorúan azok elhárítására irányulnak —, s csakis ezzel ellensúlyozhatják a „kihasználással” szemben nagyon is védtelen helyzetüket. Pillanatnyilag azonban az a vád is manipulatív, hogy a mozgalmak „egyéb politikai célok” eszközei lennének.

2. Egyrészt a magyar mozgalmak, másrészt a németországi zöldek ismeretében a „magyar zöldek” elnevezés ma nem több, mint a *környezetvédelmi mozgalom szinonímája*. A magyar törekvések (egyresztvevői) tisztában lehetnek saját jelentőségükkel a demokratikus gyakorlat kiépítésében, de ez *nem* a mozgalmak *önálló* politikai programja, még kevésbé saját ideológiájuk része. Ilyen egyszerűen nincs; s tapasztalatom szerint az elkötelezett környezetvédők az alternatív ideológiákat éppoly kevésbé ismerik, mint bárki más. A magyar mozgalmak kifejezetten és hangsúlyozottan a *tüneti kezelésre szorítkoznak*. Saját politikai jelentőségüket is inkább kisebbsítenék, mintsem ökológiai kritikájukat általános társadalomkritikává tágítanák. Tehát nem szabadna egy zsurnalisztikus kifejezésre politikai értékelést alapozni.

Lehetséges azonban, hogy az ökológiai mozgalmaknak vannak saját törvényszerűségei.²² Számos szervezeti megoldásban a magyar mozgalmak öntudatlanul reprodukálták a világszerte jellemző network-felépítést, a báziscsoportokból összeálló fej nélküli hálózatot — ugyanígy a környezetvédelmi mozgalmak örök dilemmáját is, a fundamentalizmus és az engedékeny realpolitika közötti állandó választási kényszert.

Az ökológiai kihívás sok esetben általános kapitalizmuskritikába, illetve technológiakritikába torkollott. Ez azonban nem ok arra, hogy a kihívás átfogó jellegéről ne vegyünk tudomást. Előbb-utóbb fel kell dolgozni azt a problémát, hogy a társadalmi tulajdonra épülő központi gazdaságirányítás — minden várakozás és elvi esély ellenére — nem tudott a környezeti érdekek és a környezetbarát technológiáknak több lehetőséget adni, mint a piaci módszerek. Hogyan lehet az ökológiai problémát marxista ideológiával megragadni? A

szórványos kísérletek azt mutatják, hogy az ökológiai kiút váltói nagyon mélyen vannak: egy magyar tanulmány a „köztulajdon más, fejlettebb formáját” és „a közvetlen munka társadalomszervezetéből” való kilépést állítja a mai zsákutcával szembe. Ugyanez az írás felveti a környezetvédelmi és békemozgalmak együttműködésének szükségességét is.²³

A meglévő mozgalmak és ideológiák rendkívüli változatosságából inkább a sajátos szocialista megoldás reménye kellene hogy következzen, mintsem az, hogy egyes kiragadott minták (nem is reális) átvétele ellen lépjenek föl.

3. A magyar mozgalmaknak vállalniuk kell *a kritikai jelleget* is. Ez a kérdés elválaszthatatlan a környezetvédelmi *nyilvánosság problémájától*. Amíg a környezet állapotára vonatkozó adatok hozzáférhetetlenek, és amíg a környezetvédelmi döntések mechanizmusa az állampolgári részvétellel nem számol, továbbá amíg a nyilvánosság szerepe a döntések utólagos magyarázata, addig az állampolgárok részvétele tipikusan csakis „külső”, kritikai lehet.

A környezetügy normalizálásának *alapfeltétele lenne egy korrekt adatbázis*; mondjuk egy környezetvédelmi évkönyv, amely a részletes és friss adatokat közölné.²⁴ Ma a tényanyag nemcsak szétszórtnak és esetlegesen lelhető csak fel, hanem alapvetően hiányos: a környezetvédelem ugyanis zömmel formálisan, jogilag is „belső”, hivatali ügy, a dokumentumok többsége szolgálati használatra szól. A dorogi társadalmi bizottság, illetve a gyermekorvosnők sem kapták meg a Kőjáltól a levegőtisztaság mérési adatait, ugyanígy járt az ELTE Klub Nagyarsányt illetően. Talán fölösleges említeni, hogy a GNV-bizottságok anyagai, amelyekben egyáltalán az adatok találhatóak, szolgálatiak; az Akadémia a maga bizottsági anyagait a vízlépcsők társadalmi problémáiról néhány hét múlva kivonta a nyilvánosság köréből. Az adatok visszatartásából folyik, hogy birtokosuk érdeke szerint szelektálhatja a kibocsátott információt, csak az álláspontját alátámasztó adatokat hozhatja nyilvánosságra, illetve a vitatott adat vitás voltát nem közli. Ezzel a közvéleményt félrevezetheti.

Érdemes például összevetni a *Dunántúli Napló*-ban megjelent Szársomlyó-cikkeket a (szolgálati használatra szóló) hatástanulmánnyal: kiderül, hogy egyetlenegy „megnyugtató” állítás sem helytálló. Ez nemcsak arra vonatkozik, hogy a kikerics miért „nincs veszélyben”. Azon még lehet nevetni, hogy 1976-ban a „*Szársomlyó szebb lesz, mint volt*” című cikk közli a természetvédelmi terület átadását a bányának — de hogy a bánya még a rekultivációs tervet sem készítette el 1985-ig, nem tudhatta meg Baranya népe. Vagy: arról gyak-

ran olvashattunk, hogy a bányá mindent megtesz a porterhelés csökkentésére, de arról nem, hogy a községben — mint a hatástanulmány bizonyítja — „állandósult a levegőtisztasági vészhelyzet”. A GNV melletti sajtókampány célja nyilván nem a tudományos vita recenzeálása — bár ez is nagyon fontos lenne. Az viszont viszonylag tisztán tájékoztatási kérdés, ha nem közlik, hogy a Magyarországnak jutó energiából mennyi megy el az osztrák és csehszlovák munkák ellenértékének törlesztésére. (Több mint a kétharmada.²⁵) Ez ugyanis megkérdőjelezné az önmagukban bevallottan gazdaságtalan erőművek ésszerűségét „az 1990-es évek elején áramszűkébe kerülő ország” számára. Ugyancsak nem szakkérdés, hanem nagyon is szakszerűtlen tájékoztatás a felsőszakasz jellegű osztrák erőművek párhuzamba állítása a teljesen más, alsószakasz jellegű Szigetközzel,²⁶ vagy a madártávlatból fényképezett makettek, amelyek a Dunakanyar tájképének rombolásáról úgy, hogy az ránk vár, nem adhatnak képet. Ha a hivatalos nyilvánosság az érem egyik oldalát mutatja be, vádolhatja-e a környezetvédelmi mozgalmakat, ha azok esetenként csakis a hiányzó másik oldalt igyekeznek felmutatni?

Vizsgált eseteinkben általános törekvés volt, hogy a környezeti konfliktusok ne mint ilyenek, tehát mint nyitott kérdések kerüljenek nyilvánosság elé. Ez a törekvés kizárná az állampolgári részvételt a környezeti döntésekből, mert a nyilvánosság gépezete így csak a hivatalos döntés *után* indulhat be, s feladata ekkor e döntés támogatása. Ismeretes a GNV-ügyben a magyar sajtó hallgatása 1984 áprilisától 1985 nyaráig (amelyet csak a *Budapest* egy cikke tört meg). A hatástanulmány és a megerősítő kormányhatározat óta népszerűsítő írások jelennek meg. Doroggal kapcsolatban is a helyi ellenállás okozta meglepetés elmúltával lépett csak be a „megnyugtató” nyilvánosság. Sajátos módon a problémák forrásaként a hibás tájékoztatás szerepelt, mert nem tudja *megelőzni* a konfliktust.²⁷

A tabumechanizmusnak, vagyis a konfliktusmentesség látszata fenntartásának másik oldala is van. A Szársomlyó-ügyben nemegyszer kérték a nyilvánosság mellőzését, úgy is, mint a Klubnak való segítség árát. Ez az egyezség viszont a már létező részvételi mozgalmat a *belső döntésmechanizmus részévé tenné*, mintegy félhivatalossá, de úgy, hogy külső táptalajától, társadalmi jellegtől elszigeteli. (A KISZ Klub erre alkalmasnak is látszott, főleg miután együtt kezelték a KISZ KB-val.²⁸)

A környezetvédelmi nyilvánosság korlátozása e mozgalmakat illetően *hatás-*

talán. Először is az elhallgatás és az egyoldalúság szinte küldi az embereket a mozgalmakhoz, amelyektől további információkat remélnék és kapnak is. Másodszor: a titkolózás hiábavaló. Mint az utolsó ítéletkor, itt is „bármí rejlik, mind kiderül”. A tényeket és adatokat előbb-utóbb a mozgalmak is megtudják — s közvetítik a társadalomnak, ugyanis létrehozzák saját nyilvánosságukat. Ismert, hogy az információknak a második nyilvánosságba szorítása mennyire kétélű fegyver. A tipikus azonban a „másfeledik nyilvánosság”. A magyar környezetvédelem állásáról viszonylag hű kép az egyetemi, kollégiumi újságokból, híradókból stb. szerezhető — s az információk eljutnak az érdeklődőkhöz.

A kritikai jelleg szükségzerű, de nem öncél. A Duna-mozgalom mindig is fölajánlotta szakmai közreműködését. Az MTA 1985 júniusában a hivatalos hatástanulmány véleményezése előtt vitára tűzte ki nyolc független szakember tanulmányát is. A mozgalom formalizálási kísérletei — az egyesületalapítás, illetve a kutatási alapítvány — egyben pozitív programot is előirányoztak. Az ELTE KISZ Klub tevékenysége pedig a gyakorlatban is megmutathatta, hogy *kritika és együttműködés milyen hasznosan összefér.*

4. A környezetvédelmi mozgalmak sem kerülhetik meg a demokrácia aktuális álproblémáját, amikor a döntésben való *társadalmi részvétellel a hozzáértés hiányát szegeznek szembe.* A szakértelem természetesen a mindenkori szakapparátusnál van. Csakhogy az alternatíva hamis: sem a „környezetben” élő laikus tömeg, sem szószólója, a mozgalom, nem pályázik a szakember szerepkörére. A beleszólást követelő polgár ugyanabból a *hozott anyagból* dolgozik, mint a döntéshozó politikus. Ő tehát — és nem a szakember — a mozgalom igazi partnere. Mindenki tudja, aki ilyen munkákban részt vett, hogyan lesz a szekrényeket megtöltött anyagból az az öt oldal emlékeztető, amit az illetékes vezető elé terjesztenek. Ebből az következne, hogy ha a mozgalom a polgárok részvételi igényének akar érvényt szerezni, akkor nincs szüksége szakértelemre — hanem azt kellene elérnie, hogy az a redukált anyag, amelyet a döntéshozó ismer, az érintettek számára is hozzáférhető legyen. (Ez sem lenne csekélység, főleg, ha időben történne, hiszen a gyakorlat a döntés utáni „tájékoztatás”.)

Ez a gondolatmenet azonban azért nem kielégítő, mert a *szakértői előkészítés nem mindig pártatlan.* Ha pedig nem az, a vitát a mozgalomnak mégiscsak a szakapparátussal kell megvívnia. Azt kell elérnie, hogy a *teljes anyag*, az

összes lehetséges változat bekerüljön a politikai mérlegelésbe; hogy egyáltalán *legyen alternatíva*. Gyakori ugyanis, hogy az érdekelt szakma csakis a neki kedvező megoldást készíti elő. Az erőművek nélküli folyamatszabályozást, az oldalsatorna nélküli energiatermelést vagy a Nagymaros nélküli változatot sosem vizsgálták érdemben; az utólagos dorogi telephelyváltozatok komolytalanságát pedig láthattuk. A Szársomlyó esetében még a szeptemberi helyszíni tárgyaláson is — az ELTE Klubbal szemben — az itteni kő pótolhatatlanságát állította az összes szakértő. A hatástanulmány azonban hat azonos minőségű lelőhelyet elemez, közülük több bánya is alkalmas a kiváltásra.

Másrészt a mozgalomnak képesnek kell lennie arra is, hogy feltárja a szakmai anyagoknak a döntést manipuláló egyoldalúságait. Vagyis a mozgalomnak nemcsak *azért van szüksége saját szakértőkre*, hogy hitele legyen, hanem hogy egyáltalán működni tudjon.

Mindemellett a mozgalom nem helyettesítheti a szakmai apparátust, és nem is konkurál vele — hanem a szakmai előkészítés objektivitása érdekében lép föl, annak társadalmi ellenőrzése. Tevékenysége itt is elsősorban kritikai. (Az ebből folyó kényszerű egyoldalúság — mint a nyilvánosság esetében is — keltheti azt a látszatot, mintha a mozgalom az érdemi döntést igényelné.)

Példáink alátámasztják a mondottakat. A Dunatáj Tájvédelmi Egyesület, vagy a Duna Kör sosem akart eredeti megoldásokat kidolgozni, hanem csupa olyan javaslatot tart felszínen, amelyeket a különböző tudományos bizottságokban képviseltek (és egyes tekintélyes és az ügyben érdek nélküli testületek ma is fenntartanak); másrészt — ugyanebből a forrásból — rámutat azoknak az érveknek a hibáira, amelyeket a favorizált változat mellett hoznak föl. Szinte azt mondhatnám, hogy a Duna-ügy szakmán belül maradt, csupán a frontok váltak szét; mindkét oldalon sokan elejétől fogva dolgoztak ebben a témában. A Dunatáj Tájvédelmi Egyesületnek egyik alapszabályszerű célja az volt, hogy az érdekelt szakembereknek vitafórumot biztosítson. A Duna Kör Alapítvány is a teljes helyzet feltárásához adna pénzt és nyilvánosságot. Szakértő kellett a probléma felismeréséhez a Szársomlyón is. Láthattuk, hogy az ELTE KISZ Klub teljes botanikai kompetenciával utasíthatta el a veszélyhelyzet tagadására tett kísérleteket. A dorogi szakembereknek sem az volt a szerepe, hogy más telephelyet keressenek (bár külön kérésre ezt is megtették, és a főgeológusnak hála, nem rosszabbul, mint a hivatásos apparátus), hanem hogy a meg-

nyugtató érveket komolyan megvizsgálják, és ne nyugodjanak bele a látszat-megoldásokba.²⁹

5. S ha befejezésül foglalkozni akarunk a mozgalmak *szervezeti kérdéseivel* is, ez megint csak összefolyik a mozgalmak *hivatalos „elismerésével”*, fogadtatásával, a legális vagy illegális voltuk körüli homállyal, s mindezekon keresztül végső soron az autonóm cselekvés lehetőségeivel.

a) *A környezetvédelmi mozgalmak legálisak*, azaz nem jogellenesek, s a mi-nőségükhöz *nincs szükségük semmiféle formális „elismerésre”*. Erre a katego-rikus megállapításra a jelen helyzetben félreértések tisztázása végett szükség van. A szabadság a főszabály, és korlátozása az indokolást követelő kivétel, elvileg mindent meg szabad tenni, ami nem tilos. Tudjuk azonban, hogy ezek az általános tételek a konkretizálás során bizonytalanná válhatnak, s hogy a bürokrácia ellenkező hozzáállásával szemben, az akár ellentmondó tilalmak és engedélyek szövevényében, a szabad cselekvésért újra és újra meg kell küz-denii. De az nem igaz, hogy létezne egy „féllegális” szféra, amelyben a fel-sőbbség személyre szóló túrése tenne lehetővé bizonyos cselekvéseket.³⁰

Márpedig a spontán környezetvédelmi mozgalmakat — mint annyi más de-mokratikus kezdeményezést — sokan egy ilyen féllegális kategóriába sorolják (amely azonban csak azok számára és addig létezik, akik és amíg hajlandók elfogadni). Hivatalos részről nemegyszer még a féllegalitást is megkérdőjele-zik. Eszerint a pusztá (s így teljesen önkényes) eltérés a mozgalmak státusa. Erre azért kell kitérnünk, mert egy elterjedt indokolás az illegalitás vádját ele-mi jogi tévedésre alapozza. Eszerint jogszabállyal eldöntött dolog bírálata a jogszabály bírálata, vagyis annak ellentmondó, azaz illegális. Jogszabályt bírálni azonban bárkinek szabad, akkor is, ha amíg hatályban van, az adott szabálynak mindenkinek engedelmeskednie kell. A környezetvédelmi moz-galmak ügyeiben egyébként is az a tipikus, hogy a beruházásokat stb. elrende-lő alacsony szintű jogszabályok az *állampolgárt* az alkotmányos jogforrási rend szerint nem kötelezhetik semmire.

Az elvi és jogi kiindulás tehát az, hogy a környezetvédő mozgalom — kriti-kai célkitűzésével együtt — törvényes. Máshol vannak a jogi korlátok, vala-mint az ellenerők manipulálási lehetőségei: megint csak „a kivétel módja” az, ahol a mozgalom a mindenki számára érvényes korlátokba ütközhet — vagy ütköztethető. De úgy tűnik, mégsem az olyan feltevések igazolódnak, melyek szerint az egyéb megnyilvánulási lehetőségektől elzárt környezetvédő mozga-

lom esetleg olyan eszközökhöz nyúl, amelyeket jogszabály tilt. (Ami jogi *lehetőséget* nyitna a mozgalom elleni fellépésre.) A politikai megítélés befolyásolhatja a joggyakorlatot — ennyiben tehát a politikai „tűrésnek” tényleg van szerepe. Az összefüggés azonban kölcsönös: a jognak *van* garanciális funkciója, amely a politikának szab kereteket. Éppen ezért alapvető a jogi alaphelyzet: a mozgalmak legalitása.

A jog és politika természetes és finom egymásra hatása nem vezethet összekeverésükig. Nem lehet például általában kimondani (noha előfordult), hogy a nyilvánosság elé vitt vita *jogilag* tilos, a zárt tudományos vita viszont megengedett. Ez legfeljebb politikai kívánság lehet.

A környezetvédő mozgalmak legalitását gyakran úgy vetik fel, mint a mozgalom *elismerését*. Ám hiába cseng úgy — ez nem jogi fogalom, hanem szintén politikai kategória, s annak is megfoghatatlan. A legalitás szempontjából teljesen irreleváns: egy mozgalom léte tény, s minden formális elismerés nélkül törvényes. Mit jelenthet tehát az „elismerés”? Csakis a mozgalom gyakorlati és pillanatnyi politikai pozíciójának nagyon pontatlan kifejezését. Ugyanis hivatalos szerv nemcsak az „el nem ismert” mozgalmat tekintheti nemlétezőnek, hanem ezt akkor is nyugodtan megteheti, ha a mozgalom akár bejegyzett egyesületként működik is. Másrészt: ha az Akadémia, az OKTH, a Népfront, tanács, pártbizottság tárgyal egy mozgalommal, mit jelent ez a de facto elismerés? Vállalják-e, meddig, kik előtt?

b) A tárgyalt nehézségeket — amelyek végül is abból fakadnak, hogy ma még szokatlan a közvetlenül az állampolgári szabadságokra alapozott, és a kész szervezeti kereteken kívüli fellépés — sokak szemében megoldja az *egyesületi forma*. Ez illik abba a képbe, hogy közéletünkben szervek és szervezetek szerepelnek; továbbá az egyesületi jog bőségesen biztosítja az integrációt — ha úgy tetszik, hatóságilag szavatolja a „legalitást” és az (ezúttal jogi) „elismerést”.

Ennek ellenére az a kézenfekvő feltételezés, hogy az egyesület — főleg a hatóságokkal szemben, de a bátortalanabb támogatók megnyerése tekintetében is — kedvezőbb helyzetben volna, mint a „formátlan” mozgalom, csak a körülményektől függően igaz. Példáink közül az ELTE KISZ Klubnak szilárd, az egyesületekével összehasonlítható, sőt, politikailag kedvezőbb státusa van. Elgondolkodtató ezért, hogy ez a jogilag rendezett helyzet mennyire nem nyújtott védelmet egyes zaklatások ellen. Másrészt az OKTH az 1985. szept-

temberi kibontakozás idején sem a Klubot tekintette politikai partnerének, hanem a KISZ KB-t. (A Klub képviselőjét a KISZ KB „vihette magával” Nagyharsányba.) Dorog is azt mutatja, hogy a szervezeti forma másodlagos kérdés. Itt a fő probléma ugyanis nem a helyi vezetés által elismert bizottság későbbi felállítása, hanem az aláírásgyűjtő polgári kezdeményezés és a bizottság közötti kapcsolat megszakadása volt. A bizottság bizottságként tevékenykedhetne ma is, ha akarna — másrészt egy nyolctagú egyesület, amely csakis meghívásra, a tanácsulésen nyilatkozik, csöppet sem lenne kényelmetlenebb a szemétegetőknek. A Duna-mozgalom 1984 elején saját belső problémái miatt és az „elismerés” miatt is kereste az egyesületi státust. Nem rajta múlt, hogy ez nem sikerült. A mozgalom különféle átalakulásai során azonban a résztvevők megtanultak élni a laza együttműködési formával.³¹

Az egyesületi forma a környezetvédelmi mozgalmak számára (is) általában csak célszerűségi, nem pedig létkérdés. (Ha egy mozgalom szervezeti struktúrája és pénzügyei bizonyos szervezettséget érnek, az egyesületi jogszabályok alkalmazása kötelező — de hogy hol van ez a szint, megint csak mérlegelés kérdése.) Ha a mozgalmak mérlegelik az egyesület nyújtotta előnyöket és hátrányokat, ez ma valószínűleg az egyesület javára dől el.³² Félő, hogy inkább a potenciális felügyeleti szervek azok, amelyek nem értékelik a környezetvédelmi mozgalmakhoz való viszony rendezettségét. Szokatlan lehet persze egy helyi tanácsnak vagy akár főhatóságnak is, hogy saját kritikusat teremtsen meg. Csakhogy tévedés azt hinni, hogy az egyesületalapítás meghiúsításával a mozgalmat nemlétezővé vagy akár „illegálissá” lehet tenni; s nem látom, hogy az informális beavatkozások korlátlanlansága miért használna többet akár a környezetnek, akár a politikai életnek, mint egy civilizált, kölcsönösen szabályozott együttműködési elemeket is tartalmazó kapcsolat.

c) Az egyesületalapítás megakadályozása a Dunatáj Tájvédelmi Egyesület esetében egyik — a maga idején fontos és jellemző — példája volt a *mozgalmak hivatalos fogadtatásának*. A fentiekben erre több adat található, ám az ezekből nyert kép egyoldalú. Ugyanis a mozgalmak megítélése *nem egységes*.

Eddig, a *konkrét ügyek kapcsán*, többnyire az *érintett szervek reakcióiról* volt szó, a saját döntés és a mundér becsületének merev védelméről. Természetesen az „érintett” szervek érintettsége és reagálása is bonyolultan tagozódik. Láthattuk például, hogy nem a „természetvédelmi szervek” állnak szemben „az iparral”. A Szársomlyó-ügyben a *helyi természetvédelmi hatóság* úgy

viselkedett, mintha a bányá ügyvédje volna: olyan egyoldalúan igyekezett hibát találni azok érvelésében, akik a hegy védelmében léptek fel.

Ha azonban általában és *elvi kérdésként* tárgyalják a mozgalmakat, nem lehet *általában* okot találni arra, hogy éppen a környezetvédelmi kezdeményezéseket zárják ki a pártprogram szerint is támogatandó „közhasznu egyesületek, mozgalmak” közül. Ezért fontos, hogy a környezetvédő mozgalom fogadtatásához tartoznak az olyan politikusi állásfoglalások is, melyek rámutatnak, hogy a környezetvédelem s a természetvédelem elsődrendű politikai ügygé vált, s csak akkor van remény arra, hogy súlyos társadalmi konfliktusok nélkül megoldható legyen, ha nem kényszerítik a spontaneitás és elfojtás szférájába, hanem — többek között — a politikai rendszer biztosítja a nyilvánosságot és a szerződés lehetőségét.³³

A hivatalos fogadtatás fontos eleme, hogy milyen képet ad a mozgalmakról a tömegkommunikáció. A sajtó a környezetvédő mozgalmakról — ha egyáltalán — a hivatalos döntések után tudósít. Dorogról így az a benyomás keletkezik, hogy a tiltakozás *jogos, ámde alaptalan* volt, s megfelelő tájékoztatás esetén elkerülhető lett volna. Ezzel ellentétben áll, hogy sejteni lehet: a „plusz” garanciák, a „finn mintára” beígért társadalmi bizottság a szemétegető üzemelésének ellenőrzésére (ez más, mint a régi bizottság?), a szemétegető elfogadása fejében juttatott egyéb környezetvédelmi pénzek mégiscsak a mozgalomnak köszönhetők. Ám csak a társadalmi felbolydulásnak? (Ez is, önmagában ennyit segíthet a város környezeti helyzetén?) Vagy mégis volt valami objektív alapja a tiltakozásnak?

A Szársomlyó-ügy első szakaszában, amíg a „bánya-lobby” hangja szól, szintén minden rendben van a környezettel — de itt az aggódók *jóhiszeműségét megkérdőjelezik* („egyeseeknek érdekében áll a hangulatkeltés”). Ebben az ügyben azonban a viszontválaszok mind a „másfeledik”, mind — idővel — az első nyilvánosságban megjelenhettek! A szeptembertől meginduló kompromisszumcikk pedig elismerik a KISZ Klub munkáját, s így nyilván azt is, hogy nem ok nélkül lépett fel.

A Dunával kapcsolatban a sajtóban általában csak *személytelen aggályokról*, aggódókról olvashatunk — de ezt is csak azért, hogy az ellenkező álláspont igaza kiderüljön. A túlnyomó megoldás-optimizmussal szemben csak néhány figyelmeztetnek arra, hogy egyáltalán maradtak problémák és bizonytalanságok — de ők a GNV helyességét emellett elismerik. Ha pedig nincs ok

aggodalomra, az aggódásnak mintha politikai szándéka („hangulatkeltés”) lenne. A Duna Köréről, a mozgalmakról, az OKTH-val való kíváncsú együttműködésről — az egyetemi lapokat most nem számítva — csakis a *Heti Világgazdaság* írt, egyébként a Duna-mozgalmak léte és neve a sajtóban nem jelent meg. A Duna Kör alternatív Nobel-díjáról a magyar tömegkommunikáció nem adott hírt.

Mindezek alapján az újságolvasó azt a képet kaphatja, hogy a mozgalmaknak — amennyiben ilyenek egyáltalán vannak — azért *nincs létjogosultságuk*, mert nincsenek környezeti problémák; illetve ha vannak, azokat az arra rendelt szakapparátus megoldja. A mozgalmak alapja eszerint vagy jóhiszemű tévedés, vagy rosszhiszemű félrevezetés. 20–30 évvel ezelőtt talán még lehetett volna a környezetvédelem és társadalom viszonyáról így gondolkozni. Ma már — és éppen a jövőre nézve — a szocialista társadalmunk belpolitikai pillérét képező közmegegyezés ellen hat ez a magatartás.

A mozgalmak megítélése a látszattal szemben voltaképpen nem az általuk képviselt nézet objektív szakmai helyességétől vagy helytelenségétől függ, hanem e szakmai vélemény politikai megítélésétől. A Szársomlyó-ügy példázza, hogy ha az erőviszonyok úgy hozzák, hogy a jóvátehetetlen környezetpusztítást „hivatalosan” is feltárják, a mozgalom „ellenzékbeli” közreműködővé léphet elő. Hogy ítéljük meg most a Klub tavalyi „hangulatkeltését” — amely nélkül viszont nem jutottak volna el a kompromisszumokig sem?³⁴

Számos olyan intézményünket, amelyek ma a stabilitás fontos elemei, felvetésükkor szintén „ellenzékinek” bélyegezték. Ahogy a reformközgazdászok ügyét tisztázta az idő és a szükség, úgy remélhetjük, hogy a környezetvédőkkel szembeni vádaskodás is abbamarad majd. A hetvenes évek elején még azok minősültek pesszimista, szélsőséges hangulatkeltőknek, akik egyáltalán a környezetszennyezés problémáját felvetették, annak globális voltát és súlyosságát hangsúlyozták. Az állami környezetvédelmi szervrendszer kiépítése a hetvenes évek második felében a problémák kisebbitésével, illetve — az apparátus beindulásával — a máris megoldottság érzetével járt együtt.³⁵ Mára azonban a helyzet gyökeresen megváltozott. Valószínű, hogy a politikának azon tényezői, amelyek helyesen mérték föl az ökológia jelentőségét és a mozgalmak között létrejöhet a hasznos együttműködés. De az idő nemcsak gyógyít: egy újabb történelmi kérés súlyos társadalmi hátrányokkal járhat.

A környezetvédelmi mozgalmak olyan eszközöket is használnak, amelyek

politikai kultúránkban korábban nem voltak szokásosak. Bár a mozgalmak maguk ezt biztos nem tekintik sikernek, mégis ki kell emelnünk annak jelentőségét, hogy például az aláírásgyűjtést éppen az állampolgári környezetvédelmi mozgalmak gyakorlata tette elfogadott politikai eszközzé.

IV. Jogi eszközök

A kibontakozást a politika terén a bizalom, a pozíciók tisztázása és elismerése segítené. Néhány, egyébként is kívánatos jogi változás, illetve új jogintézmény ennek az ügynek is hasznára lenne.

a) *Az egyesületalapítás megkönnyítése.* A környezetvédelemben gyakran előfordulhat, hogy a majdani szakmai felügyeleti szerv és az egyesületi formát választani akaró környezetvédelmi mozgalom véleménye ellenkező. Az egyesületalapítók azonban éppen ennek a felügyeleti szervnek vannak eleve kiszolgáltatva, amikor ez megtilthatja az egyesület szervezését. E rendelkezés hibája, hogy az adott igazgatási szerv akár napi politikai érdekek szerinti mérlegelése korlát és kontroll nélkül érvényesülhet egy állampolgári alapjoggal szemben. Éppen ezért ezt az igazgatásnak hagyott lehetőséget bírói felügyelet alá kellene helyezni. Azaz biztosítani kellene a szervezést betiltó határozat megtámadását polgári bíróság előtt³⁶ — éppen úgy, ahogy erre az egyesület bejegyzésének megtagadása vagy az egyesület feloszlata esetén most is lehetőség van. A hatályos jog általi túlbiztosítás voltaképpen azt a politikai tartalmat fedi, hogy a felügyeleti szerv igazi feladata nem a formális törvényességi felügyelet, hanem az egyesületért való politikai felelősségvállalás. (Ahelyett, hogy az egyesület maga felelne magáért). Véleményem szerint ma már elég lenne az utólagos hatósági kontroll, az egyesület bejegyzésekor.

A környezetvédelem mindenesetre aligha nevezhető államellenes célnak. A Duna-mozgalom esetében az OKTH másik elhárító módszert alkalmazott: illetéktelenségére hivatkozott. Ezt és a hasonló eseteket mégsem lenne jó kényszerházassággal orvosolni. Célszerűbb lenne valamely szervet általános (nem szakmai) illetékességgel felruházni bármely hozzáfutó egyesület felügyeletére.

b) *A népszavazás* politikai életünk aktuális témája. Így csak utalnék arra, hogy a környezetbe való jelentős beavatkozások, főleg ha komoly ellenérvek

merülnek föl, vagy bizonytalanság is van, nem véletlenül a népszavazás klasszikus témái. Ez valóban mindenkit érintő tárgy, amelyben ki-ki felelősséget visel nemcsak magáért, hanem a jövőendő generációkért is.

Természetesen a népszavazásnak *csak akkor van értelme*, ha a szavazó az *igen* és a *nem* mellett szóló érveket egyenlő eséllyel és egyenlő mélységben megismerheti. Kíváncsú továbbá, hogy a népszavazást állampolgárok is kezdeményezhessék.

c) *A populáris akció*: mindenkit megillető perlési jog a környezet védelme érdekében. Az eddigieken végigvonult, hogy a környezetvédelem az igazgatás, a hivatal belső ügye; a környezetvédelem egyeztetése az egyéb érdekekkel az apparátuson belül zajlik. E zárt rendszer felnyitását azonban elsősorban nem is a demokratikus elvek, hanem egyszerűen a környezetvédelmi igazgatás elégtelen eredményei (az ún. implementációs deficit) világszerte kikényszerítették. A különböző jogrendszerek a külső ellenőrzés, illetve a beavatkozás számos megoldását dolgozták ki.³⁷ Ezek közül az állampolgárok aktív környezetvédelmi fellépésével az ún. környezetvédelmi populáris akciók vannak összhangban.

Ennek a jogintézménynek az a lényege, hogy a bíróság gépezetét környezetvédelmi ügyben *bárki* megindíthatja, tekintet nélkül arra, hogy őt magát, azaz valamely jogát érte-e sérelem; vagyis a per nem az egyéni alanyi jog, hanem a *közérdek védelmében* folyik. *Mindenkinek* kereseti (perindítási) joga van tehát a környezetvédelmet érintő igazgatási aktusoknak abból a szempontból való bírói felülvizsgálatára, hogy azok *tartalmilag* megfelelnek-e a törvényekben lefektetett általános környezetvédelmi célkitűzéseknek; illetve az igazgatás „hallgatása” (az intézkedések elmulasztása) esetén az aktus bírósági kikényszerítésére vagy pótlására. Ugyancsak mindenki pert indíthat *bármely* környezetszennyező vagy környezetkárosító ellen, a környezetvédelmi előírások betartásának kikényszerítésére.

Ez a jogintézmény újdonságot hoz nemcsak az állampolgárok és az igazgatás viszonyában, hanem a bíróságok szerepkörét illetően is, sőt a polgári jog hagyományos feladatkörét is túllépi. De 1970 óta, amikor Michigan államban (USA) bevezették, az igen jó gyakorlati tapasztalatok, a jogintézmény rohamos elterjedése, másrészt a polgári jog egyéb területeinek hasonló irányú változása is a populáris akciókat igazolta.

1978-ban javasoltam a környezetvédelmi populáris akció bevezetését Ma-

gyarországon.³⁸ A jogirodalom a javaslatot azóta is napirenden tartja — de egyelőre eredménytelenül. A legutóbbi remény néhány hónapja foszlott szerte, amikor a polgári eljárási törvény reformján dolgozó bizottság a populáris akció tervét formális indokok alapján elejtette. Nálunk azt a megoldást akarták bevezetni, amely nem adja meg a perlési jogot minden polgárnak, hanem — a hozzáértésre hivatkozva — magasabb szintű állami és társadalmi szervezetekre korlátozná azt.

1978 óta azonban a környezetvédelem társadalmi és politikai jelentősége nálunk is sokszorosára nőtt — s a tapasztalatok igazolták azt az akkori tételt, hogy „a populáris akciót csak olyan társadalomban szabad [ti. előre meghatározott] szervezetekre korlátozni, amelyben az érdekcsoportok megszervezése, a spontán tömörülés mindennapos gyakorlat. A mi viszonyaink között egy ilyen intézkedés nem technikai javítás, hanem az intézmény popularitásának visszavétele lenne. Nálunk nem az egyéni vagy szervezeti fellépés között húzódik technikai határ, hanem a perlésre jogosult szervezetek jellege szerint van „minőségi határvonal”.³⁹ Ez még legszerencsésebb kimenetelű példánkra, a Szársomlyóra is áll. A Népfront, a KISZ KB, az OKTH fellépése itt összehasonlítható azzal, mintha a perlési jogot az országos társadalmi szervezetekre és az igazgatásra korlátozták volna. Az érdekkonfliktus belsővé vált, s nyilvánossága a bírósági eljárás nyilvánosságához nem is mérhető. Igaz, hogy ugyanakkor a felső szinten képviselt környezeti érdek nagy nyomatókat kapott. Ám *ennek* a mechanizmusnak a megindítására az állampolgárnak, illetve a Természetvédelmi Klubnak *nem volt jogilag garantált* lehetősége. Ma már nemcsak az elfogadhatatlan, hogy a populáris akcióval meghatározott szervezetek élhessenek csak, hanem az is, hogy ezt a jogot az egyesületi formához kössék (még az egyesületi jog javasolt megváltoztatása esetén sem). A perlési jogot mindenkinek meg kell kapnia. Ha felidézzük a spontán mozgalmak szervezetéről és a szakértelem szerepéről mondottakat, úgyszintén valószínű, hogy ilyen pereket környezetvédelmi állampolgári mozgalmak — azaz megfelelő szakértelemmel bíró és nem ok nélkül fellépő „szervezetek” — indítanának. A populáris akció lehetősége hatalmas bátorítást jelentene az állampolgári részvétel számára; ugyanakkor határozott célt és egyben eszközt is adna a környezetvédő mozgalmak kezébe.

(A kézirat lezárva 1986. január elején.)

¹ Az ELTE Természetvédelmi Klubja vonatkozásában 1. a Straub F. Brunóval készített interjút a *Természetvédelem* 4. számában. — Az OKTH tervkoncepciójáról a *Heti Világgazdaság* is tájékoztatót (Mit véd a hivatal? 1985. április 13.). Ez a szerkesztőségi cikk sajnálatosnak tartja, hogy az OKTH nem támaszkodik a spontán természetvédelmi mozgalmakra is, s egy Ábrahám Kálmánnal folytatott rádióbeszélgetés alapján (1985. március 23., 168 óra) ebben az ügyben fordulatot remél. Az OKTH főosztályvezetője azonban hamarosan olvasói levélben közli, hogy az államtitkár az állatvédő egyesületeknek az OKTH felügyelete alá helyezése alkalmából nyilatkozott, „nem az önkéntes természetvédekkel való együttműködésről volt tehát szó”. (*Heti Világgazdaság*, 1985. június 22.)

² Az előzmények ismertek. 1977-ben aláírták a magyar—csehszlovák kormányközi egyezményt a GNV-ről. A magyar fél a munkákkal 1981-ben pénzügyi okokból gyakorlatilag leállt, s az építkezés visszafogását, illetve 1990-ig tartó megszakítását javasolta. Végül is 1983 októberében az egyezményt módosító jegyzőkönyvet írtak alá, ami az elkészülés határidejét négy évvel kitolja. Az ekkor még főleg szakmai közvélemény valamilyen lebegő állapotot érzékelt, amelyben nem látszott lehetetlennek a tervkoncepció megváltoztatása sem. Az egyezményes terv hivatalos szerveken belüli kritikáját 1978-ban egy Győr-Sopron megyei KNEB vizsgálat indította el a tervek hiányosságairól. 1979-ben a HNF természetvédelmi bizottsága előtt, 1980-ban a HNF, a Magyar Hidrológiai Társaság, illetve a MTESZ rendezvényein folytatódik a vita. 1981-ben kezdődik a tudósbizottságok jelentéseinek sora. Nevezetesen az 1982. évi OMFB-tanulmány a Duna távlati komplex hasznosításáról; majd az MTA Elnökségi Interdiszciplináris Problémabizottságának ezt opponáló jelentése (1983. február), rögtön ezután az MTA főtitkára által felkért operatív csoport jelentése (1983. április). 1983. július 21-én határozatban mondja ki az OKTH, hogy a terv az ökológiai hatásokkal nem foglalkozott átfogóan, és előírja az 1985-re elvégzendő hatásvizsgálatot. 1979-től jelennek meg közlemények a vízügyi, biológiai és földrajzi szaklapokban és a népszerű természettudományos folyóiratokban.

³ A gyűjtőív szép nyomdai kiállítású négy lapos füzet, amely két oldalon tárgyilagosan tájékoztat a GNV hátrányairól és várható káros következményeiről; térképet és 20 tételes bibliográfiát közöl (köztük a vízlépcső melletti cikkeket is). Az első oldalon a levél alatt 49 reprezentáns aláíró neve — tudósok, írók, művészek; hozzáértők csak heten, igaz, kettejük akadémikus. Korrekten, csak ezután következik a megjegyzés: „Sok aláíró kérte annak felvételét a levélbe, hogy hozzák nyilvánosságra és bocsássák vitára a Dunával kapcsolatos fejlesztési elképzeléseket.” 1984 őszéig több mint tízezer aláírás gyűlt össze, ebből 6068-at küldtek el. Ezer fölötti a megkésve, 1985-ben visszaérkezett aláírások száma. Figyelemreméltó, hogy a budapesti agglomerációból csak 3880 aláírás származik, a többi vidéki. Jelentős a 800 műszaki foglalkozású, a 280 jogász, közgazdász, illetve vezető beosztású, a 430 (többségében vidéki) pedagógus, a 900 fizikai dolgozó (felül vidékről) és a 360 tudományos kutató támogatása.

⁴ A kutatási program ismertetését 1. a *Természetvédelem* 8. számában.

⁵ A síkságból magányosan kiemelkedő hegy természetvédelmi területe 1944 óta országosan védett, az OKTH törzskönyve 80 növénytani, 20 állattani, 25 tájképi értéket sorol fel. Az itt élő 754 növényfajból 40 védett, négy pedig fokozottan védett (köztük a jelképpé vált magyar kikerics). Nemcsak a fajgazdaság, a ritka fajok, hanem a társulások is egyedülálló értéket képviselnek. A hegyen 3 fokozottan védett állatfaj él. Az itt található őslénytani leletegyüttes európai je-

lentőségű. Földtani felépítése, sajátos alakja és karsztformái önmagukban is indokolnák védettségét.

⁶ A település jelentős része az 500 méteres védőtávolságon belül van (elvileg tehát ki kellene telepíteni az embereket — robbantáskor így is a pincébe kell menni!); a levegő pedig „tartós emberi jelenlétre alkalmatlan”, állapítja meg a hatástanulmány.

⁷ Németh Rozália: Hátráló természetvédelem. *Élet és Tudomány*, 1984. XI. 23. 1497. o.

⁸ A lemondás körülményeire 1. *Természetvédelem*, 4. sz. (Reakció c. rovat), ill. 6. szám, 9—11. o.

⁹ L. pl. Szabó Lajosnak, az OKTH Dél-Dunántúli Felügyelősege igazgatójának levelét (közli a *Természetvédelem* 6. száma); ill. Polgár Antal baranyai környezetvédelmi titkár nyilatkozatát Császár Nagy László: Seb a hegyoldalban c. cikkében, *Magyar Nemzet*, 1985. július 13. — Az ELTE KISZ Klub „képtelen rágalmaokról” beszél az üggyel kapcsolatban (1. 20. jegyzet), Persányi Miklós pedig „műhibát” említ (*A környezetvédő állampolgári és mozgalmi aktivitás fejlődése külföldön és hazánkban*. Kandidátusi értekezés. Bp. 1986. 275. o.)

¹⁰ Mészáros Attila: Veszélyben van-e a magyar kikerics? A legfontosabb: a tudatformálás. *Dunántúli Napló*, 1984. XII. 24.

A történethez tartozik, hogy 1984 decemberében betörték az OKTH pécsi főfelügyelőségére, ahonnan aktákat is elloptak. A főfelügyelőség szerint a Szársomlyó-anyag a páncélszekrényben sértetlenül megmaradt. Az 1985-ös hatástanulmány azonban 1977. január 18-ával kénytelen befjezni a bányatelekkel kapcsolatos kronológiát, mert a vaskos iratcsomó e nappal folytatás nélkül megszakad.

¹¹ *Seb a hegyoldalban*. 1985. július 13.; Szollát György: *Mondvacsinált aggodalom?* 1985. július 31. Ősztől nyárig viszont csak a *Kertbarát Magazin* közölt cikket (Tamás Enikő: Veszélyben egy génbank. 1985. 3. o.) — a *Búvár*, az *Élet és Tudomány*, valamint a rádió *Zöld telefonja* elutasítja a Klub írásait.

¹² Két hónap alatt öt hosszú cikk jelenik meg a Szársomlyóról: Mészáros A.: Szársomlyó jelen, jövője. Tompuló érdekellentétek. *Dunántúli Napló*, 1985. szeptember 4.; Sáfrán István: Mi lesz a Szársomlyó sorsa? Érdekegyeztetések Nagyharsányban. *Népszabadság*, 1985. szeptember 7.; Hegymentés. *Heti Világgazdaság*, 1985. szeptember 21.; Sáfrán István: Mi lesz a Szársomlyóval? Józan kompromisszumra törekedve. *Népszabadság*, 1985. október 24.; Juhász Erzsébet: Védett terület kora kőbánya. Megmenekül a Szársomlyó-hegy. *Magyar Hírlap*, 1985. november 11.

¹³ Ennek csak az október 24-i *Népszabadság*-cikkben maradt nyoma.

¹⁴ L. Román Marian: Vihar a dorogi szemétegető körül. *Népszabadság*, 1985. április 23. — Dr. Dávid Anna és Dr. Kégel Eszter körzeti gyermekorvos 300 000 betegvizsgálat adata alapján kimutatta, hogy a krónikus légúti megbetegedésben szenvedő gyermekek száma Dorogon kétszer annyi, mint az ugyancsak erősen szennyezett levegőjű Miskolcon (és a borsodi átlag 3,5-szöröse); a dorogi gyerekek 2,7%-nál tapasztalható fejlődési rendellenesség.

¹⁵ A *Népszabadság* április 23-i cikkében alcím a „Kétezer tiltakozó aláírás”, 1. még a *Heti Világgazdaság* interjút Haimér Imrével (1985. március 16.).

¹⁶ Egyedül a megyei lap hoz egy ismertető cikket a szemétegetőről februárban, maga a vita csak március—áprilisban kerül az országos nyilvánosság elé.

¹⁷ Jelen volt a tervező, a beruházó 30 szakértővel, a városi vezetés és a társadalmi bizottság.

Az ülésről azonban nem készült jegyzőkönyv vagy emlékeztető, a történeteket ezért a bizottság saját feljegyzésében volt kénytelen rögzíteni.

¹⁸ L. 14. jegyzet.

¹⁹ L. *Heti Világgazdaság*, 1985. március 16.; *Magyar Nemzet*, 1985. április 18. („Tisztelt Ház!”)

²⁰ Pl. az ELTE KISZ Klub tagtoborzó cikkében is elhatárolja magát a politikától. „A Szársomlyó-ügy akarataink ellenére politikai problémává vált. Képtelen rágalmak... ellenére, amelyet a bányavállalat védelmezői indítottak útnak, eredményről számolhatunk be.” Természetvédelmi klub. *Egyetemi Lapok*, 1985. október.

²¹ L. pl. Havas Péter nyilatkozatát: Vízlépcsőjárás. *Magyar Hírlap* melléklete, 1985. november 7; illetve a 9. jegyzetben felsorolt írásokat.

²² Vö. Szabó Máté: *Zöldek, alternatívok, környezetvédők*. Bp., 1985.

²³ Eff Lajos—Vass Csaba: Utószó az *Ökológiai kapcsolatok* c. kötethez. (szerk. Endreffy Zoltán és Kodolányi Gyula, Népművelési Intézet, 1983.)

²⁴ Ezt az olyan OKTH-kiadványok, mint Nádaí Magda: *Számvető könyvecske — Környezeti problémák számokban, képekben* c. igen hasznos, de nem teljes körű és rendszeres összeállítása, nem pótolhatják. (Bp., 1984.)

²⁵ Ausztria 1996-tól 20 éven át évi 1,2 milliárd kWó áramot kap, ez a nagymarosi vízlépcső ránk eső teljes évi teljesítményén felül a bősi áram 54%-át is elviszi. A két erőműből a magyar fél részesedése összesen évi 1,8 milliárd kWó. L. *Die Presse*, 1985. november 29. A (napi) Világgazdaság is helyesbítette azt a hírt, hogy a törlesztésre Nagymaros energiája elegendő lenne. (1986. január 16.) E kétharmadon kívül árammal törlesztjük a részünkre elvégzett csehszlovák munkák értékét is. L. Havas Péter említett nyilatkozatát.

²⁶ A valóban összehasonlítható síkvidéki tározókról és erőművekről nem ír a sajtó — pedig csak Kisköréig kellene elmenni.

²⁷ *Népszabadság*, 1985. április 23. „Kizárólag a helyi politizálás gyengesége, ha most még sok dorogi lakos nem tudja magának érezni azt, aminek pedig örülnie kellene.”

²⁸ A Klub ellentmondásos helyzetbe került, amikor egyszerre akart „lobbizzni” és saját újságjára támaszkodva önállóan küzdeni. — Sokszor nem a helyzet „átpolitizálódása” vezet a bajok elhallgatásához. A savas esők okozta erdőpusztítást pl. faexportunk állítólagos érdekei miatt nem lehetett feltárni. L. Interjú Straub F. Brunóval. *Természetvédelem*, 4. szám. A savas esőkről a 24. jegyzetben szereplő adattárban is csak néhány sor általánosság van.

²⁹ Például a „külön garanciák” közül kimutatni az egyébként is kötelező intézkedéseket, a kérmény alatti fásítás értelmetlenségére felhívni a figyelmet, a védőtávolság alóli felmentés indokát követelni stb.

³⁰ L. Súlyom László: Mit szabad és mit nem. *Válóság*, 1985. 8. szám.

³¹ A Duna Körnek nincs tagsága és nincs vezetője, csak közös célja van. Az egymást gyakran átfedő, de nem koncentrikus körök szélső határa akár a tízezer aláíró is lehet, hiszen mindegyikük fellépett a Duna védelmében. Aki éppen aktív, saját felelősségére cselekszik. Elég egy személyes ismeretség és a készség, hogy bárki bekapcsolódjon egy akcióba, de bárki bármikor abba is hagyhatja. Erkölcsi kérdés, hogy az egyéni akciók másokét ne keresztezzék, és ne sodorjanak más olyan helyzetbe, amelyet az nem vállalna. Annnyira a tettek, és nem a személyek számítanak, hogy

a szorosabban együttműködők is sokszor csak látásból ismerik egymást. Természetesen vannak ismertebb emberek és vannak kezdeményezők, de a fentiek rájuk is vonatkoznak. A kérdésre tehát hogy *kik* a Duna kör, egy megbízható válasz van: hogy a megkérdezett részt vesz-e benne, vagy sem.

³² Önmagában előnyös lehet, hogy az egyesület jogi személy, vagyis a mozgalom a tagoktól függetlenül életre kel, léte nem tagadható. Az egyesületet könnyebb hosszabb távra tervezetten működtetni, egyáltalán irányítani, egy irányvonalat tartani. Rendeződik a nyilvánossághoz való viszony, helyiséget lehet bérelni, saját kiadványt megjelentetni; a mozgalom „idegensége” a politikai életben szokásosan szereplő szervezetek között csökken. Emiatt a támogatók tábora is szélesedhet. Az államigazgatási szervek beavatkozásának a jellege megváltozik, jogi kereteket kell figyelembe vennie. Másrészt az egyesület formálisan betiltható, kívülről felhívítható, jellege is megváltoztatható — bár az utóbbiak ellen lehet bizonyos fokig védekezni.

³³ Így Pozsgay Imre: Népfrontmozgalom és a politikai rendszer. *A Magyar Politikatudományi Társaság évkönyve*, 1985. 173. o.

³⁴ Hiába koncentrálnak a mozgalmak szakmai problémákra, és igyekeznek szinte tudomást sem venni létük szükségszerű politikai jellegéről — mind támadóik, mind „jóakaróik” a politikai oldalt önállósítják; ez a legkényelmesebb céltábla, ez a leghálásabb, szenzációra alkalmas téma. A mozgalmaknak általában módjuk sincs védekezni céljuk kiforgatása ellen. Az „ellenzékiesség” vádjához újabban a „nacionalizmus” is társul. Érdemes ezért emlékeztetni arra, hogy a Duna határfolyó jellegével kapcsolatos problémákat, illetve az építkezés összefüggését a szlovákiai magyar kisebbség helyzetével az MTA problémabizottsága hozta be a vitába, s az utóbbival különböző nyilvános fórumokon a vízlépcső mellett érvelt több politikus is. A Duna Kör mindig a veszélyek közös voltát hangsúlyozta. — Érthetetlen viszont, hogy a szársomlyói bánya barátai nem vették észre az ELTE KISZ Klub féktelen nacionalizmusát: éppen a magyar kikericsét akarják mindenáron védeni!

³⁵ Rendkívül alapos dokumentációval szolgál ehhez is Persányi Miklós: *i. m.* 202—225. o.

³⁶ Holló András: Az egyesületi jog a politika és a jog határán. *Jogtudományi Közlöny*, 1984. 12. szám, 676, 678. o.

³⁷ Közismert pl. a svéd környezetvédelmi ombudsman.

³⁸ Sólyom László: Egy környezetvédelmi populáris akció elvi lehetősége polgári jogunkban. *Jogtudományi Közlöny*, 1978. 11. szám. 672. o., majd részletesebben: *Környezetvédelem és polgári jog*. Budapest, 1980. 117—170. o.

³⁹ *Környezetvédelem és polgári jog*. 169. o.

A MEDVETÁNC szerkesztői

Szerkesztőbizottsági elnök:

Ancsel Éva (1981—1982)

Magyar György (1982—1983)

Papp Zsolt (1983—1985)

Bihari Mihály, Palánczai Tibor (1986-tól)

Felelős szerkesztő:

Miklós Tamás

Szerkesztők, szerkesztőbizottsági tagok:

Ancsel Éva, Bajomi Iván, Bihari Mihály, Bruszt László, Hankiss Elemér, Hekerle László (1982-ig),

Magyar Bálint, Sasfi Csaba, Szilágyi Ákos (1985-ig)

Tallár Ferenc, Tengelyi László, Tütő László (1981)

A Medvetáncban eddig megjelent írások

1981/I.

Balogh Zoltán: Polányi Károly — Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet
* Szilágyi Ákos: A lázadás esztétikája (vázlat az orosz futurizmusról) * Karácsony András: Egy dilemma 1918—19-ben (Lukács György és Sinkó Ervin) * Bajomi Iván: A pályázati rendszerről * Kozák Gyula: Kornai János: A hiány * Szabó Miklós: Az aranytojást tojó tyúk történetéhez * Lengyel György: irányított gazdaság és tervgazdaság

1981/2—3.

Orthmayr Imre: A kereskedőtőke szerepe az eredeti felhalmozás folyamatában * Tallár Ferenc: A XIX. századi orosz nemesi értelmiség ideológiái * Krausz Tamás: Szocializmus egy országban (Megjegyzések egy történelmi vitához) * Elekes Zsuzsa—Pázmándy Györgyi: Társadalmi egyenlőtlenségek az egyetemi felvételin * Szakolczay Árpád: Mobilitás és értékrendszerek * Gyürei Vera: A fanatikus optimista (József Attila a tankönyvek tükrében) * Soós Károly Attila: Gazdasági reformok bevezetése és részleges visszavonása: a jugoszláv példa * Mizsei Kálmán: Az 1980-as lengyel válság gazdasági okai * Gyurgyák János: Polányi Károly a bécsi Magyar Újságnál * Polányi Károly cikkei a Bécsi Magyar Újságban (1921—23).

1982/1.

Balogh Zoltán: Tanulmánytöredékek a népességrobbanásról * Orosz István: A luciferi mű és a szférikus Lukács * Nagy Mária: Teóriák az oktatás megújításáról * Antal László: gondolatok gazdasági mechanizmusunk reformjáról * Nagy Gyula: A munkaerő vállalatok közötti elosztása egy megyében (Egy szabályozási kísérlet és tapasztalatai) * Juhász Pál: Agrárpiac, kisüzem, nagyüzem (Agrárszociológiai tanulmányok) * Anatole Kopp: Szovjet életmódkísérletek a húszas években * Szvák Gyula: Marx és a középkori Oroszország * Karl Marx: a XVIII. századi titkos diplomácia története

1982/2—3.

Balogh Zoltán: Utópia és sci-fi * Szelényi Iván: Az állam viszonylagos autonómiája vagy az állami termelőmód * Szvák Gyula: A cári autokrácia történelmi, társadalmi alapjai * Tallár Ferenc: Az orosz történelmi fejlődés sajátosságai, a 30-as évek * Miklós Tamás: Luxemburg oroszlátkörmei (Egy 1918-as cikk háttéréhez) * Miszlitz Ferenc: Paul Levi. Kiútkeresés a német munkásmozgalomban 1918—21 * Kronstein Gábor: Szülőpolitika, szülői érdekérvényesítés * Havas Gábor: A kulturális hátrányos helyzetről * Csákó Mihály—Liskó Ilona: A magyar szakmunkásképzés rendszere és társadalmi meghatározói * Bauer Tamás: A kelet-európai tervgazdálkodás politikonómiai értelmezéséhez * Réti Tamás: A csehszlovák tervgazdaság kialakulása 1945—1953 * Kovács János Mátyás: Az elfelejtett konszenzus (A Preobrazsenszkij-Buharin vita újraértékeléséhez) Egy régi vita az „új gazdaságról” (Válogatás E. Preobrazsenszkij—N. Buharin írásaiból) * Lakatos László: Az íraskultúra és a kapitalizmus szelleme * Hajnal István: Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés

1982/4—1983/1.

Hankiss Elemér: Kényszerpályán? * Szabó Miklós: Szabó Dezső a politikai gondolkodó * Szilágyi Ákos: Aufklérizmus és terror * Radnóti Sándor: Néma játék (Spiró György: Az Ikszek) * Mészáros József—Templom Katalin—Vajda Júlia: Determinált viselkedéstípusok a bölcsészkaron * Kardos László: Orvostanhallgatók és a KISZ * Győri Péter: Budapesti városrészek társadalma * Makkai László: Uradalom és parasztgazdaság a feudális Európában * Komló László: Hogyan iparosodik mezőgazdaságunk * Donáth Ferenc: Tulajdon és hatékonyság * Juhász Pál: Az agrárértelmiség szerepe és a mezőgazdasági szövetkezetek * Magyar Bálint: A szövetkezetek és állami szektor a lengyel mezőgazdaságban * Max Weber: A szocializmusról * Litván György—Varga János: Az emigráns Jászi Oszkár levelezéséből * Jászi Oszkár: Levelek

1983/2—3.

Madarász Aladár: Sehonnai szakácskönyvek, avagy néhány szempont a XIX. század végi utópiák és a német munkásmozgalom kapcsolatának kutatásához * Tallár Ferenc: Értékválság és prózaforma * Szegő Andrea: Gazdaság és politika — érdek és struktúra * Antal László: Koncepciózus vádirat bizonyítás nélkül (Hozzászólás Szegő Andrea tanulmányához) * Mesterházi Miklós: Ernst Blochról * Ernst Bloch: Tanulmányok a Jób könyvről * Erős Ferenc: Wilhelm Reich * Wilhelm Reich: Válogatott írások

1983/4—1984/1.

Ancsel Éva: A történelmi hallgatagságról * Tordai Zádor: Messianizmus, baloldarosság, zsidóság * Karádi Éva: Fogarasi Béla — értelmiségi életpálya a XX. században * Darvas Péter: Oktatás és tervgazdálkodás (1949—1953) * Bruszt László: Érdekszervezetek a politikai rendszerben. Korporatizmus elméletek * Lengyel László: Korporatív vállalat korporatív államban. Az olasz korporatív irányítás * Papp Zsolt: A „jóléti állam” problémái — szociológiai nézőpontból * Az állami termelési módról (Interjú Szelényi Ivánnal) * Hegedüs József—Tosics Iván: Lakásreform a nyolcvanas években Pető Iván—Szakács Sándor: A gazdasági intézményrendszer átalakítása 1948—49-ben, * Szilágyi Ákos: Beng Jangfeldt tanulmánya elé * Beng Jangfeldt: Adalékok V. V. Majakovszkij és L. J. Brik szerelmének történetéhez

1984/2—3.

Balogh Zoltán: Egy marxista öltözködésszociológia vázlata * Nyiri Kristóf: Az osztrák emberkép (Konzervatív elmélet Hofbauertől Hayekig) * Hanák Péter: 1898 (A nemzeti és az állampatrióta értékrend frontális ütközése a Monarchiában) * Ha-

lász Gábor: Az oktatáspolitikai szerkezete a hatvanas-hetvenes években * Rév István: Kaktusz-sziget (Egy pedagógiai kísérlet) * Lengyel György: A jobboldali gazdaság-ideológiák magyar formaváltozatáról * Závada Pál: Teljes erővel (Agrárpolitika 1949—1953) * Szabó Károly—Virágh László: A begyűjtés „klasszikus” formája Magyarországon (1950—53) * Juhász Pál—Magyar Bálint: Néhány megjegyzés a lengyel és a magyar mezőgazdasági kistermelő helyzetéről a hetvenes években * Havas Gábor: Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben * Soós Károly Attila: Béralku és „sérelemi politika” (Adalékok a mechanizmusreform 1969. évi első megtorpanásának magyarázatához) * Nyers Rezső: Péter György, a kommunista és a reformer. Péter György műveinek bibliográfiája * Péter György: A népgazdaság központi, tervszerű irányításáról

1984/4—1985/1.

Szilágyi Ákos: 1984-en innen és túl * Hajdú Tibor: 1918—19. Két forradalom utóélete * Szabó Miklós: Magyar nemzettudat problémák a huszadik század második felében * Bán Zoltán—Szemere Anna: Állami Áruház (Operett az 50-es években) * Nagy Mária: Ki építhet tantermeket? Helyi törekvések és oktatásfejlesztés * Szalai Júlia: A szociálpolitika nyelve — amit kifejez és amit eltakar * Ferge Zsuzsa: A szociálpolitikai fejlesztés kérdései * Győri Péter: A szociálpolitikai irányítás szervezeti rendszerének reformjáról * Tellér Gyula: Ómechanizmus, új mechanizmus, ipari szövetkezetek * Berényi Gábor: Eduard Bernstein és a modern kapitalizmus Egy liberális szocialista (Eduard Bernstein írásai elé) * Eduard Bernstein: A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai (részletek) * Eduard Bernstein: Hogyan lehetséges tudományos szocializmus? (részletek).

1984/4—1985/1. melléklete:

Tengelyi László: Anatómia és világrend (Kant az etika fundamentumáról)

1985/2—3.

Németh G. Béla: A budapesti Tudományegyetem 350. évfordulójára * Köbli József: Az elkanyarodás kihívása * Karády Viktor: A magyar zsidóság helyzete az antiszemita törvények idején * Kovács M. Mária: Ügyvédek az árral szemben (Antiszemitizmus és liberális ellenállás a Horthy-korszakban) * Váradi László: Külföldi diplomáciai mentési kísérletek a budapesti zsidóságért * Schmidt Mária: Mentés vagy árulás? (Magyar zsidó önmentési kísérletek a második világháború alatt) * Erős Ferenc—Kovács András—Lévai Katalin: „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?” (Interjúk) * Köves Erzsébet: Csadajev és az orosz történelem * Szilárd Léna: Jung előfutára? (Dosztojevszkij a bálványteremtésről) * Hetényi Zsuzsa: Messianisztikus forradalomfelfogás a század eleji orosz irodalomban * Hetényi Zsuzsa—Korompai

Eszter: Iszaak Babel műveinek bibliográfiája * Szabó Ildikó: Az érvényesülés konfliktusai (Egy empirikus vizsgálat néhány tapasztalata) * Saád József: Építések az új-jáépítés szolgálatában * Gyekiczky Tamás: A munkafegyelem szabályozásának társadalmi feltételeiről * Körösenyi András—Türei Sándor: Liberális hatások a „szocialista vállalkozás” elméletére (Beszélgetés Liska Tiborral) * Nagy Endre: Bevezetés Horváth Barna: Demokrácia és jog című tanulmányához * Horváth Barna: Demokrácia és jog.

1985/4—1986/1.

Bacsó Béla: Rembrandt: A három kereszt (Egy rézkarc változatairól) * Tallár Ferenc: Levelek Okudzsaváról * Tengelyi László: Descartes és Kant a bűn eredetéről * Miklós Tamás: Paul Feyerabendről. Paul Feyerabend: Tézisek az anarchizmusról. A relativizmus elemei. Zürichi beszélgetés Paul Feyerabenddel * Miklós Tamás: Fekete-e az ördög? * Nyiri Kristóf: Hagyomány és gyakorlati tudás * Komoróczy Géza: Nabú-zuqup-kéna, Adad-sum-uszur, Már-Istar (Az értelmiség helyzete és lehetőségei a birodalmi Asszíriában) * Pócze Gábor—Révész Sándor—Varga Viktor: Tan-csapda * Szapor Judit: Egy szabad egyetemért (A Társadalomtudományok Szabad Iskolája) * Gombár Csaba: Jövőképek — képek az ország jövőjéről * Lengyel László: Politikai magatartás és gazdasági viselkedés egy kis ország jövőképében (Gombár Csaba írásához) * Szabó Máté: Új társadalmi mozgalmak — a társadalmi mozgalmak új típusai? * Sólyom László: A társadalom részvétele a környezetvédelemben * Neumann László: A munkaszervezeti megújulás lehetőségei a vállalati gazdasági munkaközösségekben * Csanádi Mária: Beépülési törekvések — szelektív „befogadás” (Vállalati esélyek és a döntési mechanizmus) * Rácz Margit: A vállalatok részvétele a KGST-n belüli együttműködésben * Mohácsi Kálmán: Az agrárlexport dilemmái

1985/4—1986/1. melléklete:

Szilágyi Ákos—Kovács András Bálint: Tarkovszkij, az orosz film Stalkere

1986/2—3.

Bacsó Béla: A hermeneutikai hagyomány és a hermeneutikai kérdésfeltevés aktualizása. Karl Rudolf Bultmannról * Karl Rudolf Bultmann: A hermeneutika problémája * Heller Mária—Némedi Dénes—Rényi Ágnes: A nyilvánosság belső korlátai (Mit olvas ki az olvasó a sajtószövegekből) * Manchin Róbert—Szelényi Iván: Szociálpolitika az államszocializmusban (Piac, redisztribúció és társadalmi egyenlőtlenségek a kelet-európai szocialista társadalmakban) * Ferge Zsuzsa: Zsörtölődő megjegyzések Szelényi Iván és Manchin Róbert tanulmányához * Hegedüs József: Állam és piac a lakáspolitikában * Tosics Iván: A magánkézbe adott lakásépítés Nyugaton és Magyarországon * Laczkó Mihály: Kossuth zempléni válsága * Gerő András: Ma-

melukok és zoltánok (Népképviselők a Monarchia Magyarországon) * Lengyel György: A magyar gazdasági elit rekrutációja és képzettsége a XIX. században és a XX. század első felében * Standsky Éva: Kassák Lajos és Szabó Dezső (Egy kapcsolat története) * Miklós Tamás: A Szép Szóról Fejtő Ferenc cikke elé * Fejtő Ferenc: A Szép Szóról a Medvetáncnak * Varga János: A miskolci népiélet

1986/4—1987/1.

Miklós Tamás: József Attila-tanulmányok szövegének és keletkezési idejének helyreállítása * Antal Z. László: Beteg-utak (Az érszűkületes betegek ellátásának vizsgálata) * Juhász Pál: Mai képünk a parasztságról és a falusi társadalom néhány jellegzetességéről * Kopátsy Sándor: Agrárpolitikánk történelmi mozgásteret * Hunya Gábor: Feszültségi pontok a román mezőgazdaság szervezeti és irányítási rendszerében * Liskó Ilona: Kudarcok középfokon * Fehér M. István: Ráció, racionalitás, racionalizmus: Lukács és a jelenkori filozófia * Hegedűs B. András — Kozák Gyula — Szabóné Dér Ilona: Interjú Jánossy Ferencel * Pető Iván: A gazdaságirányítási mechanizmus megítélésének változásai

1987/2.

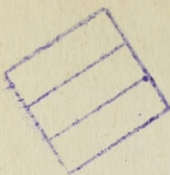
Gerő András: Az ezredévi emlékmű * Sinkó Katalin: A millenniumi emlékmű, mint kultuszhely * Halmai Gábor: Az országgyűlés szerepének módosulása az ügyrendek tükrében * Révész Sándor: A KISZ XI. kongresszusának sajtója * Bajomi Iván: Egy társadalmi vita anatómiája * Mizsei Kálmán: Vázlat Lengyelország politikatörténetéhez 1943—1957 * Réti Tamás: Román—szovjet integrációs formák 1944—1956 (A román tervgazdaság kialakulása) * Csaba László: A szovjet gazdaság átépítése * Körkérdés a posztmodernről * Radnóti Sándor: Az ambivalens műbíráló (Esterházy Péter: Bevezetés a szépirodalomba című könyvéről) * Bozóki András — Sükösd Miklós: Agrárszocializmus és ideális anarchizmus (Schmitt Jenő Henrik és magyarországi hatása) * Schmitt Jenő Henrik írásaiból * Talált látványok (Ráth László fotóiból)

1987/2 melléklete: Fordulat és reform

Fordulat és reform 1987 * Háttér tanulmányok: I. magyar gazdaság helyzete a nyolcvanas években. II. Az infrastruktúra, a szolgáltatás és a reform. III. A gazdasági és a társadalmi reformok összefüggései. IV. Javaslat a nyilvánosság és a tömegkommunikáció reformjára * Lengyel László: Adalékok a Fordulat és reform történetéhez * Bihari Mihály: Reform és demokrácia * Vági Gábor: A tanácsi gazdálkodásról * Juhász Pál: Gondolatok a gazdasági reform intézményi megalapozásáról * Köves András: A KGST-együttműködés lehetőségei a szovjet reformok tükrében * Lányi András: Hagyomány, szerep, azonosság (Kihez fordul a reform?) * Szalai Júlia: Társadalmi válság és reformalternatívák

Tartalom

Előszó	5
Koordináták	7
Lengyel György: Irányított gazdaság és tervgazdaság	9
Juhász Pál: Agrárpiaç, kisüzem, nagyüzem	24
Lengyel László: Politikai magatartás és gazdasági viselkedés egy kis ország jövőképeben	51
Reformgondolatok	87
Soós Károly Attila: Béralku és „sérelemi politika”	89
Antal László: Gondolatok gazdasági mechanizmusunk reformjáról	111
Manchin Róbert—Szelényi Iván: Szociálpolitika az államszocializmusban	150
Ferge Zsuzsa: Zsörtölődő megjegyzések Szelényi Iván és Manchin Róbert tanulmányához	200
Metszetek	217
Szalai Júlia: A szociálpolitika nyelve — amit kifejez és amit eltakar ...	219
Donáth Ferenc: Tulajdon és hatékonyság	236
Antal Z. László: Beteg-utak	265
Sólyom László: A társadalom részvétele a környezetvédelemben	292
A Medvetáncban eddig megjelent írások	323

©Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1988

ISBN 963 223 444 8

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

A kiadásért felel: Dalos Vilmos igazgató

Széchenyi Nyomda, Győr 88.K—1060

Felelős Nyomdavezető: Nagy Iván igazgató

K. 5675 Budapest, 1988.

Felelős szerkesztő: Pelle János

Műszaki vezető: dr. Martonné Vágó Magdolna

Műszaki szerkesztő: Mező Zsuzsa

A borítót Hegedűs István rajzának felhasználásával

Jeszenszky Gyula készítette

Formátum: A/5 · Terjedelem: 20,8 A/5 ív

Betűtípus: Times